

T.C.

BANDIRMA ONYEDİ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

Yüksek Lisans Tezi

**MEHMET ÂKİF ERSOY İLE HÜSEYİN CAVİD'İN
ŞİİRLERİNDE TOPLUMSAL SORUNLAR**

**Mehmet AYNA
205061010**

**Tez Danışmanı:
Doç. Dr. Bahtiyar ASLAN**

Bandırma 2023

T.C.
BANDIRMA ONYEDİ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

Yüksek Lisans Tezi

MEHMET ÂKİF ERSOY İLE HÜSEYİN CAVİD'İN
ŞİİRLERİNDE TOPLUMSAL SORUNLAR

Mehmet AYNA
205061010

Tez Danışmanı:
Doç. Dr. Bahtiyar ASLAN

Bandırma 2023

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
BANDIRMA ONYEDİ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik ilkelere uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (...../...../2023)

Mehmet AYNA

(...../...../2023)

ÖZET

MEHMET ÂKİF ERSOY İLE HÜSEYİN CAVİD'İN ŞİİRLERİNDE TOPLUMSAL SORUNLAR

Mehmet AYNA

Mehmet Âkif Ersoy, Türk şiirinde toplumsal içeriği, sanatsal söyleyişle uyumlu bir şekilde dile getiren en başarılı şairimizdir. Hayatı boyunca kendi benliği yerine toplumsal benliği öne çıkarmış, Osmanlı Devleti'nin son döneminde ortaya çıkan fikir akımlarından İslamcılığı benimsemiştir. Âkif gerek şiirleri gerek düzyazılarında İslamcı düşünce doğrultusunda ve sosyolog tavrıyla toplumsal sorunlara değinmiş, onlara çözümler sunmuştur.

Hüseyin Cavid'in hayatının önemli bir kısmı Azerbaycan'ın Rus işgali altında olduğu yıllara rast gelir. Çarlık Rusyası ve Sovyetler Birliği döneminde her iki idarenin de baskısına maruz kalmış ancak yine de ideallerinden vazgeçmemiş; halkını, halkının sorunlarını dile getirmiş ve millî bir edebiyat ile dil teşkilinin zaruretiyle ısrarla savunmuştur.

Hüseyin Cavid, İstanbul'da bulunduğu dönemde (1905-1909) Mehmet Âkif ile tanışmış; Darülfünun'da Mehmet Âkif'in derslerini de takip etmiş ve bazı şiirlerini *Sırât-ı Müstakîm*'de yayımlatmıştır.

Bu çalışmada Mehmet Âkif Ersoy'un ve Hüseyin Cavid'in şiirlerinde işlenen toplumsal sorunlar karşılaştırılmıştır. Karşılaştırmada her iki şairin de şiirleri merkeze alınmış; *Uçurum*, *Peygamber*, *Şeyda* ve *Şeyh Senan* dışında Hüseyin Cavid'in tiyatroları karşılaştırmaya dâhil edilmemiştir. Şiirlere ek olarak iki şairin makaleleri, mektupları birincil kaynak olmaları bakımından dikkate alınmış ve bu kaynaklardan yer yer yararlanılmıştır. Karşılaştırmada “Çalışma Fikri ve Tembelliğin Eleştirisi”, “Dine Yaklaşım ve Göreneğe Bakış”, “Eğitime, Eğitim Kurumlarına ve Muallimlere Yaklaşım”, “Emperyalizme Bakış ve Medenileşme”, “Savaşların Tahribatı ve Mücadelenin Zarureti”, “Siyasi Otoriteye ve Milliyetçiliğe Bakış” ile “Sosyal Manzara” başlıklarına odaklanılmış ve benzerliklerle farklılıklar tespit edilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Azerbaycan, Hüseyin Cavid, Mehmet Âkif, Türk Edebiyatı

ABSTRACT

SOCIAL ISSUES IN THE POEMS BY MEHMET AKIF ERSOY AND HÜSEYİN CAVID

Mehmet AYNA

Mehmet Âkif Ersoy is our most successful poet, who exposes social content in Turkish poetry in accordance with artistic expression. Throughout his life, he prioritized the social self over his own, and he adopted Islamism, one of the currents of thought that formed during the Ottoman Empire's final decades. In both his poems and prose, Âkif addressed and proposed solutions to social problems in harmony with Islamist philosophy and a sociologist mentality.

An important part of Hüseyin Cavid's life coincides with the years when Azerbaijan was under Russian occupation. During the Tsarist Russia and Soviet Union periods, he was exposed to pressure from both administrations, but he still did not give up on his ideals, expressed his people, the problems of his people, and insisted on the necessity of establishing a national literature and language.

During his time in Istanbul (1905-1909), Hüseyin Cavid met Mehmet Âkif. He also attended Mehmet Âkif's lectures in Darülfünun and had some of his poems published in *Sırât-ı Müstakim*.

Social issues in the poems of Mehmet Âkif Ersoy and Hüseyin Cavid were compared in this study. The poems of both authors were emphasized in the comparison, and the theaters of Hüseyin Cavid were excluded, except for his works named *Uçurum*, *Peygamber*, *Şeyda* and *Şeyh Senan*. In addition to their poems, the two poets' articles and letters were taken into consideration as they are primary sources and these sources were partly used. When comparing them, the titles of "The Idea of Working and Criticism of Laziness", "An Approach to Religion and Customs", "An Approach to Education, Educational Institutions and Teachers", "A View to Imperialism and Civilizing", "The Destruction of Wars and the Necessity of Struggle", "A View to Political Authority and Nationalism" and "Social Landscape" were focused on and similarities and differences were identified.

Keywords: Azerbaijan, Hüseyin Cavid, Mehmet Âkif Ersoy, Turkish Literature

ÖN SÖZ

Türk edebiyatının yeni bir döneme girdiği 19 ve 20. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde çeşitli anlayışlar ve edebî dönemler ortaya çıkar. Tanzimat, Servet-i Fünûn, Fecr-i Ati, Millî Edebiyat ve Cumhuriyet Dönemi Türk edebiyatı bu edebî dönemlerdir. Aynı yıllarda Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü korumak adına savunulan Osmanlılık, İslamcılık, Batıcılık ve Türkçülük akımlarının gerek siyasette gerek edebiyattaki izlerini tespit etmek mümkündür. Osmanlı Devleti'nin bu döneminde Mehmet Âkif Ersoy, İslamcılık fikrine bağlı bir siyaset ve sanat anlayışı ile eserlerini yazdı. Âkif, İslamcılık fikrini bilimsel düşünce ile birleştirerek toplum sorunlarını analiz etmeyi başardı; bir sosyolog gözüyle incelediği bu sorunlara da çözümler üretti.

Azerbaycan edebiyatının önemli isimlerinden Hüseyin Cavid, Çarlık Rusyası, 1918-1920 yılları arasında yaşayan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Sovyetler Birliği döneminde hayatını sürdürdü. Ölümü ise 1937'de Sovyet Rusya'nın başlattığı Repressiya* sonucu 1941 yılında, sürgünde gerçekleşti. Sanatsal yönünün oluşmasında ailesinin, çevresinin etkisi olmakla beraber edebî kişiliğini asıl şekillendiren 1905-1909 yılları arasında eğitim aldığı İstanbul Darülfünun ve İstanbul edebî çevresidir. Çalışmamıza da konu olan Mehmet Âkif Ersoy ile münasebeti, Darülfünun'da Âkif'ten aldığı derslere ve *Sırât-ı Müstakîm*'de yayımlanan şiirlerine dayanır.

Çalışmamızda Mehmet Âkif Ersoy ve Hüseyin Cavid'in şiirlerini, işledikleri toplumsal sorunlar çerçevesinde değerlendirdik. Hüseyin Cavid'in manzum ve mensur piyeslerini *Uçurum*, *Peygamber*, *Şeyda* ve *Şeyh Senan*'dan aldığımız dört parça dışında çalışmamıza dâhil etmedik. Çalışmamız için önce Mehmet Âkif Ersoy ve Hüseyin Cavid'in eserlerini tespit ettik. Ardından eserleri mukayeseli okumaya tabi tuttuk. Mukayeseli okuma sonucu tespit ettiğimiz ortak toplumsal sorunlar çerçevesinde şiirleri yorumladık. Yorumları temellendirmek adına Mehmet Âkif Ersoy ve Hüseyin Cavid'in yazdıkları mektup ve makalelerden faydalandık. Yine her iki şairin yakın çevresinden arkadaşlarının hatıraları yer yer yararlandığımız kaynaklardan oldu.

Çalışmamızda Hüseyin Cavid ile alakalı yazılmış kaynaklara ulaşmada sıkıntı yaşadık. Cavid hakkında Türkiye'de basılmış eserlerin sayısının az olması ve

* Katliam.

Azerbaycan’da basılan eserlere erişim sorununu, Azerbaycan Millî Kütüphanesinin birçok kaynağı çevrim içi okumaya imkân tanınması sayesinde çözdük.

Çalışmamız dört bölüme ayrılmaktadır: Karşılaştırmalı edebiyatla ilgili bilgi verdiğimiz “Giriş” bölümü, Mehmet Âkif ve Hüseyin Cavid’in hayatlarının anlatıldığı birinci bölüm, her iki şairdeki toplumsal sorunları “Çalışma Fikri ve Tembelliğin Eleştirisi”, “Dine Yaklaşım ve Göreneğe Bakış”, “Eğitime, Eğitim Kurumlarına ve Muallimlere Yaklaşım”, “Emperyalizme Bakış ve Medenileşme”, “Savaşların Tahribatı ve Mücadelenin Zaruretî”, “Siyasi Otoriteye ve Milliyetçiliğe Bakış” ile “Sosyal Manzara” başlıkları altında değerlendirdiğimiz ikinci bölüm, çalışmamızın bütününden elde ettiğimiz verileri ve ulaştığımız sonuçları paylaştığımız sonuç bölümü.

Başlıklara en kapsayıcı isimleri verdik. Fakat başlık içerisinde ana sorunla bağlantılı başka sorunlara da değindik.

Çalışmamızda Mehmet Âkif Ersoy ve Hüseyin Cavid’in kısa biyografisine ve edebî kişiliklerine yer verdik. Dönemin sosyal ve siyasi koşulları içerisinde Âkif ve Cavid’i bir zemine oturttuk. Toplumsal sorunları karşılaştırdığımız bölümde her iki şairin de fikirlerini en iyi yansıtacak şiir parçalarını alıntılamaı tercih ettik. Şiirleri ilk alıntıladığımız seferde şiirin tamamı ile alakalı okuyucuya ve araştırmacıya yol göstermek amacıyla bilgi verdik. Aynı şiirden alıntı yaptığımız başka bölümlerde şiirin içeriği ile alakalı özet bilgi vermedik.

Şairlerin eserlerinden alıntı yaparken imlalarına sadık kaldık. Hüseyin Cavid’in şiir ve tiyatrolarından faydalanırken şairin diline hiçbir şekilde müdahale etmedik. Ancak Hüseyin Cavid’in eserlerinin isimlerini Türkiye Türkçesi imlasına uygun şekilde yazdık, alıntıladığımız mektup ve makalelerinin de ilgili kısımlarını Türkiye Türkçesine aktardık. Bunların dışında kalan Azerbaycan Türkçesi ile yazılmış kaynaklardan yaptığımız alıntılar da Türkiye Türkçesine çevirmeyi tercih ettik.

Öncelikle benden hiçbir zaman desteklerini esirgemeyen, her zaman yanımda olan aileme sevgi ve şükranlarımı sunuyorum.

Değerli hocam Prof. Dr. Osman ÜNLÜ’ye, meslektaşlarım Mutlu ARSLAN ve Mustafa ERGÜN’e, tezimi okuyarak yorumlarıyla katkıda bulunan kıymetli meslektaşım Osman Alp ERTURAN’a teşekkürü bir borç bilirim.

Mehmet Âkif'le ilgili çalışma yapmak istediğimde bana Hüseyin Cavid'le karşılaştırmalı bir tez çalışması yapma fikrini veren, beni Hüseyin Cavid'le tanıştıran, engin bilgilerini benden esirgemeyen tez danışmanım Doç. Dr. Bahtiyar ASLAN'a çok teşekkür ederim.

Mehmet AYNA

Bandırma-2023

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
ETİK BEYAN SAYFASI.....	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
ÖN SÖZ	vi
İÇİNDEKİLER.....	ix
KISALTMALAR.....	x
GİRİŞ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM	5
1. Mehmet Âkif ERSOY ve Hüseyin CAVİD'in Hayatı.....	5
1. 1. Mehmet Âkif ERSOY'un Hayatı ve Edebî Kişiliği	5
1. 1. 1. Mehmet Âkif ERSOY'un Hayatı	5
1. 1. 2. Mehmet Âkif ERSOY'un Edebî Kişiliği	12
1. 2. Hüseyin CAVİD'in Hayatı ve Edebî Kişiliği	16
1. 2. 1. Hüseyin Cavid'in Hayatı	16
1. 2. 2. Hüseyin Cavid'in Edebî Kişiliği	24
İKİNCİ BÖLÜM	32
2. Mehmet Âkif Ersoy ile Hüseyin Cavid'in Şiirlerinde Toplumsal Sorunlar ...	32
2. 1. Çalışma Fikri ve Tembelliğin Eleştirisi	32
2. 2. Dine Yaklaşım ve Göreneğe Bakış	78
2. 3. Eğitime, Eğitim Kurumlarına ve Muallimlere Yaklaşım	135
2. 4. Emperyalizme Bakış ve Medenileşme	188
2. 5. Savaşların Tahribatı ve Mücadelenin Zarureti	228
2. 6. Siyasi Otoriteye ve Milliyetçiliğe Bakış	270
2. 7. Sosyal Manzara	343
SONUÇ.....	390
KAYNAKÇA	403

KISALTMALAR

A.e	: Aynı eser
A.g.e	: Adı geçen eser
AHC	: Azerbaycan Halk Cumhuriyeti
A.y.	: Aynı yer
Bs.	: Baskı
Çev.	: Çevirmen
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
İKP MK	: Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkezi Komitesi
S.	: Sayfa
S.B.E.	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
SS.	: Sayfa Sayısı.
SSRİ	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
Yay.	: Yayınları
Yy.	: Yüzyıl

GİRİŞ

Osmanlı Devleti ile Cumhuriyet Dönemi'nin önemli sanatçılarından Mehmet Âkif Ersoy'un ve Azerbaycan edebiyatının önemli isimlerinden Hüseyin Cavid'in şiirlerini, toplumsal sorunları ele alış şekilleri bakımından incelediğimiz bu çalışma, karşılaştırmalı edebiyatın alanına girmektedir. Araştırmacılar ortak bir tanıma ulaşamamış olsa da karşılaştırmalı edebiyatın iki farklı metni, benzerlik ve farklılıkları yönünden ele alan bir bilim dalı olduğu söylenebilir. Karşılaştırma eylemine giren araştırmacının amacı, kişiden kişiye değişmekle beraber, bu iki farklı eserin sosyal, siyasi, ekonomik, zamansal, mekânsal, temasal, muhteva vb. açılardan benzerliklerini tespit etmektir.

18 ve 19. yüzyıllarda ortaya çıkan karşılaştırmalı edebiyatın hazırlık evresi de vardır. 17. yüzyılın İngiliz yazarlarından J. Dryden'in *Of Dramatick Poesie* isimli eseri, karşılaştırmalı edebiyatın ilk denemesi olarak kabul edilir.¹ Yazar bu eserinde Antik dram ile modern dramı taşıdıkları edebî değerler bakımından karşılaştırmış ve hangisinin üstün olduğunu tespit etmeye çalışmıştır.

Karşılaştırmalı edebiyat biliminin çıkış noktası Goethe'nin "Weltliteratur" dediği dünya edebiyatı düşüncesidir. Bu kavram, milletlerin üst düzey eserlerinin insanoğlunun ortak edebiyatını yaratması demektir.²

1795 yılında Goethe'nin kaleme aldığı *Erster Entwurf einer allgemeinen Einleitung in die Vergleichende Anatomie* isimli karşılaştırmalı anatomi yazısı "Tabiat tarihi zaten karşılaştırmaya dayanır." cümlesi ile başlar. 1818'de C. Gustav Carus'un *Lehrbuch der vergleichenden Zootomie (Karşılaştırmalı Hayvan Anatomisi Ders Kitabı)*, Franz Bopp'un *Vergleichende Sprachwissenschaft (Karşılaştırmalı Dilbilim)* ve 1826'da François Villemain'ın yazdığı *Karşılaştırmalı Edebiyat Üzerine* isimli eseri karşılaştırmmanın bir yöntem olarak kullanıldığı ilk eserlerdir.³

¹ Günay Khalilova, **Mehmet Âkif Ersoy ve Mirze Elekber Sabir Arasında Bir Karşılaştırma**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi S.B.E. Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, 2019, s. 3.

² Gürsel Aytaç, **Karşılaştırmalı Edebiyat Bilimi**, 3. bs., Ankara, Doğu Batı Yayınları, 2021, s. 13.

³ **A.e.**, s. 17-18.

Türk edebiyatındaki araştırmacıların yaptıkları tanımlara bakıldığında karşılaştırmalı edebiyatın sınırlarını çizme konusunda araştırmacıların fikir birliğine varamadıkları görülür.

Gürsel Aytaç, karşılaştırmalı edebiyatı görevi, işlevi farklı dillerde yazılmış iki eseri konu, düşünce ya da biçim bakımından incelemek; ortak, benzer ve farklı yanlarını tespit etmek, nedenleri üzerine yorumlar getirmek şeklinde tanımlar.⁴ Ayrıca Aytaç, karşılaştırmalı edebiyatın ortaya çıkışını ulusal edebiyatı güçlendirme kaygısına bağlar.⁵ Türk edebiyatında özellikle Tanzimat'la başlayan Batılılaşma, yapılan çeviriler Aytaç'ın tespitini doğrular.

İsmail Çetışli ise karşılaştırmalı edebiyatı iki farklı edebî metnin çeşitli yönlerden karşılaştırılması olarak tanımlar. Çetışli, karşılaştırma eyleminin altında yatan sebebi, sanatçıları ve eserlerinin benzer ve farklı yönlerini tespit ederek onları tanıma isteğine bağlar.⁶

Emel Kefeli, karşılaştırmalı edebiyatı kültürler arası etkileşimin sanatsal metinlere yansıyan yönlerini araştırarak sosyal tarih, edebiyat ve kültürel değişim tarihine ışık tutmayı amaçlayan bir disiplin olarak kabul eder.⁷

Kâmil Aydın ise karşılaştırmalı edebiyatın kapsamlı bir tanımının yapılmasını sorunsal kabul eder; tanımlı, içeriği ve işleviyle ilgili tanımlama yapmayı karşılaştırmacının muhatap olduğu en büyük güçlük olarak görür.⁸ Aydın'a göre karşılaştırmalı edebiyat, edebiyat alanında bir milletin gelişmesiyle bir başkasının gelişmesi arasındaki benzerlik ve farklılıkları ortaya koyar; aynı millet içerisindeki benzerlik ve farklılıkların ortaya çıkarılmasına da katkı sağlar.⁹

⁴ A.e., s. 11.

⁵ A.e., s. 33.

⁶ İsmail Çetışli, **Edebiyatı Sanatı ve Bilimi**, 4. bs., Ankara, Akçağ Yayınları, 2017, s. 355.

⁷ Emel Kefeli, **Karşılaştırmalı Edebiyat: Tanım, Yöntem ve İncelemeler**, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Sayı 8, ss. 331-350, Eyl. 2006, s. 349.

⁸ Kâmil Aydın, **Karşılaştırmalı Edebiyat, Günümüz Postmodern Bağlamında Algılanışı**, 2. bs., İstanbul, Birey Yayıncılık, 2008, s. 9.

⁹ A.e., s. 10.

Yavuz Bayram, karşılaştırmının yerli bir eserle yabancı bir eserin mukayesesıyla yapılabileceğini savunanlar olduğu gibi yerli iki eserin de karşılaştırmalı edebiyata konu olabileceğini düşünenlerin varlığından bahseder.¹⁰

Karşılaştırmalı edebiyat, eserler üzerinde çalışırken inceleme yöntemi olarak pozitivist psikanalitik (Freudcu), Marksist, feminist, hesaplaşmacı, dilbilimsel, okuyucuya yönelik, felsefeye dayalı, metne bağlı, yapısalcı, yorumlayıcı, çoğulcu inceleme ve alımlama estetiği yöntemlerini kullanır.¹¹ Araştırmamız, birden fazla teknikten yararlanmayı gerektirdiği için kullandığımız tekniğin çoğulcu inceleme olduğunu söyleyebiliriz.

Türk edebiyatında karşılaştırmalı edebiyat, yeni yeni kurumsal kimlik kazanmaktadır. İstanbul Bilgi Üniversitesinde 1996 yılında açılan “Karşılaştırmalı Edebiyat” programı, Türkiye’de bu alanda lisans düzeyinde açılmış ilk bölümdür. Bunun dışında Eskişehir Osmangazi, Konya Selçuk ve Koç Üniversitesinde de “Karşılaştırmalı Edebiyat” bölümü mevcuttur.

Tanımlardan da anlaşılacağı üzere, karşılaştırmalı edebiyat farklı milletlere ait eserlerin de aynı millete ait eserlerin de karşılaştırılmasıyla yapılabilir. Biz de bu çalışmamızda farklı coğrafyalarda yaşayan aynı millete mensup Mehmet Âkif Ersoy ve Hüseyin Cavid’in şiirlerini ele aldıkları toplumsal sorunlar ve bu sorunları ele alış şekilleri bakımından karşılaştıracamız.

19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başları hem Osmanlı Devleti hem de Azerbaycan için karmaşanın hâkim olduğu yıllardır. Osmanlı Devleti’nde I. Meşrutiyet’in ilanı ve ardından yaşanan 93 Harbi, II. Abdülhamit’in meclisi süresiz kapatarak ülkeyi yönetmeye başlaması, otuz yılın ardından II. Meşrutiyet’in ilan edilmesi, Trablusgarp, Balkan ve ardından I. Dünya Savaşı’nın yaşanması toplumu büyük bir karmaşaya ve karamsarlığa sürükler. Azerbaycan’da ise Çarlık Rusyası hâkimiyetinde geçen yılların ardından 1918 yılında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin kurulması topluma umut verse de 1920 yılında Sovyet Rusya’nın Azerbaycan’ı işgal etmesiyle bu umutlar yerini hayal kırıklığına bırakır. Sovyet baskısı altında geçen yıllar,

¹⁰ Yavuz Bayram, **Karşılaştırmalı Edebiyat Bilimi ve Bir Uygulama**, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı 16, ss. 69-93, 1 Aralık 2004, s. 72.

¹¹ Aytaç, **a.g.e.**, s. 98-101.

aydınların Repressiya'ya maruz kalması 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılması ile son bulur. Bu tarihî ve siyasi olayları dikkate alarak Mehmet Âkif ve Hüseyin Cavid'in şiirlerinde hangi toplumsal meselelerden bahsettiklerini ve bunları nasıl ele aldıklarını inceleyeceğiz.

Araştırmaya başlarken Mehmet Âkif ve Hüseyin Cavid'in şiirlerindeki tematik benzerliklerin tesadüf mü olduğunu yoksa insan olmanın gereğinden ötürü kendilerini ilgilendiren ortak kaygıları mı işlediklerini tespit etmeye çalıştık. Tarihsel ve siyasi seyrin Osmanlı Devleti ve Azerbaycan için benzerlik taşıması Mehmet Âkif ve Hüseyin Cavid'in ortak temalarda buluşmalarını sağlamıştır. Ayrıca Hüseyin Cavid'in 1905-1909 yılları arasında İstanbul'da bulunması, Darülfünun'da Mehmet Âkif'ten ders alması ve başyazarlığını Mehmet Âkif'in yaptığı *Sırât-ı Müstakîm*'de *Sonbaharda*, *İlm-i Beşer*, *Yâd-ı Mazi* şiirlerinin yayımlanması iki şairdeki tematik benzerliğin esinlenme sonucu da olabileceğini gösterir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. MEHMET ÂKİF ERSOY VE HÜSEYİN CAVİD'İN HAYATI

1. 1. MEHMET ÂKİF ERSOY'UN HAYATI VE EDEBİ KİŞİLİĞİ

1. 1. 1. Mehmet Âkif Ersoy'un Hayatı

Mehmet Âkif Ersoy, Aralık 1873'te İstanbul Fatih'te Sarıgözel'de dünyaya gelmiştir. Babası Mehmet Tahir Efendi, annesi soyu Buhara'ya dayanan Emine Şerife Hanım'dır. Aslen Arnavut kökenli olan Mehmet Âkif'in babası Mehmet Tahir Efendi, eğitim için İstanbul'a gelmiş; daha sonra da Fatih Medresesi müderrisi olmuştur. Hayatı boyunca temiz ahlakı ile tanınan babası, "İpekli Temiz Tahir Efendi" olarak anılmıştır.¹ Rumelili baba, Buharalı anne ve Fatih'te doğan Mehmet Âkif... Yani Doğu, Batı ve merkez İslam anlayış ve yaşayışının ürünü bir çocuktur o. Annesinden hassaslığı, aklıselimliği ve şairliği; babasından ise kararlılığı, mücadeleci ruhu, umutlu olmayı ve korkusuzluğu almıştır.²

Babası ona ebcet hesabıyla hicrî doğum yılı 1290'a denk gelen "Ragîf" adını vermiştir. Ancak aile üyeleri tarafından anlaşılamayan ve telaffuzunda zorlanılan bu isim zamanla "Âkif" hâlini almıştır.³

Âkif'ten sonra ailenin Nuriye isimli bir kızı daha olmuştur. *Selma* şiirinde ölümünü anlattığı yeğeni Selma, Nuriye Hanım'ın kızıdır.⁴

İlk eğitimini Emir Buhari Mektebinde alan Mehmet Âkif, 1879 yılında Fatih İbtidaisine başlamış ancak onun asıl talim ve terbiyesiyle bizzat babası ilgilenmiştir. Bu yıllarda Mühürdar Emin Paşa'nın çocuklarına ders veren Tahir Efendi'nin derslerine Âkif de katılmıştır. Babasından Arapça, fıkıh ve akaid eğitimi almış ve bu ilk eğitimler Âkif'te ölünceye kadar etkisini sürdürmüştür. Âkif'in çocukluğu, Tahir Efendi'nin sıkı terbiyesi altında geçmiş; o, babasının ciddi, sert, programlı eğitimiyle ilk tahsilini almıştır.⁵ Mehmet Âkif, babasının kendi hayatında ve tahsilindeki önemini *Hakkın*

¹ M. Ertuğrul Düzdağ, **Mehmet Âkif**, 2. bs., Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998, s. 4.

² Sezai Karakoç, **Mehmet Âkif**, 12. bs., İstanbul, Diriliş Yayınları, 2011, s. 10-11.

³ Mithat Cemal Kuntay, **Mehmet Âkif Ersoy Hayatı-Seciyesi-Sanâtı**, 2. bs., İstanbul, Alfa Yayınları, 2020, s. 188.

⁴ Düzdağ, **Mehmet Âkif**, s. 2.

⁵ Hasan Basri Çantay, **Âkifname**, İstanbul, Ahmet Sadi Matbaası, 1966, s. 14.

Sesleri kitabında şu şekilde açıklar: ‘‘Babam Fatih müderrislerinden İpekli Hoca Tahir Efendi merhumdur ki benim hem babam, hem hocamdır. Ne biliyorsam kendisinden öğrendim.’’⁶

1882 yılında ilkokul eğitimini tamamlayan Âkif, Fatih Merkez Rüşdiyesine başlamış; 1885 yılında Fatih Merkez Rüştiyesinden mezun olan Âkif, Mülkiye Mektebi’nin hazırlık okulu olarak açılmış idadi kısmına yazılmıştır. 1888 yılında idadi kısmı bitirmiş, Mülkiye’nin yüksek kısmına geçmiştir. Bu okuldaki eğitimi esnasında babası gırtlak vereminden vefat etmiştir. Babasının erken ölümü Âkif’i derinden etkilemiş, maddi zorluklarla yüzleşmesine sebep olmuştur. *Bir Hasbihalden* manzumesinde geçen,

*Hissemе düşmüş olanı hiç iken
Ben kocadım çektiğimiz çileden!
Yirmi beşe gelmedi sinnim, tuhaf
Saçlarımın bir çoğu olmuş telef!
Kalmış olanlar da ağarmaktadır,
Kıhfımı turtul gibi sarmaktadır.’’⁷*

dizeleri ile Âkif, genç yaşta çektiği sıkıntıları ifade eder. 13 Mayıs 1889 tarihinde Sarıgözel’deki evleri yanmış, babasının ölümü ile başlayan maddi zorluklara böylece evlerinin yanması da eklenmiştir. Ancak Tahir Efendi’nin talebelerinden Mustafa Sadık Efendi, yanan evlerinin yerine küçük bir ev yaptırmış ve ailenin ev sorunu böylece çözülmüştür.

Mehmet Âkif, babasının ölümüyle baş gösteren maddi zorluklarla mücadele edebilmek ve daha kısa yoldan meslek sahibi olabilmek amacıyla o sırada yeni açılmış olan Mülkiye Baytar Mektebine 1889 yılında girmiştir. Sporla, bilhassa güreşle ilgilenmesi Baytar Mektebindeki yıllarına rastlar. Çeşitli zorluklarla mektebi bitiren Âkif, sınıf birincisi olarak 22 Aralık 1893 tarihinde diplomasını almış; mezuniyetinin ardından 750 kuruş maaşla Ziraat Nezâreti Umûr-ı Baytâriyye ve Islâh-ı Hayvânât

⁶ Mehmet Âkif Ersoy, **Safahat**, 2. bs., Haz.: M. Ertuğrul Düzdağ, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019, s. 181, Mehmet Âkif’in dipnotu.

⁷ Mehmet Âkif Ersoy, **Safahat**, 1. bs., Haz.: Necmettin Turinay, Ankara, TBMM Yayınları, 2021, s. 209.

Umum Mûfettiş Muavinliği'yle memuriyete başlamıştır. Mithat Cemal Kuntay, onun maddi açıdan zorluklarla dolu bu dönemini şöyle anlatır: “Sarigözel'deki evinden her gün on altı saat didinmek için çıkan Âkif bazen bu eve dört gün sonra dönüyordu: Sabah Ziraat Nezaretindeki memuriyetine koşacak, akşam Halkalı Mektebindeki hocalığına yetişecek, ertesi sabah yine memuriyetine dönecek; o akşam Acıbadem'deki Ratıp Paşa'nın, ertesi akşam Suadiye'deki Ragıp Paşa'nın, daha ertesi gece Erkan-ı Harp müşiri bilmem kimin bilmem neredeki çocuklarına derse gidecekti.”⁸ Bu sıralarda *Hazine-i Fünun* mecmuasının 28 Aralık 1893 tarihli sayısında yedi beyitlik bir gazeli yayımlanmıştır. Bu gazel, Âkif'in bilinen yayımlanmış ilk eseridir.⁹

Baytar Müdür Muavinliği esnasında görevi gereği Rumeli, Anadolu ve Suriye'de bulaşıcı hayvan hastalıklarıyla mücadelede görevlendirildiği için bu bölgeleri dolaşmış; buralarda duyduğu, öğrendiği, tanık olduğu birçok manzarayı yazılarında resmetmiştir. Eserlerindeki gerçekçi tasvirlerin kaynaklarından birisi de bu iş gezilerinde edindiği tecrübelerdir.

1 Eylül 1898'de Tophane-i Amire veznedarı Mehmed Emin Bey'in kızı İsmet Hanım'la evlenmiştir. Mehmet Âkif'in bu evlilikten Cemile, Feride, Suad, İbrahim Naim, Emin, Tahir isimli altı çocuğu olmuş; bunlardan İbrahim Naim bir buçuk yaşında iken vefat etmiştir.¹⁰

Ziraat Nezaretindeki görevini 11 Mayıs 1913 tarihine kadar çeşitli kademelerde sürdürmüş, ardından görevinden istifa etmiştir. İstifasının sebebi Umur-ı Baytariye müdürü Abdullah Efendi'nin bakteriyolojihaneye alakalı bir meselede haklı olmasına rağmen görevinden alınmasıdır.¹¹

II. Meşrutiyet'in ilanından dört gün sonra Rasathane müdürü Fatin Hoca* aracılığı ile İttihad ve Terakki'ye üye olan Mehmet Âkif'in üyelik yemini de farklılık gösterir. Âkif, İttihad ve Terakkiye girerken cemiyetin “bîla kayd ü şart cem'iyetin emirlerine itaat” şeklindeki yemini yerine, “emr-i maruf'una uyacağına dair yemin

⁸ Kuntay, **a.g.e.**, s. 53.

⁹ Düzdağ, **Mehmet Âkif**, s. 12.

¹⁰ **A.e.**, s. 19.

¹¹ Çantay, **a.g.e.**, s. 21.

* Mehmet Âkif, *Süleymaniye Kürsüsünde* şiirini “Kardeşim Fatin Hoca'ya” notu ile kendisine ithaf etmiştir.

etmiştir. Fatin Hoca, Âkif'in şahsiyet ve kıymetini dikkate alarak onun yemin şeklinde yapmak istediği cesurca değişikliği kabul etmiştir.¹² Âkif'in bu hareketi, onun cemiyete üyelikten herhangi bir fayda beklemediğinin de kanıtıdır.

27 Ağustos 1908 tarihinde Ebül'ula Zeynelabidin ve Eşref Edip ile *Sırât-ı Müstakîm*'in, 183. sayısından sonra adı *Sebîlürreşâd* olacak, başyazarlığını yapmaya başlamıştır. 26 Ekim 1916 tarihinde kapatılan dergi yirmi aylık bir aranın ardından Sultan Vahdeddin'in tahta geçişiyle birlikte 4 Temmuz 1918 tarihinde 361. sayısıyla yayın hayatına devam etmiştir. Dergi 6 Mart 1925 tarihinde Bakanlar Kurulu kararı ile Şeyh Said isyanı neticesinde alınan tedbirler gerekçesiyle tekrar kapatılmış; Eşref Edip, Nisan 1948'ten itibaren dergiyi çıkarmaya devam etmiş ve dergi, Şubat 1966'da yayın hayatına son vermiştir.¹³

Âkif, 24 Kasım 1908'de İstanbul Darülfünunu Edebiyat Şubesinde Osmanlı edebiyatı müderrisliğine tayin edilmiştir. Ancak Âkif, 1913 yılı sonunda İttihat ve Terakî'nin Merkez-i Umûmî üyesi Ziya Gökalp'in milliyetçilikle ilgili görüşlerine karşı çıkmasından ötürü Darülfünun'daki görevinden istifa etmek zorunda kalmıştır.

Balkan Savaşı esnasında Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'ne bağlı Hey'et-i Tenviriyye'ye katılan Mehmet Âkif, Recaizade'nin "millî bir destan" ihtiyacını kendisine iletmesi üzerine *Hakkın Sesleri*'ndeki birçok şiirini kaleme almıştır.¹⁴

1914 yılı sonlarına doğru Teşlikat-ı Mahsusa'nın verdiği görevle Berlin'e gitmiştir. Bu gezideki amaç, Almanların elinde bulunan Müslüman esirleri savaş sonrasında bağımsızlık mücadelesi vermeleri için yönlendirmektir. *Safahat*'ın beşinci kitabında yer alan 18 Mart 1915 tarihli *Berlin Hatıraları* bu dönemin bir ürünüdür. 1915 yılı mayıs-ekim ayları arasında Necid bölgesine giderek devlete bağlı kabilelerin desteğinin devamını sağlamakla görevlendirilmiştir. *Necid Çöllerinden Medine'ye* eseri de bu dönemin ürünüdür.

12 Ağustos 1918'de açılan Darü'l Hikmeti'l İslamiye'ye başkâtip olarak atanmış, 23 Ocak 1920 tarihinde de başkâtiplik görevine ek olarak azalığa tayin

¹² A.e., s. 244-245.

¹³ Düzdağ, **Mehmet Âkif**, s. 125.

¹⁴ M. Orhan Okay, M. Ertuğrul Düzdağ, **Mehmed Âkif Ersoy**, TDV İslâm Ansiklopedisi, 2003, 28. Cilt, s. 433.

edilmiştir. Âkif, Darü'l Hikmeti'l İslamiye'de oldukça faydalı hizmetlerde bulunmuştur. Özellikle kurumu Kuvâ-yı Milliye aleyhinde yayıncılıkta bulunmaya sevk etmeye çalışanlara karşı şiddetle direnmiş ve onlara engel olmuştur.¹⁵

I. Dünya Savaşı'nın kaybedilmesi ve İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali üzerine Millî Mücadele'ye fiili olarak Şubat 1920'de Balıkesir'e geçerek katılmıştır. Burada, Zağanos Paşa Camii'nde verdiği vaaz oldukça meşhurdur.

Balıkesir'den tekrar İstanbul'a giden Mehmet Âkif, burada Millî Mücadele lehine çalışmanın mümkün olmadığını görerek oğlu Emin'i de yanına alıp 10 Nisan 1920'de İstanbul'dan ayrılmış; 24 Nisan 1920'de Ankara'ya ulaşmıştır. Millî Mücadele'ye katılmak için Ankara'ya geçmesi ve burada Hacı Bayram Camii'nde vaaz vermesi üzerine görevinden izinsiz ayrıldığı gerekçesiyle Darü'l-Hikmeti'l-İslamiyye'deki görevinden azledilmiştir.¹⁶

5 Haziran 1920'de Burdur mebusu seçilmiştir. Haberi olmadan Biga'dan da mebus seçilmesine rağmen Âkif mecliste Burdur mebusu sıfatı ile yer almıştır. Mebusluğu döneminde çeşitli bölgelerde Millî Mücadele lehine vaazlarda bulunmuştur. Bunlardan en meşhuru Kastamonu Nasrullah Camii'ndeki vaazıdır. Bu vaaz *Sebilürreşad*'da yayımlanmış ve çoğaltılarak Anadolu'nun birçok bölgesine dağıtılmıştır.

Millî istiklalin güzel bir marşını yazmak üzere Maarif Vekâleti 7 Kasım 1920'de 500 lira ödüllü bir yarışma düzenlemiş; Mehmet Âkif, "müsabaka şeklini ve ikramiyeyi" kabul etmediği için yarışmaya katılmamıştır. Müsabakaya katılan yedi yüzden fazla şiiri millî marş olmaya layık görmeyen Maarif Vekili Hamdullah Suphi, Mehmet Âkif'e yarışma şartlarının onun isteğine göre değiştirilebileceğini ya da kaldırılabilirliğini bildiren bir mektup yazmıştır. Israrcıların da yoğun talebi sonucu Âkif, *İstiklal Marşı*'nı yazmış; marş, meclisin 12 Mart 1921 tarihli oturumunda *İstiklal Marşı* olarak kabul edilmiştir. Mehmet Âkif 500 liralık para ödülünü almamış ancak

¹⁵ Eşref Edib, **Mehmet Âkif Hayatı Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları**, 2. bs., Haz.: Fahrettin Gün, İstanbul, Beyan Yayınları, 2011, s. 99.

¹⁶ Düздаğ, **Mehmet Âkif**, s. 78-79-80.

ödül bütçeden çoktan ayrıldığı için Âkif, ödülü yoksul kadın ve çocukların meslek sahibi olması için açılan Darülmesai'ye bağışlamıştır.¹⁷

Ankara'da bulunduğu sırada Âkif, *Sebîlürreşâd* klişesine dört elle sarılmış; memleketi dinle yıkmaya çalışana, o da dinle karşılık vermiştir.¹⁸ *Sebîlürreşâd* ve Mehmet Âkif'in Millî Mücadele yanlısı varlığı, Kurtuluş Savaşı'nın yeni bir İttihatçı teşebbüs olmadığının halka kanıtlanması açısından önemli bir vazife görmüştür.

Âkif, Birinci Büyük Millet Meclisindeki görevinin sona ermesi neticesinde, 1923 yılı mayıs ayında İstanbul'a dönmüştür. Bu dönüş sonrası maddi sıkıntılar yaşayan Mehmet Âkif, 1923 yılından itibaren Abbas Halim Paşa* ile kışları Mısır'a gitmeye, yazları da İstanbul'a dönmeye başlamıştır. Ardından Mısır'da El-Camiatü'l-Misriyye'de Türk edebiyatı müderrisliğine atanmıştır. Böylece 1925 yılının sonundan hastalanıp İstanbul'a döndüğü 1936 yılına kadar kalıcı olarak Mısır'da ikamet etmeye başlamıştır.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 1925 yılında Kur'an-ı Kerim'in tercümesi için kendisine yüklediği görevi tercüme yerine meal denmesi koşuluyla kabul etmiş, 1926-1929 yılları arasında bu meali tamamlamıştır. 1936 yılına kadar meal üzerinde çalışmaya devam etse de bu hassas çalışmayla alakalı tereddütlerinden dolayı Mısır'dan Türkiye'ye dönerken çalışmasını Müderris Yozgatlı İhsan Efendi'ye emanet etmiştir. Âkif'in ölümü sonrası vasiyetine rağmen eser, İhsan Efendi tarafından imha edilmemiş; üstelik İhsan Efendi, Âkif'in mealini temize dahi çekmiştir. İhsan Efendi, 1961'de ölmeden önce oğlu Ekmeleddin'e masasının gözündeki defterlerin yakılmasını vasiyet etmiş; İbrahim Sabri Bey'in ısrarları sonucu birkaç Türk talebenin de bulunduğu bir sırada Âkif'in meali ve İhsan Efendi'nin meali temize çektiği defter yakılmıştır.^{19**}

¹⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz.: Çantay, **a.g.e.**, s. 62-77.

¹⁸ Kuntay, **a.g.e.**, s.141.

* Abbas Halim Paşa, Mehmet Âkif'in yakın dostlarından. Âkif, *El-Uksur'da* şiirini Abbas Halim Paşa'ya ithaf etmiştir.

¹⁹ Eşref Edib, **a.g.e.**, s. 178-181.

** Mehmet Âkif'in Kur'an tercümesi ile alakalı orijinal notlarının ve İhsan Efendi'nin tercümeyi temize çektiği notların ortadan kaldırıldığı birçok kaynağın ortak fikridir. Ancak 2012 yılında ilk baskısı yapılan *Kur'an Meali, Mehmed Âkif Ersoy* isimli eseri yayına hazırlayanlardan Recep Şentürk, giriş yazısında Yozgatlı İhsan Efendi'nin ders ve sohbetlerine katılan Mustafa Runyun'un Âkif'in tercümesinin latineze edilmiş üçte birlik bölümünü muhafaza ettiğini söyler. Şentürk de söz konusu "Kur'an Meali"ni bu üçte birlik kısma dayanarak yayımladıklarını ifade eder. Mesele, başlı başına derin ve uzun bir konu olduğu için bu bilgiyi vermekle yetiniyoruz. Söz konusu eser için bkz.: Mehmed Âkif Ersoy, **Kur'an Meali**, 2. bs., Haz.: Prof. Dr. Recep Şentürk, Yrd. Doç. Dr. Asım Cüneyd Koksall, İstanbul, Mahya Yayınları, 2013.

Kur'an-ı Kerim mealı üzerinde yaptığı çalışmalar Âkif'i oldukça zorlamış, onun şiir alanındaki üretkenliğinin de azalmasına yol açmıştır. Mahir İz'e yazdığı 8 Haziran 1342 (1926) tarihli mektubunda bu konuda şunları söyler:

“İki gözüm Mahir Bey,

Her hafta mektup yazmak istiyorum, bir türlü elim varmıyor. Neden bilmem. Azıcık sezdiğim bir tarafı varsa, yâran ile, ihvan ile uzun boylu hasbîhâle başladığım gibi, sırtıma yüklenen ağır vazifeyi taşımak melekesini kaybediyorum. Kur'an dinlemek âlâ, Kur'an okumak iyi, lâkin Kur'an yazmak yok mu? İşte o müşkil, daha doğrusu müthiş bir sa'y. Bakalım Allah tevfikini lütuf buyuracak mı?”²⁰

Yine Mahir İz'e yazdığı 18 Ağustos 1343 (1927) tarihli mektubunda da Kur'an tercümesine değinen Âkif, tercümeyle ayırdığı vakitten dolayı şiirle yeterince ilgilenemediğinden “Korkuyorum aruzu küstüreceğiz.” ifadesi ile bahseder.²¹

1935 yılında siroza yakalanan Mehmet Âkif, hava değişimi için önce Lübnan'a sonra da Antakya'ya gitmiş; Mısır'a hasta olarak dönen Âkif, hastalığının ilerlemesi üzerine 17 Haziran 1936'da İstanbul'a dönmüştür. Nişantaşı Sağlık Yurdu'nda tedavi görmesinin ardından yaz mevsimini Said Halim Paşa'nın Alemdağ'daki çiftliğinde geçirmiş, daha sonra yine Said Halim Paşa'nın Mısır Apartmanı'nda kendisine tahsis ettiği dairede son günlerini geçirmiştir. 27 Aralık 1936'da da bu dairede vefat etmiştir.

Beyazıt'tan kalkacak cenazesine sevenleri ve özellikle gençler eşlik etmiştir. Yüzlerce üniversite öğrencisi teşkilatsız bir şekilde, Âkif'e duydukları sevginin ve dostluğun etkisiyle cenazeye katılmış; Edirnekapı'ya kadar ona eşlik etmiştir.²² Mehmet Âkif'in mezarı Darülfünun'da müderris olan ve kırk iki sene hürmet ettiği arkadaşı Babanzâde Ahmed Naim'in yanındadır. Âkif'i, Ahmet Naim'in yanına defnettiren, ona sevgisini bilen Fuat Şemsi*'dir.²³

²⁰ Yusuf Turan Günaydın, **Mehmet Âkif Ersoy Mektupları**, 2. bs., Ankara, Atlas Yayınları, 2016, s. 48.

²¹ **A.e.**, s. 62.

²² Kuntay, **a.g.e.**, s. 181.

* Fuat Şemsi, Mehmet Âkif'in dostlarından. Âkif, Fuat Şemsi'ye hürmetinden dolayı *Asım*'ı, “Kardeşim Fuad Şemsi'ye” notu ile kendisine ithaf etmiştir.

²³ **A.e.**, s. 139.

1960 yılındaki yol çalışması nedeniyle kabrinin yeri değiştirilmiş ve Edirnekapi Şehitliği'ne taşınmıştır. Günümüzde mezarı Ahmed Naim ve Süleyman Nazif'in mezarı yanındadır.

Mehmet Âkif'in karakterini, yaşayışını belki de en güzel özetleyen cümle, yakın arkadaşı Mithat Cemal Kuntay'a aittir:

“...onun 63 senelik hayatını öğrendim; bu ne berrak 63 senedir, siyah ve pis tek bir dakikası yoktur.”²⁴

1. 1. 2. Mehmet Âkif Ersoy'un Edebî Kişiliği

Mehmet Âkif'in ilk şiirlerinde Ziya Paşa, Muallim Naci ve Abdülhak Hamit etkisi görülür. Bu isimlere Ali Ekrem Bolayır ve Tevfik Fikret tahkiye tarzları sebebiyle eklenebilir.²⁵ Ahmet Hamdi Tanpınar da manzum nesirlerinden dolayı Âkif'i, Tevfik Fikret'in sanat bakımından takipçisi olarak görür.²⁶

Fransızca'yı iyi bilenlerin söylediklerine göre Âkif, bu lisanı iyi bilen sayılı kişilerdendi. Aynı zamanda o, Arapça ve Farsçaya da oldukça hâkimdi. Eşref Edip'in aktardığına göre Âkif, Berlin'de bir Arap şairi, Acem edibi ve Fransız âlimiyle aynı anda konuşmuş ve bu üç ismi birbiriyle konuşturmuştur.²⁷ Yabancı dillere hâkim olması sayesinde Dünya edebiyatındaki önemli isimleri doğrudan okuma fırsatı bulmuştur. Shakespeare, Milton, Victor Hugo, Lamartine, Daudet, Emile Zola etkilendiği Batılı sanatçılardandır.

Şiir yayımlamadığı 1901-1908 yılları arasında hayalden uzak, içinde yaşadığı toplumun gerçeklerini anlatacağı şiirin altyapısını oluşturmıştır. Şiirlerinde muhtevayı ön plana çıkaran şair, bu türün şekil özelliklerini de ihmal etmemiştir. Onun sanatçı kişiliği etrafında yapılan birçok tartışmada her ne kadar şairliği sorgulansa da genelin ortak görüşü iyi bir nâzım olduğudur. Nazma o kadar hâkimdi ki Türk edebiyatında aruzu en iyi kullanan birkaç şaïirden birisi olarak kabul edilir. Şiirlerinin tamamını aruz ölçüsüyle yazan şair, aruzdan vazgeçememesini, “Kendimi yokluyorum da sana servet

²⁴ Kuntay, **a.g.e.**, s. 28.

²⁵ Süleyman Nazif, **Mehmet Âkif Ersoy**, 1. bs., Haz.: M. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul, Kapı Yayınları, 2015, s. 85.

²⁶ Ahmet Hamdi Tanpınar, **Edebiyat Üzerine Makaleler**, 2. bs., Haz.: Zeynep Kerman, İstanbul, Dergâh Yayınları, 1977, s. 300.

²⁷ Çantay, **a.g.e.**, s. 40.

vereceğiz, ama aruzu bırakacaksın, deseler, serveti bırakacağım, aruzu bırakmayacağım. Bak şu deliliğime!”²⁸ şeklinde ifade eder.

“Sanat sanat içindir.” anlayışına karşıdır. Sanatın toplumsal bir gayesi olması gerektiğine inanır ve bu düşünce ile eserlerini kaleme alırdı.²⁹ Realist bir bakış açısına sahiptir. Âkif’in gerçekçiliğini *Fatih Kürsüsünde* şiirinin *İki Arkadaş Fatih Yolunda* bölümünde geçen,

Hayır, hayâl ile yoktur benim alış verişim...

İnan ki: Her ne demişsem görüp de söylemişim.

Şudur cihanda benim en beğendiğim meslek:

*Sözüm odun gibi olsun; hakikat olsun tek!*³⁰

dizeleri çok iyi yansıtır. *Sebilürreşâd*’ın 08 Mart 1912 tarihli *Edebiyat* başlıklı yazısında sanat hakkındaki görüşlerini şu şekilde ifade eder Âkif:

“Şiir için, edebiyât için süs, çerez diyenler var. Karnı tok, sırtı pek milletlere göre bu söz belki doğrudur. Lâkin bizim gibi aç, çıplak milletlere süsten, çerezden evvel giyecek, yiyecek lâzım. Onun için ne kadar süslü, ne kadar tatlı olursa olsun, libas hizmetini, gıda vazifesini görmeyen edebiyât bize hiç söylemez.”³¹

Aynı yazısında Âkif, sade yazmayı asıl amacı olarak gördüğünü söyler. Ancak Âkif, sade yazarken Öztürkçeci bir tavır takınmadığını özellikle belirtir. Sade yazmak adına “cennet” yerine “uçmak”ı, “cehennem” yerine “tamu”yu kullanacak kadar ileri gitmez ve bu derece ileri gidenlerin hareketini de doğru bulmaz.³² Şiirlerine de bakıldığında Âkif’in, birkaç şiiri hariç, konuşma diline yakın bir dil kullandığı görülür.

²⁸ Kuntay, **a.g.e.**, s. 313.

²⁹ **A.e.**, s. 315.

³⁰ Ersoy, **Safahat**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 204. (*Safahat*’tan yapılan alıntıların sayfa numaraları bu baskıya göredir.)

³¹ *Sebilürreşâd Mecmûası, Edebiyât*, Haz.: İskender Türe, Cilt 8, Sayı 183, 19 Rebûlevvel 1330- 08 Mart 1912 -24 Şubat 1327, İstanbul, Bağcılar Belediyesi, Aralık 2016, s. 9.

³² **A.y.**

Mehmet Âkif, *Sırât-ı Müstakîm* ve *Sebilürreşâd* dergilerinde şiirleriyle beraber nesirlerini de yayımladı. Ancak şiirlerindeki yüksek kaliteyi nesirlerinde görmek pek mümkün değildir.³³

Gerek hayatında gerekse eserlerinde İslami bir tavır takınan Mehmet Âkif, İslam'ın ruhuna ters düşmediği müddetçe medeniyete ulaşmak için her türlü fikre kucak açmıştır. Eserlerinde de bu anlayışı, ilme, ilerlemeye yaklaşımını İslami bakış ile ifade etmiş; kendi muzafferiyetinden ziyade toplumunkini düşünmüş ve toplum için yaşamıştır. Şiirleri, yüksek faziletinin ve başkalarını düşündüğünün kanıtıdır.³⁴

Mehmet Âkif'in şiirlerinde hâkim sosyal eleştirinin dayandığı temeller; dinin hurafelerden arındırılması, İslam âleminin perişan durumu, tarih duygusu ve sosyal bozuklukların teşhididir.³⁵

Âkif'in şiirini; klasik kültür ve Sadi'de ideal örneğini bulan ve ahlaki bir neticeyi hedefleyen Doğu manzum hikâyeciliği, o günün sanat okulları içinde birinci planda bulunan Batı gerçekçiliği, İslam ideali, tarihin en trajik günlerini yaşayan bir devlet ve millet, realiteye objektif ve tahlili bakma alışkanlığını veren müsbet bilgiler tahsili şekillendirmiştir. Sadi hikâyeciliğini çağa uygun bir seviyeye çıkararak, bireye değil topluma seslenen bir ifadeye kavuşturarak, onu roman sanatındaki realizmin imkânlarıyla geliştirerek çağındaki İslam dünyasının acı gerçekliğine uygulamıştır.³⁶

Âkif'in ilgi alanı sadece şiirle sınırlı değildir. Doğu ve Batı musikisine ilgi duyan, bir dönem Neyzen Tevfik'in de alakasıyla ney çalmayı öğrenmeye çalışan, birçok şarkıyı ve besteyi ezberleyen, güreşle ilgilenen, taş atma konusunda marifetli ve uzun yürüyüşleri seven bir kişidir. Verilen sözün ölüm gibi bir sebep ortaya çıkmadığı müddetçe tutulması gerektiğini savunur ve yerine getirilmeyen sözlerden hoşlanmazdı. Baytar Mektebindeyken sınıf arkadaşı Hasan Efendi ile ikisinden önce kim ölürsa onun ailesine, geride kalanın bakacağı yönünde sözleştiler. Hasan Efendi'nin ölümü üzerine,

³³ Çantay, **a.g.e.**, s. 95.

³⁴ **A.e.**, s. 28.

³⁵ İnci Enginün, **Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat'tan Cumhuriyet'e (1839-1923)**, 3. bs., İstanbul, Dergâh Yayınları s. 601.

³⁶ Süleyman Nazif, **a.g.e.**, s. 40.

üstelik Âkif Baytar Umum Müdür Muavinliği görevinden yeni istifa etmiş olmasına rağmen, onun üç çocuğunu da sahiplendi.³⁷

Eserleri:

A. Manzum Eserleri

1. Safahat: *Safahat*, yedi ayrı kitaptan oluşan eserdir. 11240 mısralık 108 manzumeden oluşur. *Safahat*'ın bölümleri şunlardır:

Safahat: Birinci Kitap (1911), Süleymaniye Kürsüsünde (1912), Hakkın Sesleri (1913), Fatih Kürsüsünde (1914), Hatıralar (1915-1918), Asım (1919-1924), Gölgele (1933)

B. Mensur Yazıları

1. Tefsirleri: Mehmet Âkif'in tefsir yazıları 57 adettir. Bu tefsirlerin elli üç tanesi ayet ve dört tanesi hadis üzerinedir. Âkif, tefsirlerini *Sebilürreşâd*'ın 8 Mart 1912 tarihli 183. sayısından itibaren *Tefsîr-i Şerif* başlığı altında çıkartmıştır.

2. Vaazları: Mehmet Âkif'in toplamda dokuz adet vaazı vardır. Bunlardan ilki İttihat ve Terakki Cemiyeti Şehzadebaşı Kulübü'nde yapılan konuşmadır ve *Mevaiz-i Diniyye* kitabında yer alır. Diğer sekiz vaazın üçü Balkan Savaşı esnasında Beyazıt, Fatih ve Süleymaniye Camii'lerinde; birisi Balıkesir Zağnos Paşa Camii'nde, üçüye Kastamonu Nasrullah Camii'nde ve şehrin muhtelif yerlerinde verilen vaazlardır.

3. Makaleleri: Makaleleri *Sırât-ı Müstakîm* ve *Sebilürreşâd*'da *Hasbihal*, *Edebiyat Bahisleri*, *Eski Hâtıralar*, *Letâif-i Arab*'dan isimleriyle yayımladığı elli yazıdan ibarettir.

4. Tercümeleri: Mehmet Âkif, 1908'den sonra 268 tefrika devam etmiş, toplam 55 ayrı tercüme yapmıştır. Kitap olarak basılmış tercümeleri şunlardır: *Müslüman Kadını* (Ferid Vecdi), *Hanoto'nun Hücumuna Karşı Şeyh Muhammed Abduh'un İslâm'ı Müdafaaası*, *İslâmlaşmak* (Said Halim Paşa), *İçkinin Hayât-ı Beşerde Açtığı Rahneler* (Abdülaziz Câviş), *Anglikan Kilisesine Cevap* (Abdülaziz Câviş)

5. Mektupları: Elli kadar mektubu yayımlanmış olan Âkif'in dağınık hâlde bazı kimselerin elinde birkaç yüz mektubunun bulunduğu tahmin edilmektedir.

³⁷ Kuntay, **a.g.e.**, s. 294-295.

1. 2. HÜSEYİN CAVID'İN HAYATI VE EDEBİ KİŞİLİĞİ

1. 2. 1. Hüseyn Cavid'in Hayatı

Hüseyn Cavid Rasizade, 24 Ekim 1882'de Nahçıvan'da doğmuştur. Babası Hacı Molla Abdullah; annesi, Hacı Molla Abdullah'ın ilk eşi Ümmi Leyla'dır. Din adamı olan babası, aynı zamanda güzel de şiir okurdu. Seyid Azim Şirvani'nin *Hacı Molla Abdulla Şahtahlı'ya* isimli kasidesinden anlaşıldığı üzere Hacı Molla Abdullah devrin görkemli aydınlarının dikkatini çekmiş, şöhreti de Maverünnehir'den Irak ve İsfahan'a kadar geniş bir alana yayılmış bir şahsiyettir.¹

Cavid'in kendisinden başka dört erkek ve üç kız kardeşi olmuştur. Bu kardeşlerden sadece Şeyh Mehemed Rasizade babasının izinden giderek dinî tahsil almış ancak o da ileride din adamlığını terk edip ömrünün otuz beş yılında öğretmenlik yapmıştır.* Mehemed Rasizade, Cavid'e öğrencilik yıllarında maddi yardımda bulunmuş ve onun manen gelişmesinde önemli rol oynamıştır.²

1877 yılında Molla Abdullah ailesi Nahçıvan'a taşınmıştır. Hüseyn Cavid de Nahçıvan'da Bazar Çayı'nın kıyısındaki Alihan Mahallesi'nde yer alan evlerinde doğmuştur.³

Babası ve abisinin din adamı olmasından dolayı Hüseyn Cavid ilk olarak medresede eğitime başlamış, Cavid'in şairlik yeteneği de medresede eğitim aldığı dönemde kendisini göstermiştir. Bu dönemde medrese arkadaşlarından birine yazdığı şiir şöyledir:

Getdim gördüm məsciddə bir kişi,

Kürkü yırtılıb, xarabdır işi.

Saqqalı ağarıb, yovşana bənzər,

*Sırtıb nəvəsi yanında dovşana bənzər.*⁴

¹ İlgili şiir için bkz.: Azer Turan, **Cavidname**, Bakü, Elm ve Tahsil Yayınları, 2010, s.7.

* Mustafa Hakkı Türkeul, Molla Abdullah'ın Cavid'den büyük dört oğlunu mollalığa hazırladığını kaydeder. (Ayrıntılı bilgi için bkz.: Mustafa Hakkı Türkeul, **Azerbaycan Türk Şairi Hüseyn Cavid**, İstanbul, Azerbaycan Gençlik Derneği Yayınları, 1963, s. 7.)

² Memmed Cefer Ceferov, **Hüseyn Cavid**, Bakü, Azerbaycan Millî İlimler Akademisi Ev Müzesi, 2016, s. 36.

³ A. Turan, **a.g.e.**, s.8.

Cavid, 1896* senesine kadar altı yıl medresede eğitim görmüş ancak gerek buradaki derslerden gerekse hocasının tavrından hoşlanmayan Cavid, medreseden kaçarak Mehmed Tağı Sidki'nin** Mekteb-i Terbiyesine kaydolmuştur. Daha sonradan babası bu olayı öğrenip Cavid'in dinî eğitim almaya devam etmesini istese de Sidki ve onu Mekteb-i Terbiyeye yönlendiren Kurbanali Şerifov'un çabaları ile babası ikna edilmiştir. K. Şerifov'a Tiflis'ten yazdığı 12 Ağustos 1912 tarihli mektubunda Cavid, "Ben de babamın programıyla büyüyedim, şimdi kim bilir ne meslekteydim?.. Sidki'nin mektebine beni teşvik eden siz oldunuz."⁵ diyerek Sidki ve Şerifov'un onun eğitim hayatındaki önemine değinir.

Sidki, Azerbaycan'da tanınmış, aydın eğitimcilerden biriydi. 1893'te Nahçıvan'a göçüp burada "Mekteb-i Terbiye" adını verdiği okulu açmıştır. Sidki'nin amacı, genç nesli muasır ruhta terbiye etmektir. Bu mektep, Rusların Azerbaycan Türklerini asimile etmek amacıyla açtığı okullara karşı açılan "Usul-i Cedid" okullarındandır.

Sidki için derslerin ana dilde verilmesi oldukça önemliydi. Sidki, ana dilde eğitim ve dilde yaratıcılığın sağlanması amacıyla edebî dilin sadeleştirilmesi gerektiğini düşünürdü. O, dilin sadeleştirilmesi mücadelesinde öncü aydınlardan olmuştur.⁶ Hüseyin Cavid'in şiirlerinde ana dil eğitimiyle alakalı dizelerini, Sidki etkisi sonucu kaleme aldığı söylenebilir.

Sidki'nin mektebinde tahsil görenler ana dillerini iyi öğrendikleri gibi Farsça ve Rusçayı da öğrenir, muasır ilimler hakkında bilgi alırlardı. Hüseyin Cavid de Farsça ve Rusçayı bu mektepte öğrenmiştir.

⁴ A.e., s. 10.

* Bazı kaynaklar Cavid'in Mekteb-i Terbiyede 1894-1898 yıllarında eğitim aldığını söylese de bu bilgi çelişkilidir. Kaynakların çoğunda Cavid'in 14 yaşındayken Mekteb-i Terbiyeye girdiği bilgisi verilir. O hâlde 1882 yılında doğan Cavid'in 1896'da Mekteb-i Terbiyeye başlaması gerekir.

** Mehmed Tağı Sidki, 1854 yılında Ordubad şehrinde doğdu. Aralık 1903'te vefat etti ve Nahçıvan'a defnedildi. İlk eğitimini Molla Muhammed Taghi'nin yanında aldı. Ardından Şah Hüseyin Sultan Medresesinde eğitim gördü. 1892 yılında Ordubad'da Hüseyin Sultan Kenderlinski ile "Ahtar" isimli yeni usulde eğitim veren okulu açarak pedagoji faaliyetlerine başladı. Bu okulda özellikle ana dilde eğitim konusundaki çalışmaları Nahçıvan aydınlarının dikkatini çekti ve 1894 yılında bu şehre davet edildi. Nahçıvan'da "Mekteb-i Terbiye" okulunu kurdu. Bu okul, Azerbaycan'daki ilk millî mekteplerdendir. Çünkü Mekteb-i Terbiyede Rusça ayrı bir ders olarak öğretilir, diğer dersler ana dilde verilir.

Eğitimciliği ile öne çıkan Mehmed Tağı Sidki çocuk edebiyatı ile de ilgilenmiştir. Çocuklara yönelik yazdığı hikâyeleri *Ahlak Numuneleri* ve *Kızlara Hediye* ders kitaplarında toplanmıştır. Onun *Puşkin* eseri de Azerbaycan'da Puşkin'e ithaf edilen ilk bilimsel kaynaklardandır. (Ayrıntılı bilgi için bkz.: İsa Habibbeyli, **Mehmed Tağı Sidki, Eserleri**, Bakü, Çaşıoğlu Neşriyat, 2004, s. 3-18.)

⁵ Turan Cavid, **Hüseyin Cavid Eserleri**, Bakü, Lider Neşriyyat, 2005, C.5, s. 271.

⁶ Ceferov, **Hüseyin Cavid**, s. 36.

Cavid, 1900 yılında Mekteb-i Terbiyeyi başarıyla bitirmiştir. Tahsilini devam ettirmek istese de şiddetli göz ağrısından dolayı tedavi için Güney Azerbaycan'a, Tebriz'e, gitmek zorunda kalmıştır. Bu sırada Cavid'in kardeşi Mehmed Rasizade de Tebriz'deydi. Bu süreçte Talibiyye medresesinde tahsiline devam eden Cavid ile kardeşi Mehmed Rasizade, Seyid Hekim adlı bilgili, açık fikirli bir kişinin çevresine dâhil olmuştur. Onlarla birlikte *Nasiriyye*, *Tebriz*, *Şerafet*, *İzzet*, *İttıla* ve *İran* gazetelerini okur, tartışır. Bu vakitlerde gözlerini de tedavi ettirmiştir.

Cavid, Güney Azerbaycan'da 1898'ten Mayıs 1903'e kadar kalmıştır. Mekteb-i Terbiyedeki eğitimi esnasında Güney Azerbaycan'a yazları gidip gelmiş olması muhtemeldir.⁷ Buradan Nahçıvan'a geçtikten sonra Temmuz 1903'te yüksek tahsil için İstanbul'a gitmiş lakin İstanbul'da hastalandığından dolayı tahsilini tamamlayamamıştır. 1904'te Nahçıvan'a dönmüş ve bir vakitler tahsil aldığı Mekteb-i Terbiyede Türkçe ve Farsça dersleri vermiştir.⁸ Bir müddet Nahçıvan'da kaldıktan sonra Bakü'ye gitmiş ve Mart- Nisan 1905'te Bakü'de kalmıştır.

Mayıs 1905'te Cavid ikinci defa İstanbul'a gitmiştir. Öncelikle 5-6 ay kadar İdadî'de okuyan Cavid, ardından Darülfünun Edebiyat bölümüne o dönem ders aldığı ve fakültede ders veren Rıza Tevfik'in takdimatıyla kabul edilmiştir.⁹

Edebiyat fakültesinin ilk iki sınıfını okuyarak buradan 1909 yılında mezun olmuş, üçüncü sınıf derslerini de misafir olarak takip etmiştir. Bu durumu da İstanbul'dan K. Şerifov'a 1908 yılında gönderdiği mektupta, "Bana ilim lazımdır, şehadetname lazım değil."¹⁰ sözleriyle açıklar.

Hüseyin Cavid'in İstanbul yılları, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin karışık olduğu bir döneme rast gelir. "İstibdat Dönemi"ne de tanık olan Cavid, mektuplarında zaman zaman II. Abdülhamit'i eleştirir. Bu dönemde yazdığı mektuplarında düşünce ve vicdan özgürlüğünün baskılandığından bahsederek istiklal hakkında konuşulmasının dahi yasak olduğunu belirtir.¹¹

⁷ Yusuf. Gedikli, **Hüseyin Cavid Rasizade (1882-1941)'nin Hayatı ve Eserleri**, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, Cilt 38, Sayı 38, 28 Eylül 2012, s.102.

⁸ A. Turan, **a.g.e.**, s. 13.

⁹ **A.e.**, s.19.

¹⁰ T. Cavid, **Hüseyin Cavid Eserleri**, C.5, s.261.

¹¹ Ceferov, **Hüseyin Cavid**, s. 48.

Abdülhamit devrinde Panislamizm tebliğinin geniş yayılma alanı bulması Cavid'e göre ilerlemenin önünde büyük bir engel oluşturmuştur. Mektuplarından anlaşılacağı üzere Cavid, "gerici anlayışın" karşısında yer almış ve din ile şeriatın ilim ve maarife zıt olduğuna henüz öğrenciyken karar vermiştir.¹² Hüseyin Cavid'in K. Şerifov'a İstanbul'dan yazdığı 23 Şubat 1909 tarihli mektubu, bu düşüncayı destekler:

"(...) sarık, cami, mesele-i hilafetle medeniyet, hamiyet, terakki kelimeleri birbirine karışarak bir ürün teşkil edeceğini veya edebileceğini düşünürken bütün bütün bir hayal, bir gölge, bir namütenahilik ve hiçlik karşısında bulunduğuma hiç şüphe etmiyorum... Hiçbir şeyin gökten zembil ile nazil olacağına inanmıyorum."¹³

Hüseyin Cavid'deki bu durum, dönemin pozitivist aydınlarında görülebilen yaygın bir eğilimdir. Cavid, her ne kadar yukarıdaki sözleri ile din karşıtı gibi görünse de dinin gerekli olduğunu yer yer savunur. Nitekim arkadaşı Aziz Şerif ile münakaşaları bu durumu doğrular. Tiflis'te yaşayan Aziz Şerif, Allah'a inanmıyor; bütün dinlere ve peygamberlere nefretini açıkça dile getiriyordu. İnsanlık karşısında peygamberlerin günahkâr olduğunu söyleyen Aziz Şerif'e karşılık Cavid, ona dinler tarihini anlatır; dinlerin insanlık için gerekli olduğunu söyler ve Aziz Şerif'e bu yolla itiraz ederdi.¹⁴ Dolayısıyla Hüseyin Cavid'in din konusunda yer yer tereddütleri bulunmasına rağmen dinsiz olmadığını söylemek mümkündür. Bu durum o dönem hem Türkiye'de hem Avrupa'da aydınlaşma, modernleşme sürecine giren insanların genel problemidir ve Hüseyin Cavid de diğer aydınlar gibi bu süreci yaşamış, din konusundaki çelişkili ifadelerle zaman zaman eserlerinde yer vermiştir.*

Türkiye'de bulunduğu dönemde büyük hacimli eser yazmasa da bu dönemde *Uçurum* piyesini kaleme almıştır. Eserden anlaşıldığı üzere yüksek mektepte okuyan arkadaşlarının yaşayışını beğenmemiş ve bu yaşam tarzını eleştirmiştir.

Yine de İstanbul'da eğitimi esnasında birkaç şiir yazmıştır. Bunlar da *Raks*, *Her Yer Sefalı*, *Çekinme Güll*, *Pembe Çarşaf*, *Huraman Huraman*, *Uyuyor*, *Ben İsterim ki*,

¹² A.y.

¹³ T. Cavid, *Hüseyin Cavid Eserleri*, C.5. s.264.

¹⁴ İskender Atilla, *Asrın Şairi Hüseyin Cavid'in Hayatı Taleyî Sanat Dünyası*, Bakü, Şark Neşriyatı, 2009, s. 189.

* Hüseyin Cavid'in din konusundaki görüşlerine ilerleyen başlıklarda yer verileceği için şimdilik bu kadar bilgi vermekle yetindik.

Küçük Bir Levha, Şiir Meftunu, Deniz Perisi, Sonbaharda, Yâd-ı Mazi; A...h, Yalnız Sen! ve Hâl-i Esef-iştimalimi Tasvirde Bir Ah-i Mazlumane şiirlerinden ibarettir.¹⁵ İlk gazellerine göre kısmen farklı söyleyiş barındıran bu şiirlerde ciddi bir yenilik görülmez.

Hüseyin Cavid'in sanatı üzerinde İstanbul'un etkisi büyüktür. 21-22 Mart 1938 tarihli sorgulamalarda sorgu hâkiminin, "Türk üslubunda yazdığınız eserlerin pantürkist ve aksinkılâbî*, milliyetçi içeriğini ne ile izah ediyorsunuz?" sorusuna "Eserlerimi Türkiye'de aldığım terbiyenin neticesi olarak hesap ediyorum."¹⁶ der.

İstanbul'da eğitimini tamamlayan Hüseyin Cavid, 1909 yılında Nahçıvan'a dönmüştür. Cavid'in 1909 ve 1910 yıllarında Nahçıvan'da ve Tiflis'te yazdığı *Me'vus Bir Kalbin Feryadı, Ey Ruh-i Pürsükûn!, Görmedim, Bilmem Kime, Niçin!?* gibi şiirleri onun Türkiye'den perişan hayallerle, ümitsiz bir şair gibi döndüğünü, görüşlerinde mütereddit olduğunu, daha çok kedere, gama, ıstıraba eğilimini gösterir.¹⁷

1909 yılında Nahçıvan'a dönüşünden kısa bir süre sonra Erivan'da, Erivan'ın ardından 1912'de Gence'de öğretmenlik yapmaya başlamış ve burada *Maral* trajedisini yazmıştır. Birkaç ay sonra işinden uzaklaştırılan Cavid, Ağustos 1912'de Tiflis'te öğretmenliğe başlamıştır. Tiflis'te bulunduğu esnada *Şeyh Senan* piyesi üzerinde çalışmış; aynı zamanda *Bir Hatıra* adlı lirik poemasını, *Öksüz Enver, Geceydi* şiirlerini yazmıştır. *Ana* piyesi ile *Geçmiş Günler* şiir kitabını da Tiflis'te yazmıştır. Tek perdelik tiyatro eseri *Ana*, Azerbaycan tiyatro tarihinde yazılan ilk manzum tiyatro eseridir.¹⁸

1914 yılında sağlık sorunları nedeniyle Yessentuki'ye gitmiş ve geçimini sağlamak için burada demiryolu idaresinde memurluk yapmıştır. Cavid'in eğitimine uygun bir iş bulamaması ve sürekli iş değiştirmesi, idarenin mekteplerden Azerbaycanlı öğretmenleri uzaklaştırma gayretinin bir sonucudur.¹⁹

¹⁵ Ceferov, **Hüseyin Cavid**, s. 61.

* Karşı devrimci. Sovyet inkılabının aksine hareket etmesinden bahsediliyor.

¹⁶ A. Turan, **a.g.e.**, s. 47.

¹⁷ Ceferov, **Hüseyin Cavid**, s. 66.

¹⁸ Zhala Babashova, **19. Yüzyılın Sonu 20. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan ve Türk Edebiyatı; Hüseyin Cavid, Türk Edebiyatı ile Etkileşimleri**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi, S.B.E, 2014, s. 187.

¹⁹ Ceferov, **Hüseyin Cavid**, s. 48.

1915 yılında Bakü'ye dönen Cavid, burada bir buçuk yıl kadar öğretmenlik yapmıştır. 1918 yılında “Mart Hadiseleri” olarak da adlandırılan, Ermenilerin Türklere karşı yaptıkları saldırıların muhataplarından olmuştur. Arkadaşı Hüseyin Sadık ile bu saldırıdan kurtulmuş, birlikte Enzeli'ye kaçmışlar ve Cavid de oradan Tebriz'e gitmiştir.²⁰

Ağustos 1918'te Nahçıvan'a geçmiş ve burada Mişkinaz Hanım ile evlenmiştir. Bu evlilikten Ertuğrul, Timrus ve Turan isimli üç çocuğu olmuş; Timrus bir yaşını dolduramadan hastalanıp ölmüştür. Nahçıvan'da bulunduğu bu süre zarfında *İblis* piyesi üzerinde çalışmıştır. 1919 ortalarında Bakü'ye geçmiştir. Artık hapsedilip sürgün edilinceye kadar Bakü'de kalacaktır.

1920-1922 yılları arasında faaliyet gösteren “Yeni Türk Alfabeti Komisyonu”nda görev almıştır.

1925-1926 yıllarından itibaren Darü'l-Muallim Mektebinde edebiyat dersleri okutmaya başlamış ve 1933 yılına kadar burada çalışmıştır. Okul bünyesinde “Dram Derneği”ni kurmuş ve çeşitli oyunların burada sergilenmesini sağlamıştır. 1930 yılında Cavid, Güney Azerbaycanlıların özgürlük mücadelesinden bahseden *Telli Saz* dramını yazmıştır. Umumiyetle 1929-1937 yılları arası Cavid'in sanatının en verimli devridir. Bu yıllar arasında peş peşe *Seyavuş*(1933), *Şehla*(1934), *Hayyam*(1935), *İblisin İntikamı*(1936-1937) ve başka eserlerini yazmıştır.

1926 yılında Cavid, devlet adına Halk Maarif Komiserliği tarafından Almanya'ya gönderilmiştir. Bu seyahatin Cavid üzerindeki etkisi büyüktür. Almanya onda burjuva topluluklara, emperyalist bölücülüğe karşı nefretin daha da artmasını sağlamıştır. Emperyalizmi, sömürge zihniyetini ve Burjuva ahlakını Avrupa'da bulunduğu esnada yakından tanıma fırsatı bulmuştur. *Azer* poemasının* birçok bölümü, *Deli Knyaz* piyesi, bu gezinin ürünüdür.²¹

²⁰ Babashova, 19. Yüzyılın Sonu 20. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan ve Türk Edebiyatı; Hüseyin Cavid, Türk Edebiyatı ile Etkileşimleri, s. 155-156.

* Poema, mesnevi nazım biçiminin modern edebiyatta yeniden yorumlanması; sosyal-siyasi meselelerin bireyin psikolojisi de dikkate alınarak tahlil/öyküleme ile şiirsel biçim ve üslupta anlatılmasıdır. (Ayrıntılı bilgi için bkz.: Mitat Durmuş, *Bolşevik İhtilâlinde Sonraki Azerbaycan Sahası Türk Edebiyatında Şiir ve Poema Türü*, Ankara, Türkoloji Dergisi, Cilt 15, Sayı 1, 2002, s. 265.)

²¹ A. Turan, a.g.e., s. 78.

1920 yılından itibaren Azerbaycan'ın Sovyet Rusya tarafından işgal edilmesi sonucu kitlelerin Repressiya'ya maruz kalması ve Sovyet Rusya'nın aydınları baskı altına alması, edebiyatçıların serbest yazma hürriyetini engellemiştir. Kurulan yeni düzenin kendine has bir edebiyata ihtiyaç duyduğunu düşünen Sovyet idaresi, bu edebiyatın eski yapıya, cemiyete ve edebiyata saldırmasını istiyor ve yeni düzeni övmesini amaçlıyordu.²² Hüseyin Cavid her ne kadar 1932 yılında Azerbaycan Yazarlar Birliğine kabul edilse de idarecilerin yazarlardan istediği tarzda eserler yazmamasından ötürü dikkat çekmiştir.

Lenin, 1905 yılında yazdığı *Parti Teşkilatı ve Parti Edebiyatı* isimli yazısıyla edebiyatı doğrudan siyasete bağlamış; Sovyetler Birliği'nin kurulmasıyla edebiyat üzerindeki hükûmet kontrolü geliştirilerek devam ettirilmiştir. 1925 yılında Rusya Komünist Partisinin Merkezi Komitesi "Edebî-Bedii Teşkilatların Yeniden Kurulması Hakkında" çıkardığı kararla şair, yazar ve onları bir araya getiren örgütleri doğrudan Sovyet hükûmetine bağlamıştır. Böylece şair ve yazarlar Sovyet hükûmeti ve Komünist Partisinin cömertliğine ve merhametine bağımlı olmuşlardır.²³ Sovyet hükûmetinin yazar ve şairler üzerindeki bu baskısı sonucu Azerbaycan edebiyatında yazarlar, idarenin aldığı tavra karşı üç sınıfa ayrılmıştır: Sovyetler Birliği'ni sorgusuz sualsiz kabul edenler ve ona canla başla kulluk gösterenler; Sovyet düzenine geçmekte, bu düzeni kabul etmekte tereddüt eden ve zorluk çekenler ile Sovyetler Birliğini ve onun kurduğu düzeni kabul etmeyenler. Hüseyin Cavid, Celil Memmedkuluzade ve Elmas Yıldırım gibi isimlerle beraber Sovyet düzenini kabul etmeyen isimler arasında yer almıştır.²⁴

Sovyet hükûmetinin güdümünde eser vermeyen Hüseyin Cavid, yapılan eleştiriler ve oluşan baskının sonucu Haziran 1937'de tutuklanmış ve ardından hapsedilmiştir. Devrinde ona yapılan eleştirilerden birisi de Samed Vurgun tarafından 16 Haziran 1937 tarihli *Saadet Düşmanına* isimli şiirdir:

-Sən ey böyük günlərin adına böhtan atan,

Vətəninə, xalqına qarşı çıxan şarlatan!

²² Babashova, 19. Yüzyılın Sonu 20. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan ve Türk Edebiyatı; Hüseyin Cavid, Türk Edebiyatı ile Etkileşimleri, s. 12.

²³ İ. Atilla, Asrın Şairi Hüseyin Cavid'in Hayatı Taleyı Sanat Dünyası, s. 29.

²⁴ A.e., s. 30.

Adına millətçilər dedi: “böyük sənətkar”,

Gəlin düz araşdıraq, sənin sənətinmi var?

O murdar arzuların torpaqlara gömüldü,

*Sənin yaratdıqların özündən əvvəl öldü.*²⁵

Bu tutuklama esnasında 1 sepet el yazması; 1 çuval Türk, Arap ve Fars dillerinde 115 nüsha kitab; 23 adet fotoğraf; 549349 numaralı pasaport; notlar yazılmış 5 bloknot vs.²⁶ alıkonulmuşdur.

Eşi Mişkinaz Cavid, “Çoğu kadın dilekçe verip, erlerine ‘halk düşmanı’ diyip boşandılar ve başka ere gittiler.”²⁷ cümlesiyle tutuklanıp mahkûm edilen kişilere eşlerinin bile sırtını döndüğünü söyler. Ancak Mişkinaz Cavid, bu kadınların aksine Hüseyn Cavid’e bağlılığını devam ettirmiştir. Halk düşmanı şeklinde adlandırılması ise özellikle Mişkinaz Hanım’ı rahatsız etmiştir. 19 Mayıs 1940 tarihinde Stalin’e yazdığı mektupta şunları söyler: “(...) O, halk düşmanı değil; olamaz da. Çünkü halkı sevmeyen adamı halk da sevmez ve o, halkın ruhunu okşayan büyük sanatkâr olamaz.”²⁸

Hüseyn Cavid, 4 Temmuz 1939 tarihinde Türkiye casusluğu yapma, Sovyet devrimi aleyhine hareket etme, bu düşüncedeki teşkilatlarla çalışma ve Pantürkizm suçlamalarından 8 yıl hüküm giyerek sürgüne gönderilmiş; 5 Aralık 1941’de İrkutsk’ta hayatını kaybetmiştir. Ölümü, yazmayı planladığı, tamamlayamadığı birçok eserinin de sonu olmuştur. Tutuklu olduğu esnada Mişkinaz Hanım’la yaptığı görüşmede söylediği, “Zaman gelecek, yazılmamış eserlerime, karanlık zindanıma halkım da ağlayacak. Azərbaycan’a vurulan yara çok derindir. Namert ellerde mert, âlim oğullar yitirdi. Asırlar boyu bu yaralar sızlayacak.”²⁹ sözleriyle durumu özetler.

Hüseyn Cavid, ölümünden 15 yıl sonra beraat etmiştir: “1956 yılında Sovyet İKP MK’nin XX. kurultayında Nikita Sergeeviç Hruşsov’un teşebbüsü ile 1937 yılında ve sonralar siyasi Repressiya’ya maruz kalmış Sovyet vatandaşlarına beraat verilmesi meselesi müzakere edildi ve onlara beraat verilmesi hakkında karar kabul edildi.

²⁵ A.e., s. 53.

²⁶ A. Turan, a.g.e., s.86.

²⁷ Mişkinaz Cavid, Turan Cavid; **Cavid Hakkında Hatıralar**, 2. Neşr, Bakü, Han Neşriyatı, 2015, s. 52.

²⁸ A. Turan, a.g.e., s. 304.

²⁹ Mişkinaz Cavid, Turan Cavid; **Cavid Hakkında Hatıralar**, s.54.

Bu yılda Cavid beraat etti. 20 yıllık fasıladan sonra Cavid'in resmi olarak yasaklanmış edebî mirası halka iade edildi. Cavid mirasının tetkiki, neşri ve eserlerinin temâşâyâ koyulmasında yeni merhaleye başlandı.”³⁰ 1982 yılında da doğumunun 100. yılında İrkutsk'un Taşyet ilçesindeki Şevçenko köyünde yer alan naaşı Nahçıvan'a nakledilmiştir.

1. 2. 2. Hüseyin Cavid'in Edebî Kişiliği

Şiir yazmaya 12 yaşında başlayan Hüseyin Cavid, geleneğe uygun olarak bu dönemde Farsça ve klasik nazımla şiirler de yazmıştır. *Gönlüm* isimli şiiri, ilk şiir tecrübesidir. İlk şiirlerinde aşk, sevgi, tabiat gibi bireysel konuları aruz vezni ile işlemiştir. Bu dönemdeki şiirlerinde Azerbaycan sahasından Seyit Azim Şirvani, Nesimi gibi şairlerin tesiri görülür.

Molla Mektebinde okuduğu altı yılda, yazı yazmayı ve okumayı öğrenmiş; Sadi, Hafız ve başka şairlerin eserleri ile tanışmış ve 12-13 yaşlarında *Gülçin* eseri ile Raci'nin tesiri altında bir mersiye yazmıştır. 14 yaşında Mekteb-i Terbiyeye başlamasının ardından Sidki'nin etkisiyle şiirlerini Azerbaycan Türkçesi ile yazmaya başlamıştır. Hüseyin Cavid'de millî hislerin oluşumu hocası Sidki sayesindeir.

İstanbul'da eğitim aldığı dönemde Osmanlı edebiyatını tanıma fırsatı bulmuş; Rıza Tevfik, Tevfik Fikret, Abdülhak Hamit ve Mehmet Âkif gibi sanatçılardan etkilenmiştir. Halit Ziya, Cenab Şehabettin ve Mehmet Âkif gibi önemli fikir ve sanat adamlarıyla Darülfünun'daki eğitimi esnasında tanışmış ve bu isimlerle eserlerini inceleme fırsatı bulmuştur.³¹

Hüseyin Cavid'in tiyatroya eğilimi de İstanbul'da başlamıştır. Namık Kemal, Abdülhak Hamit gibi önemli tiyatro yazarlarının eserlerini bu dönemde inceleme fırsatı bulmuştur. 25 Ekim 1915 tarihli *Muharibe ve Edebiyat* isimli makalesinde de Hüseyin Cavid Türk edebiyatının bu önemli isimleri hakkında ifadelere yer verir. Makalede Avrupa'yı tanır tanımaz onun ucuz, kalitesiz eserlerini taklit eden; eski ile yeni, Doğu ile Batı'yı karıştırarak iki çürük, ahlaksız anlayış arasında kalan kesimden bahseder.

³⁰ İskender Oruceliyev, **Hüseyin Cavid Hakkında Yazılmış Makalelere Bir Nazar**, Cavidî Hatırlarken Makaleler ve Hatıralar, II. Neşr, Haz.: İ. Oruceliyev, Bakü, Zerdabi LTD, 2012, s. 23.

³¹ Babashova, **19. Yüzyılın Sonu 20. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan ve Türk Edebiyatı; Hüseyin Cavid, Türk Edebiyatı ile Etkileşimleri**, s. 146.

Cavid bu kesimin aksine, Tevfik Fikret, Rıza Tevfik, Abdülhak Hamit ile gelenekleri ve millî duyguları dikkate alarak yazan genç ruhların köhnelik ve taklitçilikten sıyrıldığını ve orijinallği yakaladığını ifade eder.³² Mektupta geçen isimleri ayrı ayrı kıymetli bulmasına rağmen Cavid, Türk edebiyatında en çok Abdülhak Hamit'i beğenir ve takdir ederdi.³³

Hüseyin Cavid'deki Türk edebiyatı etkisini Hanefi Zeynallı şu şekilde ifade eder: "Cavid eşkâl cihetinden ne kadar Hamidane ise üslup cihetinden Fikretane ve felsefe cihetinden Tevfikane* bir eser yaratmak istemiştir. Belki yazarken bu üç şairin hiçbirini düşünmemiş fakat bunların çizdiği daire haricine de çıkmaya muvaffak olmamıştır."³⁴ 1918-1920 yıllarında varlığını devam ettiren Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı Mehmet Emin Resulzade de bu görüşü doğrulayan tespitlerde bulunur: "Azerbaycan gençliği saf ve samimi bir niyetle Türk öğretmenlerinin talebesi oldu. Çok geçmedi ki Namık Kemal- Mehmed Hadi'yi, Abdülhak Hamit-Hüseyin Cavid'i, Mehmet Emin de Ahmet Cevad'ı oğulluğa kabul ettiler."³⁵

Hüseyin Cavid üzerinde bu isimlerden Tevfik Fikret'in açık tesiri görülür. Cavid'in *Kars ve Oltu Etrafında Sebepsiz(!?) Olarak Alçakçasına Katl ve Yağma Edilen Mazlumlar İçin* şiirinde geçen,

Yaşamaq istəsən çalış, çabala,

Rə'd olub gurla, bərq olub parla!

Yoqsa fəryadü nalə zaidir,

*Bir həqiqət bu: "əzməyən əzilir!.."*³⁶

dizeleri ile Tevfik Fikret'in,

Bir hakikat: Hakikat-i zencir;

³² T. Cavid, **Hüseyin Cavid Eserleri**, C.5, s. 236.

³³ Aziz Şerif, **Hüseyin Cavid**, Cavid Hatırlarken Makaleler ve Hatıralar, s. 442.

* Rıza Tevfik.

³⁴ Hanefi Zeynallı, **Hüseyin Cavidin Yazdığı "Peygamber" Hakkında Mülâhazalarım**, Cavid Hatırlarken Makaleler ve Hatıralar, s. 81.

³⁵ Mehmet Emin Resulzade, **Asrımızın Siyavuşu**, Ankara, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1989, s. 36.

³⁶ Turan Cavid, **Hüseyin Cavid Eserleri**, Bakü, Lider Neşriyyat, 2005, C.1, s. 73. ((Hüseyin Cavid'in şiirlerinden yapılan alıntıların sayfa numaraları bu baskıya göredir.)

Bir belâgat: Belâgat-i şemşîr;

Hakk kavinin demek, şeririndir;

En celi hikmet: Ezmeyen ezilir!³⁷

dizelerinde geçen “Ezmeyen ezilir.” ifadesi bire bir aynıdır. Yine Tevfik Fikret’in *Süha ve Pervin* şiiri ile Hüseyin Cavid’in *Bakü’de* şiiri gerek içerik, özellikle hayal-hakikat çatışmasını işlemesi, gerekse de şekil bakımından benzerlik gösterir. Her iki şiir de aruzun “mefailün feilatün mefailün feilatün” kalıbıyla yazılmıştır.³⁸ Fikret’in *Muhallebim ve Mektebim* ile Cavid’in *Kız Mektebinde* şiiri kız çocuklarını merkeze alması bakımından ortak içeriğe sahiptir. Bu iki şiirde farklı olarak Cavid, dinî değerleri de ön plana çıkarır. Yine Hüseyin Cavid’in *Azer* poemasının *Mescidde* bölümünde geçen ve Azer’in şeyhe hitaben söylediği,

Ən gözəl dindir iştə dini-həyat,

Başqa yol yox, ya fenn, ya mevhumat!..

İstər uy dinə, istər uy fənnə,

Çağırır xalqı kəndi cənnətinə. (s. 155.)

dizeleri ve özellikle “Ən gözəl dindir iştə dini-həyat” ifadesi, kendisinde Mehmet Âkif’in din konusunda tartıştığı Tevfik Fikret’in etkisini gösterir. Mehmet Âkif, Fikret’i tarih ve din ile bir iç hesaplaşmaya giriştiği *Tarih-i Kadim* isimli şiirinden dolayı “Zangoçluk” ile suçlar. Suçlama üzerine Tevfik Fikret, *Tarih-i Kadime Zeyl* isimli şiiriyle Mehmet Âkif’e cevap verir. Bu şiire “Molla Sırat’a” şeklinde başlayan Tevfik Fikret, Mehmet Âkif’e yazdığı cevabında şunları söyler:

Düşünüp işlemek âyînimdir:

Yaşamak dîni benim dinimdir.

Mü’minim, varlığa imânım var;

Her kanat bir melek eyler ikrâr.

³⁷ Tevfik Fikret, **Rübâb-ı Şikeste**, 4. bs., Haz.: Abdullah Uçman, Hasan Akay, İstanbul, Çağrı Yayınları, 2012, s. 433.

³⁸ Nergiz Gahramanlı, **Azerbaycan Türk Edebiyatının Büyük Romantigi Hüseyin Cavid Hayatı, Eserleri, Düşünceleri**, İstanbul, Hiperyayın, 2020, s. 322.

(...)

Dîn-i hak bence bugün dîn-i hayât;

*Sen ne dersin buna hey Molla Sırat?*³⁹

Tartışma başlı başına büyük bir mesele olsa da Tefvik Fikret'in cevabında geçen, "Dîn-i hak bence bugün dîn-i hayât" dizesi Hüseyin Cavid'in, "Ön gözâl dindir işte dini-hayat" dizesiyle içerik bakımından hemen hemen aynıdır. Bu etkilenmeyi bilmek özellikle Azer poemasındaki dinî anlayışı tespit etmek açısından faydalı olacaktır.

İstanbul'dayken başyazarlığını Mehmet Âkif'in yaptığı *Sırât-ı Müstakîm*'de *Sonbaharda*⁴⁰, *İlm-i Beşer*⁴¹, *Yâd-ı Mazi*⁴² şiirleri yayımlanmıştır. Bu zamana kadar "Hüseyin Rasizade" adını kullanan şairin, "Hüseyin Cavid"e dönüşmesi bu eserlerin *Sırât-ı Müstakîm*'de yayımlanmasıyla gerçekleşmiştir.⁴³ Dolayısıyla Hüseyin Cavid'in edebî kişiliğini bulmasında Mehmet Âkif'in ve *Sırât-ı Müstakîm*'in etkisi büyüktür. Azer Turan, Hüseyin Cavid'deki Mehmet Âkif etkisini göstermek için Mehmet Âkif'in *Hakkın Sesleri/Âyet Meâli (A'râf, 155)* şiirinden, "Yâ Râb, bu uğursuz gecenin yok mu sabâhı?/Mahşerde mi bîçârelerin, yoksa felâhı!" (s. 187.) dizeleri ile Cavid'in *Hayyam* isimli tiyatrosundan "Uyuyub qaldı onun hâsrâti çok/Bu amansız gecenin gündüzü yok!"⁴⁴ dizelerini örnek vererek ekler: "Bunlar öyle böyle, zahiri benzerlikler değil; poetik ruh birliğinin, doğma düşünceler dalgasının birinden diğerine aktarılmasının çok güzel delilleridir."⁴⁵

Hüseyin Cavid'in 1912 yılında Tiflis'e gidişiyle başlayan dönemde yazdığı *Geçmiş Günler* kitabının sonunda verilen ve 1913'ten sonraki hiçbir baskısında yer

³⁹ Tefvik Fikret, **a.g.e.**, s. 446.

⁴⁰ **Sırâtılmüstakîm Mecmûası**, Haz.: İskender Türe, Cilt 2, Sayı 38, 25 Şubat 1909-19 Ağustos 1909, İstanbul, Bağcılar Belediyesi, Aralık 2012, s. 167-168.

⁴¹ **Sırâtılmüstakîm Mecmûası**, Haz.: İskender Türe, Cilt 3, 53. Sayı, 09 Eylül 1909-03 Mart 1910, İstanbul, Bağcılar Belediyesi, Aralık 2014, s. 7.

⁴² **Sırâtılmüstakîm Mecmûası**, Haz.: İskender Türe, Cilt 2, 32. Sayı, 25 Şubat 1909-19 Ağustos 1909, İstanbul, Bağcılar Belediyesi, Aralık 2012, s. 78.

⁴³ Babashova, **19. Yüzyılın Sonu 20. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan ve Türk Edebiyatı; Hüseyin Cavid, Türk Edebiyatı ile Etkileşimleri**, s. 191.

⁴⁴ T. Cavid, **Hüseyin Cavid Eserleri**, C. 5, s. 101.

⁴⁵ A. Turan, **a.g.e.**, s. 37.

almayan şu sözleri hem onun ruh hâlini hem de Mehmet Âkif ile etkileşimini yansıtmaları bakımından önemlidir:

“Geçmiş Günler’i şairane bir nazarla gözden geçirenler şiire benzer değerli bir şey bulamazlar. Şu yapraklar, yalnız hikâye ve hasbihal tarzında karalanmış birtakım parçalardır.”⁴⁶ Benzer ifadeler Mehmet Âkif’te de vardır:

Bana sor sevgili kâri’ sana ben söyleyeyim

Ne hüviyyette şu karşında duran eş’ârım:

Bir yığın söz ki, samîmiyyeti ancak hüneri;

Ne tasannu’ bilirim, çünkü, ne san’atkârım.

Şi’r için “göz yaşı” derler, onu bilmem, yalnız,

Aczimin giryesidir bence bütün âsârım! (s. 5.)

Hüseyin Cavid’in İstanbul’da yayımlanan beş şiiri daha tespit edilmiştir. *Küçük Serseri* şiiri *İctihad* dergisinin 14 Kasım 1911 tarihli 34. sayısında; *Koca Bir Türk’ün Vasiyeti* şiiri *Halka Doğru* dergisinin 20 Kasım 1913 tarihli 31. sayısında; *Çarşaf* şiiri *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*’nda 1 Haziran 1918 tarihinde; *Çekinme Gül* şiiri *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*’nda 1918 yılında ve *Necm-i Gisudar* şiiri *Yeni Kafkasya* dergisinde 1 Aralık 1923 tarihinde yayımlanmıştır.⁴⁷ Ayrıca *Veremli Kız* şiiri, İstanbul’da bir gazetenin düzenlediği yarışmada dereceye girmiştir.⁴⁸

Hüseyin Cavid’in tiyatro eserlerinde Abdülhak Hamit’in yanında Namık Kemal’in de etkisi görülür. “Sevginin kutsal inanışları yıkacak kadar güçlü kılınması, hatta sevgi ve sevgiliye tapınmak kadar sevginin kutsallaşması, Cavid ve Namık Kemal’de görülen bir olgudur. Ayrıca her iki şair de eserlerinde tarihe yönelmiş, tarihî olay ve kahramanları işlemiştir. Namık Kemal’in *Celaleddin Harezmişah* dramı ile Cavid’in *Topal Teymur* dramı birbirine çok benzerlik arz ederler. Her iki eserde de Türkçü ve İslamcı yaklaşım görülür. Cavid’in üzerinde Namık Kemal’in bu etkisi birçok eserinde sık sık Türk dünyasındaki facialara yer vermesi ve bu yolla da

⁴⁶ A.e., s. 51.

⁴⁷ Gahramanlı, a.g.e., s. 71-74.

⁴⁸ Memmed Rahim, **Kudretli Yazıcı**, Cavidî Hatırlarken Makaleler ve Hatıralar, s. 357.

Azerbaycan edebiyatında Pantürkizm ve Panislamizm'in öncülüğünü yapmasını sağlar.
(...)

H. Cavid, tiyatro eserlerinde toplumsal fayda prensibi anlayışıyla Namık Kemal'in, duygusal ifadelerin oluşturduğu *facia* özelliği ile Abdülhak Hamit'in etkisindedir.⁴⁹

Hüseyin Cavid'deki romantizmin kaynaklarından birisi de İstanbul'dur.⁵⁰ Özellikle tiyatro alanında takip ettiği kişiler, Namık Kemal ve Abdülhak Hamit Tarhan, Türk edebiyatındaki önemli romantiklerdendir.

Türkiye'den döndükten sonra bireysel konulardan sıyrılan Hüseyin Cavid, toplumsal ve siyasi konuları eserlerinde işlemeye başlamıştır. İstanbul yıllarında Servet-i Fünûn sanat anlayışından etkilenen şair, İstanbul'dan döndükten yıllar sonra yazmaya başladığı, 1926 yılında, *Azer* poeması ile şiir dilinde değişikliğe gitmiştir. “*Azer*’e kadar Cavid’in klasik şiir üslubunda yazılmış eserlerinin dili, üslubu ile, sade üslupta, hece vezninde yazılmış eserlerinin üslubu arasında çok keskin fark vardır. Mesela, *Şeyh Senan*, *İblis* ve birçok lirik şiirlerine nispeten *Uçurum*’un dili, üslubu çok sönük görünüyordu. *Azer*’de ise bunun aksine, sade üslupta, hece vezninde yazılmış parçalarla, klasik şiir üslubu, aruz vezni ile yazılmış parçalar aynı derecede kuvvetli, bedii, tesirli, düzgündü. Hatta bazı hece ile yazılanlar aruz ile yazılmış parçalara nispeten daha kuvvetli, bedii görünüyordu. Bu hakikat de şunu çok açık gösterdi ki *Azer* poemasından başlayarak Cavid’in sanatında, şiirinde, klasik şiir dili ve üslubu ile şifahi halk şiiri, dili, üslubu birleşmeye doğru inkişaf ediyor ve biri diğerine tesir etmek, birbirine kavuşmak yolu ile tekmileşiyordu.”⁵¹

Hüseyin Cavid, romantik bir şairdir ancak eserlerinde realizmin izleri de görülür. Bazı şiirlerinde aruz, bazılarında da hece ölçüsünü kullanmıştır. Eserlerindeki dil ne Azerbaycan ne de Türkiye Türkçesidir. Ortak bir Türkçe oluşturmaya çalışmıştır. Özellikle 1910 yılından sonra yazdığı tiyatro ve şiirlerinde sade bir üslup ve yalın bir dili tercih etmiştir. Ayrıca “çırpınıyor, yükseliyor, işte, nereye, nasıl, hep, kendi, peki”

⁴⁹ Zhala Babashova, **Mehmet Âkif Ersoy’un Hüseyin Cavid’in Sanatındaki Etkileri**, Türk Yurdu Dergisi, Sayı 328, Aralık 2014, s. 63.

⁵⁰ Mesut Elioğlu, **Hüseyin Cavid’in Romantizmi**, Bakü, Azərneşr Yayınevi, 1975, s. 4.

⁵¹ Memmed Cefer Ceferov, **H. Cavidin Sanatı Hakkında Kayıtlar**, Cavid Hatırlarken Makaleler ve Hatıralar, s. 235-236.

gibi Türkiye Türkçesinde varlığını sürdüren ancak Azerbaycan Türkçesinde unutulmak üzere olan kelimeleri kullanarak ortak Türkçe konusundaki tavrını göstermiştir.⁵²

“Açık” şiiri sevdiğini ancak anlamın şiirde gizli bir şekilde yer almasını daha çok tercih ettiğini *Pembe Çarşaf* şiirinde şu şekilde dile getirir:

Sanki bir neşükuftə gül fidanın

Pəmbə tüllər ihatə qılmışdır.

Ya ki bir kevkəbi-dirəxşanın

Üstünü həp şəfəqlər almışdır.

Bən açıq şe’rdən də həzz edərim,

Fəqət ən gizli şe’ri pək sevərim. (s. 64.)

O, şiirlerinde güzelliği, estetiği ön plana alır. *Benim Tanrım* şiirinde bu anlayışını ifade eder:

Hər qulun cihanda bir pənəhi var,

Hər əhli-halın bir qibləgahı var,

Hər kəsin bir eşqi, bir ilahı var,

Bənim tanrım gözəllikdir, sevgidir. (s. 130.)

Cavid’in sanat anlayışının merkezinde güzellik vardır. Dünyaya güzellik penceresinden bakan şair, “Bənim Tanrım gözəllikdir, sevgidir” diyerek güzelliği tanımlar. Ona göre sanat ve edebiyat estetiğin, güzelliğin kaynağıdır.⁵³

Hüseyn Cavid, Azerbaycan tecdüdü edebiyatının önemli şahsiyetlerinden birisidir. Edebî kişiliğinin oluşmasında ve şekillenmesinde 19. yüzyıl Azerbaycan sosyal, siyasi, ekonomik yapısının etkisiyle beraber özellikle Osmanlı kültür ve edebiyatının güçlü tesiri de söz konusudur. Genel itibarıyla yaşayan dille yazdığı, aruz ve hece ölçüsünü başarılı bir şekilde kullandığı eserlerinde, şahsi duygulara yer

⁵² Erdoğan Uygur, **Hüseyn Cavid Edebî Faaliyetleri ve Topal Teymur Piyesi**, Ankara, Buluş Matbaası, 2004, s. 47-48.

⁵³ İskender Atilla, **Asrın Şairi Cavid Estetikası (Sanat ve güzellik dünyası)**, II. Kitap, Bakü, Adiloğlu Neşriyyatı, 2010, s. 48.

vermekle birlikte Türk toplumunu bazen yerelde bazen ulusalda başarılı bir şekilde işlemiş; özellikle tiyatro eserleriyle tarihî şahsiyetleri kendi bakış açısıyla anlatmıştır.

Eserleri:

A. Şiirleri

Turan Cavid'in hazırladığı ve Hüseyin Cavid'in şiirlerinin yer aldığı "Hüseyin Cavid Eserleri Cilt I'de yer alan bölümler şunlardır: Geçmiş Günler (1913), Bahar Şebnemleri (1917), Unutulmuş Şeyler, Muhtelif Şiirler, Azer Poeması (1926-1937)

B. Tiyatroları

Maral (1912), Ana (1913), Şeyh Senan (1914), Şeyda (1916), Uçurum (1917), İblis (1918), Afet (1921), Peygamber (1922), Topal Teymur (1926), Knyaz (1929), Telli Saz (1930), Seyavuş (1933), Şehla (1934), Hayyam (1935), İblisin İntikamı (1936-1937).

Hüseyin Cavid'in *Attila*, *Çingiz*, *İblisin İlhamı*, *Köroğlu* eserleri ile yukarıda verilen *Telli Saz* ve *Şehla* isimli eserleri kayıptır.⁵⁴

⁵⁴ A. Turan, **a.g.e.**, s. 105.

İKİNCİ BÖLÜM

2. MEHMET ÂKİF ERSOY İLE HÜSEYİN CAVİD'İN

ŞİİRLERİNDE TOPLUMSAL SORUNLAR

2. 1. Çalışma Fikri ve Tembelliğin Eleştirisi

Mehmet Âkif Ersoy ve Hüseyin Cavid, toplumlarının zor zamanlar içinde bulunduğu bir dönemde yaşamışlardır. Savaşlarla, buhranlarla geçen yılların ardından her ne kadar Mehmet Âkif Ersoy, bağımsız Türkiye'ye kavuşsa da Hüseyin Cavid ömrünün son yıllarında Sovyet baskısını yoğun şekilde hissetmiş ve hayatını da sürgünde kaybetmiştir.

Her iki şair de ülkelerinin içinde bulunduğu kötü durumdan kurtuluşunun çalışmaktan geçtiğini düşünür ve şiirlerinde bu kavramı kendilerine has bir şekilde ele alırlar. Kastettikleri sadece fiziksel çalışma değildir. Onlar aynı zamanda çalışma ekseninde mücadele ve tevekkül kavramlarına da eserlerinde yer verirler. Çalışma fikri üzerinde teferruatlı bir şekilde duran Âkif ve Cavid, birçok şiirlerinde tembelliği ve tembel insanları da eleştirirler.

Mehmet Âkif, 28 Ağustos 1912 tarihinde tamamladığı *Süleymaniye Kürsüsünde* şiirinde dönemin ünlü gezginlerinden Abdürreşid İbrahim'in* ağzından İslam dünyasının hâlini anlatır. Âkif'in bu şiirde Vaiz aracılığıyla yaptığı İslam coğrafyası tasvirleri Abdürreşid İbrahim'in *Âlem-i İslâm* ve *Japonya'da İntişâr-ı İslamiyet* isimli eserlerine dayanır.¹ Bu şiirde Mehmet Âkif, İstanbul ve Osmanlı Devleti'ni, Rusya'daki Müslümanları, Türkistan'ı, Çin'deki Müslümanların durumunu, Japonya'yı ve

* Abdürreşid İbrahim, 23 Nisan 1857'de Sibirya'da doğdu. 17 Ağustos 1944 günü Tokyo'da vefat etti. Kendisi Rusya Türklerinin ilk siyasi temsilcisi, gazeteci ve seyyahıdır. 20. yüzyılda Müslümanlar arasında birlik kurmak amacıyla faaliyetlerde bulunmuş, Müslümanlığın yayılması için gayret göstermiş bir aydındır. Bu faaliyetleri doğrultusunda Rusya'daki Müslümanları örgütlemek adına mücadele etmiş, Müslümanlığı yaymak maksadıyla Tokyo'da bir cami inşa edilmesini sağlamış ve bu caminin imamlığını yapmıştır. Japonya'daki çalışmaları neticesinde 1939 yılında İslamiyet Japonya'da resmen tanınmıştır. Birçok gazete ve dergi çıkaran Abdürreşid İbrahim'in telif ve tercüme eserleri de vardır. (Ayrıntılı bilgi için bkz.: Mustafa İsmet Uzun, **Abdürreşid İbrahim**, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/abdurresid-ibrahim> Erişim: 14/01/2023.)

Abdürreşid İbrahim, II. Meşrutiyet'in ilanı sonrası İstanbul'a gelmiş ve Mehmet Âkif'le görüşmüştür. Bu dönemde İstanbul'da, gezdiği yerlerdeki Müslümanların durumu hakkında vaazlar ve konferanslar vermiştir. Âkif'in şiirlerini de okuyan Abdürreşid İbrahim, "Bütün Asya'yı, Afrika'yı gezdim dolaştım. Senin gibi bir şair görmedim." diyerek Âkif'in sanatını takdir etmiştir. (Eşref Edib, **a.g.e.**, s. 277.)

¹ Namık Kemal Karabiber, *Süleymaniye Kürsüsündeki Vaiz: Abdürreşid İbrahim (1857/1944)*, Mehmet Âkif Ersoy Üniversitesi Uygulama ve Araştırma Merkezi I. Uluslararası Mehmet Âkif Sempozyumu, 19-21 Kasım 2008, s. 595.

Hindistan'ı anlatır. Bu coğrafyaların vaziyeti aracılığıyla kurtuluş için feryadı bırakıp çalışma ve azmetmenin gerekliliğini ifade eder. Âkif, İslam'a uygun, doğru bir tevekkül anlayışıyla önce çalışıp sonra Allah'a dua ederek vatanın kurtulacağı inancına şiiirinde yer verir:

Bırakın mâtemi, yâhu! Bırakın feryâdı;

Ağlamak fâide verseydi, babam kalkardı!

Göz yaşından ne çıkarmış? Neye ter dökmediniz?

Bâri müstakbeli kurtarmaya bir azm ediniz!

Ye'se hiç düşmeyecek zerrece îmânı olan;

Sâde siz derdi bulun, sonra kolaydır derman. (s. 165.)

Çalışmaktan soyutlanmış üzüntü, matem faydasızdır. Hatta Âkif, ağlamak fayda etseydi ölümünden çok büyük üzüntü duyduğu babasının dirileceğini söyler. Âkif bu ifadesi ile gerçekleşmeyecek, geri dönüşü olmayan işler için feryat etmenin faydasız olduğunu söyler. Ona göre yokluk içindeki bu toplumun feryat etmek yerine çalışması, çabalaması gerekir. Âkif, umutsuzluğa düşmeyi imanı zedeleyecek bir davranış olarak görür* ve derdin tespitinin ardından dermanın da kolaylıkla bulunacağını ifade eder.

Âkif, “Göz yaşından ne çıkarmış? Neye ter dökmediniz?” dizesinde geçen “gözyaşı”yla “ter dökmek” kelimelerini bilinen anlamları dışında da kullanır. “Gözyaşı” ile Âkif, insanın çaresizliğini ve teslimiyetini vurgular. Zira gözyaşı döken insan, yaşananları ve çaresizliğini kabullenmiş ve mevcut duruma kendisini teslim etmiştir. Âkif, bundan dolayı insanların gözyaşı dökerek yaşananlara teslim olmasına karşı çıkar. Onun istediği ter dökmektir. Dolayısıyla Âkif, “ter dökmek” ile mücadeleyi ve haksızlıklara isyanı teşvik eder ve insanları bu yönde hareket etmeye çağırır. Onun tam bir teslimiyet ile haksızlıklara boyun eğmesi mümkün değildir ve Müslümanlardan da aynı tepkiyi bekler.

* Yusuf Suresi 87. ayette Allah şöyle buyuruyor: “Ey oğullarım! Gidin de Yûsuf'u ve kardeşini iyice araştırın, Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin. Çünkü inkâr edenlerden başkası Allah'ın rahmetinden ümit kesmez!” Hz. Yakup'un hâlen daha Hz. Yusuf'tan umudunu kesmediğini ve Allah'ın rahmetine sığındığını gösteren bu ayet, Müslümanların Allah'a iman ettikten sonra umutlarını kesmek için bir sebeplerinin kalmadığını gösterir. Kur'an-ı Kerim'de bu manaya gelen daha birçok ayet vardır ve ilhamını Kur'an-ı Kerim'den alan Âkif de Müslümanların umutlarını kaybetmemelerini ister.

1924 yılında basılan *Asım*, *Safahat*'ın altıncı kitabıdır. Eserde dört kişi yer alır: Köse İmam, Köse İmam'ın oğlu Asım, Hocaşade ve onun oğlu Emin. Hocaşade Mehmet Âkif'tir.* Köse İmam ise Âkif'in dostlarından Ali Şevki Hoca'dır.** Eser boyunca eğitim, savaş, din, milliyetçilik, medenileşme, yeni neslin taşıması gereken özellikler gibi toplumsal meseleler üzerinde durulur ve bu meseleler Hocaşade ile Köse İmam arasında tartışılır. Eserin sonlarına doğru Köse İmam'ın oğlu Asım aracılığıyla Âkif, ideal gençliğin nasıl olması gerektiğini açıklar. Ayrıca meşhur *Çanakkale Şehitlerine* şiiri de *Asım*'da konuşan Hocaşade'ye ait sözlerdir. Âkif, *Asım*'da hiçbir çaba göstermeden yakınan, dil döken insanlara seslenir ve onlara çalışmayı öğütler:

Hani, tevfiği hesâb etmedin, onsuz ne çıkar?

– Ama kul neyle mükellefti ki, tevfik ile mi?

Hiç değil, sa'y ile; tevfik, o: Hudâ'nın keremi.

Sarıl esbâba da çık, işte tarîk, işte refik;

Ne vazîfen senin olmazmış, olurmuş tevfik?

Oturup dil dökecek yerde gidip döksene ter!

Bin çalış gâyen için, bir kazan ömründe yeter. (s. 370-371.)

Âkif, insanların oturup yakınmak, üzölmek, dil dökmek yerine ter dökmesini ister. *Süleymaniye Kürsüsünde* şiirinde insanlara matemî, feryadı bırakmalarını söyleyen Âkif, *Asım* şiiri ile aynı düşünceyi tekrarlar. Ona göre insan bin kere çalışıp bir kere kazansa dahi çalışmak, feryattan çok daha hayırlıdır. Çalışan için yol belli, yoldaş bellidir. İnsan çalıştığı takdirde Allah, yardımını ondan esirgemez.

Mehmet Âkif, 24 Ekim 1918 tarihli *Gölgeler/Umar mıydın?* şiirinde İslam dünyasının durumundan, yaşadığı sıkıntılardan bahseder. Şiirin adından da anlaşılacağı üzere Âkif, İslam'ın ve Müslümanların böyle bir duruma düşmesini kabul edemez ve

* Köse İmam, Mehmet Âkif'e babası Hoca Tahir Efendi'den dolayı "Hocaşade" diye hitap eder.

** Boşnak Ali Şevki Hoca, Sırp mektebinde tarih öğretmenidir. Âkif'in babası Hoca Tahir Efendi'nin talebelerindendir. Açık sözlü olması ile tanınır. Açık sözlülüğü *Asım*'da ve Âkif'in kendisine "Kardeşim Ali Şevki Efendi Hoca'ya" notu ile ithaf ettiği *Köse İmam* şiirinde karşılık bulur. Ali Şevki Hoca köse, hiç evlenmemiş ve tüm parasını kitaplara harcayan birisidir. Kütüphanesine ciltlenmemiş kitapları koymaz ve kitaplarını emanet vermezdi. Âkif, şiirlerini Ali Şevki Hoca'ya okutmayı ve onun eleştirilerini dinlemeyi severdi. (Kuntay, a.g.e., s. 63-68.)

Müslümanların hâline şaşırır. Fakat Âkif şaşırmakla yetinmez ve bu kötü durumdan kurtulmak için neler yapılması gerektiğini söyler. Âkif'e göre kurtuluş, çalışmakla mümkündür. *Umar mıydın?* şiirini, Müslümanların çalışmaya en fazla ihtiyaç duyduğu dönemde, Balıkesir vaazında Zağnos Paşa Camii'nde cuma namazından sonra okuması da dikkate değerdir:²

Sen ey bîcâre dindaş, sanki, bizden hayr ümîd ettin;

Nihâyet, ye'se düştün, ağladın, ağlattın, inlettin.

Samîmî yaşlarından coştı rûhum, hercümerc oldu;

Fakat, mâtem halâs etmez cehennemler saran yurdu.

Cemâ'at intibâh ister, uyanmaz gizli yaşlarla!

Çalışmak!.. Başka yol yok, hem nasıl? Canlarla, başlarla.

Alınlar terlesin, derhal iner mev'ûd olan rahmet,

Nasıl hâsir kalır “Tevfiki hak ettim” diyen millet?

Îlâhî! Bir müeyyed, bir kerîm el yok mu, tutsun da,

Çıkarsın Şark'ı zulmetten, götürsün fecr-i maksûda? (s. 416.)

Müslümanların samimi gözyaşlarından dolayı Âkif duygulanır. Ancak bu duygulanma onun gerçekçiliğini gölgelemez. Bu yüzden gözyaşı dökten insanların hâlini anlatmasına rağmen onları yine de uyarır: “Gözyaşları döküyorsunuz ancak gözyaşı cehennemler saran yurdumuzun kurtulmasını sağlamayacaktır.” Peki, Müslümanların ne yapması gerekir? Çözüm gayet basit: “Alınlar terlemelidir.” Alınlar terlerse Allah'ın vadedilmiş rahmeti inecek ve Müslümanlar rahat bir nefes alacaktır.

Mehmet Âkif, yukarıda verilen üç şiirinde insanların ağlamak, feryat etmek yerine üzüntülerine yol açan etkenleri ortadan kaldırmak için çalışmalarını, mücadele etmelerini söyler. Mehmet Âkif'in sözleri Müslümanlar için duyduğu endişelerin sonucudur. Benzer endişeleri aynı çağda Hüseyin Cavid, Azerbaycan Türklüğü için hisseder. Cavid'in *Azer* poemasında kader, çalışma, savaş, mücadele gibi ortak kavramlar ele alınır. Hüseyin Cavid'in edebî kişiliğini anlamada *Azer* poeması oldukça

² Düzdağ, **Mehmet Âkif**, s. 84.

önemlidir. Mehmet Âkif'in *Süleymaniye Kürsüsünde* şiirini de anımsatan poemanın kahramanı "Azer" isimli şahıstır. Hüseyin Cavid gerek Azerbaycan'da gerek Avrupa'da gezdiği yerlerle alakalı görüşlerini Azer aracılığıyla okuyucuya aktarır.

Bir dönem yalnızlığı tercih eden Azer, kulübesinde belli bir süre yaşadktan sonra seyahate çıkar. Seyahati esnasında Avrupa'ya, Berlin'e, gider; buradaki gözlemlerini paylaşır. Gözlemleri, özellikle Doğu-Batı karşılaştırması açısından önemlidir. Ardından Doğu'ya, Azerbaycan'a dönen Azer, buradaki çeşitli insan manzaralarını okuyucuya aktarır.* Azer'in tespitleri, eleştirileri; eğitim, mücadele, inkılap, din vb. ortak başlıkları altında değerlendirilebilir.

Seyahati esnasında Azer, talim eden askerlerle karşılaşır. *Askerler Talim Ederken* isimli bölümde "Ürəfa taslağı bir qaç kişi"nin (s. 158.) talim eden askerleri eleştirdiğini görür. Azer, bu bölümün sonunda askerliği ve savaşı, mantıksız bir şekilde eleştiren yedi izleyiciye cevap verir:

Dedilər: "Zülmə qarşı durma, əvil!"

Dedilər: "Hərbə qoş, ya əz, ya əzil!"

Bən derim: "Həpsi laf, inanma, saqın!"

Rəhbər olsun da qüvvətin, ağlın.

Yeri gəldikdə sülh için çabala,

Öylə yer var ki, hərbi alqışla.

Quzu gördünmü sev, o, kin bilməz;

Canavar qarşı gəlsə parçala, əz.

Qüvvət üstündə varsa əqli-səlim,

Sana həp kâinat olur təslim!" (s. 160-161.)

Azer, kalıcı barışın ve emniyetin mücadele/kavga ile mümkün olduğunu düşünür. Onun gözünde yedi izleyici, barışın asıl ve düzgün yolunu anlamamış,

* Azer'in seyahate çıkması, Cavid'in romantizmi ile de alakalıdır. Romantik edebiyatta seyahat arzusu ideal seviyededir çünkü seyahat; ayrılığı, kaybı ve ölümü barındırır. Bunların her biri de romantizmin beslendiği kaynaklardır. (Veli Osmanlı, **Azerbaycan Romantizmi**, Cilt 1, Bakü, Elm Neşriyat, s. 104.)

hayalperver kişilerdir.³ Hüseyin Cavid, pasif bir bekleyişi ve zulme boyun eğmeyi kabul etmez.

“Dedilər: ‘Zülmə qarşı durma, əyil!’/Dedilər: ‘Hərbə qoş, ya əz, ya əzil!’” sözlerine Azer katılmaz. Azer, bunların boş laf olduğunu düşünür. Kâinatın insanlara teslim olması için “kuvvetli ve aklıselim” kişilerin varlığı ve mücadelesi şarttır. Bu, akıllıca ve çağın gereklerine uygun bir öneridir. Çünkü Azer sadece beden gücünü yeterli görmez. Beden gücü, yukarıdaki dizeler göz önüne alındığında savaşı temsil eder. Azer, savaşın sadece beden gücüyle kazanılacağına inanmaz. Kurtuluş için kişilerin aklıselim de olması gerekir.

Cavid, toplumsal hayatta ezenler ve ezilenler, güçlüler ve zayıflar, zulmedenler ve kurbanlar şeklinde genel itibarıyla iki sınıf halk görür. Yukarıda “Hərbə qoş, ya əz, ya əzil” dizesi ile de güçlülerin zayıfları ezdiği gerçeğini vurgulayan Hüseyin Cavid, eserlerinde kurguladığı ezilen karakterlerin yanında yer alır. Onun özellikle tiyatrolarındaki kahramanları çoğunlukla ezilen kişilerdir. *Ana*’daki Selma, *Maral*’daki Cemil Bey ve Maral, *Şeyda*’daki Rauf bu kişilere örnek gösterilebilir. Cavid, ezilenlerin varlığını muhtemelen toplumdaki ve toplumun icat ettiği faydasız kanunlara bağlar.⁴ Ezilen kişilerin yaşadıklarını, vaziyetlerini anlatması ve *Azer* poemasının ilerleyen bölümlerinde görüleceği üzere asıl suçlunun ezenler olduğuna işaret etmesi Hüseyin Cavid’in topluma, adaleti sağlama konusunda yol gösterme çabasının kanıtıdır.

Mehmet Âkif, *Süleymaniye Kürsüsünde* şiirinde “Ağlamak fâide verseydi, babam kalkardı!” dizesi ile, *Asım*’da “Oturup dil dökecek yerde gidip döksene ter!” dizesi ile ve *Umar mıydın?* şiirinde “Samîmî yaşlardan coştı rûhum, hercümerc oldu/Fakat, mâtem halâs etmez cehennemler saran yurdu.” dizesi ile boş yere feryat etmeyi eleştirir. Yine *Süleymaniye Kürsüsünde* şiirinde “Bâri müstakbeli kurtarmaya bir azm ediniz!” dizesi ile geleceği kurtarmak için çabalamanın şart olduğunu, *Asım*’da “Bin çalış gâyen için, bir kazan ömründe yeter.” dizesi ile kazanç ne kadar az olsa da çalışmanın gerekliliğini ve *Umar mıydın?* şiirinde de “Çalışmak!.. Başka yol yok, hem nasıl? Canlarla, başlarla.” dizesi ile canla başla çalışmanın zarureti vurgular. Hüseyin Cavid de “Rəhbər olsun da qüvvət, ağlın.” dizesi ile insanlara akıllarını esas almaları

³ Ceferov, **Hüseyin Cavid**, s. 239.

⁴ Mesut Elioğlu, **Hüseyin Cavid**, Cavid Hatırlarken Makaleler ve Hatıralar, s. 317-318.

gerektiğini ve “Yeri gəldikdə sülh için çabala/Öylə yer var ki, hərbi alqışla.” dizeleri ile şartlara göre barış için çabalamayı yahut harbi desteklemeyi ve savaşmayı tavsiye eder. Sulh için çabalamak ya da harbi desteklemek, geleceği kurtarmak adına verilen tepkilerdir. Boş yere feryat etmek, aklın rehberliğinde hareket eden insanların yapacağı iş değildir. Dolayısıyla Hüseyin Cavid ve Mehmet Âkif’in, insanlara benzer tavsiyelerde bulundukları söylenebilir.

Azer poemasının *Kör Neyzen* bölümünde Hüseyin Cavid, sevdiğine kavuşamayan ve gözlerini kaybeden “Kahraman” isimli gencin hikâyesini anlatır. Kahraman, İranlıdır. Azer, onun ney çalışını duyup yanına gider. Biraz konuştuğundan sonra Kahraman, Azer’e hikâyesini anlatmaya başlar. Urmiye’de bir handa kâtiplik yapan Kahraman, han sahibinin kızına âşık olur. Kız da onu sever. Aralarındaki ilişkiyi öğrenen kızın babası, Kahraman’ın gözlerine mil çektirir. Kahraman’ın başkalarına muhtaç yaşamamasını istemeyen bahçıvan dayısı onu yanına alır. Sohbet esnasında Kahraman’ın ağladığını gören Azer’in sözleri Mehmet Âkif ile paralellik gösterir:

Bədbəxt adam hönkür-hönkür

Çocuq kibi ağlıyordu;

Azər dedi: “Pək gülüncdür,

Şu ağlamaq Şərqi yordu. (s. 193.)

Bu mısralar Âkif’in *Süleymaniye Kürsüsünde* şiirindeki, “Bırakın mâtemi, yâhu! Bırakın feryâdı/Ağlamak fâide verseydi, babam kalkardı.” dizelerini akla getirir. Hüseyin Cavid de insanların çalışmadan, çabalamadan sadece feryat edip ağlamasını eleştirir. Doğu toplumlarının yaşadığı felaketler sonucu mücadele etmeyip ağlayan, sızlayan insanlar Doğu’yu yormaktadır. Çünkü onların gözyaşlarının Doğu’ya matem havası salmaktan başka bir etkisi yoktur.

Poemada görüleceği üzere Azer, insanların mücadele etmeden ağlayıp sızlamasını kabul etmez, onları gördükçe sinirlenip “ağlamak Şərqi yordu” der.⁵ Azer’in ağlamak ile ilgili sözlerine Hüseyin Cavid’in eşi Mişkinaz Hanım da yaşadığı bir olayla muhatap olur. Hüseyin Cavid’in 1937 yılında tutuklanmasından dört ay sonra Mişkinaz

⁵ Ceferov, **Hüseyin Cavid**, s. 223.

Hanım ve çocukları evlerinden çıkarılır. O an üzüntüsünden ağlayan Mişkinaz Cavid'e, onları çıkarmaya gelen kişilerden biri "Ağlamanın bir yardımı olsaydı, bu dört ayda olurdu."⁶ cümlesi ile ağlamanın fayda etmeyeceğini söyler. Mişkinaz Cavid ise buna cevap niteliğinde olabilecek sözlerini Hüseyin Cavid'in 4 Haziran 1939 tarihinde "karlı, ayaz sahralara"⁷ esir gittiğini ve bir gün farkla onu görme imkânını kaçırdığını öğrendiğinde çocuklarıyla birlikte ağladığı esnada söyler. Onun sözleri, Hüseyin Cavid'in hayata bakışını da yansıtır:

"Ağlamaktan bir şey çıkmaz. Çalışın güzelce okuyun, babanıza layık olun, hiç kimseye eğilmeyin. Yüzünüz ak, alnınız açık olsun."⁸

Kör Neyzen'de geçen "ağlamak Şerqi yordu." ifadesi ile Mişkinaz Cavid'in sözleri, Mehmet Âkif'in mücadeleyi şart koşan ve yukarıda verilen dizelerini anımsatır.

Mehmet Âkif, yukarıda verilen ve *Süleymaniye Kürsüsünde, Asum ve Umar mıydın?* şiirlerinden alınan dizelerde görüleceği üzere çalışmayan, gerekli mücadeleyi vermeyen ve üzülmekle yetinen insanları eleştirir. Âkif'in hazzetmediği bir diğer insan tipi ise geçmişin destansı hikâyeleriyle övünüp hayallere dalan insandır. O, *Mahalle Kahvesi* isimli şiirine kahvehanelerin tasvirini yaparak başlar:

Çamurlu bir kapı, üstünde bir değirmi delik;

Önünde tahta mı, toprak mı? Sorma, pis bir eşik.

Şu gördüğüm yer için her ne söyleyen câiz;

Ahırla farkı: O yemliklidir, bu yemliksiz!

Zemîni yüz sene evvel döşenme malta imiş...

"İmiş"le söylüyorum. Çünkü anlamak uzun iş,

O bir karış kirin altında hangi ma'den var?

(...)

Dikilmiş ortaya boynundan üstü az koyu al,

⁶ Mişkinaz Cavid, Turan Cavid; **Cavid Hakkında Hatıralar**, s. 41.

⁷ **A.e.**, s. 56.

⁸ **A.e.**, s. 57.

Vücûdu kapkara, leylek bacaklı bir mangal.

Şu var ki bilmeyen insan görürse birden eğer,

“Balıkçılın kara saçtan yapılma heykeli!” der.

Kenarda, peykelerin alt başında bir kirlî

Tomar sürükleniyor, bir yatak ki besbellî:

Çekilmiş üstüne yağmurluğumsu bir pırtı,

Zavallının, güveden, lîme lîme hep sırtı.

Kurur bu örtünün üstünde yağlı bir mendil;

Ki “bir tependen inersem!” diyen hasır zenbil. (s. 103.)

Âkif, tasvirleriyle okuyucuda kahvehaneler hakkında olumsuz bir izlenim uyandırmaya çalışır. Çamurlu kapı, pis eşik, kahvehaneyi ahıra benzetmesi, zemini kaplayan kalın kir tabakası, kapkara mangal vb. tasvirlerin hepsi olumsuzdur. Ortadaki mangalı kara bir balıkçıla benzeterek de renk aracılığıyla bu olumsuz tavrını devam ettirir. Böylece Âkif, psikolojik durum ile mekân arasında bağlantı kurar.⁹ Bu derece iç karartıcı, özensiz, bakımsız bir mekânda vakit geçiren kişilerin dikkate değer insanlar olmadığını, Âkif'in mekân tasvirleri ile okuyucu çok önceden fark eder.

Yukarıdaki tasvirlerinin ardından Âkif, kahvehanenin duvarında asılı resimlere dikkati çeker. Zaten kahvehaneleri miskinlik yuvası olarak görür. Ona göre duvardaki bu resimler kahvehanedekilerin miskinliğini kamçılar:

Duvarda türlü resimler: Alındı Çamlıbeli,

Kaçırmış Ayvaz'ı ağlar Köroğlu rahmetli!

Arab Üzengi'ye çalmış Şah İsmail gürzü;

Ağaçta bağlı duran kızda işte şimdi gözü.

Firaklıdır Kerem'in “Of!” der demez yanışı,

Fakat şu “Âh min'el-aşk”a kim durur karşı?

⁹ Nâmk Açıköz, **Kahvenâme**, Ankara, Akçağ Yayınları, 1999, s. 164.

*Gelince Ezrakabânû denen acûze kadın,
Külüngü düşmüş elinden zavallı Ferhâd'ın!
Görür de böyle Rûfâî'yi: Elde kamçı yılan,
Beyaz bir arslana binmiş; durur mu hiç dede can?
Bakındı bak Hacı Bektaş'a: Deh demiş duvara!
Resim bitince gelir şüphesiz ki beyte sıra
Birer birer oku mümkünse, sonra ma'nâ ver...
Hayır, hülâsası kâfi, yekûnu ömre sürer:
Bedâheten kusulan herze-pâreler ki düşün,
Epey zaman daha lâzımdı herze olmak için! (s. 104.)*

Mahalle kahvesinin duvarlarındaki resimler göze çarpar. Âkif, Köroğlu ile Ayvaz, Ferhat ile Şirin, Âşık Kerem, Şah İsmail vb. tasvirlerine dikkati çeker. Çünkü Âkif, bu resimlerin verdikleri mesaj ve terbiye yönünden zararlı olduğu kanaatindedir. Âkif'e göre olağanüstülükler barındıran bir âlemden rivayet edilen hurafelerle dolu hikâyelerin Şarklının tembel tabiatını daha da kuvvetlendirmekten başka rolü yoktur. Âkif, hayat mücadelesini ve ailevi kaygıları bir kenara bırakan kahve ahalisinin bu resimlere bakıp vakit öldürmesinden rahatsızdır.¹⁰ Âkif'e göre geçmişin efsanelerinde yaşayan ve kendilerini Âşık Kerem, Ferhat, Köroğlu, Şah İsmail'le özdeşleştiren kahve ahalisi, yersiz bir tatmin yaşayarak şimdiyi ve geleceği geçirir. Zaten şiirin başında mahalle kahvelerini “hayatımızdaki gedik” olarak niteleyerek bu gedğin milletin ruhundaki gayret isteğini emdiğini dile getiriyordu. Yukarıdaki dizeleri de bu düşüncesi ile paraleldir ve Âkif, düşüncesini gerekçelendirir.

Mehmet Âkif, kahvehanelerde vakit geçiren insanların bu davranışından memnun değildir. O, kahvehanelerde zaman öldürmek yerine insanların evlerinde vakit geçirmesini, aileleri ile ilgilenmesini ister:

“Hayât-ı âile” isminde bir ma'îşet var;

¹⁰ Neriman Malkoç, **Mehmet Âkif ve Dünyası** (Safahat'ta Geçen Yapı Unsurlarının Stilistik Bir Tahlili), Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990, s. 205.

Sa'âdet ancak odur... dense hangimiz anlar?

Hayât-ı âile dünyâda en safâlı hayat,

Fakat o âlemi bizler tanır mıyız? Heyhat!

Sabahleyin dolaşıp bir kazanca hizmetle;

Evinde akşam otursan kemâl-i izzetle;

Karın, çocukların, annen, baban, kimin varsa,

Dolaşsalar, seni kat kat bu hâleler sarsa;

Sarây-ı cenneti yurdunda görsen olmaz mı?

İçinde his taşıyan kalb için bu zevk az mı?

Karın nedîme-i rûhun; çocukların rûhun;

Anan, baban birer âgûş-i ilticâ-yı masûn.

Sıkıldın öyle mi! Lâkin, biraz alışsan eğer,

Fezâ kadar sana vâsi' gelir bu dar çenber.

Ne var şu kahvede bilmem ki sığmıyorsun eve? (s. 102-103.)

Âkif, kahvehanelere alternatif olarak “ev”i gösterir. Aile hayatını dünyada en safalı hayat olarak gören Âkif, erkeğin evinde anne-babasıyla, ruh eşi karısıyla vakit geçirmesini, çocuklarıyla ilgilenmesini “kemâl-i izzet”e uygun bir davranış olarak görür. İnsanın “sarây-ı cennet”i evinde bulabilecek olmasına rağmen kahvehaneleri tercih etmesi, Âkif’te büyük bir şaşkınlık uyandırır.¹¹ Âkif, “Ne var şu kahvede bilmem ki sığmıyorsun eve?” dizesi ile bu şaşkınlığını ifade ederek şiirin devamında kahvehaneyi tasvire ve içerisindeki insanları anlatmaya başlar.

Âkif’in *Mahalle Kahvesi*’nde eleştirdiği insan tipi, Hüseyin Cavid’in *Azer* poemasının *Garp’a Seyahat* bölümünde de görülür. Bu bölümde Azer trenle Avrupa’ya yola çıkar. Gezisi esnasında Avrupa’da özellikle “Orta Garp” olarak nitelediği bölgedeki insan manzaralarını okuyucuya aktarır. Bir gün çiçek bahçesinde bir genç ona koşarak gelir. Bu genç, Azer’e Avrupa’nın meziyetlerini anlatır. Ardından Hindistan’ın

¹¹ Açıkgöz, a.g.e., s. 165-166.

ünlü yazarlarından Rabindranat Tagor’un Batılıları merhamete davet için vereceği konferanslardan bahseder. Gencin sözlerinin ardından Azer g l ms r, bazı noktalarda ona hak verir. Ancak gencin Batılıların merhamete geleceği konusundaki umuduna katılmaz, Mehmet  kif’in “Bâri müstakbeli kurtarmaya bir azm ediniz.” mısrası ve *Mahalle Kahvesi*  irindeki eleştirileri ile benzerlik taşıyan ve mücadeleyi öğütleyen dizelerini söyler:

*Az r h m n g l ms di,  v t, dedi, p k haqqı var,
H p “sevgi”d n zevq alırlar  yl  z rif ixtiyarlar.
 oqdan b ri   rqin sazı hıp bu ruhda inl r, ağlar,
Saqın! Qulaq verir sanma h ris ba lar o d ’v t .*

*Hindin  zilmi  benliyi yapsa h r söz d  m ’c z ,
Soyuqqanlı Qerb alı mı  göz sözü, ya dodaq b z .
M zlum ell r için ancaq bir yol varsa: m bariz *!*

Onsuz, şübhe yoq, iremez   rq al mi h rriyy t . (s. 163.)

Azer, h r lı Batı’nın Doğu’ya merhamet etməye yönelik daveti di kate almayacağını düşünür. Doğu’nun Batı’dan merhamet dilenmek yerine saadete ve hürriyete erişebilmek için mücadele etmesi gerekir. Onların Hindistan’ın masallarına kanıp mucize beklemesi yanlıştır. Çünkü  alı mayan insan için mucize söz konusu değildir.  alı an insanın da zaten mucizeye ihtiya ı yoktur.  alı mayanlar için işinin hallolması mucizedir. Ancak Allah böyle bir mucizeye izin vermez.  alı an insan ise işini zaten kendi eliyle halleder. Azer,  irin devamında mücadelenin mutluluk için şart olduğunu söyler:

* v t, ancaq m bariz  b nlik verir h r mill t ,
N  ’  s rp n yalnız odur h r   xs , h r c miyy t .*

* Hüseyin Cavid’in mücadele yerine kullandığı kelime “mübareze”dir. Kelimenin anlamı 1. Çekişme, 2. Düşman olan taraflardan birer kişinin çıkarak  arpı ması. Kelime, Azerbaycan Türkçesinde “mücadele” anlamına da gelir.

Hər yurdu irdirən odur özlədiyi səadətə,

Odur ancaq qavuşduran insanları məhəbbətə! (s. 163.)

Milleti millet yapan, ona neşe veren, ülkeleri saadete erdiren mücadele etməkdir. Azer “ancak” edatı ile de başka bir çözüm yolu bulunmadığını ve tek çözümün mücadele etmek olduğunu vurgular.

Mehmet Âkif ve Hüseyn Cavid, dünya hayatını boşverip sadece ahiret için çalışan kişileri eleştirirler. Onlara göre kurtuluş yalnız ahiret için çalışmakla, ibadet etmekle mümkün değildir; manevi âlem için çalışmak kadar maddi âlem yani dünya için de çalışmak şarttır.

Mehmet Âkif, bu dünya için çalışmanın gerekliliğini hem dünyevi hem de uhrevi gerekçelerle açıklar. Ona göre ahireti kazanmak için sadece ibadet etmek yeterli değildir. Bu dünya için çalışıp mücadele etmek de ahireti kazanmanın koşullarındandır. Hüseyn Cavid ise dünya için çalışmayı dinî gerekçelere dayandırmaz; o, bu dünyayı ayakta tutanların ve geleceği inşa edeceklerin yılmadan, usanmadan çalışan kişiler olduğunu düşünür. Her iki şairin ortak düşüncesi, saadete ve kurtuluşa erişmenin bu dünya için çalışmakla mümkün olduğudur.

Mehmet Âkif, *Durmayalım* isimli şiirine Sadi'den bir hikâye naklederek başlar. Bu hikâyede Sadi, kervanın dinlenmeksizin hızla yol aldığı bir esnada uykuya yenik düşer. Onu deveci uyandırır ve “Heyhât, yolda böyle düşen uyku derdine/Hep yolcular gider de kalır kendi kendine!” (s. 24.) dizeleri ile Sadi'yi uyarır. Âkif için bu hikâye anlatmak istediklerini daha etkili ifade edebilmesini sağlayacak bir araçtır. Âkif durmadan, kurtuluş için çalışmanın gerekliliğini Sadi'nin aktardığı olayla temellendirmek ister. Şiirin sonunda çalışmanın gerekliliğini ifade eder:

Âsûmânî, hâkdânî cümle mevcûdat için

Kurtuluş yok sa'y-i dâimden, terakkîden bugün.

Yer çalışsın, gök çalışsın, sen sıkılmazsan otur!

Bunların hakkında bilmem bir bahânen var mı? Dur!

Mâsivâ bir şey midir, boş durmuyor Hâlik bile:

Bak tecellî eyliyor bin şe'n-i gûnâgûn ile.

Ey, bütün dünyâ ve mâfihâ ayaktayken, yatan!

Leş misin, davranmıyorsun? Bâri Allah'tan utan!.. (s. 25-26.)

Âkif'e göre gökteki, yerdeki tüm yaratılmışlar için sürekli çalışmak ve ilerlemekten başka kurtuluş yolu yoktur. Yer, gök durmadan çalışırken insan olarak sen nasıl boş durur, çalışmazsın? Çalışmamanın geçerli bir sebebi var mı? Yaratılmışlardan verilen örnek yeterli gelmediyse aklına Allah'ın dahi durmadan çalıştığını getir. Çünkü dünyada tecelli eden çeşit çeşit hadise aslında Allah'ın çalışmasının ürünüdür. O hâlde bütün dünya ayakta ve çalışırken boş duran insan, senin bu hâlini ancak leş olman açıklar. Çünkü ölü bedenler de hiçbir iş yapmadan öylece dururlar. Âkif'in çalışmayan insanları leşe benzetmesi de dikkate değerdir. Sadece “ölü” deseydi bu ifade çalışmamanın tiksindirici yönünü tam ifade edemeyecekti. Ancak Âkif, çalışmayan insanı “leş” şeklinde niteleyerek bu şahısların ve eylemsizliklerinin tiksindirici yönünü vurgular.

Âkif, *Durmayalım* şiirinde aktardığı hikâyeye aracılığıyla çalışmanın kapsamlı bir şekilde değerlendirmesini yapar ve öneminden bahseder. Buna karşılık Hüseyin Cavid, *Çelik Kollar* isimli şiiri ile daha özele inerek Bakü işçisinin gayreti aracılığıyla çalışmanın önemi üzerinde durur. Bu şiirinde saadete ancak çelik kollu işçilerin yaptığı gibi çalışarak ulaşılacağını ifade eder:

Tunc yüzlü böyük dalğa! Sənin qüdrətin ayrın,

Düşmanları daim heçə saydın,

Qoş sülhə, çalış, aləmə qüvvətlə işıq ver,

Çarpışmaq için əzmini göstər.

Ey şanlı əmək ordusu, ey şanlı mübariz!

Çoqlar səni zənn etsə də aciz,

Sən yüksələcək, parlayacaq, parladaçaqsın,

Hər qütbə şətarət qataçaqsın. (s. 140.)

Cavid, çelik kollu işçilerin yüzlerinin çalışmaktan tunç rengini aldığını söyleyerek onların mücadelesinin ne kadar çetin olduğunu ifade eder. Çelik kollu işçileri çoğu insan aciz zannetse de onlar yükselecek, parlayacak ve kendi ışıklarıyla toplumu parlatacaktır. Azer poemasının *Kör Neyzen* bölümünde “ağlamak Şərqi yordu” şeklinde tespitte bulunan Cavid, geleceği inşa edecek kişilerin ağlayanlar değil, övdüğü çelik kollu işçiler olacağını söyler.

Mehmet Âkif ve Hüseyin Cavid, yukarıda yapılan açıklamalardan da anlaşılacağı üzere insanın herhangi bir engeli olmadığı müddetçe çalışmasını, mücadele etmesini ister. Bu görüşlerini kuvvetlendirmek adına çalışmak yerine dilenen, başkalarından onurlu olmayan yöntemlerle yardım isteyen kişileri zaman zaman eleştirirler. Hüseyin Cavid’in Azer poemasının *Azer Düşünürken* bölümünde Azer, yalnızlığa imrenerek insanlıktan uzaklaşır. Bir kulübeye sığınır ve burada yıllarca kalır. Bir gece gökyüzünde parlayan ay ona ilham verir ve Azer seyyah olarak yollara düşer. Seyahati esnasında bir ressamla karşılaşır. Ressam, Azer’i çizer. Ancak Azer bu resmi beğenmez. Ardından Altın Şehir’e* geçer. Burada ağlayan sarışın bir kızcağzın elifbasını çaldırdığını öğrenir ve ona kitap alması için para verir. Azer’in küçük kıza para verdiğini gören bir dilenci Azer’den para ister. Ancak o, küçük kıza gösterdiği merhameti, dilenciye göstermez:

Bunu gördükdə uzaqdan yaramaz

Bir çocuq olmaz on üçdən yaşı az

Soqulub Azərə həp əl açaraq:

Para ver, bən də acım söylədi baq!

Sağlam insanda bu adət nə idi?

Baqdı Azər ona heyətlə, dedi:

“Sana layiqmi dilənmək, ay oğul!

Durma get, haydı, çalış, bir iş bul.” (s. 152.)

* “Altın Şehir”, Bakü’dür. (T. Cavid, **Hüseyin Cavid Eserleri**, Cilt 1, s. 151.)

En az on üç yaşındaki bu dilenci, aç olduğunu söyler ve Azer'den para ister. Çocuğun sağlığının yerinde ve çalışabilecek durumda olmasına rağmen dilenmesi, Azer'i rahatsız eder ve çocuğa dilenmek yerine çalışmasını söyler. Çocuk ise Azer'in sözlerini dikkate almaz:

Öylə boş sözləri dinlərməi çocuq?

Sırıttı izliyor, ayrılması yox.

Qaldı Azər şu sırtqanlığa mat,

Ona eşq etdi bir atəşli tokat.

Seyr edənlər bunu həzm etmədilər,

“Mərhamətsiz, qaba insan!..” dedilər.

Dinləyib onları Azər gülərək

Dedi: Əzədlə doğdum, gerçək.

Bir əlim istə su, atəş bir əlim,

Çarpacaq qəlbim, əgər sussa dilim.

(...)

Bir toqat var, doyurur ac qarını,

Mərhamət var ki, zəhərlər yarını. (s. 152.)

İlk etapta dilenci çocuğa sabırlı davranan ve öğüt veren Azer, dilencinin pişkinliği karşısında dayanamaz ve ona tokat atar. Azer'in çalışmayan, tembel, fırsatçı insanlara tahammülü yoktur. Azer poemasında hayırla şər, sürekli mücadele hâlidir. Bu mücadele neticesinde gerçekleşenler, Azer poemasının özünü oluşturur.¹² Poemanın bu bölümünde de hayır ve şerrin çatışması söz konusudur. Azer, elifbasını çaldıran küçük kıza yardım eder. Çünkü o, küçük kıza yardım etmenin hayırlı bir iş olduğunu düşünür. Dilenci çocuğa yardım etmez. Çünkü bir insanın imkânı varken çalışmaması ve dilenmesi kabul edilebilir bir davranış değildir. O hâlde dilenci çocuğa para vermesi hayırlı bir iş olmayacaktır. Azer'in aktardığı olayların içeriğini genel itibarıyla bu hayır-

¹² Ali Saledin, *Azerbaycan Şeri ve Folklor XIX-XX Esrlər*, Bakü, Elm Neşriyatı, 1982, s. 145.

şer çatışması oluşturur ve Azer, hayırlı olanı tercih eder. Hüseyn Cavid doğru-yanlış çatışması aracılığıyla doğrunun her ne şartta olursa olsun tercih edilmesi gerektiğini savunur.

Azer poemasında Hüseyn Cavid, dilenci meselesine başka bölümlerde de değinir. Poemanın *Garp'a Seyahat* bölümünde Azer'le konuşan bir genç, Batı'yı dilenci barındırmamasından ötürü över:

Burda əsla dilənçi yox... mərhəmət yox çünki ona,

Yan baqlır aciz, səfil, ölü, cahil bir insana. (s. 163.)

Bu genç aracılığıyla Hüseyn Cavid, Batı'da aciz, sefil, cahil insanların kabul görmediğini ve dilencilere merhamet gösterilmediğini söyler. Cavid, dilenciye merhamet göstermeyen Batı'yı bu tavrından dolayı takdir eder.

Hüseyn Cavid, dilencilere karşı hislerini sadece şiirlerinde değil, mektuplarında da dile getirir. İstanbul'dan K. Şerifov'a 1908 yılında yazdığı mektubunda düşüncelerini şu şekilde ifade eder:

“İşte meselenin en kederli noktası bu istifhamlı, bu hayretli ‘fakat?!’ten ibarettir. Çünkü bu fakat bendenizi çocukluğumdan beri görmediğim, bilmediğim, sevmeyeceğim o korkunç, o müthiş hiçliğe...(dilencilik) denilen o kuduz illete yalvartmak istiyor.

Fakat efsus, bin kere efsus, benim tabiatım, yaratılışım tamamıyla bu illetten kaçır, bu zilletten korkar.”¹³ İstanbul'da eğitim amacıyla bulunduğu dönemde maddi zorluklar yaşayan Hüseyn Cavid, insanlardan para istemek zorunda kalabileceğini de düşünerek tedirgin olur ve dilencilikle ilgili görüşlerini ifade eder.

Azer poemasının *Şark'a Doğru* bölümünde Azer, dumanların, sislerin sardığı Batı'dan ayrılarak özlediği memleketine, Doğu'ya döner. Altın Şehir'e vardığında kendisinden yardım isteyen bir kişiyle karşılaşır. Bu konuşmada da Azer, çalışmanın önemini vurgular:

Yeni varmışdı o, “Altın şəhir”e,

Yanaşib durdu bir ölgün çöhrə.

¹³ T. Cavid, **Hüseyn Cavid Eserleri**, C.5, s.261-262.

*“Yardım et! söylədi azcıq para ver,
Yeyəcəksiz, geyəcəksiz bəklər
Yedi baş ailə qulbəmdə bəni,
Ölüdür həpsi, fəqət yoq kəfəni”.*

*Onu Azər süzüyorkən tanıdı,
Bir zaman hökmi-rəvan sultan idi.
Xeyli zəngindi şu miskin cahil,
Əski milyoncu ikən, şimdi səfil...
Öncə bənzərdi o bir torba ətə,
Şimdi bənzər diri bir iskeletə. (s. 185.)*

Azər'e yanaşan ölgün bir çəhre ondan yardım ister. Eski milyoner, evində yedi kişinin karnı aç, giyəcək giysisi olmadan kendisini beklediğini söyler. Azər, bu kişiyi tanıır. O, zamanında sözü keçən, hayli zengin bir milyonermiş. Ancak şimdi tüm zenginliğini yitirerek sefil bir hayat yaşar. Önceden kilosunu yerinde, bir torba ete benzeyen bu kişi artık yoksulluktan zayıf ve iskeleti andırır bir hâldedir. Bu şahıs, Azər'den yardım istemeye devam eder:

*Əl açıb söylədi təkrar edərək:
“Görürsün ki, acım, eylə kömək”.*
*Dedi Azər: Bu dilənmək nə imiş,
Çalış, uğraş, bularaq sən də bir iş.
Yoq deyil işçiyə ətmək parası...
Hərifin döndü bu sözdən qafası,
Dedi: Hiç gəlməz əlimdən qara iş... (s. 185.)*

Azər, aç olduğunu söyleyen ve yardım isteyen bu kişiye çalışmasını, mücadele etmesini tavsiye eder. Eskinin milyoneri, şimdinin sefil bu kişi ise elinden hiçbir iş

gelmediğini, bu yüzden çalışmayacağını ifade eder. Azer, sağlığı yerinde, eli ayağı tutan insanların dilenmesine katlanamaz. Hâliyle eski milyonerin tavrına sinirlenir:

Azər

Ya!? Bu adət kötü... həm pək müdhiş!..

Səndə baş var ya!

O

(qafasına işarətlə)

Şaşırdınmı, bu nə?

Azər

Zahirindən nə çıxar, baq içində,

Varmı elmin?

O

Xayır!.. (s. 185.)

“Var mı ilmin?” diyerek kendisini, ailesini yaşatacak bir becerisi olup olmadığını eski milyonere soran Azer, “Hayır” cevabını alır. Azer’e göre eski milyonerin hayatı boşa geçmiş bir ömürdür. Onun becerisi olsaydı eski bolluk günlerini yitirmezdi. Eski milyonerin hâli Azer’i kızdırır ve ona, böyle bir yaşamı tercih etmektense ölmesinin daha iyi olacağını söyler:

Azər

Artıq yetişir,

Sənə ölmək yaşamaqdan eyidir.

Çünki baş yox, çalışan əllər yox.

Ölüsün... Get, didinib söyləmə çox. (s. 186.)

Elbette Azer eski milyonere “Git, intihar et.” demez. Onun vurgulamak istediği ilimsiz, elleri çalışmayan, hayatını devam ettirmesini sağlayacak beceriye sahip olmayan bir insanın zaten ölüden farkı olmadığıdır. Azer, eski milyonerin şahsından

yola çıxarak onun gibi yaşamış; malını, zenginliğini kaybetmiş kişileri eleştirmeye devam eder:

*Bir də, yükləndiyiniz altınlar
Hanki bir xeyr işə olmuşdu mədar!?
Kiminiz oldu xurafata ənis,
Kiminiz yoqsula cəllad, iblis...
Sizi cəlb etdi sokak töhfələri,
Varınız süslədi aşüftələri.
Uyuturkən sizi qəflət və qürur
Qopdu tufan, əzilib hər məğrur,
Paralar getdi, cəhalət qaldı.
Eviniz ətməyə həsrət qaldı.
İştə, evladınız abdal, sərxoş,
Həpsi cahil, bəcəriksiz, başı boş.
Acırım bən sizə, lakin, eyi bil,
Mərhəmət çox da gözəl töhfə deyil.
Bu səfalət batağından ancaq,
Sizi qurtarsa ölüm qurtaracaq. (s. 187-188.)*

Hüseyn Cavid'in Azer'de yarattığı eski milyoner tipi, elinde imkân varken bu imkânı muhtaç insanlar için kullanmamış ve belki de onlardan daha beter duruma düşmüş bir tiptir. Eski milyoneri dâhil ettiği zümre yüklendikleri altınları hayırlı bir iş için kullanmamış, hurafeleri benimsemiş yahut yoksula, muhtaca kötülük ve zulmetmiş kişilerdir. Bu eski milyonerler gaflet içerisinde hayatlarını devam ettirirken paralarını kaybederler ve geriye sadece cəhəletləri kalır. Azer'in bu kişilerden geriye sadece cahilliklerinin kaldığını vurgulaması boşuna değildir. Cahillikleri zenginliklerini akılları, çalışkanlıkları ile elde etmediklerini gösterir. O hâlde bu tiplere acımak da yersizdir. Onları, səfəlet batağından kurtaracak da ancak ölümdür.

Hüseyn Cavid için çalışmak, insan olmanın gereğidir. *Azer* poemasının *Yaşamak ve Yaşatmak* isimli bölümünde Azer, Avrupa dönüşü kulübesine yeni varmıştır. İnsanlar onun yanına toplanır ve Azer'e Avrupa'dan haber sorarlar. Azer, Doğu'nun erişilmez hayaller peşinde koştuğunu, Batı'nın ise hakikatten hoşlandığını söyler. Bu sözlerinin ardından bir ihtiyar, yaşatmanın büyük bir zevk olduğunu ve insanın manen yükselmesi için düşmanına dahi acıması gerektiğini söyler. Genç biri ise bu fikre karşı çıkarak insanların güçlü olmaya çalışması gerektiğini ve ezilmek yerine ezmeyi tercih etmesini söyler. İhtiyar ve gencin tartışması üzerine Azer, onlara hitaben konuşur. Sözleri, onun ve dolayısıyla Hüseyn Cavid'in hayata, insanlara bakışını yansıtır:

Xayır, dünya şən bir gülzara bənzər,

Onda cift ayaqlı “marallar” gəzər.

O nəş'ələr dolu geniş gülşəndə

İstediyn çiçək də var, dikən də.

Uslu əllər çiçək dərir, gül toplar,

Təbəlləri çalı, dikən tırmalar. (s. 195.)

Azer, dünyayı şən bir gül bahçesine benzetir. Bu gül bahçesinde çift ayaklı marallar gezer. Dünyada isteyen için çiçek de vardır diken de. Akıllı insanlar çiçek ve gül toplarken tembelleri çalı ve diken tırmalar. Azer, bu cümlelerle akıllı ve tembel insanların neye layık olduğunu yahut neyi elde edeceğini söyler. Çift ayaklı maral* ile kastedilen insanlardır. Maral, hem anneliği hem de estetik görüntüsü ile insanda olumlu bir izlenim bırakır. Azer de insanları marala benzeterek eleştirdiği insanlıktan hâlen ümidini kesmediğini dile getirir. Hüseyn Cavid'e göre insanı hayvandan ayıran çalışması, üretmesi ve icatlar yapmasıdır. Dolayısıyla Hüseyn Cavid, insan olmanın gereğini çalışmak şeklinde görür:

Diyorlar, insan yonulmuş maymundur,

Bu söz həqiqətə pək az uyğundur.

(...)

* Dişi geyik.

*İnsan yonulmuş bir heyvan olsa da,
Endirilməz hiçə ondakı zəka.
O yalnız düşünməz, düşündürür də,
Kəşf edər gündə bir qaranlıq pərdə.
Hər gün beynində bir yıldırım çaqar,
Dilərsə bir anda bir cihan yıqar.
İnsan pək tuhaftır, o hər şey yapar,
Onda yaşamaq da, yaşatmaq da var.
“Yaşatmam, yaşarım” deyən səfillər
Qan içən vəhşilər yolunu izlər.
Sən nə mələksin, nə də bir qaplansın:
Nə gülsün, nə dikən... yalnız insansın.
Çalış, parla, yüksəl! Unutma ancaq,
Yaşamaq bir haqsa, yaşatmaq da haq!..” (s. 195.)*

Azer, idealar ve zıt fikirler dünyasında çarpışarak neyin yalan, neyin doğru olduğunu ispat etmeye çalışır.¹⁴ Dolayısıyla poemada Azer, zıtlıkları ön plana çıkararak kendi düşüncesini hitap ettiği kitleye kabul ettirme gayreti içerisinde. Bu dizelerde de “yaşatmam, yaşarım”, “uslu eller, tembel eller”, “çiçek, diken” zıtlıkları aracılığıyla düşüncelerini açıklar.

Azer, “Yaşatmam, yaşarım” diyen kişilerin düşüncesine karşı çıkar. Ona göre “yaşatmam, yaşarım” diyenler ancak sefiller ve kan içen vahşilerdir. İnsanı marala benzetmesinin sebebi de karşı çıktığı bu fikir kaynaklıdır. Maral vakti geldiğinde doğum yapacak ve dünyaya yeni can(lar) getirecektir. Maralın yaşatma kabiliyeti aracılığıyla Hüseyin Cavid, insanın da yaşatma kabiliyetine değinir.

Hüseyin Cavid, “İnsan yonulmuş bir heyvan olsa da/Endirilməz hiçə ondakı zəka/O yalnız düşünməz, düşündürür də/Kəşf edər gündə bir qaranlıq pərdə.” dizeleriyle

¹⁴ Şamil Sadık, **Hüseyin Cavid Yaratıcılığında Kahraman Konsepsiyası**, Bakü, Hedef Neşrleri, s. 127.

insan zekâsına da vurgu yapar. Cavid'e göre insan, ilmi ve bilgisi ile kudretlidir. İnsanın hayvandan evrildiğini söyleyerek ondaki zekâyı küçümsemek doğru değildir. Çünkü hayvanların aksine tabiat ve kâinatın hadiselerini anlayacak zekâyâ sahip tek canlı insandır. İnsan, her gün yeni keşifler yapar. Akli ve zekâsı ile yaptığı keşifler sayesinde de insanlığa, dünyaya, ilme ve hikmete hizmet eder. Böylece insan, kâinat kadar sınırsız zekâsı ile hem yaşar hem de yaşatır.¹⁵ Azer poemasının *Şark'a Doğru* bölümünde Hüseyin Cavid'in eski milyonere, "Bu sâfalot batağından ancaq/Sizi qurtarsa ölüm qurtaracaq." şeklinde ölümü layık görmesinin sebebi de eski milyonerin onu hayvandan ayıracak yeteneklere sahip olmadığını hatta hayvandan daha aşağı bir seviyede bulunduğunu fark etmesidir.

Mehmet Âkif, dilenen yahut başkalarına muhtaç bir şekilde yaşayan insanların karşısına her ne zorluk içerisinde bulunurlarsa bulunsunlar çalışan, ailesine bakan insanları koyar. *Küfe* isimli şiirinde babasını yeni kaybetmiş ve onun işini devam ettirmek zorunda kalan on üç yaşındaki Hasan'ın hikâyesini anlatır. Hasan, babasını kaybetmekten ötürü büyük üzüntü içerisinde ve onun ölümünden duyduğu üzüntü ve öfkeyi baba yadigarı küfeyi tekmeleyerek gösterir. Çünkü babası bu küfe altında ölmüştür. Âkif, öncelikle Hasan'ın tepkisini izler. Ardından Hasan'a tavsiyelerde bulunur. Âkif, tavsiyesi ile namuslu bir şekilde çalışmanın önemini vurgular:

Kuzum, ayıp mı çalışmak, günah mı yük taşımak?

Ayıp: Dilencilik, işlerken el, yürürken ayak. (s. 21.)

Âkif, insanın eli ayağı tutarken çalışmamasını ve dilenmesini ayıplar. Hasan ise Âkif'e göre onurlu bir iş yapar. Kendi emeği ile babasının işini devam ettirerek çalışması, para kazanması utanılacak bir davranış değildir.

Mehmet Âkif, dilenciliği hor görüp çalışmayı överken dilenciden daha beter insan ve milletlerin varlığından *Fatih Kürsüsünde* şiirinde bahseder. *Fatih Kürsüsünde* şiiri *Safahat*'ın dördüncü kitabıdır. Şiir iki bölümden oluşur: *İki Arkadaş Fatih Yolunda* ve *Vaiz Kürsüde*. *İki Arkadaş Fatih Yolunda* bölümünde adı geçen iki arkadaş, Mehmet Âkif ve ona eşlik eden Mithat Cemal Kuntay'dır. Âkif, bu bölümde Mithat Cemal ile çeşitli meseleler hakkında tartışır; Fatih Camii yolu üzerinde rastladıkları mimari

¹⁵ İskender Atilla, *Asrın Şairi Cavid Estetikası (Sanat ve güzellik dünyası)*, s. 366.

yapılar hakkında konuşurlar. *Vaiz Kürsüde* bölümünde artık Âkif ve Mithat Cemal aradan çekilir; Fatih Camii kürsüsündeki Vaiz'in vatan sevgisi, çalışmanın önemi, Doğu-Batı karşılaştırması, Balkan Savaşları ve eğitim meselelerine dair fikir ve gözlemleri okuyucuya aktarılır. *Fatih Kürsüsünde*'de Vaiz, tabiattaki tüm varlıkların büyük bir uyum içerisinde çalıştığını söylerken birtakım insanları bu varlıklardan müstesna tutar. "Bekayı hak tanıyan sa'yı bir vazife bilir/Çalış çalış ki beka sa'y olursa hakkedilir." (s. 216.) fikrinin hâkim olduğu şiirde bu konuda yaptığı teferruatlı açıklamalar, aslında İslamiyet'teki tevekkül anlayışının da özeti niteliğindedir. *Fatih Kürsüsünde*'de bu anlama vurgu yapan dizeler sıklıkla tekrar edilir. Bu şiirin *Vaiz Kürsüde* bölümünde Doğu'daki birtakım millet ve hükûmetleri miskinlik içerisinde görmekten rahatsızlık duyan Vaiz, onları dilenciden aşağılık fertler olarak niteler:

Dilencilikle yaşar derbeder hükûmetler;

Esâretiyle mübâhî zavallı milletler;

Harâbeler, çamur evler, çamurdan insanlar;

Ekilmemiş koca yerler, biçilmiş ormanlar;

Durur sular, dere olmuş helâ-yı câriler;

Isıtmalar, tifolar, türlü mevt-i sâriler;

Hurâfeler; üfürükler; düğüm düğüm bağlar;

Mezar mezar dolaşıp hasta baktıran sağlar...

Atâletin o mülevves teressübâtı bütün!

Nümûne işte biziz... Görmek isteyen görsün!

Bakın da hâline ibret alın şu memleketin!

Nasıldın ey koca millet? Ne oldu âkıbetin?

Yabancılar ediyormuş -eder ya- istikrâh:

Dilenciler bile senden şerefli'dir billâh. (s. 226-227.)

Âkif, hükûmetlerin yabancı devletlerden yardım beklemesinden rahatsızdır. Çünkü yabancidan medet uman hükûmetler derbeder, milletler ise esaretiyle övünen topluluklardır. Toplum memleketin tarlalarına, ormanlarına, evlerine sahip çıkmaz. Dere olmuş helâ sularından dolayı sıtma, tifo gibi bulaşıcı hastalıkların önü alınamaz. Âkif'e göre hepsinin sebebi toplumu sarmış atâlettir. Âkif toplumun atâletini eleştirir ve bu tavrı dilencilikten aşağı görür.

Küfe şiirinde asıl ayıbın dilenmek olduğunu söyleyen Âkif, sağlıkları ve fiziksel durumları el vermemesine rağmen yaşamını onurlu bir şekilde devam ettirmeye gayret eden tipler de kurgulamıştır. *Seyfi Baba* ve *Kör Neyzen* şiirlerine konu olan bu tipler, hayatlarını başkalarına muhtaç olmadan sürdürmeye çalışan kişilerdir.

Âkif, *Seyfi Baba* şiirinde dostu, yaşlı Seyfi Baba'yı hastalığını öğrenince ziyarete gider. Seyfi Baba, kış mevsiminde dahi çalışmak zorundadır. Hastalığı da mevsim ve yaş dinlemeden çalışmasından kaynaklanır. Şair durumu şu dizelerle ifade eder:

– *Şimdi anlat bakalım, neydi senin hastalığın?*

Nezle oldun sanırım, çünkü bu kış pek salgın.

– *Mehmet Ağ'nın evi akmış. Onu aktarmak için*

Dama çıktım, soğuk aldım, oluyor on beş gün.

Ne işin var kiremitlerde a sersem desene!

İhtiyarlık mı nedir, şaşkınım oğlum bu sene. (s. 63.)

Seyfi Baba'ya göre çalışmasının sebebi sadece geçim kaygısı değildir:

Hadi aktarmayayım... Kim getirir ekmeğimi?

Oturup kör gibi, nâmerde el açmak iyi mi?

Kim kazanmazsa bu dünyâda bir ekmek parası:

Dostunun yüz karası; düşmanının maskarası!

Yoksa yetmiş beşi geçmiş bir adam iş yapamaz;

Ona ancak yapacak: Beş vakit abdestle namaz. (s. 63.)

Seyfi Baba'nın anlatmak istediği, dosttan dahi olsa yardım beklemenin, bir nevi dilenmenin, kabul edilebilir bir davranış olmadığıdır. Seyfi Baba'nın tavrı yukarıda Hüseyin Cavid'in K. Şerifov'a 1908'de yazdığı mektubundaki tavrı ile paralellik gösterir.

Âkif, *Kör Neyzen* şiirinde “İnsan her ne şartta olursa olsun çalışmalıdır.” fikrini savunur. Bu şiirinde neyini çalarak rızkını elde etmeye çalışan ve adını söylemediği Kör Neyzen'in vaziyetini anlatır. Âkif, “Çamurlu taşlara yaslanmış inliyor sâil” (s. 68.) diyerek onu dilenci olarak nitelese de Kör Neyzen'e hor gözle bakmaz. Çünkü Kör Neyzen, tam anlamıyla dilenci şeklinde sınıflandırılacak bir kişi değildir. Gözlerinin görmemesinden dolayı elinden gelen tek işle, ney çalarak, hayatını devam ettirmeye çalışır:

*Elinde, nevha-i mâtem kadar acıklı sadâ
Veren bir eski kamış; koltuğunda bir yedici;
Şu kör dilenci, bakardım, olunca nâle-serâ,
Durup da merhameten dinleyen gelip gidici,
Önünde boynunu bükmüş zavallı keşkülüne,
Atardı beş para, onluk değilse bâri yine.*

*Kırık saziyle ederken zaman zaman feryâd,
Gelirdi gûşuna onlukların tanîniyle
Birer nevâ-yi beşâret, birer peyâm-ı vedâd;
Birer sadâ ki; neyin sîne-çâk enîniyle
Karışmayıp, yalınız dem tutardı sanki ona!
Bu ses, bu manzara gâyet hazîn gelirdi bana. (s. 67.)*

Mehmet Âkif'in ifadelerinden anlaşılacağı üzere Kör Neyzen, neyini çalar ve bunun karşılığında da insanlardan bir ücret bekler. Dolayısıyla o, sağlığı yerinde birçok insanın aksine dilenmez ve kendi çabası ile hayatını devam ettirmeye gayret eder.

Mehmet Âkif'in K r Neyzen'e gösterdiği alaka ve hissettiği acıma duygusu, K r Neyzen'in çalışma gayretinden dolaydır. Âkif, yukarıdaki dizelerin ardından K r Neyzen'in fiziksel durumunu tasvir eder. Onun hâli iler acısıdır ve dış görünüşünden perişanlığı anlaşılır:

*Görür şed id-i eyy ma karşı d şunda,
Siper vazifesini lime lime bir abacık.
Fakat o setre-i b tabı her hur şunda,
Aar da dest-i in diyle r zg r; artık,
K r n sakındığı  ryan v c du meydâna
ıkar, göğüs gerer emv c-ı berf   b r na! (s. 68.)*

K r Neyzen'i sıkıntılı geçen günlere karşı koruyan tek giysisi omzundaki lime lime olmuş abacıktır. Ancak r zg rın inatçı eli lime lime olmuş abacığı kaldırır ve Neyzen'in  ryan vücudu ortaya çıkar. K r Neyzen'in böyle bir hayat sürdürmesi Mehmet Âkif'i rahatsız eder. Bu yüzden iten ie K r Neyzen'in ölümünü arzular:

*O, kendi kendine üfler mi yoksa inler mi?
Ne dinleyen, ne duran var... Bakıp geçer herkes.
Mezardan akseden  v zı kimse dinler mi?
Zavallı,  lmeğe bak, n le-i tezall m  kes
Fakat durun... Yine keşk lde bir tan n-i medîd.
Duyuldu... Ah ne n zendedir s r d-i ümîd! (s. 68.)*

Burada dikkat edilmesi gereken husus, Mehmet Âkif'in, Hüseyin Cavid'in dilencilere ve eski milyonere duyduğu nefreti, K r Neyzen'e karşı hissetmemesidir. Bu gayet normaldir. Çünkü K r Neyzen dilenmez, elinden gelen tek işi yaparak para kazanmaya çalışır. Ancak onun sesi “mezardan akseden bir  v z” olduğu için kimse K r Neyzen'i dikkate almaz. Mehmet Âkif'in ona duyduğu sempatiyi göstermesi açısından çanağına düşen yağmur damlalarını, kendisine verilen para zanneden K r Neyzen'in yaşadığı hayal kırıklığını anlattığı dizeler dikkat çeker:

*Şadırvanın, körü altında saklayan, saçağı
Delinmemiş mi? Buluttan coşup gelen yağmur,
O sakbeden uzanıp bir sicim gibi aşağı,
Zavallı keşkülü baktım yavaşça kamçılıyor,
Duyunca kör, bunu bir cûş-i merhamet sandı,
Uzandı keşküle, heyhât, işte aldandı.
Morarmış elleri boş çıktı, sâde ıslandı! (s. 68.)*

Âkif, önce Kör Neyzen'e "nâle-i tezallüm"ü kesip ölmeye bakmasını içten içe tavsiye eder. Ardından yağmur damlaları Neyzen'in çanağında para atıldığında yankılanana benzer sesler çıkarır. Kör Neyzen bu seslerden umutlanır. Çünkü çanağına para atıldığını düşünür. Âkif, ona ölümü tavsiye ettiği sırada sözlerini, "Fakat durun" şeklinde keser. Çünkü yankılanan ses Âkif'in de umutlanmasını sağlar ve ölümün artık bir seçenek olmaktan çıkma ihtimali doğar. O hâlde Âkif de Kör Neyzen'in hayata tutunmasını sağlayacak en ufak gelişmeden mutluluk duymakta ve böyle bir müjde beklemektedir. Dolayısıyla çanakta yankılanan sesin Âkif ve Kör Neyzen için hem umut hem de hayal kırıklığı kaynağı olduğu söylenebilir. Mehmet Âkif için Kör Neyzen gayretinden dolayı yaşamayı hak eden bir insandır. Âkif, onun hayata tutunmasını ister. Ancak Âkif'in yaşamaya değer görmediği insanlar da vardır. Bunlardan *Asım*'da bahseder:

*Herifin hâlini gördün ya, bugün millet de,
Aynı meslekte, o fitratte, o mâhiyette.
Tanımaz bindiği mahlûku, sürer kör körüne;
Tanımaz gittiği yer hangi taraf, gördüğü ne?
Fikri yok, duygusu yok, sanki yürür bir kötürüm;
Bu da sağlıksa eğer bence müreccahtır ölüm. (s. 347.)*

Mehmet Âkif fikri, duygusu olmayan, bir kötürüm gibi etrafta dolaşan insanlar için ölümün daha tercih edilebilir olduğunu söyler. Ancak onun bu ifadeleri insanları ölüme sevk edecek bir yönlendirme değildir. Aksine, Âkif intihara şiddetle karşıdır.

Onun istediği, pes etmeden onurlu bir şekilde ve bir amaç doğrultusunda mücadele etmektir.

Kör Neyzen isimli bir şiir Hüseyn Cavid'in Azer poemasında da vardır. Azer'de bahsedilen Güney Azerbaycanlı Kör Neyzen'in adı Kahraman'dır. Onun söylediği türküden etkilenen Azer yanına gider ve onunla konuşmaya başlar. Kör Neyzen, bir türkü söyledikten sonra bahçıvan dayısının üzüm getirmesi ve yanlarından ayrılması üzerine başından geçenleri Azer'e anlatmaya başlar:

*O gedərkən acı-acı gülümsədi Qəhrəman,
Anlatdı ki, bənim dayımdır şü yaşlı bağçıvan.
İstəmədi əl açayım hər vicdansız səfilə,
Alıb gətirdi İrandan bəni bu qürbət elə.
Vardım Aras kənarına... həm dirildim, həm öldüm,
Çulğınca bir çocuq kibi həm ağladım, həm güldüm.
Sevgilim də, celladım da çünki İranda qaldı...
Hiç aldırmaq istəmədim, yənə bəni dərd aldı. (s. 190.)*

Kahraman, İran'da, Güney Azerbaycan'da, yaşadığını ve sevdiği kızı orada bıraktığını söyler. Hüseyn Cavid'in, Kahraman'ı Güney Azerbaycanlı bir Türk olarak kurgulaması tesadüfi değildir. O, Kahraman aracılığıyla Güney Azerbaycan Türklerinin yaşadığı sıkıntılara değinmeyi ve bölgedeki Türkleri özgürlük için yeni mücadelelere çağırmayı amaçlar. Cavid'in *Telli Saz* dramı da İran hayatından bahseden bir diğer eseridir.¹⁶ Kahraman'ın İran'da mutlu olamaması ve orada celladının da bulunduğunu söylemesi, Cavid'in çabasının göstergesidir.

Azer'deki Kör Neyzen'in içinde bulunduğu durumun sebebi, sevdiği kızın babası tarafından gözlerine mil çekilmesidir. Kahraman, Babür Han isimli varlıklı ve sözü geçen bir kişinin hanında kâtiplik yapar. Kahraman ile Babür Han'ın genç kızı Meleksima birbirlerini severler. Bir gün herkes ava gittiğinde Kahraman,

¹⁶ Ceferov, **Hüseyn Cavid**, s. 235.

Meleksima'nın isteği üzerine ava katılmaz. Birlikte bağa giderler ve hoş vakit geçirirler. Bu esnada onların ilişkisine tanık olan bir kişi, durumu hemen Babür Han'a haber verir:

*Artıq sönüb sevinç izi,
Qopdu acı bir fırtına.
Məclis dağıldığı anda
Sərxoş Bəbir ayılmışdı,
Bunu duyan qız bir yanda
Qorqusundan bayılmışdı.
“Ah, bu rəzillik nə dəmək,
O qız sana eşmi!?” dedi;
Həmən bəni həbs edərək
İntiqam almaq istədi.
Gecə keçdi... Xidmətçilər
Qollarımı bağladılar,
Gözlərimə mil çəkdilər,
Ürəgimi dağladılar. (s. 192-193.)*

Sevdiği kızın babası tarafından gözüne mil çekilen Kahraman'a Azer'in duyduğu sempati ile Mehmet Âkif'in kendi Kör Neyzen'ine duyduğu sempati benzerdir.

Mehmet Âkif'in Kör Neyzen'i sefiller âleminde yaşayan ve insanların kayıtsızlığına maruz kalmış bir kişidir. Âkif onu estetik bir tablo hâlinde tasvir eder. Hüseyin Cavid'in Kör Neyzen'i ise geçmişi ve şimdisiyle daha birleşik yapıya ve mükemmel bir karaktere sahiptir.¹⁷ İki Kör Neyzen'in hayatlarını devam ettirme şekilleri de farklılık gösterir. Âkif'in Kör Neyzen'i dilenmez, elinden gelen tek işi yaparak yaşamaya çalışır. Cavid'in Kör Neyzen'i ise “İstəmədi əl açayım hər vıdansı səfilə” dizesinden anlaşılacağı üzere bir dönem yaşamak için dilenmek, sefillerden yardım istemek zorunda kalacak kadar kötü duruma düşer. Ancak onu bu zorunluluktan

¹⁷ A. Turan, **a.g.e.**, s. 37.

bahçıvan dayısı kurtarır. Âkif'in K r Neyzen'i, yaşam kavgasında tek başmayken Cavid'in K r Neyzen'inin sahip  kanı, bahçıvan dayısı, vardır.

Bu iki *K r Neyzen*'den yola çıkararak Hüseyin Cavid'in özellikle tematik açıdan Mehmet  kif'le benzerliğinin tesadüfi olmadığı söylenebilir. Hüseyin Cavid, *Azer* poemasında hayata dair görüşlerini farklı alt başlıklar hâlinde verir. *K r Neyzen* de bunlardan birisidir. Mehmet  kif de *Safahat*'ın hemen hemen tüm ş irlerinde hayata dair görüşlerini, ş irleri aracılığıyla anlatır.¹⁸ Gözleri görmeyen bu iki neyzenin hayata bir şekilde tutunması, Mehmet  kif ve Hüseyin Cavid'in mücadeleyi bırakmama fikrinin somutlaşmış hâlidir.

Seyfi Baba'nın yaşlı hâliyle çalışmak zorunda kalmasına benzer bir  rnek Hüseyin Cavid'in *Azer* poemasının *Kömür Madeninde* isimli bölümünde de görülür. Almanya'da Ruhr bölgesindeki kömür madenine yağmurlu, sisli bir sabah vakti giden Azer, burada işten çıkarılmaya çalışılan ihtiyaşın çabasına tanık olur. Madenleri "Yoqsullar m zarı şu kirli m 'd n/Se ilm z Dantenin c h nn mind n." (s. 173.) şeklinde niteleyen Azer, olayı şöyle anlatır:

Azer aydınlıqda işd n qovulmuş
Bir ixtiyar gördü, b nizi solmuş...
M dir  yalvarıb diyor: "Yoq yerim,
 ls m belâ burda  lm k ist rim".
şışman m dir aldırmıyordu  sla,
O halda bir v kil girdi ortaya.
Dedil r ki: "işçi n may nd si!.."
İxtiyarı a dı onun g lm si.
O, p k "sol" tanınmış "sosyalist" ik n,
M dir  haq verib getdi bilm d n.
Bu hal ixtiyarı qarsıb-qavurdu,

¹⁸ Ali Erol, "Azer" Poeması ve "Azer"ın Perspektifinden Hüseyin Cavid, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, Sayı 44, 2017, s. 109.

Şu xain arqaya söyüb-savurdu. (s. 173.)

İhtiyar, işten kovulmayı kabul edemez. Çünkü gidecek başka bir yeri yoktur. Müdüre bunu anlatmaya çalışırken içeriye işçi temsilcisi girer. İşçi temsilcisinin gelişi ihtiyarı biraz da olsa rahatlatır. Ancak işçi temsilcisi ihtiyarın hakkını savunmak yerine müdürü destekler. Hüseyin Cavid, işçi temsilcisinin sol görüşlü ve sosyalist olduğunu özellikle vurgular. Bu görüşe sahip kişilerin müdür yerine işçi sınıfına mensup bir kişinin yanında yer alması beklenirken işçi temsilcisi, müdürün tarafını tutar. Hüseyin Cavid işçi temsilcisi aracılığıyla, “İdeolojiler ne olursa olsun insanlar karakter sahibi olmadığı müddetçe ideolojilerini bir kenara bırakarak gücün ve güçlünün yanında yer alacaktır.” mesajını verir. Azer, bu düşüncesini poemanın *İnkılap Hırsızı* ve *Vahşi Kadın* bölümlerinde de tekrar eder. İhtiyarın yaşadıklarına tanıklık eden Azer araya girer:

Azər içindən titrədi,

“Hey!..” dedi:

“Hey zavallı, saqın, yorma kəndini!

Qüvvətdən düşüncə titrək əllərin,

Düşmanların deyil, hətta rəhbərin,

Arqaların belə satarlar səni.

Sən bir makinasın: qırıq və miskin...

Çəkməlisin yükləndiyin hər başı,

Bu baş olsa belə xırsız oynası-

Çarə nədir, kəndin öyüb bəyəndin.

Əvət, sən acından ölüm dilərkən,

O çapqınlar saraylarda əylənir,

Saçmalar söylənir, sazlar köklənir,

Fəqət həp əzilən, həp qəhr olan sən!..” (s. 173.)

Azer, ihtiyara artık kendisinin güçten düştüğü, bundan dolayı güvendiği insanların bile kendisine sırt çevirdiği gerçeğini söyler. Güçlülere ve onların yanında yer alanlara göre insan bir makinedir. İhtiyar da artık bozuk bir makine olduğu için ona ihtiyaçları kalmamıştır. Azer'in sözleri üzerine ihtiyar kendisini kaybeder:

İhtiyar çıldırdı,

Müdür şaşırıldı.

“Xayır, getməm, dedi acım, yox yerim,

Ölsəm belə burda ölmək istərim”.

Kinli gözlərində atəş parladı,

O çökmüş iskelet həməən fırladı.

Bir parça daş kömür alıb da yerdən,

Sayğısız müdirə hücum edərkən,

“Mücrim” deyə kirli yalan satdılar,

Çılğın ixtiyarı həbsə atdılar. (s. 173-174.)

Gidecek başka yeri olmayan ihtiyar, müdüre saldırdığı için suçlu bulunur ve hapsedilir. Onun hakkını arama gibi bir şansı kalmamıştır. İhtiyarın kovulmasının ve hakkını arayamamasının sebebi de mücadelesinde yalnız kalmasıdır. Hüseyin Cavid, ihtiyarın başından geçenler aracılığıyla Batı'da haklarını arayamayan mazlumlara birleşip hareket etmelerini söyler. Yoksa mazlumların tamamı, ihtiyarın sonu ile karşılaşacaktır.¹⁹

Seyfi Baba ile Azer'deki ihtiyar işçinin çabaları birbirine benzer. Her ikisi de başkalarına muhtaç olmamak için çalışmak isterler. Ancak akıbetleri farklıdır.

Mehmet Âkif ve Hüseyin Cavid, bazı şiirlerinde çalışma meselesine dinî açıdan da yaklaşırlar. Âkif, çalışmanın dinî bir gereklilik olduğunu söyleyerek özellikle tevekkül ve kader kavramları üzerinde durur. Hüseyin Cavid'de ise dinî bakış açısı Âkif'e göre daha sınırlıdır. Cavid daha ziyade, dinin gereklerini kendi çıkarlarına göre yorumlayıp dünya işlerini boşveren kişileri eleştirir ve çalışmanın gerekliliğini vurgular.

¹⁹ Sadık, a.g.e., s. 147

Mehmet Âkif, *Fatih Kürsüsünde* şiirinde kader ve tevekkül kavramı üzerinde durur. Âkif, ülkenin kötü hâli karşısında kaderi suçlayanlara karşı çıkar. O, kaderciliğe karşıdır. Çünkü şiirlerinde genel itibarıyla eleştirdiği insanlar “kader” kavramına sığınarak mücadeleyi bırakır, işlerini Allah’a havale ederler. Hâlbuki kader, yapılacakların Allah tarafından belirlenmesi değil, bilinmesidir. O hâlde insanlar kaderciliğe sığınarak çalışmaktan, mücadeleden vazgeçmemelidirler. Âkif’e göre tevekkül de yanlış yorumlanmaktadır ve toplumun içinde bulunduğu buhranın temel sebeplerinden biri de bu yanlış yorumdur. Toplumu eleştiren şair, tevekkülden anlaşılması gerekenin ne olduğunu da izah eder. *Süleymaniye Kürsüsünde* şiirinde millete kızan Âkif’in sözcüsü Vaiz, “Dilenci mevkî, milletlerin içinde yerin.” (s. 229.) diyerek tepkisini dile getirir. Sözlerinin devamında yaşananları kadere bağlayan insanlara tepki göstererek İslam dünyasındaki yanlış tevekkül anlayışını eleştirir:

“Kadermiş!” Öyle mi? Hâşâ, bu söz değil doğru;

Belânı istedin, Allah da verdi... Doğrusu bu.

(...)

“Çalış!” dedikçe Şerîat, çalışmadın, durdun,

Onun hesâbına birçok hurâfe uydurdun!

Sonunda bir de “tevekkül “sokuşturup araya,

Zavallı dîni çevirdin onunla maskaraya! (s. 229.)

Âkif, “Kadermiş” diyip yaşananlardan kendisini soyutlayan, olanlarda bir suçu yokmuş gibi davranan kişileri eleştirir. Mesele kader değildir. Kul olarak sen üzerine düşeni yapmadın ve böylece belanı istemiş oldun. Allah da sana belanı verdi. Çünkü Allah, kuluna hak ettiğini vermek için çalışmayı ve tevekkülü şart koşar. Âkif, bu tarz kişilerin tavrını eleştirmeye devam eder:

Bırak çalışmayı, emret oturduğun yerden,

Yorulma, öyle ya, Mevlâ ecîr-i hâsın iken!

Yazıp sabahleyin evden çıkarken işlerini;

Birer birer oku tekmiîl edince defterini;

Bütün o işleri Rabbim görür: Vazîfesidir...

Yükün hafîfledi... Sen şimdi doğru kahveye gir!

Çoluk çocuk sürünürmüş sonunda aç kalarak...

Hudâ vekîl-i umûrun değil mi? Keyfine bak!

O'nun hazîne-i in'âmı kendi veznendir!

Havâle et ne kadar masrafın olursa... Verir! (s. 229-230.)

Yapması gerekenleri yerine getirmeyen, onları Allah'a sevk eden kul, çalışmak yerine kahvehaneye gider yahut başka gereksiz işlerle uğraşır. Âkif, çocukları açlıktan sürünürken çalışmak yerine Allah'ın ihsan hazinesine güvenen kişileri eleştirir. Allah, kulun işlerinin vekili değildir. Kul işlerini halletmek için elinden geleni yapmalı ve ardından Allah'tan yardım istemelidir. "Allah, Müslüman'ın yanındandır." diyerek tüm işleri Allah'a sevk etmek, doğru bir davranış değildir. Âkif, çaba harcamadan tevekküle sığınan insanları eleştirmeye devam eder:

Başın sıkıldı mı, kâfî senin o nazlı sesin:

"Yetiş!" de, kendisi gelsin, ya Hızr'ı göndersin!

Evinde hastalanan varsa, borcudur: Bakacak;

Şifâ hazînesi derhal oluk oluk akacak.

Demek ki: Her şeyin Allah... Yanaşman, ırgadın O;

Çoluk çocuk O'na âid: Lalan, bacın, dadın O;

Vekîl-i harcın O; kâhyân, müdür-i veznen O;

Alış seninse de, mes'ûl olan veriştin O;

Denizde cenk olacakmış... Gemin O, kaptanın O;

Ya ordu lâzım imiş... Askerin, kumandanın O;

Köyün yasakçısı; şehrin de baş muhassılı O;

Tabîb-i âile, eczacı... Hepsi hâsılı O. (s. 230.)

Zorluklara katlanamayan nazlı sesiyle kul, Allah’a seslenir ve Allah’ın ya da Hızır’ın, kendisinin çektiği sıkıntıyı ortadan kaldırmasını ister. Kul, evinde hastalanana, çocuğuna, savaşıma, kısacası yaşadığı her sıkıntısına Allah’ın doğrudan müdahale ve yardımını bekler. Çünkü kulun düşüncesine göre Allah, onun yanaşması, ırgatı, lalası, bacası, dadısı, vekil-i harcı, kâhyası, veznedarı, gemisi, kaptanı, askeri, kumandanı, yasakçısı, muhassılı, aile doktoru ve eczacısıdır. Âlemleri yaratan, sonsuz güç ve kudret sahibi Allah’ın tevekkülü yanlış anlayan yahut işine geldiği gibi yorumlayan kul gözündeki konumu, bu sıradan vasıflardan ibarettir. Kinayeli sözlerinin ardından Âkif, doğrudan bu tarz insanları eleştirir:

Ya sen nesen? Mütevekkil! Yutulmaz artık bu!

Biraz da saygı gerektir... Ne saygısızlık bu?

Hudâ’yı kendine kul yaptı, kendi oldu Hudâ;

Utanmadan da “tevekkül” diyor bu cür’ete... Ha?

(...)

Senin bu kopkoyu şirkin sığar mı îmâna? (s. 231.)

İşleri Allah’a sevk ederek tevekküle sığındığını zanneden insanlar aslında Âkif’in deyimiyle “Hudâ’yı kendine kul yapan, kendi de Hudâ olan” kişilerdir. Bunun da adı şirktir. Âkif, böyle bir tevekkül anlayışına şiddetle karşıdır. O, şiirin devamında tevekkülle ilgili düşüncelerini ifade eder:

Görür de hâlini insan, fakat, bu derbederin;

Nasıl günâhına girmez tevekkülün, kaderin?

Sarılmadan en ufak bir işinde esbâba,

Muvaffakiyyete imkân bulur musun acaba?

Hamâkatin aşıyor hadd-i i’tidâli, yeter!

Ekilmeden biçilen tarla nerde var? Göster!

“Kader” senin dediğin yolda Şer’a bühtandır;

Tevekkülün, hele, hüsrân içinde hüsrândır.

Kader ferâiz-i î mânâ dâhil... Âmennâ!..

Fakat yok onda senin sapmış olduğun ma'nâ.

Kader: Şerâiti mevcûd olup da meydanda,

Zuhûra gelmesidir mümkinâtın a'yânda.

Niçin, nasıl geliyormuş? O büsbütün meçhûl;

Biz ihtiyârımızın sûretindeniz mes'ûl.

Kader nedir, sana düşmez o sırrı istiknâh;

Senin vazîfen itaat, ne emrederse İlâh.

O, sokmak istediğin, şekle girmesiyle kader;

Bütün evâmiri Şer'in olur bir anda heder! (s. 231.)

Âkif, ekilmeden biçilen tarla olmayacağı gibi çalışmadan bu dünyada hiçbir kazanımın elde edilemeyeceğini düşünür. O hâlde kul, istediği kadar Allah'a yakarsın; çalışmadığı müddetçe istediğini elde edemez. Kulun gerçekleşenleri kadere bağlaması da yanlıştır. Kader, Âkif'in deyimiyile gerçekleşmesi için gerekli koşulların mevcut olmasıyla olayların meydana gelmesidir. Dolayısıyla yaşananları, "Kaderimizde varmış." diyerek geçiştirmek yanlıştır. Kişi çalışıp çabalamalı ve istediğini elde etmek adına Allah'a yakarmalıdır. Âkif'in tevekkülden anladığı budur. Âkif, *Fatih Kürsüsünde* şiirinin *Vaiz Kürsüde* bölümünde de Hz. Ömer aracılığıyla İslamiyet'in emrettiği tevekkülün nasıl olması gerektiğini anlatır:

Ömer, tevekkülü elbet bilirdi bizden iyi...

Ne yaptı "Biz mütevekkilleriz" diyen kümeyi?

Dağıttı, kamçıya kuvvet, "Gidin, ekin!" diyerek.

Demek: Tevekkül eden, önce mutlaka ekecek;

Demek: Tevekküle pek sığmıyormuş, anladın a!

Sinek düşer gibi düşmek şunun bunun kabına...

Bakın ne hâle getirmiş ki cehlimiz dîni. (s. 236.)

H. Ömer örneğiyle Âkif, tevekkül ile ilgili fikirlerini sağlam bir kaynağa dayandırır. H. Ömer, kendisini mütevekkil olarak tanımlayan topluluğu çalışmaya sevk eder. Ona göre tevekkül eden kişilerin önce çalışması, ardından işi Allah'a bırakması şarttır. Sonuçta ekmeden biçmek mümkün değildir. Kul önce ekmeli ve ardından topraktan ürün beklemelidir. Âkif'in de onayladığı üzere H. Ömer, tevekkülü diğer insanlardan iyi bildiği için, onların da H. Ömer anlayışıyla tevekkül etmesi gerekir.

Mehmet Âkif'in tevekkül konusunda bu kadar düşünmesi ve insanlara doğru tevekkülün nasıl olduğunu anlatmasının sebebi, mutluluğa erişmenin elden geldiği kadar çalışmak ve ardından işi Allah'a bırakmakla mümkün olacağını düşünmesidir. *Fatih Kürsüsünde* şiirinde Âkif, çalışmanın kutsal ve ilâhi bir iş olduğu ile ilgili düşüncelerini aktarır. Âkif'e göre çalışmayanın bu dünyada yaşamaya hakkı yoktur. Çalışmayıp kadere ve yanlış tevekkül anlayışına sığınanları affetmez.²⁰ Âkif bu şiirinde Vaiz aracılığıyla hayatta başarılı olmak için yapılması gerekeni açıklar:

Demek ki: Azme sarılmak gerek mebâdide;

Yanında bir de tevekkül o azmi te'yîde.

Hülâsa, azm ile me'mûr olursa Peygamber;

Senin hesâbına artık, düşün de bul, ne düşer!

Şeriat'ın ikidir en muazzam erkânı;

Kimin ki öyle müzebzeb değildir îmânı;

Ayırmaz onları, bir addedip tevessül eder...

Açıkça söyleyelim: Azm eder, tevekkül eder. (s. 234.)

Hüseyin Cavid, *Azer* poemasının *Garp'a Seyahat* bölümünde geçen “Əvət, ancaq mübarizə bənlik verir hər millətə/Nəş'ə sərpon yalnız odur hər şəxsə, hər cəmiyyətə.” (s. 163.) dizelerinde mücadeleyi mutluluk ve milletlerin benlikleri için zaruri görür. Âkif de hem kişilere hem de cemiyyətə neşe verenin mücadele olduğunu ileri sürer. Hüseyin Cavid'in düşünceleri Mehmet Âkif'le paralellik gösterir. Yalnız Âkif'in Cavid'den farkı, mücadelenin yanına tevekkülü de açık bir şekilde eklemesidir.

²⁰ Bilge Ercilasun, **Mehmet Âkif ve Kader Meselesi**, Uluslararası Mehmet Âkif Ersoy Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Cilt I, Burdur, Desen Ofset Yayınları, Mart 2009, s. 142.

Âkif, mutluluk için kişilerin önce azme sarılması gerektiğini, ardından da mücadeleyi tevekkülle desteklemelerini söyler. Her iki şair de çalışmayı, mücadeleyi merkeze alırlar.

Hüseyin Cavid'in tevekkül anlayışını göstermesi açısından *Şeyh Senan* piyesinde, mücadeleden kaçan şeyhlere yönelttiği sözleri önem taşır. Cavid bu eserini 1912-1914 yılları arasında yazar, eserin konusunu da Kafkasya'da anlatılan bir efsaneden alır. Efsaneye göre Şeyh Senan, Gürcü ve Hristiyan Humar'a âşık olur. Bu aşk sonucu duyduğu üzüntü neticesinde de hayatını kaybeder. Şeyh Senan'daki konuyla alakalı ifadeler şu şekildedir:

*Hiç zərər yoq, gedin Mədinəyə siz,
Bunu lakin unutmayın hərgiz,
Quru, boş səcdənin yoq aqibəti,
Haq sevər yalnız əhli-mə'rifəti.*²¹

Cavid'in görüşleri Âkif'le birçok noktada paralellik gösterir. Cavid'e göre sadece namaz kılmakla Allah'ın takdirini kazanmak mümkün değildir. Çünkü Allah "ehl-i marifet"i sever. "Ne kadar namaz kılar, ne kadar dua ederseniz edin, gerekli mücadeleyi vermediğiniz sürece çabalarınız beyhudedir." fikri aracılığıyla Hüseyin Cavid, dünya hayatını boşverip kendisini tamamen ibadete veren kişileri eleştirir. Bu dizeler Âkif'in tevekkül anlayışı ile birebir uyum içerisindedir. Hüseyin Cavid, ahireti kazanmak için önce bu dünyayı elde etmek gerektiğini söyler. Onun tavrı, Âkif'in *Fatih Kürsüsünde* şiirinden alınan yukarıdaki kısımla paralellik gösterir. Sadece ibadet ederek işi Allah'a havale eden kişilerin bu dünyada kazanım elde etmesi mümkün değildir. Çünkü Allah "ehl-i marifet"in yanındadır.

Her iki şair ortak noktada, bu dünya için çalışmanın gerekliliğinde birleşirler. Mehmet Âkif, *Safahat*'ta çalışmanın gerekliliğini sıklıkla vurgular. O, çalışmayı hem bu dünya hem de ahiret için zaruri görür. Âkif, sadece tek bir âlem için çalışmayı doğru bulmaz ve bu şekilde yaşayan insanları eleştirir. Hüseyin Cavid de *Çelik Kollar* şiirinde ve *Azer* poemasının birçok bölümünde bu dünya için mücadele etmenin önemini

²¹ Turan Cavid, **Hüseyin Cavid Eserleri**, Bakü, Lider Neşriyyat, 2005, C.2, s. 135.

vurgular. Mehmet Âkif, 29 Ekim 1914 tarihli *Hatıralar/Âyet Meâli(İsrâ, 72)* isimli şiirinde bu âlemi ruhlar için imtihan meydanı olarak gören kişileri, dünya için çalışmayı ve mücadeleyi bırakmalarından dolayı eleştirir:

Bu âlem imtihan meydânıdır ervâh için mâdâm,

Demek: İnsan değilsin eylemezsen durmayıp ikdâm.

Neden geçsin sefâletlerle, haybetlerle, ezmânın?

Neden azmin süreksiz, yok mudur Allâh'a îmânın?

Çalış, dünyâda insan ol, elindeyken henüz dünya;

Öbür dünyâda insanlık değilmiş yağma, gördün ya!

Dilinden âhiret hiç düşmüyor ey müslüman, lâkin,

Onun hakkında âtil bir heves mahsûlû idrâkin!

Bu mecnûnâne vehminden şifâyâb olmadan, şâyed

Gidersen böyle sıfru'l-yed, kalırsın sonra sıfru'l-yed!

Hayâlât arkasından koştüğün yetmez mi ey şaşkın?

Senin hâlâ hakîkatten nedir iğmâz için hakkın?

Bu âlem şöyle bir rü'yâ imiş, yâhud muvakkatmış...

Evet ukbâda anlarsın ne müdhiş bir hakîkatmış! (s. 272.)

Mehmet Âkif, bu âlemi rüyadan ibaret görüp çalışmayı, azmi terk edenlerden hazzetmez. Âkif'e göre bu insanlar, dünyanın ne müthiş bir hakikat olduğunu, ahirette öğreneceklerdir. Sözleri aslında bir uyarıdır ve Âkif, ahirette mutlu olabilmek için bu dünyada da çalışmak gerektiğini anlatır. Zaten söz konusu şiirin başında verdiği İsrâ Suresi 72. ayette Allah şöyle der: "Kimin bu dünyâda gözü kapalı ise âhirette de kapalıdır. Hattâ oradaki şaşkınlığı daha ziyâdedir." Âkif de Allah'ın hükmüne uygun olarak insanları bu dünya için çalışmaya sevk etmek ister.

Hüseyin Cavid de Mehmet Âkif'te olduğu gibi dünya işlerini boşveren kişileri eleştirir. Hüseyin Cavid, özellikle Azer poemasında tanık olduğu olaylar aracılığıyla kendi ifadesiyle söylemek gerekirse dervişane hayat tarzını büyük bir istekle arzulayan

kişileri eleştirir. Poemanın *Askerlər Talim Ederken* bölümünde Azer; askerlerin talimi esnasında onları izleyen yedi izleyicinin sözlerine şahit olur. Bu izleyiciler, oturdukları yerden çeşitli eleştirilerde ve temennilerde bulunurlar:

Birinci tamaşaçı

Nə fəlakət!.. Ölüb-öldürmək için

Saçıyor paslı gönüllər hər kin.

İkinci tamaşaçı

İştə tə'lim olunur cəlladlıq,

Yazıq, insandakı vicdana yazıq...

Üçüncü tamaşaçı

Ah, nə xoşdur əbədi sülh olsa,

Bəşəriyyət acıdan qurtulsa...

Dördüncü tamaşaçı

Zalım əllər nə qədər üstünsə,

Qurtuluş yoxdur əzilmiş cinsə.

Beşinci tamaşaçı

Ən fəlakətli böyük yanğınlar

Bir qıvılcımlı xətdən başlar.

Altıncı tamaşaçı

Qanatım olsa uçardım da həmə,ən,

Qurtulurdum bəşərin şərrindən.

Yeddinci tamaşaçı

Nə səadət!.. Ola insan dərviş,

Hiç də aldırmaya dünya nə imiş. (s. 158-159.)

Yedi izleyicinin hayal etdiyi, ütöpik bir dünyadır. Bu yedi izleyicinin ortak noktası, mücadeleden kaçınmaları və buna rağmen saadet dolu bir həyatı yaşamaq istemələridir. Azer, bu sözlərin ardından araya girir. Ülkələrinin sorunlarına kayıtsız, qaçıp girmək, dünyadan elini eteğini çəkər dərviş kimi yaşamaq istəyən yedi izleyiciyə şu sözləri söylər:

Əvət, ən xoş tərənə, ən eyi yol:

Hər çeşit qeydi at da dərviş ol!..

Yaşayıb qayğısızca bir köşədə,

Zevqə dal... Ən gözəl həyat iştə!

Məskənin daima şən ormanlar,

Həmdəmin xoş baqışlı ceylanlar.

(Bu sırada bir qəç dəliqanlı da Azərin ətrafına toplanır)

Kələbəklər qoşarkən oynasına

Yürü, ən bir yeşil pınar başına.

Quşlar ötdükə sən də dəmsəz ol,

Gülüşən hər çiçəklə həmrəz ol.

Nə öc al kimsədən, nə əz, nə əzil,

Nə qan iç, uf!.. Nə qanlı göz yaşı sil! (s. 159.)

Azer'in sözlərindəki kinayeyi anlayamayan seyircilər, söylediklərini tatlı bir həyal olaraq nitələr. Seyircilərin sözlərinin ardından Azer, yedi izleyicinin arzuladığı dərvişəne yaşamı onaylamadığını açıqlar:

Pək böyük səltənətsə dərvişlik,

Olamam bən o xasta fikrə şərik.

Ölü, miskinə ömrə bin nifrət!..

Sizi bən sülhə eyləməm də'vət.

Əbədi sülh ümidi haqqı boğar,

Yaşamaqçın fəqət mübarizə var. (s. 160.)

Azer, yedi seyircinin özlemle bahsettiği pasif hayatı, hastalıklı bir fikir olarak görür. Azer'e göre dervişane şekilde geçirilen hayat; ölü, miskince harcanmış bir ömürdür. Sonsuz barış ümidi insanların hakkını kaybetmesine yol açar. İnsanın, hakkını korumak ve yaşamak için mücadele etmesi gerekir. Yedi izleyici mücadele etme isteğinden uzaktır. Onlar, mücadeleden arındırılmış bir hayatın özlemine duyarlar. Azer'in eleştirdiği yedi izleyici, dervişliği yanlış anlamış kişilerdir. Derviş, Allah için alçak gönüllülüğü ve fakirliği tercih eden ya da bir tarıkata bağlanan kişidir.²² Yedi izleyicinin hayalleri ise her çeşit kaydı terk etmek, kaygısızca yaşamak, zevke dalmak, şen ormanlarda hoş bakışlı ceylanlarla arkadaş olmak, yeşil pınar başlarında kuşların şarkısına eşlik etmek, ezilen insanların derdine kayıtsız bir şekilde yaşamaktır. Ancak tanımdan da anlaşılacağı üzere dervişlik, Allah için alçakgönüllülüğü ve fukaralığı kabul etmektir. Bu iki kabul de kişilerin dünyevi isteklerden sıyrılmasını gerektirir. Oysa yedi izleyiciden ilki, Azer'in kinayeli sözlerine, "Bu, fəqət şairanə bir xülya/Ruha uyğun sevimli bir rə'ya" şeklinde cevap verir. İzleyicinin tepkisi, Azer'in eleştirdiği kişilerin dünyevi arzulardan sıyrılmadıklarını ve bu arzuların hayaliyle yaşadıklarını gösterir. Azer'in hakiki dervişler hakkındaki görüşlerini poemadan tespit etmek mümkün olmasa da dervişlik adı altında her türlü kaygıdan uzak bir yaşamı arzulayan insanları eleştirdiğini söylemek mümkündür.

Azer poemasından alınan bu bölümlerde Hüseyin Cavid, dünya hayatından vazgeçip miskin bir yaşamı arzulayan kişileri eleştirir. Poemanın *Mescidde* bölümünde vaazı ve yalan yanlış sözleriyle cemaati ağlatan, feryat ettiren bir şeyhle tartışmaya başlar. Tartışmanın sonunda şeyhe efsunlu sözleri bırakmasını ve kendi yurduna odaklanmasını söyler:

Şeyxim, aldatma xalqı, dinlə mənə,

Bütün əfsunlu sözlərin xülya...

Gəl biraq göylərin hekayəsini.

Enəlim kəndi doğma yurdumuza.

²² Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Ankara, Aydın Kitabevi Yayınları, 1996, s. 177.

Burda cənnət də var, cəhənnəm də,

Onu, yox şübhe, bizləriz yaratan.

“Cifə” zənn etdiyin şu aləmdə

Başqa zevq almak üzrə hər insan. (s. 156.)

Azer, halkı aldatan şeyhe, efsunlu sözlerinin hülya olduğunu söyler. Şeyhin göklerin hikâyesini bırakması ve kendi yurdunun hikâyesini anlatması gerekir. Çünkü yurttan cennet de cehennem de vardır. Yurdu cennete ya da cehenneme çeviren de insandır. Azer, dünyayı “cife” olarak görüp sadece ahiret için yaşamayı öğütleyen şeyhi ve insanları eleştirir. Dünya cife değildir. Bu dünyayı güzelleştirecek, cennete çevirecek yine insanın kendisidir. Eğer insan dünyayı güzelleştirirse ondan, başka zevkler de alabilir. Dolayısıyla insanın dünya hayatı için çalışmaktan vazgeçmemesi şarttır.

Hüseyn Cavid’in yukarıdaki görüşlerinin izleri Mehmet Âkif’in 29 Ekim 1914 tarihli *Hatıralar/Âyet Meâli (İsrâ, 72)* isimli şiirinde de görülür. Bu şiirinde Âkif dünya hayatını bırakıp, yalan görüp çalışmayı terk eden insanları eleştirir:

Nihâyet neyse idrâk ettiğin şey ömr-i fânîden;

Onun bir aynıdır mutlak nasîbin ömr-i sâîden.

Hatâdır âhiretten beklemek dünyâda her hayrı:

Öbür dünyâ bu dünyâdan değil, hem hiç değil, ayrı.

Sen ey sersem ki “Üç günlük hayâtın hükmü yok...” der de,

Sanırsın umduğun âmâdedir ferdâ-yı mahşerde;

Ne ekmiştin ki mahsûl istiyorsun bir de ferdâdan?

Senin meşrû’ olan hakkın: Bugün hüsrân, yarın hüsrân!

Eğer maksûdu ancak âhiret olsaydı Yezdân’ın;

Ne hikmet vardı ibdâında hiç yoktan bu dünyânın? (s. 271.)

Âkif’e göre dünyada her hayrı ahiretten beklemek hatadır. Çünkü bu dünya ahiretten ayrı/bağımsız değildir. Şiirdeki sersem kişiler, “Üç günlük dünyanın hükmü

yoktur.” diyerek mahşer gününde Allah’ın onlardan razı olacağını umarlar. Âkif bu düşünceye katılıp katılmadığının cevabını “sersem” kelimesi ile verir. Bu kişiler dünyada çalışmadıkları için yarından, ahiretten bir kazanç bekleyemezler. Onlar bugün de yarın da hüsrana uğrayacaklardır. Âkif, ahireti bahane ederek bu dünyanın işlerine kayıtsız kalan kişileri yerinde bir soruyla eleştirir: “Eğer Allah’ın amacı sadece ahiret olsaydı bu dünyayı hiç yoktan yaratmasındaki amaç neydi?” O hâlde bu dünyayı önemsemeyip sadece ahiret için yaşamak bir nevi Allah’a karşı gelmektir. Âkif, şiirin devamında düşüncesini dayanaklandırmaya devam eder:

Diyorlar: “Kâinâtın aslı yoktur, çünkü fânîdir.”

Evet, fânîdir amma, bir nazardan câvidânîdir.

Süreksizmiş hayat... Olsun! Müebbed zevki, husrânı;

Onun bir sermediyyettir bu haysiyyetle her ânı.

“Cihânın aslı yoktur, çünkü fânîdir” diyen sersem,

Ne der “Öyleyse hilkat pek abes bir şey çıkar” dersem?

Nedir dünyâya gelmekten garaz, gitmek midir ancak?

Velev bir anlamak hırısıyla olsun yok mu uğraşmak?

Ganîmettir hayâtın, iğtinâm et, durma erkenden,

Yarın milyonla feryâd olmasın enfâs-ı ma’dûden! (s. 271-272.)

Âkif, cihanın fani olmasından ötürü aslı olmadığını söyleyen kişilere, “Madem cihanın aslı yok, o hâlde cihanın yaratılması saçma bir iş değil midir?” sorusunu sorar. “İnsanın yaratılması ve dünyaya gelmesindeki maksat sadece vaktini doldurup ölmesi midir?” sorusuyla da hayatı basitleştiren ve “sersem” şeklinde nitelediği kişileri eleştirir. Âkif’e göre hayat bir ganimettir ve kişinin bu ganimeti kabul etmesi ve layığıyla harcaması gerekir. Hüseyin Cavid, Azer poemasının *Askerler Talim Ederken* bölümünde Âkif’in eleştirdiği kitle ile benzer özellikler taşıyan yedi izleyici ile muhatap olmuştu. Yedi izleyici de dünya hayatından, dertlerinden bağımsız bir hayatı yaşama arzusu içerisindeydi. Cavid, yedi izleyiciyi dervişane yaşamı arzuladıkları için eleştiriyordu.

Cavid'in aksine Âkif, "derviş" kelimesini kullanmaz. Ancak eleştirdikleri topluluk, benzer özellikler gösterir.

Mehmet Âkif ve Hüseyin Cavid, dönemlerinin getirdiği zorlu koşullardan ötürü çalışmayı kurtuluşun en önemli gereklerinden biri olarak ele alırlar. Felaketlerle hırpalanan toplumlarının feryat etmek her ne kadar hakkı olsa da Mehmet Âkif ve Hüseyin Cavid, insanlara feryat etmeyi bırakıp çalışmayı öğütler.

Onlar, çalışmayıp dilenen yahut başkalarının yardımıyla hayatını devam ettiren insanları da eleştirirler. Dilencilerden hazzetmezler. Dilenen insanların karşısına her ne şartta olursa olsun çalışan Seyfi Baba ve poemanın *Kömür Madeninde* bölümündeki ihtiyar işçi gibi tipleri koyarlar.

Çalışmaya dinî açıdan yaklaştıkları şiirlerde özellikle Mehmet Âkif, ayrıntılı bir şekilde tevekkül konusuna da değinir. Âkif'e göre tevekkül, Müslümanlar tarafından yanlış anlaşılmıştır. Çalışmadan her işini Allah'a sevk eden Müslümanların işlerinin hallolması ve kurtuluşa ermeleri mümkün değildir. Cavid de *Şeyh Senan* piyesinde sadece ibadet ederek kurtuluşa erilemeyeceğini, çalışmanın da gerekli olduğunu söyler.

Mehmet Âkif ve Hüseyin Cavid, dünya hayatını, onun kaygılarını boşverip sadece ahiret için çalışan kişileri de eleştirirler. Âkif, bu dünyayı bir rüyadan ibaret gören kişileri, dünyanın nasıl büyük bir hakikat olacağını ahirette görecekleri ve pişman olacakları konusunda uyarır. Âkif'e göre ahireti kazanmanın şartlarından birisi de bu dünya için mücadele etmektir. Hüseyin Cavid, özellikle poemanın *Askerler Talim Ederken* bölümündeki yedi izleyiciyi, dervişane yaşamı arzulamalarından ötürü eleştirir ve bu dünya hayatı için mücadelenin gerekliliğini vurgular.

2. 2. Dine Yaklaşım ve Göreneğe Bakış

Mehmet Âkif Ersoy, İslamiyet'i hayatının merkezine koymuş ve her alanda İslamiyet'e uygun yaşamaya çalışmış bir şahsiyettir. Âkif, eleştirinin her türlüünü anlayışla karşılar. Ancak eleştiri, dine, Allah'a yöneldiği zaman bu tarz eleştiriye katlanamazdı. Öyle ki Tefkik Fikret'i *Tarih-i Kadim*'e kadar takdir eden Âkif, *Tarih-i Kadim*'in yazılması üzerine dayanamaz ve *Süleymaniye Kürsüsünde* şiirinde "Şimdi Allah'a söver... Sonra biraz bol para ver/Hiç utanmaz, Protestanlara zangoçluk eder!" (s. 167.) dizeleri ile Tefkik Fikret'i sert bir şekilde eleştirir. Âkif'in kırmızı çizgisi dinidir. Onun şiirlerinde İslam, dinin kutsiyeti, Müslümanların yaşadığı sıkıntılar, din adamlarının görevlerini layıkıyla yerine getirememesi, tevekkül, din ile doğrudan ya da dolaylı alakasından dolayı köhnemiş âdetler ve geleneğin eleştirisi şeklinde görülür.

Hüseyin Cavid dinî konuları *Peygamber* piyesinde işler, diğer tiyatrolarında da dinî meselelere zaman zaman değinir. Şiirlerinde din konusuna ayrıntılı bir şekilde değinmese de özellikle *Azer* poemasının *Mescidde* bölümünde halkın dinî duygularını kullanan şeyhleri, *Askerler Talim Ederken* bölümünde, dervişane hayat tarzını eleştirir; *Kız Mektebinde* şiirinde de Allah ve peygamber sevgisi üzerinde durur. Cavid'in şiirlerinde toplum, şekle gereğinden fazla önem vererek dini yaşama gayretinden ve dinin özünü anlamamalarından dolayı da eleştirilerin muhatabı olur. Âkif'le paralel olarak Cavid, köhnemiş âdetleri, göreneği de eleştirir ve medenileşmeyi sağlayacak kesim ve özellikleri hakkında bilgi verir.

Mehmet Âkif'in şiir ve düzyazılarının temel hareket noktası İslam dinidir. Ona göre İslam dini kusursuzdur. Âkif, toplumdaki sıkıntıların dinin yanlış uygulanmasından ve yorumlanmasından kaynaklandığını düşünür. Dini Allah'ın emrettiği şekilde uygulamada topluma yol gösterecek olanlar da din adamlarıdır. Bu yüzden Âkif, din adamlarına önemli görevler yükler. Nitekim *Süleymaniye Kürsüsünde* şiirinde İstanbul'da bulunduğu esnada din adamlarını eğitimsizlikle suçlayan Vaiz, durumu şu dizelerle ifade eder:

Hele ilmiyye bayağdan da aşağı bir turşu!

Bab-ı Fetva denilen daire ümmi koğuşu.

Anne karnından icazetlidir, ecdada çeker;

Yürüsün, bir de sarık, al sana kadiasker! (s. 146.)

Vaiz, karşılaştığı din adamlarının eğitimsiz ve üstelik okuma yazma bilmeyen kişiler olduğunu söyler. “Anne karnından icazetlidir.” sözü ile de beşik ulemahğı sisteminin yüzeysel eleştirisini yapar. Kazasker gibi önemli bir şer’i makamın sadece sarıktan ibaret olduğunu; bu önemli makamların eğitimsiz, vasıfsız kişiler tarafından işgal edildiğini dile getirir. Ancak din adamlarının eğitim bakımından yetersizliği sadece Osmanlı Devleti’nde görülen bir sıkıntı değildir. *Süleymaniye Kürsüsünde* şiirinde Vaiz, Türkistan gezisi sırasında buradaki din adamlarını da eleştirir:

Ya ta’assubları? Hiç sorma, nasıl maskaraca?

O, uzun hırkasının yenleri yerlerde, hoca,

Hem bakarsın eşi yok dine teaddisinde

Hem ne söylersen olur dîni hemen rencide!

Milletin hayrı için her ne düşünsen: Bid’at;

Şer’i tağyîr ile, terzîl ise -hâşâ- sünnet!

Ne Hudâ’dan sıkılırlar, ne de Peygamber’den.

Bu ilimsiz hocalardan, bu beyinsizlerden

Çekecek memleketin hâli ne olmaz, düşünün! (s. 151.)

Liyakatsiz, gerekli eğitimi almamış din adamları kendi işlerini yapmamakla kalmaz, “Milletin hayrı için her ne düşünsen: Bid’at” dizesinde söylendiği üzere millet için çabalayan kişileri de dine aykırı hareket etmekle suçlarlar. Ancak dine asıl zararı kendileri verir. Çünkü bu din adamlarının İslamiyet’e saldırmada eşi yoktur. Onların ağzında şeriati bozan, şeriati rezil eden sözler “sünnet” adını almış. Şeriata zarar veren sözleriyle ilimsiz hocalar, ne Allah’tan ne de Hz. Muhammet’ten utanırlar.

Mehmet Âkif, şiirleri dışında bazı düzyazılarında din adamlarının taşıması gereken özelliklerden bahseder. Âkif, *Sırât-ı Müstakîm*’in 30 Haziran 1910 tarihli 95. sayısında yer alan *Hasbihâl, Cami’ler ve Hac Hakkında* isimli yazısında din adamlarının liyakatli olmaları gereği dışında, toplumsal meselelere de duyarlı olmaları gerektiğini dile getirir:

“Cemâat-i müslimîne artık ictimâiyât lâzım, ictimâiyât! Şarkta, garpta, şimâlde, cenûpte ne kadar Müslüman varsa zillet içinde, sefâlet içinde, esâret içinde yaşadığını, sefil bir milletin elinde kalan dînin kâbil değil i'lâ edilemeyeceğini bilmeyen, anlamayan vâizi kürsüye yanaştırmamalı. Vâiz milletin mâzîsini, hâlini bilmeli; cemâati istikbâle hazırlamalı.

Hele hoca efendilerimiz hiç kürsülerin semtine uğramıyorlar. Göreceksiniz: Ramazan'da yine kürsüler şuradan buradan koşup gelen medrese, mektep görmemiş ümmî hocalar tarafından işgâl olunacaktır!

Hocamız Hâlis Efendi hazretlerinden niyâz ederiz: Ya bu kürsülere Ramazan'da birer adam çıkarsınlar yahud bu ceheleyi cemâatin başına belâ etmesinler. Doğrusu bu herifleri dinledikçe gençlerdeki dinsizlik modasını hemen hemen ma'zûr göreceğim geliyor! Eğer dînin ne olduğunu bunlardan öğrenseydim mutlaka İslâm'ın en büyük düşmanı olurdum!”¹ Mehmet Âkif, toplumu harekete geçirmek adına vaizlere büyük bir görev yükler. *Süleymaniye Kürsüsünde* ve *Fatih Kürsüsünde* şiirlerinde vaizler, Âkif'in bu isteğine uygun kişilerdir. O, kürsüye çıkan vaizin cemaati toplumsal meseleler hakkında bilgilendirmesini ister. Zor zamanlar geçiren Osmanlı toplumunda, cemaati bu zorluklar konusunda bilgilendirmek Âkif'e göre vaizlerin öncelikli görevlerindendir.

Âkif, din adamları ile ilgili eleştirilerini sadece imamlar ile sınırlı tutmaz. *Fatih Kürsüsünde* şiirinin *Vaiz Kürsüde* bölümünde insanları ibadete teşvik etmek adına hadis türeten, dini kendi anlayışlarına göre yorumlayan kişileri de eleştirir:

Bakın ne hâle getirmiş ki cehlimiz dîni:

Hurâfeler bürümüş en temiz menâbi'ini.

Değil hakâikî Şer'in, bugün, bedîhiyyât

Bilâ-münâkaşa ikrâr olunmuyor... Heyhât!

Kitâb'ı, Sünnet'i, İcmâ'ı kaldırıp attık;

Havâssı maskara yaptık, avâmı aldattık.

¹ Sırâtıüstakîm Mecmûası, **Hasbihâl, Cami'ler ve Hac Hakkında**, Haz.: İskender Türe, Cilt 4, Sayı 95, 22 Cemâziyelâhîr 1328- 30 Haziran 1910- 17 Haziran 1326, İstanbul, Bağcılar Belediyesi, Nisan 2015, s. 290.

*Yıkıp Şeriat 'i, bambaşka bir binâ kurduk;
Nebî'ye atf ile binlerce herze uydurduk!
O hâli buldu ki cür'et: "Yecûzu fi't-tergîb²..."
Karâr-ı erzeli fetvâ kesildi!.. Hem ne garîb,
Hadîsi vaz'ediyorken sevâb uman bile var!
Sevâbı var mı imiş bir zaman gelir, anlar!
Cihânı titretiyorken nidâ-yı "Men kezebe³..."
İşitmiyor mu, nedir, bir bakın şu bî-edebe:
Lisân-ı pâk-i Nebî'den yalanlar uyduruyor:
Sıkılmadan da "Sevâb işledim" deyip duruyor!
Düşünmedin mi girerken Şeriat 'in kanına?
Cinâyetin kalacak zanneder misin yanına?
Sevâb ümid ediyor ha! Deyin ki nâmerde;
"Sevâbı sen göreceksin huzûr-i mahşerde!
Tepende gezdirecek ra'd-ı intikâmını Hak,
Ki yıldırımları beyninde kaynayıp duracak. (s. 236-237.)*

Âkif, "Bakın cehaletimiz dini ne hâle getirmiş" diyerek sözlerine başlar. Ardından dinin en temiz kaynaklarını hurafelerin bürüdüğünden, dinin en açık hükümlerinin dahi bugün tartışmasız kabul edilmediğinden şikâyet eder. Hüküm verirken Kur'an'ın, sünnetin, icmanın dikkate alınmadığından dolayı âlimlerin maskara olduğunu ve halkın aldatıldığını söyler. Şeriat hükümleri önemsenmeden Peygamber'e atıfla birçok saçmalık uydurulduğunu, ibadete teşvik bahanesiyle rezil kararlar alındığını ifade eder. Bunu yapan kişiler ise sevap kazandığını umarak sevinir. Hâlbuki Hz. Muhammet, "Men kezebe" hadisi ile kati surette hadis uydurulmasını yasaklamıştır.

² Yecuzu fi't-tergîb: İbadete teşvik maksadıyla olursa hadis uydurmak caizdir, anlamına gelen söz. [Ersoy, **Safahat**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s.236, Mehmet Âkif'in (*) ibareli notu.]

³ Men kezebe: "Kim benim ağzımdan bile bile bir hadis uydurursa varacağı yer cehennemdir." mealindeki hadis-i şerif. (Buhari, İlim 38.) [Ersoy, **Safahat**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 236, Mehmet Âkif'in (**) ibareli notu.]

Âkif, hadis uydurarak sevap kazandığını sanan kişilerin Mahşer gününde cezalandırılacağını söyleyerek bu kitleyi uyarır. Âkif'e göre Müslümanların kötü vaziyetinin sebebi gayet açıktır: "Kur'an'ı, sünneti, icmayı kaldırmak, okumuşları maskaraya çevirip halkı aldatmak, dinin yerine yeni bir bina kurmak, Peygamber'in ağzından binlerce yalan hadis uydurmak, ümmeti saptırıp sefil etmek, dini hurafelerle doldurmak, Kur'an'ı ayaklar altına almak."⁴

Dinen sakıncalı olması ve Hz. Muhammet'in de hadis türetmeyi yasaklamasına rağmen bu işe girişen kişilerin varlığı Mehmet Âkif'i rahatsız eder. Bir diğer rahatsızlığı ise içtihadı kalkışan kişilerin varlığıdır. *Fatih Kürsüsünde* şiirinin *Vaiz Kürsüde* bölümünde, gerekli yetkinliğe sahip olmamasına rağmen içtihadı kalkışan kişileri yetersizliklerinden dolayı eleştirir:

Bakın ne günlere kaldık: Ya beş, ya altı kopuk,

Yamaklarıyla berâber ki hepsi kılkuşuk,

Utanmadan çıkıyor, ictihâda kalkışıyor!

Bu hâle karşı tahammül hakikaten pek zor.

Harîmi Şer'-i mübîn'in ahır değil... Oradan

Çekil de kendine bir sâha bul, behey nâdan!

Kilitli bir kapı var orta yerde anlasana:

Harem-sarây-ı Şerî'at değil dalan dalana.

Nasıl ki her kapının ayrı bir anahtarı var,

Onun da var. Bunu idrâk eder birinci nazar. (s. 239.)

Vaiz, gerekli yeterliliğe sahip olmayan kişilerin içtihadı kalkışmasını eleştirir. "Harîmi Şer'-i mübîn'in ahır değildir, dolayısıyla içtihadı kalkışan bu kişilerin "Harîmi Şer'-i mübîn'de yeri yoktur. Âkif'in "ahır" ifadesi ile yaptığı ince eleştiri de dikkat çekicidir. Ahırda çeşitli küçük ve büyükbaş hayvanlar yaşar. Hâliyle "Harîmi Şer'-i

⁴ Süleyman Hayrı BOLAY, **Mehmet Âkif Ersoy'un Fikir Dünyası**, Ankara, Atlas Yayınları, 1. bs., Temmuz 2019, s. 137.

mübîn'e yani Şeriat'ın kutsal yurduna girmeye çalışan bu kopukları Âkif uyarır: "Sizin burada yeriniz yok çünkü burası ahır değil."

Âkif'in yukarıdaki ifadeleri onun içtihat konusundaki hassasiyetini gösterir. Bu hassas konudaki eleştirilerinin ardından Âkif, *Fatih Kürsüsünde* şiirinin devamında, içtihatla bulunacak kişilerin niteliklerini sıralar:

Düşünmüyor bu kopuklar ki: Müctehid geçinen,

Zamânının olacak muktedâsı irfânen;

Kitâb'ı, Sünnet'i, İcmâ'ı sağlam anlayacak;

Hilâf'ı yoklayacak, ihtiyâcı kollayacak.

Ne ictihâdı yapar, yoksa, bir alay -zimmî

Kadar nasîbe-i fikhîsi olmayan- ümmî? (s. 239-240.)

İçtihat yapacakların öncelikle irfân bakımından döneminde örnek gösterilen kişilerden olması gerekir. Ancak örnek gösterilmek yetmez. İçtihat yapacak kişinin Kur'an'ı, sünneti ve icmâyı çok iyi bilmesi şarttır. Bu da yetmez. Ardından dönemindeki farklı/aykırı görüşleri iyi bilmeli ve ihtiyaçları da dikkate almalıdır. Bu yeterliliklere sahip olmayan kişi içtihat yapmaya kalkarsa çabası ancak bir zimmîninkiyle* eşdeğer olur.

Âkif, şiirin devamında her meslek sahibinden beklediği gibi içtihat yapacak kişilerin de İslam dinine hâkim, liyakatli kişiler olması gerektiğini söyler:

Kilitlidir kapı "ümmî duhât" için, amma

Kıyâm-ı haşre kadar ictihâd eder "ulemâ".

Evet, şerâiti mevcûd olunca insanda;

Ne kaldı men' edecek ictihâdı, meydanda?

İle'l-ebed yetişir müctehid bu ümmetten. (s. 239.)

İçtihat kapısı uygun şartları taşıyan kişiler için açıktır. Bu kişiler de Âkif'e göre ulema sınıfına mensup olmaya layık şahıslardır. Onlar sayesinde ümmetten sonsuza dek

* Zimmî: İslam devleti tebaasında olan ve haraç veren Hristiyanlar, Yahudiler.

müctehid yetişecektir. Âkif, içtihadın insanlığın bir gereği olduğunu düşünür. Doğu, sosyal değişimi ve gelişimi sağlayamadığı için geri kalmıştır. Bu geri kalmışlığı önlemek için de dini, çağın değerlerine ve Allah'ın hükümlerine uygun şekilde yorumlamak gerekir. Bu da içtihat ile mümkündür.⁵ İctihat, İslam dininin dinamik yönüdür. İslamiyet'in değişmeyen kurallarının dışında zamana, mekâna ve şartlara göre dinin yorumlanmasını sağlar. İctihada imkân vermesi İslamiyet'in tüm zamanlara hitap etmesini sağlar.⁶ Âkif gibi akılcı bir insanın dinin çağa uygun şekilde yorumlanmasına karşı çıkması da tüm bu sebeplerden dolayı mümkün değildir.

Âkif, içtihadın başlı başına kapsamlı bir alan olduğunu düşünür. İctihat, sadece ona odaklanmayı gerektiren, ciddi bir iştir:

Sabahleyin mütefelsif, ikindi üstü fakîh;

Sular karardı mı pek yosma bir edîb-i nezîh;

Yarın müverrih; öbür gün siyâsetin kurdu;

Bakarsın: Ertesi gün ictihâda pey vurdu!..

Hülâsa bukalemun fitratinde zübbelerin

Elinde maskara olduk... Deyin de hükmü verin! (s. 240.)

Âkif, bu dizeleriyle herhangi bir alanda uzmanlaşmamış, tabiri caizse daldan dala atlayan kişilerin içtihat yapmaya çalışmasına itiraz eder. Onların içtihat çabası yüzünden, din ve insanlar maskara olurlar. Söz konusu kişiler bukalemun misali, birçok alanda fikir beyan ederler. Âkif'e göre hiçbir dalda uzmanlıkları bulunmayan bu kişilerin özellikle içtihat gibi hassas bir alandan uzak durmaları gerekir.

Bu dizelerde Âkif'in sabahleyin filozof, ikindiüstü fıkıh âlimi, akşam nezih bir edebiyatçı, ertesi gün tarihçi ve sonrasında içtihada kalkışan kişi diyerek eleştirdiği, Ziya Gökalp'tir.⁷ Ziya Gökalp ile Mehmet Âkif arasındaki fikir ayrılığı derin bir

⁵ Hasan Aydın, **Mehmet Âkif Ersoy'un Şiirsel Söyleminde Doğu'nun Geri Kalmışlığının Felsefi Çözümlemesi**, Uluslararası Mehmet Âkif Ersoy Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Cilt I, Burdur, Desen Ofset Yayınları, Mart 2009, s. 332.

⁶ Ali Akdoğan, **Mehmet Âkif Ersoy'a Göre İnsan, Toplum ve İslam**, Ankara, Araştırma Yayınları, 2014, s. 98.

⁷ Mehmet Emin Erişirgil, **İslâmcı Bir Şairin Romanı Mehmet Âkif**, 4. bs., Haz.: Prof. Dr. Aykut Kazancıgil, Prof. Dr. Cem Alpar, Ankara, Atlas Yayınları, 2017, s. 197.

mevzudur. Âkif'in ümmet bilinci ile devleti kurtarmanın mümkün olduğu görüşünün aksine Ziya Gökalp, ümmet millet ayrımını yaparak devletin Türkçülük ile ayakta kalabileceğine inanırdı. Türk edebiyatının önemli iki ismi arasındaki fikir ayrılığının sebebi kısaca ümmet-millet meselesidir.

Âkif, buraya kadar verilen dizelerde din adına faydasız, zararlı çalışmalarda bulunan kişilerden bahseder ve onların varlığından duyduğu memnuniyetsizliği dile getirir. Âkif'e göre bu kişiler dine ve topluma zarar veren "zalim"lerdir. Nitekim Âkif, *Asım* şiirinde zalim imamlara, hak yolunda doğruyu konuşmayanlara karşı mücadele edilmesi gerektiğini söyler ve bu mücadeleyi verenleri mücahit olarak tanımlar:

Bir adam dursa da bir zâlim imâmın yüzüne,*

Adli emretse, bu zâlim de onun hak sözüne,

İnkıyâd eyleyecek yerde tutup kıysa ona,

O mücâhid yazılır tâ şehîdânın başına.

Hamza'dan sonra gelen şanlı şehîd ancak odur.

Hak için can verenin pâyesi elbet bu olur.

Hakkı bir zâlime ihtâr, o ne şâhâne cihâd!

"En büyüktür" dedi Peygamber-i pâkize-nihâd. (s. 379-380.)

İnsan, zalim bir imamın karşısına geçip ondan adaletli davranmasını istese ve bu zalim, insanın doğru sözüne rağmen ona kıysa işte hak yolunda hayatını kaybeden bu insan şehit sayılır. Hatta Âkif, onu Hz. Hamza'dan sonra gelen şanlı şehit statüsüne koyar. Çünkü Âkif'e göre zalimi hakla ihtar etmek cihattır ve bu yolda ölen de şehittir. Âkif, düşüncesini Peygamber'in emriyle temellendirir. Hz. Muhammet en büyük cihadı, zalim hükümdara hak sözü söylemekte görür.⁸

Mehmet Âkif, imamlara, hadis türetenlere ve içtihat yapmaya çalışan liyakatsiz kişilere yaptığı eleştirilerinin yanında mütefekkirleri de eleştirir. *Süleymaniye*

* Bu dizelerde "imam" kelimesinin yaygın anlamı olan "Cemâatle kılınan namazlarda en önde duran ve namaz kılınırken kendisine uyulan kimse." anlamının yanında "Önde bulunan kimse, lider, önder, başkan." anlamı da göz önünde bulundurulmalıdır.

⁸ Zeki Taştan, **Mehmet Âkif Ersoy'da Şehadet Anlayışı**, Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, Cilt 5, Sayı 12, 2018, s. 816.

Kürsüsünde şiirinde II. Meşrutiyet'in ilanı üzerine İstanbul'a dönen Vaiz, tanık olduklarından memnun kalmaz. İstanbul'da bulunduğu esnada mütefekkirleri dini anlamadıkları için suçlar:

*Mütefekkirleriniz dîni de hiç anlamamış;
Rûh-i İslâm'ı telâkkîleri gâyet yanlış.
Sanıyorlar ki: Terakkîye tahammül edemez;
Asrın âsâr-ı kemâliyle tekâmül edemez.
Bilmiyorlar ki: Ulûmun ezeli dâyesidir.
Beşerin bir gün olup yükselecek pâyesidir.
Mündemic sîne-i sâfında bütün insanlık...
Bunu teslim eder insâfı olanlar azıcık.
Müslüman unsuru gâyet mütedennî, doğru,
Şu kadar var ki değildir bu, onun mahzûru.
"Müslümanlık" denilen rûh-i İlâhî, arasak,
"Müslümânız" diyen insan yığınının ne uzak! (s. 169.)*

Âkîf'e göre mütefekkirler İslam'ın ruhunu hiç anlayamamış. Onlar, İslamiyet'in gelişmeye tahammül edemeyeceğini ve asrın kusursuz eserleri ile uyum sağlayamayacağını, bu eserler vasıtasıyla gelişemeyeceğini düşünürler. Müslümanlar gittikçe gerilemektedir, bu doğru. Ancak Müslümanların giderek gerilemesi halkın suçu değildir. "Müslümanlık" ruhu, Müslüman'ız diyen insan yığınlarından çok uzaktadır. İnsanlar, Müslümanlığın ruhunu anlamadan, özümsemeden "Müslüman'ız." diyip yaşarlar.

Yukarıdaki sözlerinin devamında Mehmet Âkîf dini, gelişmenin önünde engel gören mütefekkirleri suçlar:

*Mütefekkirleriniz, anlaşılan, pek korkak,
Yâhud ahmak... İkisinden bilemem hangisidir?
Sanıyorlar ki: "Bugün Avrupa tek mil kâfir.*

Mütedeyyin görünürsek, diyecekler, barbar!

“Libri pansör”⁹ geçinirsek, değişir belki nazar. (s. 170.)

Âkif, mütefekkirlerin korkak yahut ahmak olduklarını söyler. Çünkü mütefekkirler Avrupa’nın tamamını kâfir zannederler. Hâlbuki Avrupalının da inandığı bir din vardır. Âkif, “kâfir” kelimesini “ateist” anlamına gelecek şekilde kullanır ve Avrupa’da dinine bağlı kişileri “kâfir” sıfatının dışında tutar.¹⁰ Mütefekkirler libri pansör/özgür düşünceli görünürlerse Avrupa’nın kendilerine bakışlarının olumlu yönde değişeceğini düşünürler. Bu düşünce yanlıştır. Çünkü Avrupa’da da dinine bağlı insan sayısı hayli fazladır.

Âkif, dini ilerlemenin önünde engel görenlere karşı çıkar. Mütefekkilere İslamiyet’in ilk yıllarındaki hızlı ilerlemeyi örnek vererek onların düşüncesini çürütür:

Dîni tedkîk edeceksek, dönelim haydi geri;

Alalım neş’et-i İslâm’a yakın bir devri:

O ne dehşetli terakkî, o ne müdhiş sür’at!

Öyle bir hârika gösterdi mi insâniyyet?

Devr-i fetrette kalan, hem de asırlarca kalan;

Vahşetin, gılgamış a’mâkına daldıkça dalan;

Gömerek dipdiri evlâdını kum çöllerine,

Bunda bir neşve duyan hiss-i nedâmet yerine!

Önce dağdan getirip yonttuğu taş parçasını,

Sonra hâlik tanıyan bir sürü vahşî yığını;

Nasıl olmuş da, otuz yılda otuz bin senelik

Bir terakkî ile dünyâyâ kesilmiş mâlik?

Nasıl olmuş da o fâzıl medenîyyet, o kemâl,

⁹ “Libri Pansör” özgür düşünceli demektir. Özgür düşünceli olmak için de Allah’ın varlığını reddetmek, dinin sesini susturmak gerekiyordu. Bundan dolayı Âkif, öfkeyle haykırıyordu. (Ayrıntılı bilgi için bkz.: Yavuz Bülent Bakiler, **Dosdoğru Adam**, Türk Edebiyatı, Mehmet Âkif Anıt Sayısı, 158. Sayı, Aralık 1986, s. 30.)

¹⁰ Bolay, **a.g.e.**, s. 66.

Böyle bir kavmin içinden doğuvermiş derhâl? (s. 169.)

İslamiyet'in, doğuşundan itibaren gösterdiği gelişmeyi, "O ne dehşetli terakkî" şeklinde niteleyen Âkif, bu sözlerinin ardından İslamiyet'in, evladını dipdiri gömen, dağdan getirip yonttuğu taşa hâlik diyip tapan insanlarda kısa sürede yaşattığı değişimden bahseder. İslamiyet'in kudretini göstermek adına da "Nasıl olmuş da, otuz yılda otuz bin senelik/Bir terakkî ile dünyâya kesilmiş mâlik?" sözleriyle İslamiyet'in vahşete, çirkinliğe batmış bu toplumun içinde medeniyeti kısa sürede nasıl doğurduğunu anlatır. Âkif, İslamiyet'in gelişyle Araplarda yaşanan değişimin ardından bu sefer de önemli şahsiyetlerin yaşadığı değişimden bahseder:

Nasıl olmuş da zuhûr eyleyebilmiş Sıddîk!*

*Nereden gelmiş o Haydar**'daki irfân-ı amîk?*

Önce dehşetli zıpkırken, nasıl olmuş da, Ömer,

Sonra bir adle sarılmış ki: Değil kâr-ı beşer?

Hâil olsaydı terakkîye eğer Şer'-i mübîn,

Devr-i mes'ûd-kudûmuyle giren asr-ı güzîn,

En büyük bir medeniyetle mi eylerdi zuhûr?

Mündemic olmasa rûhunda onun nâ-mahsûr

Bir tekâmül, o kadar hârîka nereden doğacak? (s. 169-170.)

İslamiyet, ilerlemeye engel olsaydı, onun ortaya çıkışından sonra İslam coğrafyasında böylesine hızlı bir ilerleme görülemezdi. Bu dizelerde Mehmet Âkif'in Müslümanlıktaki mucizelere bakışını da tespit etmek mümkündür. Âkif için mucize, Hz. Ali'nin irfanı, Hz. Ömer'in adaleti ve Müslümanlığın hızlıca yayılması ve kabul edilmesidir.¹¹ Mehmet Âkif'i şaşırtan, aktarılan dinî mucizeler değil, yukarıda bahsedilen ve toplumu hızla medenileştiren mucizelerdir. İslamiyet'in ilk yıllarındaki o hızlı ilerlemelerin gerekçeleri Mehmet Âkif'in İslamiyet'in temelinde ilerlemeye aykırı hiçbir unsurun bulunmadığına inandığını gösterir.

* Hz. Ebu Bekir.

** Hz. Ali.

¹¹ Kuntay, **a.g.e.**, s. 261.

Buraya kadar olan bölümde Mehmet Âkif, İslam dininin gereklerine hâkim olmayan din adamlarını, içtihat yapmaya çalışan ve hadis türeten kişiler ile dini gelişmenin önünde engel gören mütefekkirleri eleştirmiştir. Mehmet Âkif, zalimin her türlüüne başkaldırmayı gerekli görür ve “zalim imam” ifadesi ile dine zarar veren kişilere karşı çıkılmasının şart olduğunu düşünür. Âkif özellikle din adamları ve içtihat konusundaki görüşleri ile dinî eğitimin önemini vurgular.

Hüseyn Cavid de *İşte Bir Divaneden Bir Hatıra* şiirinde ve Azer poemasının *Mescidde* bölümünde dinin uygulanmasında yaşanan sıkıntılardan, dinin ortaya çıkışı ve hemen ardından yaşanan ayrılıklardan ve dini kendi çıkarlarına göre kullanmaya çalışan kişilerden bahseder. Özellikle poemanın başkahramanı Azer, bu kişilere karşı çıkması ile Âkif'in *Asım* şiirinde geçen ve “zalim imam” a karşı çıkan mücahit tipine uyar.

İşte Bir Divaneden Bir Hatıra isimli şiirde kendi varlığını sorgulayan Hüseyn Cavid, insanların yanlış inançlara saplanmasını, bu inançları ortadan kaldırmak amacıyla gönderilen peygamberleri ve peygamberlerden sonra ortaya çıkan, dinde ayrılığa sebep olacak içtihatla bulunan kişileri anlatır. Cavid, yanlış inançlara sahip kişiler ve onların inançlarından şu şekilde bahseder:

Bir oyuncaqdır cihan başdan-başa,

Qafil insanlar da bənzər sərxoşa.

Səndələr hər kəs əməlsiz, qayğısız,

Həpsi kəndindən xəbərsiz, sayğısız.

Söyləşirlər, anlaşılmaz sözləri,

Hər baqarlar, görməz amma gözləri.

Daima miskin, düşünməz, sərsəri...

Bir çürük xülyaya heyran əksəri.

Gah übudyyəti edib yıldızlara,

Gah əylmişlər dilara qızlara.

Çox zaman məğlub olub bir heyvana,

Tanrı zənn etmiş, tapmışlar ona. (s. 84.)

Hüseyn Cavid, yıldızları ve hayvanları Tanrı bilip onlara kulluk eden, dilara kızlar qarşısında eğilen insanları sarhoş gafilər şəklində adlandırır. Hüseyn Cavid yuxarıdakı dizelerde gerçək yaradıcının kim olduğunu söyleməse də şiirin davamında bu konuya açıqlıq getirir. Yanlış yoldakı insanlara qarşı çıxan, onlara doğru yolu göstərən kişiləri “dâhi” olaraq niteleyen şair, işte bu dâhilər aracılığıyla gerçək yaradıcıyı açıqlar:

Böylə, gəmsiz bir yığın mərkəb kibi,

Otluyorkən... iştə- məslək mövcibi

Fırlamış meydana bir qaç dahiyə,

Korları irşad için gəldik deyə.

Kəşf edib yoqluqda bir mevcudi-haq,

Birdir, e'lan etdilər, mə'budi-haq.

Birdir, amma hökm edər hər bir şeyə,

Həm də əsla bənzəməz hiç kimsəyə.

Xəlv edər, həm məhv edər, pək müqtədir...

Çünki hər bir qüvvətin fevqindədir.

(...)

İştə onlar, hər biri bir qəhrəman,

Hər çalışmış durmadan, sarsılmadan.

(...)

Həpsi yalnız bir həqiqət aşiqi,

Həpsi bir vicdanla dinlər xalığı.

(...)

Ağlamışlar həpsi insaniyyətə,

Xadim olmuşlar bütün bir niyyətə.

Parlamış həpsində bir haq şö'ləsi,

Xeyrə munis, şərrə düşman cümləsi. (s. 84-85.)

İşte böyle gəmsiz bir hayvan gibi insanlar amaçsız bir şəkildə yaşayırkən birq   d  hi ortaya çıkıp gerçek Tanrı'nın kim olduğunu ilan eder. Her   ey   hükmeden ve hiç kimsey   benzemeyen Tanrı'nın bir olduğunu söyleyen d  hiler, Cavid'e görüş kahramandır. Bu dizelerde insanlara doğru yolu gösteren,   vg  yl   söz edilen ve "dâhi"   eklinde nitelenen ki  şiler peygamberlerdir.¹² D  hilerin yol g  stermesiyl   oluşan birlik  telik havasının zamanla bozulduğunu anlattığı aşağıdaki dizelerde Hüseyin Cavid, İslam dünyasındaki ayrılıqların, hurafelerin, yanlış inan  ların ortaya çıkışı üzerinde durur:

*Sonra, lakin sonra p  k   o   s  rm  d  n,
F  rlay  b meydana bir   o   rahz  n,
Onların fikrind   bulmu  şlar t  zad;
H  r biri bir yolda etmiş   ctihad.
Bir-birind  n x  lqi istikrah için
H  r biri bir dürlü olmuş x     in. (s. 85.)*

D  hilerin Allah inancıyla toplumu bir araya getirmesinden kısa s  r   sonra birçok eşkıya ortaya çıkar ve d  hilerin fikirlerinde kendilerince zıtlıqlar bulurlar. Bu eşkıyaların her biri f  rklı şekilde içtihat yapar. Onların amacı halkı birbirindən tiksindirmektir. Cavid, bu ki  şileri "eşkıya"   eklinde tanımlayarak onların yaptıklarına katılmadığını if  de eder. Hüseyin Cavid, yukarıdaki dizelerin devamında söz konusu ki  şilerin dine ve topluma verdi  ı zararları anlatmaya devam eder:

*Bir yığın   fsan  , bin laf   g  zaf
Uydurub h  r k  s   ıqarmı     xtilaf.
H  r biri boş bir x  yal almış   l  ,
U  ra  ıb dünyaya salmış v  lv  l  .
Ayrılıb bir m  r  şidin peyr  vl  ri,
Ayrı m  zh  bl  r   ıqarmı  ; h  r biri*

¹² A. Turan, **a.g.e.**, s. 190.

*Bir yığın böhtanlar icad eyləmiş,
Pirinə həzryanlar isnad eyləmiş.
Anlamaz, kor xalqı qandırılmış bütün,
Hər nə qusmuş, hər inandırılmış bütün. (s. 85-86.)*

Eşkıyalar, bir yığın efsane ve boş laf uydurup insanlar arasında ihtilaf çıkarırlar. Boş hayalleri dillerine dolayıp dünyayı velveleye verirlər. Bu sırada mürşitlərin takipçiləri onlardan ayrılıp fərqli fərqli mezhepler çıkarır və pirlərinə iftira edip saçma sapan sözlərlə onları suçlarlar. Bu eşkıyalar cahillikdən gerçəkleri görəməyən halkı sözləriylə kandırırlar. Cavid, söz konusu eşkıyaların toplumu ayrılığa sürükləmə yöntemlərindən də bahseder:

*Firqələr təşkil edilmiş anbaan,
Olmamış əskik niza hiçbir zaman.
İzləyib hər firqə çıqmaz bir çıxır,
Bir düğün-dərnək qurulmuş zırhazır.
Hər kəs uymuş kəndi sərsəm fikrinə,
Düşman olmuş çoqlar öz həmfikrinə. (s. 86.)*

Toplumda gün keçtikçe fırkaların sayısı artar ve toplumdan kavga hiçbir zaman eksik olmaz. Kurulan fırkalar sonu olmayan fikirləri izlər. Herkes kendi sersem fikrine uyar və toplum iyice ayrılığa düşər. *İşte Bir Divaneden Bir Hatıra* şiiri, peygamberlərin halka yol göstərmə sürecini, peygamberlərin ardından toplumun nasıl ayrılığa düştüyünü və toplumu sarmalayan hurafələrin, efsanələrin zararlarını anlatması açısından diqqət çəkən bir şiirdir. Cavid bu şiirindən alıntılanan dizelerde din, gərənek və ayrıca toplumun ayrılığa düşməsi məsələlərinə değinir.

Âkif'in *Asım* şiirində “zâlim imâm” kəlimə qrupu aracılığıyla yaptığı eleştirilər Hüseyn Cavid'in *Azer* poemasının *Mescidde* bölümündə somut bir olay üzərindən karşılık bulur. Bu bölümde Azer, bir gün dolaşırken ulu bir mabedin önündən gəçər. Mabetteki insanların kiminin gürlediyini, kiminin sızlandığını, inlediğini işitir. Ardından minbere çıkan şeyhin sözləri onda hayret uyandırır:

Fırlayıb minbərə bir şeyx o zaman

“Əlverir söylədi fəryadü fəğan,

Yetişir inlədiniz, ağladınız,

Dul qadınlar kibi yas saqladınız.

Gəlin artıq azacıq kəndinizə

Qanlı göz yaşları cənnətdə sizə

Əbədi zəvq, səadət verəcək,

Olacaq həmdəminiz huri, mələk...” (s. 153.)

Minbere çıxan şeyh, gözyaşlarının cənnətdə onlara ebedi zəvk vereceğini ve kanlı gözyaşları aracılığıyla hurilerin, meleklerin, cemaatin arkadaşı olacağını söyler. Azer, şeyhin sözlərinə şaşırır. Çünki şeyhe görə cənnətə ulaşmanın yolu bu dünyada acı çəkməkdir. Azer, korku ve acı yoluyla cənnətə ulaşılacağı şeklindeki yönləndirmeyi qəbul etmez. Cəməatdə korku duyğusunu uyandıran şeyh, bu səfər də cəhənnəmdən bəhəsməyə bəşlər:

Dinliyorkən onu hər kəs... birdən

Yeni bəhs açdı cəhənnəmlərdən.

Qorqudan titrəşərək həp təkrar

Mələşib ağladılar, ağladılar...

Ən nihayət bitirib sözlərini,

Açdı ətrafı süzən gözlərini.

Şimdi artıq sıra gəlmiş paraya,

Gümüş, altın birikib bir araya,

Doldu bir ləhzədə şeyxin qucağı,

Satılır altına cənnət bucağı. (s. 153.)

Hər kəs şeyhi dinlərkən konu cəhənnəmə gəlir. Cəhənnəmdən söz açan şeyhin sözləri cəməatın korkudan titrəyib “Mələşib ağlamasına” səbəp olur. Şeyhin

cehennemden bahsedip cemaati korkutması tesadüfi değildir. Çünkü şeyh cehennem bahsinin hemen ardından cemaatten para toplamaya başlar. Korkan cemaat kendisini rahatlatmak için cennet vadeden şeyhe gönül rahatlığıyla parasını verir. Böylece Azer, sıradan insanları kendinden geçirip deliye çeviren şeyhleri eleştirir.¹³ Azer'e göre bu tarz şeyhler ve onun gibiler *Mescidde* bölümünde de görüleceği üzere asılsız sözleriyle cemaati manipüle eder ve aldıkları para karşılığı onlara cenneti vadederler. Bu yanı sıra sessiz kalamayan Azer, şeyhin tavrına ve cemaate söylediklerine şaşırır:

Qaldı Azər şu tuhaf “alverə” mat,

Acılar duydu içindən, heyhat!..

Ne əcayib sürü, yahu, bunlar,

Öndə rəhbərlik edər maymunlar.

Cühəla elm, fəzilət satıyor,

Xalqı əfsunlayaraq aldatıyor.

Kəndi əxlaqı sönükkən həpsi

Yeltənir verməyə əxlaq dərsi. (s. 153-154.)

Önde rehberlik eden maymunlar ile ilim, fazilet satan cahiller, şeyh ve onun gibi hareket eden kişilerdir. Azer, böyle şeyhlerin ya da alanında yeterli bilgi birikimine sahip olmayan, ahlak bakımından düşkün kişilerin halka verdiği sözde bilgilerden rahatsızdır. Cavid'in “Ne əcayib sürü” ve “Öndə rəhbərlik edər maymunlar” ifadəleri ile örtülü bir şekilde Sovyet hükûmetini de eleştirdiği söylenebilir. Sovyetler Birliği ve hükûmeti ile doğrudan mücadele edemeyen Cavid, itirazını çeşitli örtük iletilerle yapar. Sovyet toplumunu acayip bir maymun sürüsüne benzetir ve bu ülkede cahillerin ilim, fazilet sattığını, akıllı insanların ise azap çektiğini söyler. Şeyh gibi ahlaken düşük seviyedeki kişilerin bu ülkede insanlara akıl ve ahlak dersi vermesinden yakınıır.¹⁴ Hüseyin Cavid gibi yaşananları akıl süzgecinden geçirebilen kişiler, durumun farkındadır ve şartların elverdiği ölçüde eleştirilerini yaparlar.

¹³ Ceferov, *Hüseyin Cavid*, s. 228.

¹⁴ İ. Atilla, *Asrın Şairi Hüseyin Cavidin Hayatı Taleyı Sanat Dünyası*, s. 82.

Mehmet Âkif, *Fatih Kürsüsünde* şiirinin *Vaiz Kürsüde* bölümünde yukarıda alıntılanan dizelerde hadis uyduran kişilerden bahsediyordu. Her ne kadar bu kişilerin hadis uydurarak maddi çıkar elde ettiğinden bahsetmese de Hz. Muhammet'in söylemediği sözleri sevap kazanmak amacıyla uydurmaları, onların din üzerinden hak ve yetkileri olmadan çıkar sağlamaya çalıştıklarını gösterir. Hüseyin Cavid'in *Azer* poemasının *Mescidde* bölümündeki maddi çıkar sağlayan sözde din adamına karşılık Mehmet Âkif'te sevap kazanıp çıkar sağlamaya ya da otoritesini kuvvetlendirmeye çalışan din adamları vardır. Âkif'in *Asım* şiirinde ise rüşvete tamah etmeyen imam ile dinî ve kanuni hükümleri bir kenara bırakıp rüşveti kabul eden imam vardır. Rüşvete tamah etmeyen, Köse İmam'dır. Köse İmam'ın aktardığı olayda emekli paşalardan bir tanesi, Köse İmam'ın mahallesine taşınır. Bu paşa, mahallede düzenli getirisi olan mallardan bazılarını satın alır ve maddi durumunu kuvvetlendirir. İşte bu esnada paşanın tavırlarında değişiklik olur. Camiye gitmemeye başlar, ağarmış saçını sakalını boyar. Köse İmam vaziyeti fark eder ve paşanın eşiyle konuştuktan sonra hizmetçileri Eleni'yi ikinci eş olarak almak istediğini anlar. Çok vakit geçmeden paşa, Köse İmam'a gelerek ondan Eleni ile evliliğine onay veren "ilmühaber"i yazmasını ister:

Çok zaman geçmedi, gördüm ki bizim soyтары,

Geliyor "ilmühaber yaz" diye, neymiş bakalım?

— *Bir izinnâme.*

— *İzinnâme mi? Hay hay, lâzım...*

Evlenen hangisi? Beyler mi, kerîmen mi, paşa?

— *Onların vakti değil.*

— *Kim ya?*

— *Benim.*

— *Sen mi? Yaşa!*

Tam da vaktin, hani gün geçmeye gelmez, davran!

— *Hoca eğlenme hemen yazmana bak, işte paran!*

— *Ay o murdar kâğıdın pek mi büyük hâtırı ki,*

Beni ürker diye tutmuş sayıyorsun bir.. iki? ..

Kaç paran varsa büküp katla da indir cebine,

Yazamam nâfile. (s. 328.)

Köse İmam, uygun bulmadığı bu evliliğe imkân tanıyacak ilmühaberi yazmayı reddeder. Paşa'nın her türlü ısrarına rağmen "Meğer emretmeli rü'yâma girip Peygamber." (s. 330) dizesi ile bu evliliğe onay vermesinin ancak açık bir ilahi mesajla mümkün olacağını dile getirir.

Köse İmam, para uğruna kendi doğrularından taviz vermez ve paşanın isteğini yerine getirmez. Dolayısıyla Köse İmam, yukarıda Azer poemasında bahsedilen şeyhin aksi yönünde hareket eden idealize edilmiş bir tiptir. Ancak Âkif, Köse İmam ve onun gibi imamlara rağmen paraya tamah eden imamların varlığından da dolaylı yoldan bahseder. Bu, paşanın son cümlesinden anlaşılır:

— *Yazma sittin sene, pampin, yap elinden geleni;*

Yedi gün sonra duyarsın: Hanım olmuş Eleni! (s. 330.)

Paşa, ilmühaber yazdıracak bir imam bulacağına emindir. Nitekim Köse İmam da bu durumu doğrular:

Hocazâdem, sözü çıksın da nihâyet herifin,

Bana kah kah diye gülsün mü? Nasılmış keyfin!

— *Akdi kim yaptı?*

— *Açıkgöz mü ararsın ki? Dolu...*

Yalınız gösteren olsun: Paranın nerde yolu. (s. 330.)

Mehmet Âkif, *Asım*'ın bu bölümü ile iki çeşit din adamına vurgu yapar: Her ne teklif edilirse edilsin yahut kendi çıkarına aykırı olsa dahi doğru yoldan sapmayan imamlar ve çıkarı uğruna doğruyu terk eden imamlar. Azer poemasında geçen söz konusu şeyh de Âkif'in kurguladığı ikinci grupta yer alan din adamlarındandır.

Mescidde bölümünün devamında Azer, şeyhi cemaate söylediklerinden ve onlardan para toplamasından dolayı insafa çağırır. Çünkü Azer, gözlemlerine dayanarak şeyhin insafsız bir tüccar olduğuna karar vermiştir:

Azər

Dedi: Şeyxim! Bir az da insaf et,

Nə olur, bir qadar da düz yol get.

Bizi qandırma; haq verib, haqq al,

Sən deyilsin namuslu bir baqqal. (s. 154.)

Şeyh, sözləriylə insanları kandırır. Azer onu insafə çağırır. Azer'e göre şeyh, yalan satan ve namuslu olmayan bir bakkaldır. Şeyhi bakkala benzetmesinin sebebi ise vaazının sonunda cemaatten para toplamasıdır. Doğru yolda ilerlemeyen şeyhten Azer, hak söz söylemesini ister. Böylece şeyh aldıklarını hak edecektir. Azer'in şeyhe bu şekilde karşı çıkması, Âkif'in *Asım* şiirinde ifade ettiği "zalim imam"a karşı çıkacak insanlara uygun bir harekettir. Ayrıca *Asım*'da Köse İmam'ın bahsettiği para karşılığı hak yolundan saparak ilmühaber yazabilen din adamları, Cavid'in şeyhi ile benzer özellikler gösterir.

Azer, cemaate korku salan ve kendi çıkarına göre onları manipüle eden şeyhi eleştirir. Böylece Âkif'in *Asım*'da bahsettiği, zalim imama karşı gelen "mücahit'e uygun bir harekette bulunmuş olur. Azer, şeyhe hitaben konuşmaya devam eder:

Ən gözəl dindir iştə dini-həyat,

Başqa yol yoq, ya fenn, ya mevhumat!..

İstər uy dinə, istər uy fənnə,

Çağırır xalqı kəndi cənnətinə. (s. 155.)

Azer'e göre hayat en güzel dindir. Şeyhin sözlerine karşılık Azer, dinleyicilere iki seçenek sunar. "ya fenn, ya mevhumat" diyerek insanların bilimi ya da mevhumatı seçmesini ister. Ardından söylediği "İstər uy dinə, istər uy fənnə" dizesi ile de "din" ve "mevhumat"ı bir gördüğünü hissettirir. Ancak yukarıda *Süleymaniye Kürsüsünde* şiirinde Âkif'in İslamiyet'in ilk yıllarındaki ilerlemeyi anlattığı dizelere göre İslamiyet'in doğru yaşanması durumunda ilerlemenin önünde hiçbir engel kalmayacaktır. O hâlde Azer'in sunduğu "ya fen ya mevhumat" tercih zorunluluğu da gereksizdir. Çünkü İslamiyet bilime, ilerlemeye aykırı değildir. Geçmişte bilimle din

birlikte büyük işlər başarmıştır. Din ile bilimin şu anda da bu ilerlemeyi gerçəkləşdirmemesi için hiçbir səbəp yoxtur.

Azer'in yukarıdaki sözləri və karşı çıkışı üzerine gerçəklərle yüz yüze gelen şeyh sinirlənir:

Şeyx

(çılğın)

Sus yetər, ah, şərəfsiz, Allahsız!...

Azər

Qızma, şeyxim, sizin yaratdığınız

Tanrı ölmüş də, yoxdur ağlayanı. (s. 155.)

Şeyhin təkisi, həksız bir insanın vereceği təkidir. Azer ise gayet sakin, şeyhe kendilerinin anlattığı şekilde bir Tanrı'nın olmadığını, böyle bir Tanrı'yı anlatarak artık halkı kandıramayacağını söyler. Şeyh, Azer'in sözlərine mantık çerçevesinde cevap vermek yerine "Kanı həlaldır." diyerek cemaati galeyana getirmeye çalışır:

Şeyx

(yanındakılara)

Nə diyor, baq həlaldır iştə qanı.

Bəlli, hər söylədiklərin həzryan,

Bizi dünyada yoxmu bir yaşatan?.. (s. 155.)

Azer, şeyhin sözlərine karşılık dünyada insanı yaşatanın midəsi olduğunu söyler ve şeyhin karnına alaylı bir təbəssümle vurarak konuşmasına devam eder:

Baq, həqiqət də, bəlkə haq da budur,

Səni hər kim doyursa Tanrın odur.

Din için, firqə, ya siyasət için

Nerde bəslənsə bir ədavət, kin,

Nərdə qan, ya ölüm, ələm görsən,

Buna yalnız səbəb sənin mə'dən... (s. 156.)

Azer, “sen” zamiri ilə hem şeyhi hem de onun gibi hareket edenleri kasteder. Şeyh ve onun gibiler haksız kazançlarının kaynağı kişi ya da kişileri “Tanrı”ları olarak kabul eder ve bu kişilere kulluk ederler. Din, parti, siyaset için düşmanlık ve kin besleyen insanlar yüzünden dünyada kan, ölüm, elem eksik olmaz. Bu acı verici olayların kaynağı da şeyh gibi insanların maddi kaygılarıdır. Sıradan insan ise acı verici olayların merkezinde hayata tutunmaya çalışır ve onların tek düşündüğü karnını doyurmaktır. Dünyadaki kanın, ölümün ve elemnin kaynağı Azer’in bahsettiği sıradan insanlar değildir.

Azer’in sözlerini saçma bulan şeyh, son olarak Azer’e maksadının ne olduğunu sorar ve Azer’in cevabı ile poemanın *Mescidde* bölümü sonlanır:

(Camaata)

Gönlünüz cənnət istiyorsa əgər,

Şeyximiz başqa nəğmə bulmalıdır.

Mütəvəkkil duran şu mə'bədlər

Həp kütübxanə, məktəb olmalıdır.

O zaman fəzlü mə'rifət günəşi

Ölgün, azğın cihanı həp süslər.

Şu sönük toprağın bulunmaz eşi,

Qurulur hər bucaqda cənnətlər.

O zaman qanlı, kinli qüvvətlər

Seni dəhşətləriylə inlətməz.

Şərəfin, bənliyin olub da hədər,

Ayaq altında çeynənib getməz!.. (s. 156-157.)

Azer, cemaate seslenerek onlara, cenneti şeyhin sözlerinde bulamayacaklarını söyler. Azer’e göre mütevekkil duran mabetler, kütüphane ve mektebe çevrilmelidir. Bu

dönüşüm ile fazl ü marifet güneşi, cihanı süsleyecek ve her köşe cennete dönüşecektir. Böylece insanları kanlı, kinli kuvvetler dehşetleriyle inletemeyecek ve insanların şerefi, haysiyeti çiğnenmeyecektir.

Azer'in cemaate gözyaşı dökmelerini söyleyen ve cehennemden bahsederek cemaatin ürküp feryat etmesine yol açan şeyhe tepki göstermesinin bir sebebi de Azerbaycan Türklerinin zaten sıkıntılı günler yaşamasıdır. Sovyet inkılabı ile başlayan süreç, Sovyetler Birliği'nin Azerbaycan'ı işgal etmesi ve Azerbaycan topraklarında otoritesini kuvvetlendirmesi, halka dünyada cehennemi yaşatır. Minberde tekrardan cehennemden bahsetmeye lüzum görmeyen Azer, doğru bilgiler ışığında şeyhlerin, vaizlerin halkı bilinçlendirmesini ve gönlü cenneti arzulayan halkın önce dünyayı cennete çevirmesini ister.

Azer poemasının *Mescidde* bölümünden alınan yukarıdaki dizelere dayanarak Hüseyin Cavid'in İslamiyet karşıtı bir insan olduğunu düşünmek hata olur. Hüseyin Cavid'in poemanın *Mescidde* bölümündeki dizelerle dini reddettiğini yahut din ile bilimi zıt iki değer olarak gördüğünü söylemek mümkün değildir. Hüseyin Cavid'in sorgulayıcı kişiliğinin ateistliğe yorulmaması gerekir. Cavid, felaketlerden, dehşetlerden ve vahşetlerden usanıp zaman zaman Allah'a karşı isyancı bir tavır takınıyordu. Ancak bu tavır, onun düşünen, sorgulayan ve yaşananlara şüphe ile yaklaşan bir insan olmasından dolayıdır.¹⁵ Hatta ateist olduğunu açıkça söyleyen arkadaşı Aziz Şerif'in sözlerine karşı çıkmış; onu, dinlerin insanlar için gerekli olduğuna ikna etmeye çalışmıştır.¹⁶ Dolayısıyla Azer'in yukarıdaki ifadelerini doğrudan dine değil, söz konusu şeyhe yönelik bir eleştiri olarak düşünmek gerekir. Zira şeyh, cemaate asılsız hikâyeler anlatır, onların duygularını kullanarak maddi çıkar elde eder. Nitekim Hüseyin Cavid, 1921 yılında camilerin yasaklandığı bir dönemde¹⁷ yazdığı *Peygamber* piyesinde Hz. Muhammet'e peygamberliğin tebliği ile olaylara başlar; Mekke'nin fethi ile piyesi sonlandırır. Bu piyeste Hz. Muhammet'in ağzından Allah'ın varlığını şu şekilde kanıtlar:

Ən kiçük zərrə, ən böyük aləm

¹⁵ Sadık, a.g.e., s. 347-348.

¹⁶ İ. Atilla, *Asrın Şairi Hüseyin Cavid'in Hayatı Taley Sanat Dünyası*, s. 189.

¹⁷ Babashova, 19. Yüzyılın Sonu 20. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan ve Türk Edebiyatı; Hüseyin Cavid, *Türk Edebiyatı ile Etkileşimleri*, s. 169.

*Tanrı 'əşqilə rəqs edib duruyor.
İncə bir rəmzdir o, pək mübhəm,
Hər böyük qəlb o rəmz için vuruyor.
Yüksələn haqqa yaqlaşır ancaq.
Onu duymaz sürüklənən həşərat.
Bir günəşdir o, möhtəşəm, parlaq,
Nuri hiç dərk edərmə kor, heyhat!
Nərdə parlarsa haq, şərəf, vicdan,
Eyilik, doğruluq, gözəllik, inan,
Orda var sevgi, orda var iman:
Orda var şübhəsiz böyük Yaradan!¹⁸*

Hüseyn Cavid'in dine baxışını sadəcə Azer poeması ilə dəyərləndirmək doğru olmaz. *Peygamber* piyesindən alıntılanan dizelerde də görüldüyü üzərə Hüseyn Cavid, kendi aklı ilə Allah'ın varlığına ulaşabilecek kadar dinî bilgiyə və bilince sahib bir kişidir. Tabiattakı hər bir zerrede Allah'ın varlığını gören Hüseyn Cavid, neredə hak, şərəf, vicdan, iyilik, doğruluk və güzellik varsa orada iman və Allah'ın olduğunu söyler.

Hüseyn Cavid'in *Peygamber* piyesi dışında Allah və Peygamber sevgisini işlədiyi şiirleri də vardır. Bunlardan *Kız Mektebinde* şiirində Gülbahar isimli gənc bir kız talebeye annesinin, babasının olup olmadığı və ailesinin maddi durumu ilə ilgili sorular yönəldilir. Ardından Gülbahar'a bu dünyada ən sevdiyi kişi sorulur:

-(...) Bu dünyada sənə ən çox sevdinin

Kimdir, quzum, söylərmisin?

-Ən çox sevdinim ilkin

O Allah ki, yeri-göyü, insanları xəlv eylər.

-Sonra kimlər?

¹⁸ Turan Cavid, **Hüseyn Cavid Eserləri**, Bakü, Lider Neşriyyat, 2005, C.3, s. 162.

-Sonra onun göndərdiyi elçilər.

-Başqa sevdiklərin nasıl, yoqmu?

-Var...

-Kimdir onlar?

Anam, babam, müəlliməm, bir də bütün insanlar... (s. 49.)

Hüseyn Cavid bu dizelerde insan, anne, baba, müəllim sevgisi gibi evrensel değerleri öne çıkarır ama onun asıl vurguladığı Allah ve peygamber sevgisidir. Genç kız talebe en çok sevdiğinin Allah, ardından da peygamberler olduğunu söyler. Şüphesiz bu dizelerde genç talebenin ağzından konuşan Hüseyn Cavid'dir. *Peygamber* ve *Hayyam* piyeslerinde de görüleceği gibi Cavid, özellikle İslamiyet'e yerleşmiş mevhumata ve cehalete, dine musallat olmuş Batıl inançlara ve Müslümanların cehaletine karşıdır. Dinle alakalı ifadeleri, onun ateist olduğunu göstermez.¹⁹ Cavid, toplumdaki her türlü yanlış inancı, asılsız söylemleri reddeder. Eserlerinde bunlara karşı olduğunu sıklıkla dile getirir ve böylece Mehmet Âkif'le aynı doğrultuda hareket eder.

Süleymaniye Kürsüsünde şiirinde milletin hayrını düşünen Vaiz, "Milletin hayrı için her ne düşünsen: Bid'at" (s. 151.) dizesi ile Türkistan'daki durumu özetlerken *Mescidde* bölümünde yine milletin hayrı için konuşan Azer, söz konusu şeyh tarafından hakarete uğrar. Vaiz ve Azer'in aldığı tepkiler benzerdir. Hüseyn Cavid, Azer aracılığıyla okuyucuya ideal bir düşünürün, aydının hangi özellikleri taşıması gerektiğini anlatır. *Mescidde* bölümünde Azer, halkı aldatan şeyhe karşı çıkar. Şeyh, dinî kişiliği sebebiyle toplumda sözü geçen bir kişidir. Azer, şeyh gibilerin toplumda sözünün geçmesini istemez ve halka yol gösterir. Mehmet Âkif, nasıl ki *Süleymaniye Kürsüsünde* ve *Fatih Kürsüsünde* şiirlerinde topluma yol gösteren vaizleri kurgulamışsa Hüseyn Cavid de kendi düşünce sistemine uygun, topluma yol gösterecek "Azer" tipini kurgulamıştır. Ancak Azer tipi ile Âkif'in vaizlerinin din hakkındaki düşünceleri tam bir uyum içerisinde değildir. Ortak noktaları, halkın dinî duygularını sömürmemesi, doğru olana ulaşma, işi ehline bırakma ve bu yolla halkın refah düzeyini artırıp mutluluğu elde etme arzularıdır. Azer de Âkif'in vaizleri gibi her zaman doğrunun peşinde koşar. Bu iki

¹⁹ Sadık, a.g.e., s. 211.

grubun aradıkları aynı olsa da aradıkları yer ve çözüm yolları zaman zaman farklılık gösterir.

Mehmet Âkîf'in *Süleymaniye Kürsüsünde* ve *Fatih Kürsüsünde* şiirlerinde vaizler, Hüseyin Cavid'in şeyhinin aksine hem cemaate doğru ve yerinde bilgiler verir hem de işinin ehli olmayan her türlü şahsı eleştirirler. Şayet Azer, Mehmet Âkîf'in vaizlerini dinleseydi onlarda eleştirecek herhangi bir kusur bulamazdı. *Süleymaniye Kürsüsünde* şiirinde Vaiz, “– Beni kürsîde görüp, va'zedecek sanmayınız/Ulemâdan değilim, şeklime aldanmayınız!” (s. 145.) cümlesini söyleyebilecek kadar mütevazı bir kişidir. Azer poemasındaki şeyh ise vaazının ardından kucağını cemaatten topladığı altın ve gümüşle doldurur ve böylece dini kendi çıkarlarına alet eder. Nitelik bakımından Âkîf'in vaizleri ile Cavid'in şeyhi, taban tabana zıt kişilerdir.

Mehmet Âkîf'in din adamlarının bilgisizliğini ve Hüseyin Cavid'in hem şeyhi hem de onu dinleyenleri eleştirmesi Cavid'in *Hasbihâl* isimli makalesinde karşılık bulur. Cavid bu makalesi ile sadece din adamlarının taşınması gereken özellikleri anlatmaz. O, tüm meslek sahiplerinin alanlarına hâkim kişiler olması gerektiğini söyler:

“Herkes yaşamaya muhtaçtır. Rahat ve mesut yaşamak için de hususi bir meslek, bir iş tutmak iktizâ eder. Lakin her iş sahibi kendi işini layıkıyla becerebilmek için beher-hâl kusurlarını anlayıp sanatında mahir olmalıdır; o mahareti bize öğreten şey ise ilimdir, mekteptir. Zira ilm-i iktisad bilmeyen bir tacir menfaat yerine zarar görür. Tarih-i edyan, felsefe-i din bilmeyen bir hoca hidayet, şariat yerine safsata, zillet tohumu saçar.”²⁰

Görüldüğü gibi Hüseyin Cavid de eğitimsiz, gerekli bilgiye sahip olmayan meslek sahiplerinin toplumda yaratacağı yıkıma Mehmet Âkîf ile paralel şekilde yaklaşır. Cavid'in şeyhinde olduğu gibi dini bilmeyen bir hoca hidayet, şariat yerine insanlara safsata ve zilletten başka bir şey öğretmeyecek, topluma hayrı olmayan tohumlar saçacaktır.

Poemanın *Mescidde* bölümünde şeyhin sözleri üzerine inleyip ağlayan cemaat Azer'de olumsuz duygular uyandırır. Çünkü korku ve yalan sözlerle cemaati etkisi altına alan şeyh, sözlerinde samimi değildir. Şeyh, cemaati çıkarı doğrultusunda

²⁰ T. Cavid, *Hüseyin Cavid Eserleri*, C.5, s. 195.

yönlendirip maddi kazanç elde etmek ister. Mehmet Âkif, *Safahat*'ın başlangıç şiiri *Fatih Camii*'nde Cavid'in eleştirdiği şeyh ve cemaatin aksine ideal vaiz ve cemaati kurgular. Âkif, *Fatih Camii* şiirinde bu camiye duyduğu hayranlığı dile getirir. Onun için Fatih Camii "Semâdan inmemiştir, şüphesiz, lâkin semâvidir" (s. 204.). *Fatih Camii* şiirinde cemaatin yürek yakan iniltileri vardır ve buradaki vaiz anlattıklarında, cemaat de inlemelerinde samimidir:

Sağım, solum, önüm, arkam huşû'a müstağrak

Zılâl-i âdem iken, bir sadâ bülend olarak,

O kâinât-ı huzû'u yerinden oynattı;

Fezâ-yı mahşere döndürdü gitti eb'âd!

Sufûf ayakta müselsel cibâl-i velvedâr

Gibiydi. Her birisinden duyuldu sîne-fikâr,

Birer enîn-i tazarru', birer niyâz-ı hazîn,

Ki kalb-i rahmeti sızlattı şüphesiz o enîn!

Eğildi sonra o dağlar huzûr-ı İzzet'te;

Göründü sonra o dağlar zemîn-i haşyette!

Înâyetiyle Hudâ kaldırınca her birini,

Semâya doğru o dağlar da açtı ellerini.

O anda koptu yüreklerden öyle bir feryâd,

Ki ruhum eyleyecek tâ ebed o dehşeti yâd. (s. 9.)

Âkif, safların her birinden yürek yakan iniltili, hüznü yakarışları duyar. Bu inlemeler de insanın kalbini sızlatır. Ardından başlar Allah'ın huzurunda eğilir. Başlar, korku zemininde Allah'ın yardımıyla doğrulur ve o esnada cemaat ellerini semaya, Allah'a yakarmak için açar. Eller semaya açıldığı esnada cemaatten bir feryat kopar ve Âkif, cemaatin feryadını ruhunun sonsuza dek hatırlayacağını söyler. Bu şiirde cemaat, yardımı Allah'tan bekler. Cemaat Allah'a ibadet ve dua ederken duyulan feryada başlar. Azer poemasının *Mescidde* bölümündeki cemaat ise şeyhin sözleri üzerine feryat

ediyordu. Âkif'in cemaati yardımı doğru yerden, Allah'tan, bekler. Hüseyn Cavid'in kurguladığı cemaat ise şeyhin yalan sözlerine kanıp feryat eden ve yardımı Allah'tan değil de kanlı gözyaşlarından ve şeyhten bekleyen bir kitledir.

Hüseyn Cavid'in *Azer* poemasının *Mescidde* bölümündeki şeyh gibi, cemaate yalan sözler söyleyen ve onlara korku salan bir kişi, sözde vaazının ardından kucak dolusu para toplarken Azerbaycan'da paraya ve yardıma muhtaç kişilerin sayısı da az değildir. *Küçük Serseri* şiirinde Hüseyn Cavid, ibadet için mabetler yapan insanları, yoksul, kimsesiz çocuklara sahip çıkmamalarından ötürü eleştirir.

Haqqa varmaq, pərəstiş etmək için

Yücalir bir tərəfdə mə'bədlər.

Daş, çamur, haq rızası namümkün...

Aldanır, aldanır zavallı bəşər. (s. 45.)

Hüseyn Cavid, insanlığın sadece inşa ettiği mabetler vasıtasıyla Allah'ın rızasını kazanamayacağını düşünür. Cavid'in bu dizeleri, onun ibadette şekle yahut gösterişe önem vermediğini de gösterir. Bir tarafta mabetler yükselirken diğer tarafta şiirin merkezindeki öksüz çocuk, gölgesine sığınacak bir kulübe bile bulamaz:

Günəşin qızgın, odlu zərbəsinə

Hədəf olmuş vücudu; həm də əlil...

Bir kiçük qulbə yox ki, kölgəsinə

İltica eyləsin zavallı səfil! (s. 45.)

Güneş kızgın, ateşli darbesiyle öksüz çocuğu hedef alır ama o, güneşten sakınmak için gölgesine sığınacak bir kulübe dahi bulamaz. Bir yanda da insanlar, Allah'a ibadet etmek için mabetler yaparlar. Hüseyn Cavid, bu karşılaştırma ile okuyucuyu hayırlı davranışın hangisi olduğu konusunda düşündürmeyi amaçlar. Muhtaç çocuğa yardım etmek mi yoksa ibadeti herhangi bir mekânda yapabilecekken mabetler inşa etmek mi hayırlıdır? Cavid'in önceliği muhtaç çocuğa yardım etmektir. Ayrıca *Azer* poemasının *Mescidde* bölümünde hatırı sayılır miktardaki parayı şeyhe bağışlayan cemaat, toplumda asıl yardıma muhtaç kişilerin hâinden habersizdir yahut onları

umursamaz. Hüseyin Cavid, *Küçük Serseri* şiiri ile toplumu bu duyarsızlığından dolayı eleştirir.

Hüseyin Cavid, *Azer* poemasının *Mescidde* bölümünde ve *Küçük Serseri* şiirinde mabetlerle ilgili düşüncelerini açıklarken Mehmet Âkif birçok şiirinde camileri özellikle bilinen, büyük, Süleymaniye, Yeni Camii, Fatih Camii gibi mabetleri över. *Süleymaniye Kürsüsünde* şiirinde Süleymaniye Camii ile ilgili yaptığı tespitleri, onun mabetlere bakışını yansıtan en güzel dizelerdendir:

Hakkı son sadme-i kahırla bitirsin isyan;

Edebin şimdiki ma'nâsına densin "hezeyan";

Kalmasın, hâsılı, altüst olarak hissiyyât,

Ne yüreklerde şehâmet, ne şehâmette hayât;

Yine kürsî-i mehîbinde Süleymâniyye,

Kalacak, doğruluğun yerdeki tek yurdu diye. (s. 140-141.)

Dünyada hak namına hiçbir şey kalmasa, edebe saçma söz dense, insanlarda hissiyat adına hiçbir iz kalmasa ve yüreklerden yigütlük silinse dahi Süleymaniye ve onun görkemli kürsüsü doğruluğun tek yurdu olarak varlığını devam ettirecektir. Âkif'in özellikle ulu mabetlere bakışı bu şekildedir. Görüşlerinin Hüseyin Cavid ile zıt olduğunu söylemek doğru olmaz. Hüseyin Cavid'in, özellikle *Küçük Serseri* şiirindeki mabetlerle alakalı fikirlerinin sebebi, ibadetin yeri ve zamanının olmayacağını düşünmesinden ötürüdür. Müslüman yokluk zamanında dahi ibadet edebilecek bir mekân bulabilir. Ancak *Küçük Serseri* şiirine konu olan muhtaç çocuğun ihtiyaçlarının acilen giderilmesi ve topluma kazandırılması gerekir. Dolayısıyla Cavid, mabetlerin varlığını topyekûn eleştirmez. Sadece kısıtlı ekonomik imkânların doğru bir şekilde yönetilmesini talep eder.

Mehmet Âkif ve Hüseyin Cavid'in eserlerinde "ahlak" da üzerinde durulan değerlerdendir. *Koca Bir Türk'ün Vasiyeti* isimli şiirinde Hüseyin Cavid, önem verdiği iki kavramı namus ve ahlak olarak açıklar:

Namus, vicdan insanlarda iki büyük qanatdır,

Onlar ilə Adəm oğlu yüksək göylərdən aşar.

Namus, vicdan bizlər için daimi bir həyatdır,

Türk eli hər o hiss için doğmuş, onunla yaşar. (s. 128.)

Hüseyn Cavid, namus ve vicdan sayesinde insanoğlunun geliştiğini düşünür. Namus ve vicdan Türk milleti için hayatla eşdeğerdir. Bundan dolayı Türk milleti, bu hisleri sinesinde taşıyarak doğar ve onlar eşliğinde yaşar. Benzer ifadeler Mehmet Âkif'in 3 Temmuz 1913 tarihli *Hatıralar/Hadîs Meâl-i Celîli (Hadîs-i Şerîf, Tirmizî, Zühd 52)* isimli şiirinde de görülür. Âkif, "Müslümanlık huyun güzelliğinden ibârettir." hadisiyle başladığı şiirinde geçmişte güzel işler yapan ecdadın aksine o günün Müslümanlarının ahlaki değerlerden uzaklaştığını ve bu yüzden Müslümanlığın gördüğü en büyük zilletin sebebinin o dönem Müslümanları olduğunu anlatır. Âkif, bu şiirinde ahlakın bir toplumun varlığı için şart olduğunu dile getirir:

Gökten inmez bir de hiçbir şey... Bütün yerden taşar;

Kendi ahlâkıyla bir millet ölür, yâhud yaşar. (s. 274.)

Bir milletin varlığını devam ettirebilmesi, ahlakına sahip çıkmasıyla mümkündür. Âkif, "ahlak" kelimesini hem geniş anlamıyla kültür hem de dar anlamıyla kurallar bütünü olarak kullanır. Millete benlik veren, onun varlığını devam ettiren de geniş ve dar anlamıyla ahlaktır.

Müslümanların hâlini ahlak ilkelerinden ayrı düştükleri için onlara layık gören Âkif, toplumun genel ahlak ilkelerine aykırı özelliklerini aynı şiirin devamında sıralar:

Çiğnenirsek biz bugün, çiğnenmek istihkâkımız:

Çünkü izzet nerde, bir bak, neredir ahlâkımız.

Müslümanlık pâk sîretten ibâretken, yazık!

Öyle saplandık ki levsiyyâta: Hâlâ çıkmadık!

Zulme tapmak, adli tepmek, hakka hiç aldırmamak;

Kendi âsûdeyse, dünyâ yansa baş kaldırmamak;

Ahdi nakzetmek, yalan sözden tehâşî etmemek;

*Kuvvetin meddâhı olmak, aczi hiç söyletmemek;
Mübtezel birçok merâsim: İnhinâlar, yatmalar,
Şaklabanlıklar, riyâlar, muttasıl aldatmalar;
Fırka, milliyet, lisan nâmıyla dâim ayrılık;
En samîmî kimseler beyninde en ciddî açık;
Enseden arslan kesilmek, cebheden yaltak kedi... (s. 274.)*

Müslümanlar çiğnenmeyi hak etmektedir. Çünkü Müslümanlık temiz ahlaktan ibaretken şimdi onlarda bu temiz ahlaktan eser yoktur. Müslümanlar zulme tapmakta, adaleti tepmekte, hakka hiç aldırnamakta ve kendi huzurluysa başkasının derdine aldırnamaktadır. Fırka, milliyet, lisan adı altında ayrılığa düşen Müslümanlar, kuvvetlinin yanında yer alıp güçsüzün hâlini boşvermektedirler. Bunları yaptıkları için Müslümanlar kire batmıştır. Müslümanları bu şekilde eleştiren Mehmet Âkif, onlara çözüm de sunar. Kurtuluşun çaresi Âkif'e göre ahlakın yükselmesidir:

*Müslümanlık bizden evvel böyle zillet görmedi!
Hâlimiz bir inhilâl etmiş vücûdun hâlidir:
Rûh-i izmihlâlimiz ahlâkın izmihlâlidir.
Sâde bir sözdür fakat hikmetlerin en mücmeli:
Bir halâs imkânı var: Ahlâkımız yükselmeli,
Yoksa pek korkunç olur katmerleşip hüsrânımız...
Çünkü hem dünyâ gider, hem din, eğer yapmazsanız. (s. 274.)*

Âkif, kurtuluşu ahlakın yükselmesine bağlar. Çağın insanı Âkif'e göre Müslümanlığa en aşağı dönemini yaşatmaktadır. Ruhun yok olmasının sebebi ahlakın yok olmasıdır. O hâlde Müslümanlar bu durumu düzeltmeli ve kurtulmak için ahlakı yükseltmelidir. Bunun yolu da İslam dininden, onu doğru anlayıp yaşamaktan geçer.

Âkif, ahlak sahibi bireyler olmayı toplumun kurtuluşu için zarurî görür. Bunun yanında Âkif, *Asım* şiirinde İslamiyet'in eski azametini tekrar kazanabilmesinin bir diğer yolunu da açıklar. Müslümanların tekrar güçlenerek İslamiyet'e o ilk yıllarındaki

şanını kazandırabilmeleri için Müslümanlara tüm insanlıkla beraber yürümelerini, ilerlemelerini tavsiye eder:

Beşerin hakka refîk olmak için vicdânı,

Beşeriyyetle berâber yürümektir şânı.

Yürümez dersen eğer, rûhu gider İslâm 'ın;

O yürür, sen yürümezsen, ne olur encâmın? (s. 379.)

Müslümanlar insanlıkla beraber yürümezse İslâm'ın ruhunu kaybedecektir. Kurtuluş için Müslümanların çağını yakalaması gerekir. Azer ise poemanın *Mescidde* bölümünde kurtuluşu daha farklı bir yolda görür:

Gönlünüz cənnət istiyorsa ağər,

Şeyximiz başqa nəğmə bulmalıdır.

Mütəvəkkil duran şu mə'bədlər

Hər kütübxanə, məktəb olmalıdır.

O zaman fəzlü mə'rifət günəşi

Ölgün, azğın cihanı hər süslər.

Şu sönük toprağın bulunmaz eşi,

Qurulur hər bucaqda cənnətlər. (s. 156-157.)

Hüseyn Cavid, inkılabın galip geldiği bir ülkede mevhumat ve cehalete uyup kendisini zincirle döven, cenneti satın almak için düzenbaz ve riyakâr şeyhe para, gümüş, altın veren avam müminlerin hâline acır.²¹ Ona göre kurtuluş, mütevekkil duran mabetleri mektep ve kütüphane yapmakla mümkündür. Böylece toplum ilmin ışığında aydınlanacak ve çağını yakalayacaktır. Azer, mektepler ve kütüphaneler aracılığıyla toplumun çağını yakalayabileceğini düşünür. Ancak bunun için gösterdiği yol, Âkif'in vaizlerininkinden başlangıç aşamasında farklılık gösterir. Âkif'in mabetleri mektep ve kütüphaneye çevirmek gibi bir düşüncesi yoktur. Ancak Cavid, doğrudan dile getirmese de eğitim yoluyla Türk toplumunun medenileşeceğini, çağını yakalayacağını düşünür.

²¹ Sadık, a.g.e., s. 143.

Âkif'in isteği de Müslümanların çağlarının gereklerine uygun yaşaması ve çağlarını yakalamasıdır.

Mehmet Âkif ve Hüseyin Cavid, şiirlerinde mensubu oldukları toplulukların çektikleri acıların ve bu süreçte hissettikleri kederin de üzerinde dururlar. Mehmet Âkif daha çok Müslümanların sıkıntılarından bahsederken Hüseyin Cavid ağırlıklı olarak Türklerin çektiklerinden bahseder.

Mehmet Âkif, 18 Şubat 1913 tarihli *Hakkın Sesleri/Pek Hazin Bir Mevlid Gecesi* isimli şiirinde Hz. Muhammet'e seslenerek her ayın Muharrem ayı gibi olduğunu dile getirir. Çünkü Muharrem ayında Kerbela olayı yaşanmıştır. Âkif, kendi çağında üç yüz elli milyon Müslüman'ın Kerbela olayındaki gibi acı çektiğini ifade eder; Hz. Muhammet'e İslam'ı kimsesiz ve mazlum bırakmaması için yalvarır:

Çiğnendi harîm-i pâki Şer'in;

Nâmûsa yabancı mahrem oldu!

Beyninde öten çanın sesinden

Binlerce minâre ebkem oldu.

Allah için, ey Nebiyy-i Ma'sûm,

İslâm'ı bırakma böyle bîkes,

İslâm'ı bırakma böyle mazlûm. (s. 197.)

Âkif'e göre Müslümanların beyninde öten çanın sesinden binlerce minâre dilsiz kalmış. Balkan Savaşı sonrası kaybedilen topraklardaki camilerin kimsesizliği ve bu camilerin yerini kiliselerin alması Âkif'in bu sözleri söylemesine yol açar. Ardından Âkif, Hz. Muhammet'e yalvararak ondan İslamiyet'i kimsesiz ve mazlum bırakmamasını ister. Hüseyin Cavid de Mehmet Âkif'le benzer şekilde camilerin hâinden duyduğu üzüntüyü Sidki'ye 27 Temmuz 1903 tarihinde Urmiye'den yazdığı mektupta ifade eder:

“Lakin binlerce teessüf olsun ki İngiliz ve Rus kiliseleri zenglerinin gürültüsü ünsiyetsiz Müslümanların ve İranlıların ezan seslerine üstün geliyor. Onların

Müslümanlık âlemine katiyyen i'tinaları yoktur.”²² Hüseyin Cavid, ezan sesini bastıran kilise seslerinden rahatsızdır. Ezan, hem dinî hem de millî bir değer olduğundan ötürü Cavid bu sözleriyle dinî ve millî duyarlılık gösterir. Bu mektuptan yola çıkarak Âkif ve Cavid'in ortak kaygıda buluşarak minarelerin ve camilerin sesini bastıran kilise çanlarından rahatsız oldukları söylenebilir.

Mehmet Âkif, 10 Nisan 1913 tarihli *Hakkın Sesleri/Âyet Meâli (A'râf, 155)* isimli şiirine “İçimizdeki beyinsizlerin işledikleri yüzünden, bizi helâk eder misin, Allah'ım...” ayet meali ile başlar. Âkif, bu şiirde Allah'a yakararak ve hatta ona sitem ederek İslam'ın, camilerin uğradığı aşağılanma karşısında duyduğu derin üzüntüsünü dile getirir ve adl-i İlâhî'yi bekler:

*Eyvâh! Beş on kâfirin îmânına kandık;
Bir uykuya daldık ki: Cehennemde uyandık!
Mâdâm ki, ey adl-i İlâhî yakacaktın...
Yaksaydın a mel'unları... Tuttun bizi yaktın!
Küfrün o sefil elleri âyâtını sildi:
Binlerle cevâmi' yıkılıp hâke serildi!
Kalmışsa eğer bir iki ma'bed, o da mürted:
Göğsündeki haç, küfrüne fetvâ-yı müeyyed!
Dul kaldı kadınlar, babasız kaldı çocuklar;
Bir giryede bin âilenin mâtemi çağlar!
En kanlı şenâ'atle kovulmuş vatanından,
Milyonla hayâtın yüreğinden gidiyor kan!
İslâm'ı elinden tutacak, kaldıracak yok...
Nâ-hak yere feryâd ediyor: Âcize hak yok!
Yetmez mi musâb olduğumuz bunca devâhî?*

²² T. Cavid, **Hüseyin Cavid Eserleri**, C.5, s.249.

Ağzım kurusun... Yok musun ey adl-i İlâhî! (s. 188.)

Müslümanlar uykuya dalar ve uyandıklarında cehennemi andıran bir ortamla karşılaşrlar. Bu uyku gaflet uykusudur. Gaflet uykusundan uyanan Müslümanların kaderi artık beş on kâfirin insafına kalır. Bu tespitin ardından Âkif, Allah’a seslenerek “Madem yakacaktın, neden mel’unları yakmadın?” der. Müslümanlar her ne kadar uzun bir süre gaflet uykusunda bulunsalar da yine de yaşananları hak etmezler. Sözlerinin ardından Müslümanların yaşadıklarını anlatan Âkif, yıkılıp yerle bir olan ve “mürted” diye nitelediği camilerin hâinden şikâyet eder. O, kendisinden önceki din adamlarının sorgulamadan uzak ve teslimiyetçi tavrını kabul etmez ve Müslümanların feci hâlini gördükçe âdeta Allah’a hesap sorar.²³ Âkif, Müslümanların kutsalları vatan, namus ve hürriyetin gittiğini; binlerce caminin yıkıldığını, kalanların da kiliseye dönüştürüldüğünü söyler. Dolayısıyla çiğnenen sadece Müslümanların onuru değildir. Allah’ın son dini İslamiyet de Hristiyanların eliyle hakarete uğrar. Bundan dolayı Âkif, “Yok musun ey adl-i İlâhî!” sorusu ile Allah’a seslenir ve ondan adalet ile yardım talep eder. Yalnız bu ifadeler bir başkaldırı değil, aksine Allah’ın yardımına duyulan ihtiyacın hazin ifadeleridir.

Âkif, 9 Ocak 1913 tarihli *Hakkın Sesleri/Âyet Meâli (Âl-i İmrân, 26)* isimli şiirine “Yâ Muhammed, de ki: Ey mülkün sâhibi olan Allah’ım, Sen mülkü dilediğine verirsın; Sen mülkü dilediğinin elinden alırsın; Sen dilediğini azîz edersin; sen dilediğini zelif edersin; hayır yalnız Senin elindedir; Sen, hiç şüphe yok ki her şeye kâdirsın.” ayet meali ile başlar. Bu şiirde Balkan Savaşı sonucu “üç leîm ordu” tarafından vurulan ve zulme uğrayan Müslümanların hâlini anlatarak Allah’a sitem eder:

İlâhî, emrinin âvâre bir mahkûmudur âlem;

Meşîyyet sende, her şey sende... Hiçbir şey değil âdem!

(...)

Ezanlar sustu... Çanlar inletip durmakta âfâkı.

Yazık: Şark ’ın semâsından Hilâl’in geçti işrâkı!

²³ Malkoç, **a.g.e.**, s. 95.

*Zaman artık Salîb'in devr-i istîlâsı, ilhâkî.
Fakat, yerlerde kalmış hakların ferdâ-yı ihkâkî,
Ne doğmaz günmüş ey âcizlerin kudretli Hallâk'ı!*

*Tecellî etmedin bir kerre, Allah'ım, cemâlinle!
Şu üç yüz elli milyon rûhu öldürdün celâlinle!
Oturmuş eğlenirlerken senin -hâşâ- zevâlinle,
Nedir ilhâdî imhâlin o sâmit infiâlinle?
Nedir İslâm'ı tenkîlin bu müsta'cel nekâlinle? (s. 175-177.)*

Âkif, Allah'a seslenir: "Allah'ım irade sende olduğundan tüm âlem senin emrine amadedir. Tüm irade sende olmasına rağmen ezanlar sustu, ezan seslerinin yerini çan sesleri aldı. Artık Şark'ın semâsında Hilal parlamıyor. Hilal'in yerini haç aldı. Tüm yaşananlara rağmen biz hakkımızın verileceği günü bekliyoruz. Fakat ey Yaratan, o gün de bir türlü doğmadı. Allah'ım bir kere bile cemâlinle tecelli etmedin. Üç yüz elli milyon Müslüman'ı celâlinle öldürdün. Dinsizler senin bizlere yardım etmemele eğlenirken azabınla İslâm'ı cezalandırmanın manası nedir?" Âkif'in geleneksel İslami düşünüş biçimini zorlayan bu ifadeleri başkaldırı seviyesinde yakınmalar değildir. Bireysel, toplumsal ve siyasal olaylara kayıtsız kalamayan Âkif, İslam toplumlarının hâli karşısında üzüntüsünü dile getirir. Dolayısıyla onun sözleri başkaldırı olarak değil, İslâm'ın yaşadıklarından ötürü sarf edilen sitem dolu sözler şeklinde değerlendirilmelidir.²⁴ Âkif yaşananlardan dolayı Allah'a yakarır, ondan aman diler. Onun bu sözlerinde kuvvetli bir iman da vardır. Nitekim aynı şiirin sonunda ümidin ancak insanların kendisinde olduğunu ifade eder. Ardından da doğru bir tevekkül anlayışıyla kurtuluşun mümkün olduğunu söyler:

*Sus ey dîvâne! Durmaz kâinâtın seyr-i mu'tâdî.
Ne sandın? Fıtratın ahkâmı hiç dinler mi feryâdî?*

²⁴ Fevzi Karademir, **Mehmet Âkif Hakkındaki Bazı İstifhamlara Dair**, Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi, Yûnus Emre'den Mehmed Âkife Şiir Özel Sayısı, 31 Aralık 2021, s. 10.

Bugün, sen kendi kendinden ümîd et ancak imdâdı;

Evet, sen kendi ikdâmınla kaldır git de bîdâdı.

Cihan kânûn-i sa'yin, bak, nasıl bir hisle münkâdı!

Ne yaptın? “Leyse li'l-insâni illâ mâ-se'â”²⁵ vardı!.. (s. 177.)

Mehmet Âkîf'e göre Müslüman'ın kurtuluşu ancak kendi çabası ile mümkündür. Bu düşüncesini kuvvetlendirmek için de “İnsan için kendi sa'yinden başka bir şey yok.” ayetine şiirinde yer verir. Onun, şiirin başında Allah'a sitem etmesi ve ardından Kur'an'dan alıntı yapması, siteminin isyan noktasına varmadığını ve yardımı yine Allah'tan beklediğini gösterir.

Hüseyin Cavid, Mehmet Âkîf'ten farklı olarak şiirlerinde genellikle Türklerin acılarına yer verir. Cavid, 17 Nisan 1917 tarihli *Harp İlahı Karşısında* şiirinde kinli bir ejderhaya benzettiği harp ilahına seslenir. Harp ilahına insanlığın çektiği bunca kahr ve felaketten tatmin olduysa artık bu zulmü bitirmesi gerektiğini söyler:

Ey odlu şəhpərilə saçan zəhri-intiqam!

Ey hər b ilahı! Ey sırtan kinli əjdəha!

Oldunsa bunca qəhrü fəlakətlə şadkam,

Artıq bitir şu səhnəyi, ey müftəris dəha!

Endir şu qanlı pərdəyi, ey rəhnümayi-şər!

Endir də bir qədər nəfəs alsın bəni-bəşər.

(...)

Ey şiddətü qəzəb savuran hamiyi-zəfər!

Artıq yetər, usandı cihan, sən də bir usan!

Tərk et şu qanlı toprağı, artıq çəkil, yetər:

Hər kəs didişmədən yorulub, şimdi ruh açan

Azadə bir havada çiçəklənmək istiyor,

²⁵ Necm (53) sûresi, 39. âyet. meâli: “İnsan için kendi sa'yinden (çalışmasından, emeğinden) başka bir şey yok.” (Ersoy, **Safahat**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s.177, 2 numaralı dipnot.)

Pək tatlı bir ümidilə əylənmək istiyor. (s. 79.)

Hüseyn Cavid, insanların savaştan usandığını söyler ve harp ilahından artık durmasını ister. Harp ilahı amansız, acımasızdır; Mehmet Âkif ise rahmet ve merhametine güvenerek Allah'a sığınır ve ona iman eden Müslümanları bu zulümlerden kurtarmasını ister. Âkif'in siteminde güçlü bir iman eşliğinde Allah'ın rahmetine sığınma söz konusudur. Hüseyn Cavid ise kurguladığı "Harp ilahı" ile aslında zulme, felakete sebep olan insanlara seslenir ve bu acı verici süreci nihayete erdirmelerini ister.

"Anadolu harpzedelerine yardım münasebetiyle" yazdığı Aralık 1916 tarihli *Harp ve Felaket* şiirinde Hüseyn Cavid, savaşın yarattığı felaketlerden bahseder. Ancak şiiri, sadece bu felaketleri anlatmaktan ibaret değildir. Cavid, şiirinde savaştan büyük saadet uman siyasetçilerin varlığından bahseder. Bu siyasetçilerin savaştan sonra cihanda zulümden iz kalmayacağını, güçlü ve zayıf herkesin bir arada mutlu yaşayacağını insanlara vadettiklerini söyler; ardından bu vaatleri tatlı bir rüya olarak niteler. Cavid, bu hayallere halkın inanmaması gerektiğini çünkü cihanda hakkın da hakikatin de yalnız kuvvetlinin elinde olduğunu ifade eder. Bu şiirde Hüseyn Cavid, Türk milletinin mevcut durumunu şu şekilde açıklar:

O şəhamətli türkün evladı

Şimdi topraq yiyor da, fəryadı

Çıqmış əflaka, həp yanar, sızlar.

İştə baq! Yavrular, xanım qızlar

Titriyor pənceyi-fəlakətdə,

Həp ölüm qarşısında, zillətdə...

Həpsi avarə, həpsi ac-çıplaq,

Həpsi biçarə... Baq, gözündən iraq!?

Həpsi qan ağlıyor da zarü zəbun,

Həpsi məhzun, şikəstəpər, dılxun...

Həpsi qardaşça bir nigah arıyor,

Bir kömək, bir pənahgah arıyor.

Dinləyən kim ...fəqət o fəryadı?

Avutan kim ... o qəlbi-naşadı!?

Nə fəlakət bu, həm nasıl müdhiş!?

Ah, ölüm ən böyük səadət imiş... (s. 53.)

O yiğit Türk'ün evladı, şimdi açlık ve çaresizliğinden dolayı toprak yer. Türklerin feryadı gökleri inletir. Çocuklar, kız çocukları felaketlerin eşiğinde ölüm ve zillet karşısında titrer. Çaresiz ve felaketlere boğulmuş Türk'ün evladı, kardeşçe, merhamet dolu bir bakış arar. Ancak Türk'ün felaketlere boğulmuş evladını ne dinleyen ne de avutan birileri vardır. Cavid, Türklerin bu hâline üzülerək ona bu yaşayışı yakıştıramaz ve ölümü dahi böyle yaşamaktan daha kabul edilebilir görür.

Mehmet Âkif ve Hüseyin Cavid, şiirlerinde görenek meselesine de değinirler. Göreneğin köhneleşmiş uygulamalarına sıkı sıkıya karşı çıkan şairler, medenileşme sürecinde karşılık bulamayan uygulamaların terk edilmesini ve yeni uygulamaların millî süzgeçten geçirilmesini savunurlar.

Mehmet Âkif'in *Süleymaniye Kürsüsünde* şiirinde Vaiz, Çin'den bahsederek İslam dünyasının da içinde bulunduğu durumu anlatır. Vaiz'e göre dert umumdur. Müslümanların hepsi aynı hâldedir:²⁶

Çin'de, Mançurya'da din bir görenek, başka değil.

Müslüman unsuru gâyet geri, gâyet câhil.

Acaba meyl-i teâlî ne demek onlarca?

"Böyle gördük dedemizden!" sesi milyonlarca

Kafadan aynı tehevürle bakarsın, çıkıyor!

Arş-ı âmâli bu ses tâ temelinden yıkıyor. (s. 152.)

Âkif'e göre Çin'de, Mançurya'da din, görenekten ibarettir. Dini, görenekten ibaret gören Müslümanlar da geri kalmış. Âkif, Çin'deki Müslümanların ilerleme konusunda bir isteklerinin olmadığını söyler. Onlar "Böyle gördük dedemizden" diyerek göreneğe saplanmışlar. Görenek üstelik sadece Çin'de salgın hâlini almaz:

²⁶ Çantay, **a.g.e.**, s. 135.

Görenek hem yalnız Çin’de mi salgın; nerde!
Hep musâb âlem-i İslâm o devâsız derde.
Getirin Mağrib-i Aksâ’daki bir müslümanı;
Bir de Çin sûrunun altında uzanmış yatani;
Dinleyin her birinin rûhunu: mutlak gelecek,
“Böyle gördük dedemizden!” sesi titrek, titrek! (s. 152.)

İslam âleminin tamamı o devasız derde, göreneğe saplanmış. Âkif, Batı’nın en ucundan ve Çin Seddi’nin dibinden getirilen iki Müslüman’ın ortak sözünün, “Böyle gördük dedemizden!” olacağını söyler. Bu ifadesiyle dünyanın iki ucunda yaşayan Müslümanların aynı derde sahip olduğunu ifade eder. Âkif, devamında “Böyle gördük dedemizden!” cümlesini dinî açıdan değerlendirir:

“Böyle gördük dedemizden!” sözü dînen merdûd;
Acaba sâha-i tatbîki neden nâ-mahdûd?
Çünkü biz bilmiyoruz dîni. Evet, bilseydik,
Çâre yok, gösteremezdik bu kadar sersemlik.
“Böyle gördük dedemizden!” diye izmihlâli
Boylayan bir sürü milletlerin olsun hâli,
İbret olmaz bize, her gün okuruz ezber de!
Yoksa, bir maksad aranmaz mı bu âyetlerde?
Lâfzı muhkem yalnız anlaşılan, Kur’ân’ın:
Çünkü kaydında değil, hiçbirimiz ma’nânın:
Ya açar Nazm-ı Celîl’in, bakarız yaprağına;
Yâhud üfler geçeriz bir ölünün toprağına.
İnmemiştir hele Kur’ân, bunu hakkıyla bilin,
Ne mezarlıkta okunmak, ne de fal bakmak için! (s. 152-153.)

“Böyle gördük dedemizden!” anlayışı Âkif’e göre dine uygun değildir. Âkif, dine uygun olmayan bu anlayışın yaygın olmasını Müslümanların dini iyi bilmemelerine bağlar. Müslümanlar Kur’an’ın ayetlerini gayet iyi bilmelerine rağmen ayetlerdeki manayı kavrayamamışlardır. Bundan dolayı Kur’an onlar için mezarlıkta okunmak ya da fâl bakmaktan ibaret hâle gelmiştir. Âkif, akılcı yanından dolayı fâla, rüyaya, uğursuzluğa inanmaz; türbelerden medet umulmasından nefret ederdi. Kur’an’ın okunmasıyla hastaların iyileşeceğini bekleyenlere ve ayetleri ölümlere üfleyenlere kızardı.²⁷ O, çalışmadan, elinden geleni yapmadan sadece Kur’an’ın sözlerinden medet umanları eleştirir. Çünkü Allah, kuldân, önce çalışmasını, elinden geleni yapmasını; ardından onun hükümlerine sarılmasını ister. Allah Kur’an’ı, sözlerinden medet umulsun diye değil, insanlar anlasın ve hayatlarında rehber edinsinler diye indirmiştir. Anlaşılacağı üzere Âkif, dini saran köhneleşmiş göreneklerden hoşnut değildir. Bu göreneklerden arınmış İslâm dinini de *Asım* şiirinde şu şekilde arar:

Ah o din nerde, o azmin, o sebâtın dîni;

O yerin gökten inen dîni, hayâtın dîni?

Bu nasıl dar, ne kadar basmakalıp bir görenek?

Müslümanlık mı dedin?.. Tövbeler olsun, ne demek!

Hani Kur’ân’daki rûhun şu heyûlâda izi,

Nasıl İslâm ile birleştiririz kendimizi? (s. 370.)

Âkif, yaşadığı dönemdeki İslâm dininin uygulama şekline bakar ve geçmişin azim, sebât dolu dinini arar. Dar, basmakalıp göreneklerle çevrelenmiş din anlayışından memnun değildir. Şimdinin dinini, Müslümanlık diye adlandırmak, Âkif’e göre tövbe edilmesi gereken bir düşüncedir.

Âkif, yukarıda da bahsedildiği üzere dini saran ve o günün ihtiyaçlarına cevap vermeyen göreneklerden şikâyetçidir. *Asım* şiirinin devamında Âkif, dini saran yedi yüzyıllık uygulamalar ve eserler aracılığıyla dinin ihtiyaçlarını gidermeye çalışmanın yanlışlığından bahseder:

Yedi yüz yıllık eserlerle bu dînin hâlâ,

²⁷ Kuntay, **a.g.e.**, s. 296.

İhtiyâcâtını kâbil mi telâfi? Aslâ.

Doğrudan doğruya Kur'an'dan alıp ilhâmı,

Asrın idrâkine söyletmeliyiz İslâm'ı. (s. 378.)

Âkif, ilhamını Kur'an'dan alan bir yöntemle ve çağın anlayışına uygun şekilde İslam'ın yorumlanmasını ister. O, dini asıl anlamından uzaklaştıran hurafelere, taassuba, batıl inançlara şiddetle karşı çıkar. İslamiyet'in yanlış inanç ve yöntemlerden sıyrılıp insanlıkla beraber yürütmesi, ilerlemesi gerektiğini düşünür.²⁸

Hüseyin Cavid, *Azer* poemasının *Köyde* isimli bölümünde Azer'in görüşüne göre sözleri mevhumattan ibaret İranlı bir dervişten ve ona kanaan halktan yakındır. Azer, elinde nacağı ile efsanelerden söz eden İranlı derviş hakkında şunları söyler:

İranlı bir dərviş əldə nacağı

“Hu, mədəd, ya Əli!” deyə söyləndi.

Bəhs edərək qədim əfsanələrdən,

Keçmiş ərəbləri öyüb dururdu.

Sonra “hiçdir insan, hiçdir nə görsən,

Hiçdir cihan...” deyə saçıb savurdu.

Azər gülümsədi: “Tuhaf şey! dedi,

Hərifin satdığı məta: hiç, yalan...

Aldığı bir avuç gümüş... hey, gidi!

Nə boldur bu köydə mevhumat alan!?” (s. 217.)

Azer'in söz konusu şahsı “derviş” olarak tanımlaması ona dinî bir kişilik kazandırır. Azer, dervişin söylediklerini “hiç, yalan” şeklinde nitelerken derviş de bu sözleri karşısında cemaatten bir avuç gümüş alır. Azer, çevredeki insanları asılsız iddialara kandıklarından dolayı eleştirir. Kadim efsaneleri anlatıp geçmiş Arapları öven bu derviş, insanların, gördüklerinin ve cihanın yalan olduğunu söyler. Geçmişe saplanıp kalan, onu öven ve halka mevhumattan başka bir şey sunmayan dervişin sözlerine Azer

²⁸ Malkoç, **a.g.e.**, s. XII.

katılmaz. Mücadeleci bir ruha sahip Azer'in, cihanı "hiç" şeklinde tanımlayan bir kişinin görüşlerine katılması da mümkün değildir. Azer'e göre cihan mücadele meydanıdır. O, yukarıdaki sözleri ile hem dini saran hurafeleri hem de göreneğin faydasız, o çağda karşılık bulmayan ürünlerine karşı çıkar.

Hüseyn Cavid'in de görenekle alakalı Mehmet Âkif'le benzer eleştirileri vardır. Cavid'in Azer poemasının *Mescidde* bölümünde karşı çıktığı anlayış aslında görenekten beslenen, dini kendi çıkarları için kullanan insanlardır:

*Ən gözəl dindir iştə dini-həyat,
Başqa yol yox, ya fənn, ya mevhumat!..
İstər uy dinə, istər uy fənnə,
Çağırır xalqı kəndi cənnətinə. (s. 155.)*

Yukarıdaki dizelerde geçen "Başqa yol yox, ya fən, ya mövhumat!.." ifadesiyle sunduğu tercihte Cavid, okuyucuyu ister istemez bilimi, eğitimi seçmeye yönlendirir. Karşı çıktığı ise göreneğin bir çeşit istenmeyen ürünü batıl inançlardır. Bu dizelerde "mevhumat" kelimesi ile Âkif'in bahsettiği anlamdaki İslam dinini eşleştirmek yanlış olacaktır. Cavid, *Mescidde* bölümünde halka korku salan ve onların korkuları vasıtasıyla maddi kazanım elde eden şeyhi eleştirir, bu şeyhin anlattığı gibi bir İslam dininin olmadığını kasteder. Dolayısıyla "İstər uy dinə, istər uy fənnə" dizesindeki din, şeyhin vaazında bahsettiği hurafelerle dolu inanç sistemidir.

Hüseyn Cavid, 1912 tarihinde yazdığı *İşte Bir Divaneden Bir Hatıra* isimli şiirine "“Sen nesin? Kimsin?” diyen ariflere” sözü ile başlar ve şiirde kendisini "qayğısız bir divanə" şeklinde niteler. Bu şiirde insanlar arasındaki inanç kaynaklı ayrılıklardan yakını; ardından insanların göreneklere, eskimiş inançlara bağlılığından şikâyet eder:

*Haq təcəssüm etsə birdən həpsinə,
Tutduğundan kimsə vaz keçməz yenə.
Çünki pək gücdür unutmaq keçmişİ,
Həm düşünmək istəmƏz bir çox kişi.*

Hökm edər “mazi” bütün vicdanlara,

“Əskilik” eylər nüfuz ızanlara.

Əski adətlər birər zəncir olub,

Dəmbədəm etməkdə təsxiri-qülub.

Sorsalar: dünyada kimdir hökmdar?

Bən derim: ölmüşlər, ölmüş duyğular. (s. 87.)

Cavid, yanlış inançlara bağlılığı çok kuvvetli görür. Hak cisimleşip karşılarna çıksa ve yollarının yanlış olduğunu söylese dahi insanlar tuttıkları bu yoldan vazgeçmez. Eski âdetler birer zincir olmuş, her an kalpleri büyülüyor. Cavid'e göre bu dünyada hüküm süren, ölmüşler ve ölmüş, hükmünü kaybetmiş duygulardır.

Hüseyin Cavid yukarıda *İşte Bir Divaneden Bir Hatıra* şiirinden alınan dizelerde insanların göreneğe saplanmasını genel bir şekilde eleştirir. Azer poemasının “Oktaybr için” alt başlığı ile yazdığı ve *Selma'nın Sesi* adını verdiği şiirde ise şahit olduğu bir olay ve Selma'nın geleneğin oluşturduğu engeli aşma çabası üzerinden eleştirilerini yapar. Bu şiirde Azer, güzel sesli bir kızın okuduğu şiiri ıtır. Güzel sesin sahibi yetim kız Selma'dır. Selma, evindeki dikiş makinesi ile gömlek dikerek annesine yardım eder. Azer, Selma'ya yol gösterir ve onu sanatını icra edebileceği bir kuruma götürür. Selma'nın eğitim alması vesilesiyle onun talihini değiştirmesini sağlar. Bu süreçte Selma ile yaptığı konuşmalarda onun eskimiş göreneklere esir düştüğünü; bahta, talihe inandığını fark eder. Bunun üzerine Selma'ya tavsiyede bulunur:

Dedi Azər: Nə çıxar keçmişdən,

Fəzlə bəhs etməyəlim bir heçdən.

Varsa ən doğru həqiqət, o “bu gün!”

“Bu gün”ün hökmünü öyrən də düşün! (s. 225-226.)

Azer, tavsiyeleri ile Selma'yı eskimiş fikirlerden sıyrılmaya çağırır ve ona inkılapla kurulan yeni dünyanın yollarını gösterir.²⁹

²⁹ Ceferov, **Hüseyin Cavid**, s. 222.

Hüseyn Cavid *Azer* poemasının *Deniz Kenarında* bölümünde geleneğin savunucusu ihtiyarlardan ve medeniyeti inşa edecek gençlerden bahseder. Poemanın *Selma'nın Sesi* bölümünde genç Selma aracılığıyla geçmişin "hiç" hükmündeki kurallarının fayda sağlamayacağını savunan Hüseyn Cavid, poemanın *Deniz Kenarında* bölümünde de yine gençleri ön plana çıkarır. *Azer*, mayıs ayında sahilde eğlenen, şarkı söyleyen gençleri tasvir eder. Gençler zaman zaman şarkı söylerler ve onların bu hâinden kenarda uyuklayan ihtiyarlar şikâyetçidir. *Azer*, gençlerden şikâyet eden ihtiyarların sözlerini duyar ve bu sözlere güler. Ardından ihtiyarlara seslenir:

Azər bunu seyr edərək qəhqəhələrlə güldü;
Günü keçmiş nasehlərə yaqlaşaraq "dur!" dedi;
Sizin tərbiyənz artıq bu gün için əskidi.
Siz nəsiniz? Qırqu, zillət bayquşları... cümlənz
Kəklik kibi başı qarda, quyruğundan xəbərsiz. (s. 212.)

Azer, gençlerden şikâyet eden ihtiyarları günü geçmiş nasihatçiler olarak adlandırır. Onların aldığı eğitim, terbiye artık eskimiş ve geçerliliğini yitirmiştir. *Azer*'e göre ihtiyarlar kuyruğundan habersiz, başı karda gizli kekliklerdir. *Azer*'in sözleri günü geçmiş, uygulamada kendisine yer bulamayan göreneğin bir eleştirisidir. Bu göreneği temsil edenler de gençleri eleştiren ihtiyarlardır. *Azer*, ihtiyarların ardından gençlere seslenir:

Saqın! dedi dinləməyin teli qırıq sazları.
Hər sözə bel bağlayıb da mə'yus olmayın, Xayır;
Duyduğunuz laqırdılar başdan-başa saçmadır.
Hər saçmaya aldanmayın "haq və həqiqət" dəyə,
Onlar sizi sürükləyir sönüklüyə, hiçliyə,
Əsrin yavruları olun... əvət, ancaq cəsarət,
Ancaq çəlik qollar verir insanlara səadət.
Çırpınış sükutdan gözəl, gülüş iniltidən xoş,

Günəş kölgədən uğurlu... çalış nura doğru qoş!

(...)

Artıq yetər, evinizin çəpərini aşmalı,

Qartal kibi geniş üfüqlərə doğru qoşmalı... (s. 212.)

Azer, gençlere ihtiyarların sözlerini dinleyip üzülmemelerini söyler. Çünkü ihtiyarların sözleri baştan başa boş lakırdıdır. Gençlerin her sözü hak ve hakikat zannetmemeleri gerekir. Zamanı geçmiş ihtiyarların sözleri onları, sönüklüğe ve hiçliğe sürükler. O hâlde gençlerin bu sözleri dinlememesi ve asrın insanı olması şarttır. Onlar, asrın insanı olup çelik kollarıyla cesurca çalışırsa o zaman saadete erişeceklerdir. Artık gençlerin kendilerine çizilen sınırları aşıp kartal gibi geniş ufuklarda mutluluğu araması gerekir.

Hüseyn Cavid, *Azer* poemasının *İsyan* isimli bölümünde gençlere seslenerek onlar vasıtasıyla ilerlemekle alakalı görüşlerini de açıklar:

Hər fəlsəfə, qanun dəyişirən,

Bir nöqtədə dursan da düşünsən,

Məqbər yapacaqlar kəmiyindən.

İsyan!..

Hər əski hürufata da isyan!..

İsyan!..

Hər köhnə xurafata da isyan!.. (s. 240.)

Dünyada her felsefe ve kanun değişirken insanın bir noktada durup değişime direnmesi, onun sonu olacaktır. Çağa ayak uydurmak için de insanın eski, köhne hurafelere isyan etmesi ve onları ortadan kaldırması gerekir. Azer'in gençlerin görüşlerine katılıp katılmadığı onların görüşlerine karşı çıkan insanlara verdiği cevaptan anlaşılır:

Yoq, sizlərə aid deyil əsla çalınan saz;

Bəsbəlli, kötülülər aşılmaz.

Yalnız yaşərən tazə fidanlar

Az-çoq yenilik zevqini anlar.

Əcdadımızın adəti belli,

Hər haləti bəlli...

Lakin biz o adətləri atdıq,

Atdıq, bu gün artıq

Onlardakı əfsanəli şeylər,

Bizlərcə sönük uyquya bənzər. (s. 241.)

Azer, ecdadın sönük uykuya benzeyən, efsanelər içeren âdetlərinin, ortadan kaldırıldığını ve çağın, gençlərin çağı olduğunu söyler. Çünkü yenilik zevkini ancak yeşeren taze fidanların, gençlərin, anlayabileceğini düşünür. Gençlərin önünün açılması gerektiğini düşünen Azer, “biz” diye tabir ettiği kitlenin ne yaparsa yapsın eski âdetlərdən kurtulamayacağını söyler:

Bizlərdəki adət də təbii

Bunlarca sönük, yıpranmış əski...

Bilməm ki, bu yorğun yürüyüşlə

Gənclik niçin uysun bizə, söylə!

Bizlər yeniləşsək bilə, daim

Bir əskilik az-çoq bizə hakim...

Ən doğru yol iştə!

Heç olmayalım onlara əngəl bu gedişdə. (s. 241.)

Azer’in yuxarıdakı dizelerde hitap etdiyi kitlenin və hətta Azer’in, gençlərin hızına yetişməsi mümkün deyildir. Eskiylər yeniləşməyə çalışsalar da hətta onlara əskilik, eski âdetlər hâkim olmaya davam edəcəkdir. O hâlde, gençlərə engel olunmaması və arkadan gələnlərin gençlərə uyum sağlamağı gerekir. Azer’e görə Şark’ın kurtuluşu, gençlərin gayreti və metanetiylə yeniləşmənin gerçəkləşdirilməsinə bağlıdır:

*Onlar qoşacaq, çarpışacaqlar,
Bir çox uçurumlar aşacaqlar.
Lazimsə cəhalətlə güləşmək,
Bir çarə var: ancaq yeniləşmək!
Onlardakı himmət və mətanət
Qırbaclayacaq Şərqi nihayət.
Onlardakı qüdrət və məharət
Er-gec verəcək xalqa səadət.
Onlar mədəniyyətlə günəşlər yaqacaqlar,
Keçmişlərə üstədən baqacaqlar. (s. 241.)*

Azer, gənclərin gələneği reddeden, yenilikçi tavrılarını destekler. Cəhaletlə mücadele edəcək, birçok zorluğu aşacaqlar gənclərdir. Bəylece gənclər kudret, maharet, himmet ve metanetleri sayesinde Doğu'yu harekete geçirecek ve halka mutluluk verecektir.

Hüseyn Cavid, yukarıda göreneğe ait bazı kuralların eleştirisini yaparak geleceği inşa edeceklerin gənclər olduğunu söyler. Mehmet Âkif, *Asım* şiirinde, Asım'ın neslinden umutlu olduğunu görenek eleştirisi yapmadan dile getirir:

Hâle baktıkça adam kahroluyor, elde değil;

Bizi kim kurtaracak, var mı ki bir başka nesil?

– *Âsım'ın nesli, Hocam*

– *Nerde!*

– *Hayır, haksızsın!*

Gâlibâ oğlana pek fazla bugünler hırsın?

– *Âsım'ın nesli... diyorsun. Ne uzun boylu hayâl!*

– *Âsım'ın nesline münkâd olacak istikbâl. (s. 384.)*

Mehmet Âkif, geleceğe boyun eğdireceklerin Asım ve onun nesli olduğunu söyler. Böylece Genç Asım'a ve onun nesline geleceğin inşası vazifesini layık gören Âkif ile Hüseyin Cavid, aynı noktada buluşurlar. Âkif'in Asım'ın neslini kurtarıcı olarak görmesinin sebebi de Asım'ın gıpta edilecek özellikleridir:

Yalınız göğsünün eb'âdı mı sandın yüksek?

În de a'mâkına bir bak, ne derinmiş o yürek!

Dalgalandıkça içinden taşan îman denizi,

Dökülen hisleri gör: İncilerin en temizi.

Gövde yalçın kayadan âbide, lâkayd-ı ecel;

Sanki hiç duygusu yok... Bir de fakat rûhuna gel;

O ne ifrât ile rikkât! Hani, etsen ta'mîk,

Bir kadın rûhu değildir o kadar belki rakîk.

Sonra, irfânı için söyleyecek söz bulamam;

Oğlanın bildiği, öğrendiği her şey sağlam.

Boynu dehşetli, evet, beyni de lâkin zinde;

Kafa enseyle berâber gidiyor seyrinde. (s. 390-391.)

Asım'ı ve neslini geleceğin inşasında sorumlu kılan özellikleri yüksek imana ve bilgi birikimine sahip olmalarıdır. Bedenen sağlıklı, zihnen güçlü bu nesil sayesinde devlet ve millet kurtuluşa erecektir.

Mehmet Âkif, yukarıda verilen bölümlerde İslamiyet'i saran hurafelerden ve köhnemiş göreneklerden şikâyet ederken geleceği de Asım ve neslinin inşa edeceğini söyler. Eleştirilerini yapan Âkif, *Süleymaniye Kürsüsünde* şiirinde Müslümanların karşısına örnek toplum olarak Japonları çıkarır:

Sorunuz, şimdi Japonlar da nasıl millettir?

Onu tasvîre zafer-yâb olamam, hayrettir!

Şu kadar söyleyeyim: Dîn-i mübînin orada,

Rûh-ı feyyâzı yayılmış, yalnız şekli Buda.

Siz gidin, safvet-i İslâm 'ı Japonlarda görün!

O küçük boylu, büyük milletin efrâdı bugün,

Müslümanlıktaki erkânı siyânette ferîd;

Müslüman denmek için eksîği ancak tevhîd. (s. 153-154.)

Mehmet Âkif için din, hayatındaki en kıymetli değerdir. Ancak o, insanları sınıflandırırken ya da takdir ederken sadece dine odaklanmaz; işlerini iyi yapıp yapmadıklarına da bakardı. Âkif, Batı'daki bilimsel gelişmeleri takip eder hatta Pasteur*'u bilime yaptığı katkılardan ve dindarlığından dolayı överdi.³⁰ İslamiyet'e bağlılığı, Müslüman olmayan bir bilim adamını dindarlığından dolayı övmesine engel değildir.

Mehmet Âkif, Japonların nasıl bir millet olduğunu anlatmaya gücünün yetmeyeceğini söyler. Ancak yine de sözlerine devam ederek Japonya'da Dîn-i mübîn'in ruhunun çoktan yayıldığını ifade eder. Âkif, İslamiyet'in saflığını, nasıl yaşanması gerektiğini görmek isteyen kişileri Japonya'ya, o küçük boylu, büyük milletin bireylerini görmeye davet eder. Âkif'e göre Japonların ideal Müslüman'dan tek eksîği "tevhîd"tir. Âkif, şiirin devamında Japonların sahip olduğu meziyetleri sıralayarak aslında ideal Müslümanın taşıması gereken özellikleri söyler:

Doğruluk, ahde vefâ, va'de sadâkat, şefkat;

Âcizin hakkını i'lâya samîmî gayret;

En ufak şeyle kanâ'at, çoğa kudret varken;

Yine ifrât ile vermek, veren eller darken;

Kimsenin ırzına, nâmûsuna yan bakmayarak,

Yedi kat ellerin evlâdını kardeş tanımak;

"Öleceksin!" denilen noktada merdâne sebat;

Yeri gelsin, gülerek, oynayarak terk-i hayât,

* Louis Pasteur, kuduz aşısını bulan Fransız biyolog ve kimyager.

³⁰ Kuntay, **a.g.e.**, s. 195.

İhtirâsât-ı husûsiyyeyi söyletmeyerek

Nef’-i şahsîyi umûmunkine kurbân etmek. (s. 154.)

Doğruluk, anlaşılmaya uymak, sözünde durmak, acizin hakkını korumaya çalışmak, çoğu elde etmeye gücü yetmesine rağmen azla yetinebilmek, kendi imkânı kısıtlıken bile ihtiyacı olana verebilmek, insanların namusuna yan bakmamak, yabancıyı dahi kardeşi olarak görebilmek, öleceğini bilse bile mertçe direnebilmek, yeri geldiğinde de gülerek ölüme gitmek, şahsi isteklerini bir kenara bırakıp kendi çıkarını toplumunkine kurban edebilmek... Japonların bu özelliklerinin Müslüman olduğunu söyleyen insanlarda da bulunması gerekir. Çünkü Japonların Müslümanlardan tek farkı “tevhit”tir. Âkif’e göre Japonların ilerlemesini sağlayan işte, yaşayışta bu özellikleri taşımalarıdır. Âkif, sözlerinin devamında Japonların medenileşme yönteminden de bahseder:

Âdemin en temiz ahfâdına mâlik bir ada.

Medeniyet girebilmiş yalnız fenniyle...

O da sâhiplerinin lâhik olan izniyle.

Dikilip sâhile binlerce basîret, im’ân;

Ne kadar maskaralık varsa kovulmuş kapıdan!

Garb’ın eşyâsı, eğer kıymeti hâizse yürür;

Moda şeklinde gelen seyyie gümrükte çürür! (s. 154.)

Japonya’ya, insanların en temiz çocuklarını barındıran bu adaya, medeniyet sadece bilimiyle girebilmiş. Ancak bilim bile yetkililerin izni ile kabul edilmiş. Bilimi alırken bu kadar dikkatli davranan Japonya, Batı’nın moda diye Japonya’ya ulaşan her türlü eşyasını eğer ki ihtiyaçlarını karşılamayacaksa gümrükte çürümeye bırakmış. Dolayısıyla Japonya, medeniyet unsurlarını ülkesine alırken seçici davranmış ve kabul ettiklerini de millî bir süzgeçten geçirmiştir.

Medenileşme açısından başka toplumların övgüsü Hüseyin Cavid’de de görülür. Cavid, Azer poemasının *Garp’a Seyahat* bölümünde Azer’in o esnada bulunduğu

Avrupa şəhərində yaşayan insanların özelliklərini Azer'le sohbet eden bir gənc vasitəsilə anlatır:

*Hər ocaqda, hər bucaqda bilgi, hünər mə'bədi var,
Hər yüzdə ruh yüksəkliyi, hər gözdə bir zəka parlar,
Çəlik əsəblər durmadan həp yeni bir zəfər arar,
Hər qafada bir iman var əməkdəki səadətə. (s. 162.)*

Mehmet Âkif'in Japonlarda tespit etdiyi meziyyətlərin bəzıları, bu Avropa şəhərində də görülür. Her evdə, hər bucakta bilgi, hüner məbədi var; hər gözde zəkâ parlar, hər ruhta bir yücelik var. Bu insanların çeliktən asapları durmadan çalışıb həp yeni zaferlər peşində koşar. Her birey, çalışdığına eməğinin karşılığını alacağına inanmış bir şəkildə gayret eder. Ancak bu insanların meziyyətləri olduğu gibi eksiklikləri də vardır:

*Bu yərlərdə yalan, qəraz, qayğısızlıq da yoq deyil,
Kölgeli vicdanlar da çox... zahirdə pək kibar, əsil.
Süsler içində qıvrılan gövərçinlər də var: səfil...
Fəqət yenə həp üstündür fəzilət eşqi zillətə. (s. 162.)*

Bu yerlərdə yalan, garaz, kayğısızlıq; dış görünüşü pek kibar və asil gözüксе de gölgeli vicdana sahip insanlar da vardır. Eksiklikləri ifade eden gənc, yine de bu toplumda fazilet aşkının zillətə üstün geldiğini söyler. Elbette gəncin övgüleri salt Batı övgüsü olarak görülməməlidir. Hüseyin Cavid gəncin övgüleriyle Azərbaycan halkına da mesaj verir.

Âkif'e göre Japonlar yaşayış bakımından ideal Müslüman'ın taşınması gereken özelliklərə sahiptir. O hâlde Japonları bu şəkildə geliştiren, İslamiyyət'in emrettiği yaşam tarzına sahip olmalarıdır. Hüseyin Cavid də *Nevha* isimli şiirində medenileşme ateşinin sönmesinin sebeplerinden biri olarak insanların İslam dinini terk etmesini gösterir:

*Millət vücudi fani olub, iki göz qalıb,
İslam dini tərک olub, ancaq ki, söz qalıb,
Xaki-vətən həvaya gedib, bəlkə toz qalıb,*

Sönmüş tәмәddün atəsimiz, bircə köz qalıb,

Söndürmək istiyorlar onun da ziyasını. (s. 121.)

Cavid, insanların İslami yaşayışı terk ettiğini, dinin sadece adının kaldığını; vatan toprağının önemini yitirdiğini, medenileşme ateşinin sönüp sadece közünün kaldığını söyler ve birilerinin bu közün son ışığını da söndürmek istediklerini dile getirir. Cavid, toplumdaki geriliğin sebeplerini bu şekilde tespit eder. Mehmet Âkif, Japonların gelişimini, Müslümanların taşınması gereken özelliklere sahip olmalarına bağlıyordu. Hüseyin Cavid de medenileşme ateşinin sönmesinin sebeplerinden birinin İslamiyet'in sadece sözünün kalması ve toplumun İslamiyet'e uygun yaşamaması olduğunu söyler. Böylece Âkif'le ortak noktada buluşurlar.

Süleymaniye Kürsüsünde şiirinde Âkif, Japonlar aracılığıyla ve yukarıda açıklanan dizelerde medeniyet unsurlarının millî bir süzgeçten geçirilerek alınması gerektiğini ve İslam dinine uygun bir yaşayışla gelişmenin sağlanabileceğini savunuyordu. Hüseyin Cavid de *Azer* poemasının *Bayramdı* isimli bölümünde yenilik adı altında edinilen bazı davranışların eleştirisini yapar. Azer, bu bölümde bir bayram gününün tasvirine başlar. Azer etrafı gözlemlerken ona nazlı bir hilkat yanaşır. Azer'in çocukken tanıdığı bu kız artık büyümüş ve genç kız olmuştur. Azer onu süzer ve süslendiğini görür. Gördüğü manzara hoşuna gitmez:

Xayır, xayır... -dedi Azər: şu pudralar, boyalar

Deyil gözəllər için... kim sürərsə illəti var. (s. 201.)

Azer, genç kızların bu şekilde süslenmesini hoş karşılamaz. Ona göre yüze sürülen pudralar, boyalar ancak kusuru örtmek için kullanılır. Genç kızla konuşmasının ardından Azer'i gören bir kız topluluğu ona yaklaşır ve içlerinden en güzelin kim olduğunu sorar. Azer onlara şu cevabı verir:

(...) Söz yoq, həpiniz şimdi gözəl...

Seçəməm bir-birinizdən sizi bən, ən əvvəl

Sıyrılın həp boyalardan, tozdan.

O zaman ayrılır əlbəttə gözəldən çirkin,

O zaman bəlli olur doğru, yalan. (s. 201-202.)

Kızların bu sözler üzerine kendilerini savunmasının ardından Azer'in onlara verdiği cevap aynı zamanda onun yenilik anlayışını da gösterir:

Yenilik xoş, moda xoşdur, lakin

Böylə sərsəm yenilik pək çirkin. (s. 202.)

Azer, yeniliklere karşı değildir. Ancak ona göre her yeni ürünü kabul etmek gibi bir zorunluluk yoktur. Yenilikler belli bir süzgeçten geçirilmeli, doğru ve yanlışlığın ya da faydalı olup olmadığına bakılmalıdır.

Hüseyin Cavid ve Mehmet Âkif geleneğe, maziye topyekûn karşı değildir. Karşı oldukları hurafelerdir. Mehmet Âkif, 13 Kasım 1919 tarihli *Gölgeler/Azimden Sonra Tevekkül* şiirinde tevekkülü yanlış anlayan, Allah'a dayandık diyerek gayret etmeyen kişileri eleştirir. Bu şiirinde önce çalışmanın, sonra Allah'a dayanmanın gerekliliğini anlatır. Âkif, geleceğe ulaşmanın ancak geçmişi unutmamakla mümkün olduğunu dile getirir:

“Dünyâ koşuyor” söz mü? Berâber koşacaktın;

Heyhât, bütün azmi sen arkanda bıraktın!

(...)

Dünyâ koşuyorken yolun üstünde yatılmaz;

Davranmayacak kimse bu meydâna atılmaz.

Müstakbeli bul, sen de koşanlarla bir ol da;

Mâzîyi, fakat, yıkmaya kalkışma bu yolda.

Ahlâfa döner, korkarım, eslâfa hücûmu:

Mâzîsi yıkık milletin âtîsi olur mu? (s. 424-425.)

Dünya koşuyorken, büyük bir ilerleme içerisindeyken Müslümanlar, azmi bırakıp uykuya dalar; ilerlemez. Müslümanların koşanları yakalaması için geleceği keşfetmesi gerekir. Yalnız keşfi yaparken geçmişi yıkmaması şarttır. Çünkü Âkif, geçmiş yıkık milletin geleceğinin de olmayacağını düşünür. Âkif'in geçmiş ve gelecek

arasında kurduğu bağlantı, onun sosyolog yönünün de kanıtıdır. O, “içtimaiyat” dediği sosyolojiyi, geçmişin mirasından yararlanarak daha mutlu ve refah düzeyi yüksek bir geleceğe ulaşmanın araç ve yöntemlerini bulmaya çalışan bir bilim dalı olarak görür.³¹

21 Mart 1930 tarihli *Gölgeler/Ne Eser Ne De Semer* isimli şiirine “Ölen insan mıdır, ondan kalacak şey: Eseri/Bir eşek göçtü mü, ondan da nihâyet: Semeri.” (s. 456.) dizeleriyle başlayan Âkif, bu şiirde insanların beka hırsına akıl erdiremediğini söyler. O, yeni neslin geçmişin değerlerini anlayamayabileceğini ve onlara gereken değeri veremeyebileceğini şu şekilde dile getirir:

*Dün, beyinlerde kıyâmet koparan “hikmet”i al,
Bugünün zevkine sor: Beş para etmez ciğeri!
Gündüzün, başların üstünde gezen “şâheser”in,
Gece, şâyed, arasan, mezbeledir belki yeri! (s. 456.)*

Dün beyinlerde kıyamet koparan hikmet, bugünün zevkine göre beş para etmezdir. Gündüz büyük takdir toplayan şaheser, gece olduğunda çöplük değerindedir. Âkif, benzetmeleriyle geçmişin değerlerinin şu anda anlaşılmadığını ve önemsiz görüldüğünü söyler.

26 Haziran 1913 tarihinde yazdığı *Hatıralar/Hadîs Meâl-i Celîli (Hadîs-i Şerîf, Feyzu'l-Kadîr, 6-67)* isimli şiirine “Kim Müslümanların derdini kendi derdine mâl etmezse onlardan değildir.” hadisi ile başlayan Âkif, hakiki Müslümanların bu dünyadan göçtüğünü anlatır. Bu sözlerinde yaşayan Müslümanlara sitem vardır:

*Müslümanlık nerde! Bizden geçmiş insanlık bile...
Âlem aldatmaksa maksad, aldanın yok, nâfile!
Kaç hakîkî müslüman gördümse, hep makberdedir;
Müslümanlık, bilmem amma, gâlibâ göklerde dir!
İstemem, dursun o pâyansız mefâhir bir yana...
Gösterin ecdâda az çok benzeyen bir kan bana! (s. 269.)*

³¹ Zafer Cihrioğlu, Musa Tektaş, **Mehmet Âkif Ersoy’un Şiirlerinde Sosyolojik Temalar**, Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 7, Sayı 1, 2019, s. 104.

Gerçek Müslümanların çoktan öldüğünü, bedenlerinin toprakta, ruhlarının göklerde yer aldığını söyler. Âkif, bu dizeleriyle ecdadın övgüsünü yapar. Ancak asıl amacı hayattakileri, İslam dinini yeterince doğru yaşamadıklarından dolayı eleştirmektir.

Hüseyn Cavid'in Azer poeması aracılığıyla görenek hakkında yukarıda verilen görüşleri, onun geçmişi tamamen silip attığını göstermez. *Koca Bir Türk'ün Vasiyeti* isimli şiirinde Hüseyn Cavid, toplumun tarih bilincine sahip olmasını, varlığını koruması için gerekli görür:

Bir millət öz kökü üstə bitər, böyür, yüksəlir,

Köksüz ağaç çabuq qürur, çiçək açmaz, bar verməz.

Bağın, görün tarixiniz sizə nələr göstərir,

Həp şərəf, həp böyüklükdür, ancaq şaşılar görməz. (s. 128.)

Hüseyn Cavid'e göre bir millet tarihi üzerine gelişir, büyür. Nasıl ki köksüz ağaç büyümez, çiçek açamaz ve meyve veremezse tarihini bilmeyen millet de varlığını devam ettiremez. Bu dizelerden anlaşılacağı üzere Hüseyn Cavid de Mehmet Âkif gibi tarih ve görenek konusunda seçicidir. Yalnız Hüseyn Cavid, Mehmet Âkif'ten farklı olarak Türklüğü vurgular. Cavid'e göre toplumu bir arada tutan köktür, o kök de Türklüktür. Mehmet Âkif'in ise geçmişte aradığı, ideal İslam'ın yaşandığı dönemlerdir.

Hüseyn Cavid, poemanın *Köyde* bölümünde yukarıda bahsedilen İranlı derviş gibiler yerine saz âşıklarını tercih ettiğini söyler. Dervişin köye geldiği sırada aynı zamanda köyde de düğün vardır. Düğünde bir âşık, sazı eline alır ve şiirini söylemeye başlar. Ayrıca düğün dolayısıyla güreş müsabakası düzenlenir. Müsabakaya katılan ve büyük başarı gösteren genç muallimin güreşe "eski âdet" demesi üzerine Azer, muallime cevap verir:

Dəmin güləşməyə "əski adət" dedin,

Bən şaşırdım, bəlkə onu fərq etmədin.

Əski olsun, bu xoş adət ən mədəni,

Ən yaldızlı adətlərdən daha yeni... (s. 220.)

Azer, görenek konusunda se cidir. Onun güreşi ayrı bir yere koymasının sebebi aynı bölümde geçen, “Sağlam b d n, sağlam sinir, sağlam beyin.” (s. 220.) isteğidir. Hüseyin Cavid, Azer aracılığıyla geleneğın işlevsel ve faydalı olması gerektiğini söyler. Mehmet  kif’in de g reneğı topyek n reddettiğini söylemek mümkün değildir. Âkif, toplumu durağanlaştıran hatta gerileyen göreneklere karşıdır.

Mehmet  kif’in  irlerinde İslamiyet ile ilgili çok sayıda dize mevcuttur. O, genel olarak İslamiyet’in yanlış yaşanmasından ve anlaşılmamasından yakındır. İslamiyet ile medeniyet unsurlarının birbirine zıt olmadığından bahsederek kurtuluşun İslamiyet’in koyduğu kurallara bağlı kalarak mümkün olacağını dile getirir. İslam coğrafasında görenek adı altında hâkim yanlış inançları eleştirir, tevekkülün doğru ve yanlış uygulamalarını anlatarak halka yol gösterir. Daha önce değinildiği ve değinileceği üzere “ alı ma Fikri”, “Eğitim”, “Mücadele” gibi unsurları  kif, İslami bir bakış açısı ile ele alır ve ilerlemenin gereği olarak bu unsurları okuyucuya sunar. Hüseyin Cavid’de ise din,  irlerin merkezinde yer alan bir kavram değildir. Şair, zaman zaman dinî konulara değinir; Azer poemasında da din adamlarının İslam’ı, kendi çıkarlarına uygun şekilde ve dinin gereklerine ters anlatmalarından duyduğu rahatsızlığı ifade eder. Hüseyin Cavid, dini sarmalayan yanlış inançlardan yakındır; dini kendi çıkarlarına alet eden din görevlerini eleştirir. Mehmet  kif’le ortak olarak dinî gerekçelerle bu dünyayı yalan ve geçici görüp çalışmayı terk eden insanların bu davranışını doğru bulmaz. Hüseyin Cavid,  kif’ten farklı bir şekilde böyle yaşayan insanların dervişane yaşam tarzını arzuladıklarını ve bu arzudan hazzetmediğini söyler. Âkif ise “derviş” kelimesini kullanmaz, kurtuluşun hem bu dünya hem de ahiret için çalışmakla mümkün olacağını dile getirir.

2. 3. Eğitime, Eğitim Kurumlarına ve Muallimlere Yaklaşım

Mehmet Âkif ve Hüseyin Cavid gerek şiir gerekse makale, mektup vb. düzyazılarında eğitime ve eğitimin önemine yer verirler. Hüseyin Cavid, özellikle makalelerinde eğitim meselesine sıklıkla değinir; sınıfların büyüklüğünden okuldaki merdivenlerin genişliğine kadar eğitimle alakalı oldukça ayrıntılı fikirlerini açıklar. Ancak eğitim hususunda onun üzerinde durduğu en önemli konulardan biri ana dilde eğitimidir. Ayrıca kız çocuklarının eğitimine de büyük önem verir. Mehmet Âkif'in şiir ve düzyazılarında eğitim meselesinde değindiği noktalar özellikle *Asım*'da Hocaşade ile Köse İmam'ın tartışmalarında görülen medrese-mektep ikililiğidir. Ayrıca eğitim kurumlarında dinin doğru bir şekilde öğretilmesinin yanında pozitif bilimlere de gerektiği şekilde yer verilmesi zarureti sıklıkla dile getirir.

Mehmet Âkif ve Hüseyin Cavid, eserlerinde bilgiye ve öğrenmeye duydukları ihtiyaçtan bahsederler. Onlara göre bilmek, araştırmak ve öğrenmek insan olmanın gereğidir. Hüseyin Cavid, kardeşine bir mektup münasebetiyle yazdığı *İlm-i Beşer* isimli şiirinde ilimden, bilgiye ulaşmaktan ve bilgiye ulaşmanın zorluğundan bahseder:

Kəsbi-irfan için, fəzilət için

Çalış, uğraş! Diyorsun... İştə bənim

Ən böyük, ən sevimli amalım,

Qayeyi-məqsədim budur. (s. 41.)

Hayatındaki en büyük maksadını irfan, fəzilət kazanmak olarak ifadə eden şair, şiirin devamında buna ulaşmanın zorluğundan söz eder:

(...)Lakin,

Nə için gizləmək gərək, yetişir...

Nə qədər pürümidü biaram

Gecə-gündüz çalışsam, uğraşsam,

Yenə ən son nəticə hiçlikdir. (s. 41.)

Cavid, gece gündüz aralıksız çalışsa dahi ulaşacağı sonucu “hiçlik” şeklinde niteler. İnsanlığı da bilgiye ulaşma isteğinde kendisine ortak eden Hüseyn Cavid, şunları söyler:

Bəşəriyyət zavallı, pək mə'sum...

Daima bir səraba aldanaraq,

Qoşuyor, sanki bir dəniz bulacaq,

“Bilmək, öyrənmək” öylə bir uçurum

Ki, onun intihası yoq, dibi yoq...

“Bilirim” söyləyən də var pək çox. (s. 41-42.)

İnsanlık; bilme, öğrenme isteğiyle koşar. Cavid bilgiye ulaşma isteğini sonsuz ve dipsiz denize benzetir. Zavallı insanlık da bu denize ulaşmak için sürekli uğraşır. Cavid'e göre insanlığın bilgiye ve öğrenmeye ulaşma isteği seraptır ve insanlık bu seraba aldanır. Son olarak da Cavid, “İlm-i Beşer”i tanımlar:

Bir həqiqət bu gün müsəlləm ikən,

Onu mütləq yarınkı hikmətlər

Zəhrxəndilə örsələr, zədələr,

İki gün sonra eyni hikmətdən

Daha çox şübhələr, tərəddüdlər

Duyar insan, bu işdə elmi-bəşər!.. (s. 42.)

Cavid; ilmi, eğitimi, hayattaki en önemli emeli olarak görür. Ancak mutlak ilme ulaşamayacağı için de üzülür. Bugün kesin şekilde kabul edilen gerçek, yarın ortaya çıkanlarla örselenir, zedelenir. Çünkü insan, sürekli bir arayış içerisinde ve yeni keşifler yapar. Cavid de bu açıklamanın ardından ilm-i beşeri her zaman şüphe etmek, sorgulamak şeklinde tanımlar.

İlm-i Beşer şiirinde gece gündüz çalışsa dahi ulaşacağı sonucun “hiçlik” olduğunu söyleyen Hüseyn Cavid, benzer ifadelere Azer poemasında da yer verir.

Poemanın başında Azer, kulübesinde insanlıktan uzak bir şekilde yıllarca yaşar. Sonra parlak bir gecede ayın ona ilham vermesi üzerine yolculuğa çıkar. *Azer Düşünürken* bölümünde çıktığı yolcuğunun başında bir ressamla karşılaşır. Ressam, Azer'e kim olduğunu sorar. Azer,

Bir yoqsulum, hər diləyim

Diz çökdürür zənginləri.

Bir arifim, bilmədiyim,

Aşar durur ənginləri. (s. 149.)

cevabını verir. Bu sözleri ile kendisini “arif” olarak tanımlayan Azer, “arif” unvanına kendisini layık görse de *İlm-i Beşer* şiirindeki felsefe ile aynı doğrultuda bilmediklerinin enginleri aştığını dile getirir.

İlm-i beşere bu derece önem veren Cavid için ilim öğrenme isteği ve ihtiyacı insan olmanın gereğidir. *Şark-i Rus* gazetesinde 21 Mayıs 1904 tarihinde yayımlanan *Urmiye'den* isimli makalesinin başında yer alan şiirde Hüseyin Cavid, ilimle ilgili görüşlerini şu şekilde açıklar:

O kəs kim elmdən məhrum, cəhlilə “fanatik”dir,

Demə insan o nadanə ki, bir həyvani-natiqdir.¹

Cavid'e göre ilimden mahrum kalmış ve cahilliğin fanatiği olmuş kişiye insan demek doğru değildir. Bu tarz kişilerin konuşan hayvandan farkı yoktur.

Mehmet Âkif, *Hasbihâl* isimli şiirinde çalışmanın ve bir işi zamanında yapmanın önemini anlatır. Âkif, irfan tahsiline ömrün yetmeyeceği, bu yüzden çalışmanın gereksiz olduğu yönündeki görüşleri kabul etmez:

Diyorlar: “Ömrü insanın yetişmez kesb-i irfâna...”

Bu söz lâkin değildir her nazardan pek hakîmâne.

Muhakkaktır ya insanlar için bir gâye-i âmâl;

Edenler ömrünün sâ'atini hakkıyla isti'mâl,

¹ T. Cavid, **Hüseyin Cavid Eserleri**, C.5, s. 184.

*Zaferyâb olmasın isterse varsın asl-ı maksûda,
Düşer bin maksad idrâk eyleyip bir zıll-i memdûda.
Evet, her türlü ma'nâsıyla irfan durdurur azmi...
Fakat, insanlığın ma'nâsı olsun öğrenilmez mi?
Cibillîdir taharrî-i hakikat hırsı âdemde,
Onun mahsûlüdür meşhûd olan âsâr âlemde.
Atâlet fîtratın ahkâmına mâdem ki isyandır;
Çalışsın, durmasın her kim ki da'vâsında insandır. (s. 128-129.)*

Âkif, ömrün irfan tahsiline yetmeyeceğini söyleyenlere karşı çıkar. İrfan tahsili için ömrünün her saatini verimli şekilde kullananlar, belki bu amaçlarını elde edemezler. Ancak bu süreçte binlerce başka maksada ulaşırlar. İnsan gerçeği tamamen bilemese de onun gölgesine ulaşsa dahi insanlıktan nasibini almış olur. Gerçeği arama isteği insanda yaratılıştandır. Bu istekten dolayı dünyadaki eserler ortaya çıkar. Tembellik, yaratılışın kurallarına isyan etmekse insanın da isyana düşmemek için çalışması gerekir.

Hüseyin Cavid, Mehmet Âkif'le aynı "kesb-i irfan" tamlamasını kullanır. Âkif, özellikle "Çalışsın, durmasın her kim ki da'vâsında insandır" dizesi ile insan olmayı çalışmaya bağlar. Çalışmayan, davası olmayan kişi Âkif'e göre insan sınıfına giremez. Hüseyin Cavid de *Urmiye'den* makalesinin başındaki şiirde insan olmanın gereğini cahillikten sıyrılmaya bağlıyordu. Âkif, şiirini çalışmanın, öğrenmenin bir sonu olmadığı ve bu yüzden sürekli bir çabanın gereksiz olduğunu düşünenlere cevap vererek bitirir:

*Diyorlar: "İ'tirâf-ı cehl iken tahsîlin encâmı,
Nedir beyhûde it'âb eylemek şehbâl-i ikdâmı?"
Evet, lâkin varıp ser-hadd-i ma'lûmata bir insan,
O gâyetten demek lâzım ki: "Yok irfan için imkân!"
Hakîkî i'tirâf altında parlar zilli irfânın;*

Budur insanlığın ma'nâsı, en son zevki vicdânın. (s. 130.)

“Tahsilin sonunda insanoğlu cehaletini itiraf edecekse çalışmak lüzumsuz bir iştir.” diyenlerin görüşlerine Âkif karşı çıkar. İnsan, irfan için imkân olmadığı kararını, bilginin son sınırına vardığında vermelidir. Çaba sarf etmeden böyle bir karar vermesi sağlıklı değildir. İnsan, bilginin sınırına varıp irfan için imkân yok dediğinde hakiki itirafta bulunmuş olur. Ancak bu yolda başka maksatlarına ulaşacağı için bu hakiki itiraf altında irfanın gölgesi parlar. İnsanlığın manası da irfanın aslına olmasa da gölgesine ulaşabilmektir.

Hüseyin Cavid’in *İlm-i Beşer* şiiri ile Mehmet Âkif’in *Hasbihâl* şiirinde iki şair âdeta sohbet eder. Âkif, insanda hakikati arama hırslının doğal olduğunu söyler ve âlemdaki her türlü eserin bu hırsın sonucunda ortaya çıktığını belirtir. Ataletin insanın yaratılışına aykırı olduğunu doğrulayan Âkif, o hâlde insanın her ne olursa olsun çalışmaya, öğrenmeye mutlak bilgiye ulaşmaya çalışmasını öğütler. Âkif’e göre insanlığın manası hakiki itiraf altında parlayan irfanın gölgesidir. Hüseyin Cavid de her ne kadar bilginin sınırının olmadığını söylese de bilgiyi aramaktan vazgeçmeyeceğini dile getirip tüm insanlığa da aynı çabayı göstermesini öğütler. Âkif ve Cavid’in mutlak bilgiye ulaşma sürecini sorguladığı bu iki şiirde, ortak sonuçta buluştukları söylenebilir: İnsanlık mutlak bilgiye ulaşmasa da bu yolda öğrendikleri ile dünyaya birçok faydalı eser kazandıracaktır. O hâlde insanın çalışmaktan vazgeçmemesi gerekir.

Mehmet Âkif ve Hüseyin Cavid, yukarıdaki şiirlerde de görüleceği üzere insanın hayatı boyunca bilgiye ulaşmak ve öğrenmek için uğraşması, mücadele etmesi gerektiğini söylerler. Aynı şekilde onlar, cehaletin bireyler ve toplumlar için yıkıcı etkilerinden de bahsederler. Mehmet Âkif, 24 Nisan 1913 tarihli *Hakkın Sesleri/Âyet Meâli (Zümer, 9)* isimli şiirine “Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?” ayet meali ile başlar. Bu şiirinde “son ders-i felaket”^{*}in Müslümanları kendisine getirmesi gerektiğini söyler. Bunun için de öncelikle Müslümanların saplandıkları cehalet bataklığından kurtulması şarttır:

“Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?”

(Kur’an, Zümer, 9)

^{*}“Son ders-i felaket” ile Âkif, I. Balkan Savaşı’nda alınan yenilgiyi kastediyor.

Olmaz ya... Tabî'î... Biri insan, biri hayvan!
Öyleyse, “cehâlet” denilen yüz karasından,
Kurtulmaya azmetmeli baştan başa millet.
Kâfi mi değil, yoksa bu son ders-i felâket?
Son ders-i felâket neye mâl oldu? Düşünsen:
Beynin eriyip yaş gibi damlardı gözünden!
“Son ders-i felâket” ne demektir? Şu demektir:
Gelmezse eğer kendine millet, gidecektir!
Zîrâ, yeni bir sadmeye artık dayanılmaz;
Zîrâ, bu sefer uyku ölümdür: Uyanılmaz! (s. 189.)

Mehmet Âkif, bilmeyeni hayvan, bilen insan şeklinde niteleyerek eğitime ve bilgiye ne kadar önem verdiğini gösterir. Mehmet Âkif'e göre “son ders-i felâket”in gösterdiği, milletin bir darbeye daha dayanamayacağıdır. O hâlde millet bir an önce silkinip kendine gelmelidir. Âkif, “Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?” ayetiyle de bilginin kıymetini dile getirir. Çözüm ise cehalet denen yüz karasından milletin kurtulmaya azmetmesiyle mümkündür. Bu sözlerinin ardından İslam dünyasını silkinmeye ve cehaletten kurtulmaya çağırır:

Yıllarca, asırlarca süren uykudan artık,
Silkin de: Muhîtindeki zulmetleri yak, yık!
Bir baksana: Gökler uyanık, yer uyanıktır;
Dünyâ uyanikken uyumak maskaralıktır!
Eyvâh! Bu zilletlere sensin yine illet...
Ey derd-i cehâlet, sana düşmekle bu millet,
Bir hâle getirdin ki, ne din kaldı, ne nâmûs!
Ey sîne-i İslâm'a çöken kapkara kâbûs,

Ey hasm-ı hakîkî, seni öldürmeli evvel:

Sensin bize düşmanları üstün çıkaran el! (s. 190.)

Yıllarca, asırlarca süren uykusundan dolayı milletin etrafını karanlıklar kaplamış. Her tarafı karanlıklar kaplamışken; gökler, yer ve dünya uyanırken milletin uyuması ancak maskaralıktır. Milletin düştüğü cehalet derdinden dolayı din de namus da artık kalmamıştır. Âkif, gerçek düşman olarak nitelediği kapkara kâbusu yani cehaleti ortadan kaldırmak gerektiğini, böylece İslam'ın sinesine çöken kâbusun, dolayısıyla Müslümanların yaşadığı sıkıntıların sona ereceğini söyler ve şiirin sonunda milleti silkinip kendine gelmeye çağırır:

Ey millet, uyan! Cehline kurban gidiyorsun!

İslâm'ı da “Batsın!” diye tutmuş, yediyorsun!

Allah'tan utan! Bâri bırak dîni elinden...

Gir leş gibi topraklara kendin, gireceksen!

Lâkin, ne demek bizleri Allah ile iskât?

*Allah'tan utanmak da olur ilm ile... Heyhât!**

Millet cahilliğine kurban gitmekte ve milletle beraber İslamiyet de batmaktadır. Âkif'e göre milletin cahillik yüzünden batışı sadece kendi sonu değildir. O, İslamiyet'i de beraberinde götürür. Dolayısıyla kendisini düşünmüyorsa bile İslamiyet'i düşünmeli ve onu kurtarmak için cahillikten sıyrılmalıdır. İslamiyet'i kabul eden tek topluluk Osmanlılar olmamasına rağmen onun batışıyla İslamiyet'in de batacak olması, Âkif'in İslam devlet ve milletlerinin kurtuluşunu Osmanlıların yaşamasına bağladığını gösterir. Osmanlı Devleti yıkılırsa İslam'ın son büyük kalesi de yıkılacaktır. O hâlde Osmanlı toplumu, bu bilinçle hareket etmelidir.

* Son dizede Fâtır sûresi 28. âyete atıf vardır. Ayet meali şu şekilde: “Allah'ın kullarından ancak âlim olanları Allah'tan korkar.” (Bkz.: Ersoy, **Safahat**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 190, Mehmet Âkif'in * ibareli dipnotu.)

Cehaletin yıkıcı etkisinin farkında olan Hüseyn Cavid, Tiflis'te 1912 yılında yazdığı *İşte Bir Divaneden Bir Hatıra* isimli şiirinde kendi varlığını sorgular ve sığınağı olarak mektepleri, ilmi gördüğünü belirtir:

Məlcə'im olduqca məktəb, mədrəsə,

Qəlbimə gəlməzdi heçbir vəsvəsə.

Zevq alırdım məscidü meyxanədən,

Feyz alırdım aqilü divanədən.

Saçma bir dəftərçə, sərsəm bir kitab,

Ruhumu eylərdi daim hissiyab.

Fəzlü irfan əhlinə heyran idim,

Elm için başdan keçər insan idim.

Kainati-elm, o bir dilbər həyat,

Ən müqəddəs bildiyim bir kainat...

Elm, əvət, pək sevdiyim dildar idi.

Ən gözəl bir yəri-əfsunkar idi. (s. 82.)

Medreseleri sığınağı olarak gördüğü müddetçe kalbine hiçbir vesvesenin giremeyeceğini söyleyen Cavid, fazl ve irfan ehline hayranlığını ifade eder. Onlara hayran olması boşuna değildir. Çünkü Hüseyn Cavid, ilim için canından vazgeçebileceğini dile getirir. Ardından ilmi en güzel, büyüleyici sevgiliye benzetir. İlmî sevgiliye benzetmesi, aslında eğitime ne kadar önem verdiğini kanıtlar.

Mehmet Âkif, *Hakkın Sesleri/Âyet Meâli (Zümer, 9)* şiirinden alınan dizelerde milletin içinde bulunduğu kötü durumu cehalet derdine bağlar. Hüseyn Cavid'in sığınağı ilimdir. Mehmet Âkif duruma ilmin zıddı cehalet tarafından yaklaşılarak cehalete düşen toplumun türlü zorluklarla ve yıkımlarla yüz yüze kaldığını/kalacağını ifade eder. Mehmet Âkif'teki toplumun cahilliğinin sonucu, o cahillikte boğulup gitmek, dini de bu bataklığa çekmektir. Hüseyn Cavid ise her ne kadar bireysel olarak ilme sığındığını

söylese de bireysel çabası ile toplumu da ilme sığınmaya çağırır. Ayrıca Hüseyin Cavid *Urmiye'den* makalesinin başında yer alan ve yukarıda verilen şiirinde insan olmanın gereğini cehaletten sıyrılmak olarak görüyordu. Mehmet Âkif, cehalet içerisindeki ilme sığınmamış toplumun akıbetinin felaket olduğunu ifade ederken Hüseyin Cavid “ilme sığın” mesajını verir ve insan olmanın gereğini cehaletten sıyrılmaya bağlar. Bu açıdan yaklaşıldığında her iki şairde de “ilme sığın” ortak mesajı vardır.

İşte Bir Divaneden Bir Hatıra şiirinde sığınmağı mektep ve medrese olarak gören Hüseyin Cavid, “Hayırhah-ı Vatan” imzası ile yayımladığı *Nevha* isimli şiirinde milleti bu düşüncesine ortak olmadığından ve eğitim yolunda çaba göstermediğinden dolayı eleştirir:

Oldu acəb bu əsrdə pəjmürdə halımız

Lal oldu qəflətilə lisanü məqalımız,

Nə ar var, nə elmü hünər, nə kamalımız,

Yox bircə məktəb açmağa əsla xəyalımız,

Ta görməyək bu halilə millət bəlasını. (s. 122.)

Nevha isimli şiiri ile Hüseyin Cavid kitlelere seslenir ve mektep açmaya istekli olmayan milletin bu duyarsızlığını ortadan kaldırmaya çalışır. Çünkü eğitim konusunda isteksiz bir toplum cahil kalacak ve sonu “bela” olacaktır. Mehmet Âkif de *Hakkın Sesleri/Âyet Meâli (Zümer, 9)* şiirinde cehalete düşen, gaflet uykusuna dalan Müslümanların yaşadığı felaketlerden bahsediyordu. Cavid’in öngörüsü ile Âkif’in gözlemleri böylece ortak noktada buluşur.

Mehmet Âkif ve Hüseyin Cavid, şiirlerinde eğitim kurumlarına ve nitelikli eğitim kurumlarının gerekliliğine de değinirler. Âkif’in *Fatih Kürsüsünde* şiirinin *Vaiz Kürsüde* bölümünde Vaiz, Almanya’yı eğitim seferberliği bakımından örnek gösterir. 14 Ekim 1806’da Jena’da Fransa’ya yenilen Almanlar, milleti kaldırmak için nelerin yapılması gerektiğini tartışmak üzere akıl sahibi kişilerden bir heyet oluşturur. Heyetkilerden kimisi kurtuluşu siyasette, kimisi askeriyede, kimisi donanmada, kimisi sanatta ve ilimde görür. Her kafadan sesin çıktığı esnada ihtiyar bir üye, kurtuluşun mahalle mektepleriyle mümkün olduğunu söyler:

*Bir ihtiyar yalnız dinleyip bidâyette;
“Mahalle mektebi lâzım!” demiş, nihâyette.
Zavallının sözü pek anlaşılmamış ilkin;
“Bunak!” diyen bile olmuş düşünmeden; lâkin,
Herif, bu söz ne demektir, güzelce şerh etmiş;
Deminki lafları pek vâkıfâne cerh etmiş.*

*Sonunda: “Kuvvetimiz, şüphesiz, ilerlemeli;
Fakat düşünmeli her şeyde önceden temeli.
Teammüm etmesi lâzım ma’ârifin mutlak:
Okur yazarsa ahâli, ne var yapılmayacak?
Donanma, ordu birer ihtiyâc-ı mübrimdir,
O ihtiyâcı, fakat, öğreten “muallim” dir?
Deyip karârını vermiş ki, aynen icrâyâ,
Konunca ortaya çıkmış, bugünkü Almanya. (s. 242-243.)*

İhtiyarın sözü heyettekiler tarafından ilk başta rağbet görmez. Hatta ona sözlerinden dolayı bunak bile derler. İhtiyar ise sözünün arkasında durur ve kendisine karşı çıkanların görüşlerini çürütür: “Devletin kuvvetlenmesi için önce temelinin düşünülmesi gerekir. Bunun için de eğitimin toplumun tamamına yayılması şarttır. Halkın okuryazar olduğu bir toplumda üstesinden gelinemeyecek sorun yoktur. Donanma, ordu zorunlu birer ihtiyaçtır. Ancak bu zorunlu ihtiyaçların giderilmesi için de muallim gereklidir.” İhtiyarın akla uygun sözleri heyet tarafından kabul edilir ve bugünkü Almanya ortaya çıkar. İhtiyar, bir millet için en büyük felaketin savaş kaybetmek değil; cehalet olduğunun farkındadır. İhtiyarın farkındalığı sayesinde 14 Ekim 1806’da Jena’da kaybeden Almanlar, 2 Eylül 1871’de Sedan’da Fransızları yener.

Bu galibiyet Almanya ordusundan önce, orduyu yetiştiren muallimlere aittir.² Âkif Almanya aracılığıyla askeriye, siyaset, ekonomi ve eğitim konusunda sıkıntılar yaşayan Osmanlılara da bir yol haritası çizer.

Almanya örneğinin ardından sıra Fransa'ya gelir ve Vaiz, Fransızların gözünden Almanya'nın savaşı nasıl kazandığını anlatır:

Sedan'da orduyu teslim eden Fransızlar,

-Ki her zaman o vukûâtı yâd edip sızlar-

Ne der, bilir misiniz? Hem de öyledir inanın:

“Muallem ordusudur harbeden Prusyalı'nın;

Muallim ordusu, lâkin, asıl muzaffer olan!”

Bu sözden almalıdır, hiç değilse, ibret alan. (s. 243.)

Fransızlar da Almanların eğitim sayesinde güçlendiğinin farkındadır. Sedan'da Fransızları yenen, Prusyalının eğitimli ordusudur. Ancak asıl zafer muallim ordusuna aittir. Çünkü orduyu eğiten, onlara zafer kazandıran, muallimlerdir.

Mehmet Âkif, şiirin devamında Almanların gerçekleştirdiği kalkınmadan Osmanlıların da ibret alması gerektiğini söyler:

-Ne çâre! İbrete hâlâ heveslidir çoğumuz;

Yetişmemiş gibi dünyâyâ ibret olduğumuz! -

Şu cehlimizle musîbet mi kaldı uğramadık?

Mahalle mektebi lâzım, düşünmeyin artık!

Mahalle mektebi olsaydı bizde vaktiyle,

Ya uğrasaydı kalanlar güzelce ta'dile;

Yarım pabuçla gezen, donsuz üç buçuk zibidi,

² Alev Sinan Uğurlu, **Fatih Kürsüsünde'n Seslenen Mehmet Âkif**, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD), Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı 35/Özel Sayı, 2021, s. 82.

Bir Arnavutluk 'u isyâna kaldırır mı idi?

(...)

Felâketin başı, hiç şüphe yok, cehâletimiz;

Bu derde çâre bulunmaz -ne olsa- mektepsiz.

(...)

Demek ki: Atmalıyız ilme doğru ilk adımı.

Mahalle mektebidir işte en birinci adım. (s. 243-244.)

Osmanlı'da mahalle mektepleri yaygın olmadığı için halk cahil kalmış, cahilliğinden dolayı da halkın başına her türlü musibet gelmiştir. Mahalle mektebi olsaydı ya da var olan eğitim kurumları düzenlenip yenilenseydi bugün yaşanan birçok felaket gerçekleşmezdi. Örnek olarak da Âkif, Arnavutluk'un Osmanlı Devleti'ne isyan etmesini gösterir. Mehmet Âkif'e göre toplumun yaşadığı her türlü felaketin kaynağı cehalettir. Bu derdin çözümü için atılması gereken ilk adım da mahalle mektepleridir.

Mahalle mekteplerinin varlığını zaruri gören Mehmet Âkif, birçok eğitim kurumuna sahip Osmanlı Devleti'ndeki eğitimden memnun değildir. *Süleymaniye Kürsüsünde* şiirinde Vaiz, gezdiği yerleri anlatmaya İstanbul ile başlar ve İstanbul'da bulunduğu esnada eksik gördüklerini şu şekilde ifade eder:

Ümmetin haline baktım ki: Yürekler yarası!

Ne bir ekmek var yedirir iş; ne de ekmek parası.

Kışla yok, daire yok, medrese yok, mektep yok;

Ne kılıç var ne kalem... Her ne sorarsan, hep yok! (s. 146.)

Vaiz, insanların ekmek parası kazanabileceği bir işinin olmamasından; askeriyenin, devlet dairelerinin, medrese ve mekteplerin görevini layıkıyla yapamamasından şikâyetçidir. Osmanlı Devleti'nin başkentinde yaptığı bu gözlemlerde Vaiz'in odaklandığı ve büyük önem verdiği iki kurum vardır: Askerî kurumlar ve eğitim kurumları. Ancak Vaiz her iki kurumun da işlevini yerine getiremediğinden yakınır. Sözlerinin devamında Âkif, ordunun durumunu anlatır:

Kalmamış terbiye askerde. Nasıl kalsın ki?

Birinin ömrü mülazımlıkta geçerken öteki,

Daha mektepte iken tayy-ı meratible ferik!

Bir müşirlik mi var? Allahu veliyyü't-tevfik! (s. 146.)

Askerde terbiyenin kalmaması, askerin daha mektepte iken rütbe atlama sevdasına düşmesi, askerî mekteplerin de yozlaştığını, yozlaşan bu kurumlardaki talebelerin asıl amaçlarından saptığını gösterir. Askerî eğitimin bozulması silsile şeklinde devletin yıkılmasına sebep olacaktır. Vaiz bunun farkındadır. Ayrıca Mehmet Âkif, kışlaların, mekteplerin, medreselerin ve devlet dairelerinin işlerini layıkıyla yapamadığını söyleyerek bu kurumları saran işinin ehli olmayan, liyakatsiz kişilerin varlığından da bahseder.

Devletin çeşitli kademelerindeki bozulmanın tespiti Hüseyin Cavid'in Azer poemasının *Mescidde* bölümünde de görülür. Poemanın bu bölümünde Azer, cemaati vaazıyla kandırıp onlardan para toplayan şeyhi ve şeyhin yaptıkları aracılığıyla dini kendi çıkarı için kullanan kişileri eleştirir. Bu eleştirilerinin ardından Cavid, toplumun birçok alanındaki bozulmalardan bahseder:

Sadə minbərdə deyil, çox yerdə

Göz boyar həp şu qaranlıq pərdə.

Hanki bir sərxoşu söylətdim, inan

Bəhs edər, gördüm, o huşyarlıqdan.

Nərdə beş kölgə görür ördəklər

Başlayıb nitqə, həməən saz köklər.

Rəqsi tə'lim ediyor aqsaqlar,

Əzəmət düşküniüdür alçaqlar.

Zevqə biganə səfillər bol-bol

Şe'rü sən 'ətdə arar bir yeni yol.

Sadədil, hissə uyan abdallar

Həp siyasi kəsilib at nallar.

Bir yığın kor qılavuzluq yaparaq

Göstərir zülməti aydın, parlaq.

Hər gülər yüzdə ölüm, qan görürəm,

Pək yaqın dostları düşman görürəm.

Yurdu sarmış qabalıq, yaltaqlıq,

Yüksəliş varsa, səbəb alçaqlıq... (s. 154.)

Sarhoşa sorsan akli başında olmaktan bahseder; dansı aksaklar, sakatlar öğretir; bir yığın kör, insanlara kılavuzluk yaparak karanlığı aydınlık gösterir. Ördəge benzettiği siyasiler, beş tane insanı bir arada görse hemen nutka başlar. Azer'in bu tespitlerinin altında siyasi eleştiriler de yatar. Cavid, Lenin ve Stalin önderliğindeki Sovyetler Birliği'ni karmaşa içerisinde görür. İnsanlar, Cavid'in gördüklerinin farkında değildir. O, Sovyet rejiminde ülkeyi yönetenleri dans öğreten aksağa ve kılavuzluk yapan köre benzetir. Ululuk, yücelik düşkünü alçakların sayısı günden güne artar ve Allahlık iddiasındaki bu kişilerin elinde ülke, sefiller saltanatını andırır.³ Aynı zamanda Cavid, işlerin ehline verilmediğini de düşünür. "Körlerin kılavuzluk yaptığı" mecazi ifadesiyle Cavid, topluma yol göstermesi ve toplumu eğitmesi gereken kişilerin, mesleklerinin gerektirdiği özellikleri taşımadığını söyler. Karanlığı aydınlık gösteren bu kişilerin kılavuzluğunda toplumu kabalık ve yaltaklığın sarması doğaldır.

Süleymaniye Kürsüsünde şiirinde Âkif, kışlaların, mekteplerin, devlet kurumlarının görevlerini yerine getiremediğini söylüyordu. Vaiz, bu tespitini İstanbul'da bulunduğu ilk seferde yapar. Henüz II. Meşrutiyet ilan edilmemiştir. Hâliyle adı geçen kurumların II. Meşrutiyet'in yarattığı özgürlük havasından dolayı boş kaldığını söylemek mümkün değildir. Vaiz'in eleştirisi kurumlarda çalışanların işinin ehli kişiler olmadığı yönündedir. Dolayısıyla Cavid'in *Azer* poemasının *Mescidde* bölümündeki eleştirileriyle Âkif'le ortak noktalarda buluştuğunu söylemek mümkündür.

³ İ. Atilla, *Asrın Şairi Hüseyin Cavid'in Hayatı Taleyi Sanat Dünyası*, s. 82.

Âkîfe göre eğitim, sadece Osmanlı Devleti'nde sorunlu değildir. Mehmet Âkîf'in *Süleymaniye Kürsüsünde* şiirinde Vaiz, Buhara'da verilen eğitimden de memnun değildir:

Sayırsız medrese var gerçi Buhara'da bugün...

Okunandan ne haber? On para etmez fenler,

Ne bu dünyada soran var, ne ukbada geçer! (s. 151-152.)

Vaiz, medreselerin sayısının fazla olmasına rağmen Buhara'da verilen eğitimi beğenmez. Okutulan dersler ne bu dünyada geçerlidir ne de ahirete fayda sağlar. Bilim adı altında kayda değer ders verilmeyen bu kurumlarda, dinî eğitim de yetersizdir. Buhara, İslam devletlerinin eğitim kurumlarının kalitesini göstermesi açısından bir örnektir ve Âkîfe göre İslam devletleri, on para etmez fenleri okutan eğitim kurumlarından ötürü gelişemez ve varlığını devam ettirmekte zorlanır. *Fatih Kürsüsünde* şiirinde Almanya'nın eğitim için yaptıklarını takdir eden Âkîf, Buhara örneği ile eğitimde sadece niceliğin değil; niteliğin de çok önemli olduğunu vurgular.

Buhara'da verilen eğitim ile Müslüman coğrafyasındaki eğitimin de sorunlu olduğunu dile getiren Mehmet Âkîf, *Asım* şiiri ile tekrar Osmanlı Devleti'ndeki eğitim sorununa değinir:

Medresen var mı senin? Bence o çoktan yürüdü.

Hadi göster bakayım şimdi de İbnü'r-Rüşd'ü?

İbn-i Sinâ niye yok? Nerde Gazâlî görelim?

Hani Seyyid gibi, Râzî gibi üç beş âlim?

En büyük fâzılınız: Bunların âsârından,

Belki on şerhe bakıp, bir kuru ma'nâ çıkaran.

Yedi yüz yıllık eserlerle bu dînin hâlâ,

İhtiyâcâtını kâbil mi telâfi? Aslâ. (s. 378.)

Mehmet Âkîf, medreselerin yapı olarak mevcudiyetini korumasına rağmen artık İbnü'r-Rüşd, İbn-i Sinâ, Gazâlî, Seyyid ve Râzî gibi âlimleri yetiştiremediğini dile getirir. Medreselerin çıkardığı en büyük fâzılın adı geçen büyük âlimlerin eserlerine ve

onlarla ilgili şerhlere bakıp ancak bir kuru mana çıkarabildiğini söyler. Âkîf'e göre yedi yüz yıllık bu eserlere bakıp dinin ihtiyaçlarını tespit ve temin etmek mümkün değildir.

Mehmet Âkîf, medreseleri sever. Fakat onun sevdiği medreseler İbni Rüşd gibi fakihleri ve İbni Sina gibi hekimleri yetiştiren yerlerdir.⁴ Âkîf'in eğitim kurumlarından beklentisini, tarihte var olmuş bu bilim yuvaları karşılar. Buhara'daki ve Osmanlı'daki çoğu medrese onun eğitim kurumu tanımına uymaz, beklentilerini karşılamaz ve Âkîf'e ıstırap verir.

Safahat'ta medrese, dünün ve bugünün medresesi olmak üzere ikiye ayrılır. Dünün yani geçmişin eğitim kurumu medreseler, görevini gerektiği şekilde yerine getirmiştir. Ancak bugünün medreseleri, taassup yuvası olmuş, işe yaramaz bilimleri okutan kurumlardır.⁵ Âkîf, geçmişte önemli işler başaran ancak çağında geçmişin parlak günlerindeki faydalı faaliyetlerinden uzak kalan medreseler ile çağdaş eğitim vermek amacıyla açılan mekteplerin aynı anda var olmasından da rahatsızdır. Âkîf, *Fatih Kürsüsünde Şiirin*in *İki Arkadaş Fâtih Yolunda* bölümünde bu ikililiğe değinir:

– *Dönüp dönüp bakıyorsun... Ne geldi hatırına?*

– *Şu karşılıklı binâlar düşündürür mü seni?*

– *Niçin düşündürecek, önce söyle hikmetini...*

– *Şu sağ taraftaki?*

– *Mektep.*

– *Evet, bu cebhedeki?*

– *Bir eski medrese olmak gerek... Değil mi?*

– *Peki.*

– *Pekî nedir? Biraz îzâh edilse, çok eksik!*

– *Zavallı milleti vahdet-cüdâ eden “ikilik” (s. 212.)*

Âkîf'e göre mektep ve medresinin aynı anda varlığını devam ettirmesi bir ikililik oluşturur. Milleti ihtiyaç duyduğu birlikten alıkoyan unsurlardan birisi de medrese-

⁴ Kuntay, **a.g.e.**, s. 272.

⁵ Malkoç, **a.g.e.**, s. 122.

mektepe ikililiğidir. Medreseler eski anlayışın temsilcisi din adamlarını, mektepler de modern anlayışın temsilcisi aydınları yetiştirir. Ayrılığın sebebi ise mekteplerden yetişen aydınların dini; medreseden yetişen din adamlarının da bilimsel ilerlemeyi ihmal etmeleridir.⁶ Bu iki kurumun varlığı, onlarda eğitim alan ve onların gerekliliğini savunan kişilerin tartışmaları birlik açısından sıkıntı yaratır. Âkif, bu ikililiğin ortadan kaldırılması gerektiğini düşünür.

Mehmet Âkif, mektep-medrese ikililiğine *Asım*'da da değinir. Hocazade'nin nezdinde Âkif ve Köse İmam bu ikililiği tartışır. Köse İmam medreseyi, Hocazade mektebi savunur:

- *Yok mudur medresenin köylüde olsun emeği?*
- *Mektebin, belki... Fakat medresenin, hiç ummam.*
- *Kızarım ha!*
- *O senin hakk-ı sarîhindir İmam.*
- *Halka yol gösterecek bir kılavuz var: Ulemâ.*
- Kalanın hepsi de boş.*
- *Boştur, efendim, ammâ...*
- *Neymiş ammâsı, beyim?*
- *Yok, şu sizin medreseler,*
- Asrın icâbına uymakta inâd etmeseler...*
- *Gidin ıslâh edin öyleyse!*
- *Hakikat, lâzım. (s. 348.)*

Âkif, medreselerin asrın gereklerine uymadığını düşünür. Köse İmam da asrın gereklerine uymayan medreselerin kapatılmasını değil, ıslah edilmesini ister. Bu konuşmanın ardından Köse İmam bir olay anlatmaya başlar. Son zamanlarda hükûmet şımarık bir deliyi vali olarak atar. Bu vali, hocaların tamamını yanına çağırır. Kürsüye çıkar ve hocalara nutka başlar. Vali, çağın gereklerine uygun olarak medreselerin ıslah

⁶ A.e., s. 125.

edilmesi gerektiğini söyler. Konuşmasının ardından hocalardan birisi söz alır. Valinin anlattıklarından sadece “islâh-ı medâris”i anladığını söyler. Hoca, sözlerinin devamında da medreselerin sahipsiz kaldığından bahseder:

*Sonra, bîçâre medâris o kadar sâhibsiz
O kadar baştan atılmış da o hâliyle yine,
Düşüyor, kalkıyor amma gidiyor hizmetine.
Halkın irşâdı mıdır maksad-ı te’sîsi? Tamam:
Şehre müftî veriyor, minbere, mihrâba imam,
Hutabânız oradandır, oradan vâiziniz;
Oradandır hocanız, kayyiminiz, hâfızınız.
Adli tevzî’ edecek hâkime fikh öğreten o;
Hele köy köy dolaşp köylüyü insân eden o.
Şimdi bir mes’ele var arz edecek, çünkü değer:
Bunların hepsine az çok yetişen medreseler,
Bir zaman müftekır olmuş mu aceb hârice? Yok. (s. 350.)*

Sahipsiz bırakılan medreseler tüm zorluklara rağmen halka doğru yolu göstermeye; müftü, imam, hatip, vaiz yetiştirmeye devam etmiştir. Hocaya göre medreseler hiçbir zaman yabancının yardımına muhtaç olmamıştır. Ancak hocanın görüşüne göre çeşit çeşit mektep bulunmasına rağmen bu mektepler kendilerine biçilen görevi yerine getiremez:

*İyi amma, a beyim, şöyle bakınsak, bir çok,
Bir alay mekteb-i âlî denilen yerler var;
Sorunuz bunlara millet ne verir? Milyonlar.
Şu ne? Mülkiyye. Bu? Tıbbiyye: Bu? Bahriyye. O ne?
O mu? Baytar. Bu? Zirâ’at. Şu? Mühendishâne.
Çok güzel, hiçbirisi hakkında sözüm yok; yalnız,*

Ne yetiştirdi ki şunlar acaba? Anlatınız.
İşimiz düştü mü tersâneye, yâhud denize,
Mutlakâ âdetimizdir, koşarız İngiliz'e.
Bir yıkık köprü için Belçika'dan kalfa gelir;
Hekimin hâzıkı bilmem nereden celbedilir.
Meselâ bûdce hesâbâtını yoktur çıkaran...
Hadi mâliyyeye gelsin bakalım Mösyö Loran.
Hani tezgâhlarınız nerde? Sanâyi' nerde?
Ya Brüksel'de, ya Berlin'de, ya Mançester'de!
Biz ne müftî, ne imam istemişiz Avrupa'dan;
Ne de ukbâda şefâ'at dileriz Rimpapa'dan.
Siz gidin bunları ıslâha bakın peyderpey. (s. 350-351.)

Hoca, mekteplere harcanan paralardan ve bu paralara rağmen mekteplerin görevlerini yerine getirememesinden bahseder. Tersane yahut denizle alakalı bir sorun olduğunda bunu Bahriye'nin halletmesi gerekirken İngiliz'e koşulur. Köprü yıkılsa Belçika'dan kalfa getirilir. Tezgâhlar, sanayi yok. Sanayi ile üretilmesi gereken ürünler, mecbur Brüksel'den, Berlin'den yahut Manchester'dan temin edilir. Açılan mektepler, bir yıkık köprüyü bile tamir edecek mühendis yetiştiremez. Yokluktan yurt dışından kalfa getirilir. Âkif, "kalfa" kelimesini de özellikle kullanır. Kalfa, çırak ile usta arasındaki mesleki unvandır. Dolayısıyla daha usta bile olmamış kalfanın hallettiğı işi koca Osmanlı Devleti'nde yapabilecek bir kişi yoktur. Âkif, bu ifâdeleriyle eğitim kurumlarının nasıl işlevsiz bir hâl aldığını anlatır.

Köse İmam'ın aktardığı bu olay karşısında Mehmet Âkif, "A'lâ! Beni habtettin, İmam!" (s. 351.) diyerek Köse İmam'a ve hikâyesindeki hocaya hak verir. Ardından eleştirdiğı medreselerin geçmişte yaptığı hayırlı işlerden bahseder:

Sana biz medresenin hizmeti hiç yok demedik;
Bir bedâhet bu ki inkâra çalışmak delilik.

Halkı irşâd edecek var mı ya sizden başka?

Onu insan bile saymaz, mütefekkir tabaka!

Köylüden milletin evlâdı kaçarken yan yan,

Sizdiniz köydeki unsurla berâber yaşayan. (s. 351.)

Mehmet Âkîf'e göre medreselerin faydaları apaçık bir gerçektir. Mütefekkir tabaka medrese mensuplarını insan bile saymamasına rağmen halka doğru yolu gösteren ve gösterecek kişiler yine medrese mensuplarıdır. Köylüden milletin evlâdı kaçarken medreseye mensup kişiler köylüyle beraber yaşamış ve onlara doğru yolu göstermiştir. Ardından Âkîf, böylesine faydalı işleri başarmış medreselerin harap olmasından duyduğu üzüntüyü dile getirir:

Rûhunuz halkımızın, köylümüzün rûhuna denk;

Sözünüz bir, özünüz bir, o ne mes'ûd âhenk!

Biz bu âhengi harâb etmeyecektik, ettik;

Kapanır türlü değil açtığımız kanlı gedik.

Ne kadar benziyoruz şimdi sakat bir duvara...

Vahdetin tertemiz alnında ne çirkin bu yara!

Hadi iş gör bakalım, var mı ki imkân? Nerde!

İkilik, azmine hâil kesilir her yerde. (s. 351.)

Sözü özü bir medrese mensuplarını harap etmiş olmak Âkîf'e göre büyük hatadır. Onları harap ettikleri için toplumda kapanmaz birçok yara açılmıştır. Son olarak Âkîf, medrese-mektep ikililiğini her yerde azmin önünde engel gördüğünü ifade ederek sözlerini bitirir.

Âkîf'in medrese ve mektep eleştirileri, onun bu iki kurumdan birisini tercih ettiğini göstermez. O, eleştirileriyle modern eğitimden ne beklediğini ifade etmeye çalışır. Eğitim kurumunun adı ne olursa olsun bu kurumlar modern ilimler ışığında yeni nesli yetiştirmeli, bunu yaparken toplumun temel direği İslam'a cephe almamalı ve onu doğru şekilde insanlara anlatmalıdır. Bu yapıldığı takdirde toplum istenilen seviyeye ulaşacaktır.

Hüseyn Cavid, okullaşma konusuna Mehmet Âkif'ten kısmen farklı şekilde Azer poemasında değinir. Azer poemasının *Mescidde* bölümünde Azer, şeyhin vaazından ve vaazın ardından cemaatten para toplamasından hoşlanmaz. Şeyhle tartışmasının ardından cemaate seslenir:

*Gönlünüz cənnət istiyorsa əgər,
Şeyximiz başqa nəğmə bulmalıdır.
Mütəvəkkil duran şu mə'bədlər
Hep kütübxanə, məktəb olmalıdır.
O zaman fəzlü mə'rifət günəşi
Ölgün, azğın cihanı həp süslər.
Şu sönük toprağın bulunmaz eşi,
Qurulur her bucaqda cənnətlər. (s. 156-157.)*

Azer'e göre insanların gönülleri cennet istiyorsa sayıca fazla mabetler kütüphane, mektep yapılarak marifet güneşinin cihanı süslemesi sağlanmalıdır. Böylece dünya cennete dönüşecektir. Azer, cemaatin ilim ve eğitim doğrultusunda çalışmasını, vatanı cennete çevirmesini, birlik olmasını amaçlar. O, şeyhin anlattığı asılsız sözlere kanan ve amaçsız, işsiz yaşayan tek bir insan dahi görmek istemez.⁷ Azer, tembelliğe katlanamaz. Tembel insanı eleştirir, onlardan hazzetmez. Mütevekkil duran, gerektiği gibi kullanılmayan mabetler de Azer'e göre işlevsel hâle getirilmelidir. Bu da mabetleri kütüphanelere, mekteplere dönüştürmekle mümkündür. Aynı zamanda öğretmen ve pedagog olan Hüseyn Cavid, mekteplerin ne kadar önemli olduğuna dikkat çeker. Azer poemasındaki bu sözleriyle Cavid, kendi insanı için duyduğu kaygıları ifade eder. O, daha çağdaş ve medeni bir toplum arayışı içerisinde. Eğitim de toplumun çağdaşlaşması adına ihmal edilmemesi gereken en önemli faaliyetlerdendir.⁸ Bu düşüncesini de açık bir şekilde 14 Haziran 1909 tarihli K. Şerifov'a yazdığı mektupta,

⁷ Ceferov, **Hüseyn Cavid**, s. 228.

⁸ Ali Erol, **a.g.e.**, s. 115.

“Bize yalnız mektep lazımdır, bütün inkılabat-i medeniyye hep mektep mahsulüdür...”⁹ şeklinde dile getirir ve medenileşmenin okullaşma ile mümkün olacağını söyler.

Mehmet Âkif, eğitimi sadece okulla sınırlı bir faaliyet olarak görmez ve eğitim konusunda aydınlara da önemli görevler yükler. Ancak Âkif’e göre Osmanlı Devleti’ndeki aydın tabaka ile halk arasında ciddi sorunlar vardır. Mehmet Âkif, *Süleymaniye Kürsüsünde* şiirinde Osmanlı toplumunda halk ile aydınlar arasındaki ayrılığın gitgide arttığını belirterek bundan ötürü toplumun ilerlemesinin mümkün olmadığını dile getirir:

*Mütefekkirleriniz tuttuğu yanlış izde,
Öyle saplandı ki aldırmadı bir başkasına.
Hiç o gitsin de dönüp bakmayarak arkasına,
Nâsın efkârı -ki efkâr-ı umûmiyye odur-
Gitmesin kendi yolundan... Bu nasıl kâbil olur?
Açılıp gitgide artık iki hizbin arası,
Pek tabî’î olarak geldi nizâm sırası.
Yıldırımlar gibi indikçe “beyin”den şiddet,
Bir yanardağ gibi fışkırdı “yürek”ten nefret. (s. 166.)*

Mütefekkirler yanlış hareket ettiği için halkın fikri onlarınkinden ayrılmıştır. Hâlbuki mütefekkirlerin halkı kendi fikirlerine inandırması, ikna etmesi gerekir. Çünkü toplumdaki hâkim düşünce, halkın düşüncesidir. Ancak hâkim düşünce her zaman doğru değildir. Dolayısıyla mütefekkirlerin halkı eğiterek bu yanlış düşünceleri değiştirmesi şarttır. Fakat halk ve mütefekkirlerin uyumsuzluğu bu düzeltmeye izin vermez. Çünkü zamanla iki tarafın arası açılmış ve kavgaya başlamışlar. Bu kavgalar ile özellikle halk, mütefekkirlerden nefret etmeye başlamış. Artık mütefekkirler her ne söylerse söylesin halk bu fikirleri reddedecektir:

*Öyle müdhiş ki husûmet: Mütefekkir tabaka,
Her ne söylerse fenâ gelmede artık halka;*

⁹ T. Cavid, **Hüseyin Cavid Eserleri**, C.5. s. 268.

Hem onun zıddını yapmak ebedî mu'tâdı.

Bir felâket bu gidiş... Lâkin işin berbâdı:

Mütefekkir geçinenlerdeki taşkınlıktan,

Geldi efkâr-ı umûmiyyeye mühlik bir zan:

“Bu fesâdın başı hep fen okumaktır.” dediler;

Onu mahvetmeye kalkıştılar artık bu sefer. (s. 166.)

Âkîf'e göre halk ile mütefekkir tabaka arasındaki ayrılık felakettir. Bu gidişte mütefekkir tabakanın kabahati büyüktür. Çünkü onlar, taşkın hareketleriyle halkın “fen okumayı” fesadın başı olarak görmesine sebep olurlar. Bu inanca saplanmış halka da bilimin, eğitimin gerekliliğini ve önemini anlatmak oldukça zor bir iştir. Mütefekkirler, halkın inançlarını ve karakterini bilmez. Bu yüzden onların halka rehberlik etmesi artık mümkün değildir. Halk da kendisinden saymadığı mütefekkirlerin dediklerine inanmaz. Onların halk gözünde böyle bir mevkiye sahip olmasının sebebi yabancı eğitim kurumlarında yetişen mütefekkirlerin Türk-İslam geleneğinden kopmasıdır.¹⁰ Bu çıkmazı ve halkın kendileri hakkındaki algısını düzeltmesi gerekense mütefekkirlerdir. Onlar adım atmadığı sürece halk, yanlış algılarına sarılmaya devam eder. Âkîf, halkın saplandığı “Bu fesâdın başı hep fen okumaktır.” düşüncesinden rahatsızdır. Çünkü bilime, eğitime sırtını çevirmiş bir toplumun yaşaması mümkün değildir. Hüseyin Cavid de Azer poemasının *Mescidde* bölümünde geçen,

Ən gözəl dindir iştə dini-həyat,

Başqa yol yox, ya fenn, ya mevhumat!..

İstər uy dinə, istər uy fənnə,

Çağırır xalqı kəndi cənnətinə. (s. 155.)

dizeleri ile ve özellikle “Başqa yol yox, ya fenn, ya mevhumat!..” ifadesiyle fenden yana aldığı tavrı ve kurtuluşun yolunun bilimden, eğitimden geçtiğini vurgular. Dolayısıyla Azer, mabetleri mektep ve kütüphaneye çevirme fikri bir kenara bırakılırsa Âkîf'in beklediği, istediği aydın tipine uyar.

¹⁰ Malkoç, **a.g.e.**, s. 16.

Âkif'in *Süleymaniye Kürsüsünde* şiirinde aydınlara yüklediği ve yukarıda açıklanan görevleri aydınlarm yerine getiremediğinin bir kanıtı *Mahalle Kahvesi* şiirinde görülür. Mehmet Âkif, *Mahalle Kahvesi* isimli şiirinde kahvehanede oyun oynayan insanlar aracılığıyla dönem insanlarının eğitime bakışını anlatır:

Ayak teriyle cilâlanma tahta peykelere,

Külâhlı, fesli dizilmiş yığın yığın çehre:

Nasîb-i fikr ü zekâdan birinde yok gölge;

Duyulmamış bu beyinlerde his denen meleke! (s. 107.)

Âkif, kahvehanedeki kişileri konuşturmadan önce onları fikir ve zekâdan nasibini alamamış, beyinlerinde his namına hiçbir meleke bulunmayan kişiler olarak tanımlar. Bu ifadesi ile mahalle kahvesinde konuşan kişilerin düşüncelerini okuyucunun dikkate almaması gerektiğini dolaylı yoldan söyler. Mehmet Âkif de bu tasvirleriyle mahalle kahvesindeki kişilerin düşüncelerine katılmadığını anlatır. Zaten Mehmet Âkif'in kahvehanelere bakışı da olumsuzdur: Âkif, mahalle kahvelerine en aşağı değeri verir.¹¹ Âkif için en aşağıda yer alan bu müessesede vakit öldüren insanların düşünceleri, elbette dikkate değer değildir. Âkif, kahvehanedeki iki kişinin konuşması aracılığıyla bu mekânlardaki insanların eğitim hakkındaki görüşlerini aktarır:

– *Aman canım, şu bizim komşu amma uğraşıcı!*

– *Ne belledin ya efendim? Onun bir ismi Hacı!*

– *Çocuğ, ha mektebe verdim, ha vermedimdi diye,*

Sokak sokak geziyor...

– *Koymuyor mu medreseye?*

– *Koyar mı hiç? Arabî şimdi kim okur artık?*

– *Evet, gâvurcaya düştük de sanki iş yaptık!*

– *Binâ'ya üç sene gittimdi hey zamanlar hey!*

İlim de kalmadı...

¹¹ A.e., s. 196.

– *Zaten ne kaldı? Hiç bir şey.*

– *Mahalle Mektebi lâzımdır eski yolda bize;*

Sülüs, nesih bitiyor yoksa hepsi... Keyfinize! (s. 107-108.)

Âkif özellikle “gavurcaya düştük” ifadesiyle halkın yabancı ilim ve dillere olumsuz bakışını aktarır. Konuşmacılardan biri, eski tarz mahalle mekteplerinin toplumun ihtiyacı olduğunu söyler. Ancak onun eski tarz mahalle mekteplerini zaruri görmesinin sebebi ilim değildir. O; sülüs, nesih gibi yazı stillerinin eski tarz mekteplerin yokluğundan dolayı unutulmak üzere olduğunu söyler. Dolayısıyla kahvehanede konuşan kişinin kaygısı ilim değil, şekildir. Onları bu tembellikten ve eğitim konusundaki yanlış düşüncelerinden kurtarması gereken kesim de her ne kadar *Mahalle Kahvesi* şiirinde söylenmese de aydınlardır.

Mehmet Âkif’in *Mahalle Kahvesi* şiirindeki eğitimle ilgili halkın yanlış fikirleri Hüseyin Cavid’in *Azer* poemasının *Selma’nın Sesi* isimli bölümünde de görülür. Ancak *Selma’nın Sesi*’ndeki durum, cahillikten ziyade yaşanmışlık ve çaresizlik kaynaklıdır. Poemanın bu bölümünde güzel sesli yoksul Selma aracılığıyla Cavid, eğitim meselesine değinir. Azer, Selma’yı bir sanat okuluna götürür ve burada eğitim alması gerektiğini söyler. Selma’nın cevabı dönem insanının bu okullara bakışını yansıtır:

Uydu Səlma ona, qalqıb getdi,

Şu tuhafrəhbəri tə'qib etdi,

Keçdilər dar və geniş yollardan,

Vardılar bir evə... Azər o zaman

Göstərib baq dedi: “Yavrum! Burası

Möhtəşəm bir yapı sən'ət yuvası.

Səndə var bülbülə bənzər bir hal,

Gəl şu əlhan ocağından feyz al!

Musiqi rəmzini öyrən, lakin

Gecələr evdə çalış ətmək için.”

Durdu Səlma...

Dedi: Çoq qız ləkələnmiş burada,

Şu mühit iştə pək azğın, hətta

Mələk olsam da görən tə'n edəcək,

Bəni əxlaqı sönük zənn edəcək. (s. 226.)

Azer, Selma'yı musiki öğrenmesi için muhteşem bir sanat okuluna götürür. Selma, bu sanat okulunda eğitim alma konusunda tereddüte düşer. Çünkü o, insanların bu okulda eğitim alan gençlerin lekelendiğini söylediğini duymuştur. Selma'ya çevrenin dayattığı inanç, sanat okulundaki insanların azgın/sapkın olduğudur. Eğer Selma bu okulda eğitim alırsa kendisi melek dahi olsa çevresindekiler onu kınayacaktır. Azer, onun sözlerine karşı çıkar:

Sağır ol, dinləmə hər kölgəyi sən,

İncəlir hər qabalıq sən'ətdən.

Bəşərin uyduğu əxlaq, adət

Bir yığın yıpranmış ölgün hikmət. (s. 226.)

Azer, Selma'ya, “İnsanlar ne derse desin, sen onları dinleme. Sanat sayesinde her ruh incelir. İnsanlığın söyledikleri önemli değildir. Çünkü bugün insanlığın ahlak, âdet olarak nitelediği kavramlar yıpranmış, ölgün hikmetlerden ibarettir.” şeklinde tavsiyelerde bulunur. Azer, ahlak, âdet bahanesiyle kötülənən, çağdaş eğitim veren kurumların önemine değinir. Selma gibi yoksul, yetenekli kişilerin böyle kurumlarda eğitim almaya ihtiyacı vardır. Onların alacağı eğitimle toplum ilerleyecek ve ülke kalkınacaktır.

Selma, genç ve yetenekli bir kız olmasından ötürü Azer'in dikkatini çeker ve Azer, onu topluma yetenekleriyle kazandırmak için mücadele eder. Bu çaba, poemanın yazarı Hüseyn Cavid'in eğitime verdiği önemin kanıtıdır. Mehmet Âkif de gençlerin alacağı eğitime büyük önem verir. Âkif'e göre toplumu kalkındıracak ve kurtaracak, gençlerdir ve gençlerin kaliteli bir eğitim alması gerekir. Nitekim *Asım* şiirinin sonlarında Âkif, Asım'ı Almanya'ya eğitim almaya gitmesi yönünde teşvik eder. Bunu

yaptığı takdirde Doğu'nun, kucakını Asım'a açacağını söyler. Âkif'in *Fatih Kürsüsünde* şiirinde Almanya'nın yaşadığı kalkınmayı ve Fransa'ya karşı yıllar sonra kazandığı zaferi mahalle mekteplerine bağlaması tesadüfi değildir. Onun için Almanya'nın eğitim seferberliği Osmanlı Devleti'ne örnek olmalı ve henüz Almanya'daki kaliteli eğitim kurumlarına sahip olmayan Osmanlı Devleti'ndeki parlak zihinler yurt dışında eğitim alıp ülkeleri için çalışmalıdır:

Bu cihetten, hani, hiç yılmasın, oğlum, gözünüz;

Sâde Garb'ın, yalnız ilmine dönsün yüzünüz.

O çocuklarla berâber, gece gündüz, didinin;

Giden üç yüz senelik ilmi sık elden edinin!

Fen diyârında sızan nâ-mütenâhî pınarı,

Hem için, hem getirin yurda o nâfi' suları.

Aynı menba'ları ihyâ için artık burada,

Kafanız işlesin, oğlum, kanal olsun arada. (s. 404.)

Âkif, Asım'a arkadaşlarıyla gece gündüz çalışarak fen diyarı olduğuna inandığı Batı'nın sadece ilmini almalarını söyler. Asım'dan bu fen diyarında akan sonsuz pınarın suyunu içmelerini ve o faydalı suları yurda getirmelerini ister. Osmanlı Devleti'nde de Batı'dakine benzer pınarlar vardır. Ancak bunlar kurumak üzeredir. Asım ve arkadaşları Osmanlı'daki bu pınarları tekrar canlandıracak kanal vazifesi göreceklerdir.

Âkif'in kullandığı "ihyâ" kelimesi dikkat çekicidir. Kelime, "canlandırma, diriltme, daha iyi hâle getirme" anlamlarına gelir. Âkif, "ihyâ" kelimesi ile Osmanlı Devleti'nin ilim kaynaklarının olduğunu söyler. Ancak bu kaynakların canlandırılması gerekir. Dolayısıyla Asım, Batı'dan öğrendikleri ile Osmanlı Devleti'nde en baştan inşa işine girişmeyecek; var olan kaynakları canlandıracak ve daha iyi duruma getirecektir.¹² Âkif, Asım'ı eğitim konusunda teşvik etmeye devam eder:

– İnkılabın yolu mâdem ki bu yoldur yalnız,

¹² Bolay, **a.g.e.**, s. 102.

“Nerdesin hey gidi Berlin!” diyerek yollanınız.

Altı ay, bir sene gayret size eğlence demek...

Siz ki yıllarca neler çekmediniz, hem gülerek!

Hani, bir ömre bedeldir şu geçen her gününüz;

Bir gün evvel gidiniz, bir saat evvel dönünüz!

Şark ’ın âgûşu açıktır o zaman işte size;

O zaman varmanın imkânı olur gâyenize;

O zaman dinlerim artık seni, Âsim, bol bol... (s. 404-405.)

Asım ve arkadaşları Berlin’de eğitimlerini tamamladığı vakit Doğu’nun kucacı onlara açılacaktır. Âkif, Asım’a Almanya’ya bir gün evvel gitmesini söyler. Çünkü Doğu’nun vakit kaybetmeye tahammülü yoktur. Asım’dan Almanya’dan bir saat evvel dönmesini ister. Çünkü Asım, vatanına eğitimini aldıktan sonra ne kadar erken gelirse öğrendiklerini hayata geçirmeye o kadar çabuk başlayacaktır. Âkif’e göre Doğu’nun kaybedecek tek bir saati bile yoktur.

Âkif’in Asım’ı Almanya’ya eğitime gönderme çabasının bir tecrübeye dayandığı söylenebilir. *Süleymaniye Kürsüsünde* şiirinde Hindistan’a giden Vaiz, bu ülkedeki gençlerin yurt dışında kaliteli eğitim aldığını fark eder:

Hele hayran kalır insan yetişen gençlere de:

Bunların birçoğu tahsîl eder İngiltere’de;

Sonra dindaşlarının rûhu olur, kalbi olur;

Çünkü azminden, ölüm çıksa, o dönmez, sokulur.

Öyle, maymun gibi, taklide özenmek bilmez;

Hiss-i milliyyeti sağlamdır onun, eksilmez.

Garb’ın almışsa herif, ilmini almış yalnız,

Bakıyorsun: Eli san’atli, fakat, tırnaksız!

Fuhşu yok, içkisi yok, himmeti yüksek, gözü tok;

Şer'-i ma'sûma olan hürmeti bizlerden çok.

Böyle evlâd okutan milletin istikbâli,

Haklıdır almaya âgûşuna istiklâli.

Yarın olmazsa, öbür gün olacaktır mutlak...

Uzak olmuş ne çıkar? Var ya bir âtî ona bak! (s. 155.)

Bu dizelerden Mehmet Âkif'in medenileşmek doğrultusunda eğitimden neler beklediği anlaşılır. Hintli gençler İngiltere'ye eğitime gider. Ancak Osmanlı'da ya da Rusya'daki Müslümanlarda olduğu gibi asıl amaçlarından sapmadan eğitimlerini tamamlarlar. Eğitimlerinin ardından Hindistan'a dönen gençler, dindaşlarının ruhu, kalbi olurlar; eğitim aldıkları İngiltere'nin kültürünü, yaşayışını taklit etmeyip millî hislerini korurlar. Âkif, evlatlarını böylesine güzel eğiten bir milletin günün birinde bağımsızlığını kazanacağını öngörür. Almanya'ya arkadaşlarıyla eğitim için gitmesini söylediği Asım'dan da beklentisi Hintli gençlerin yaptıklarıdır.

Mektep ve medreselerin kaliteli ve çağın gereklerine uygun eğitim verebilmeleri için işinin ehli eğitimcilere ihtiyaçları vardır. Bu gerçeğin farkında olan Hüseyin Cavid ve Mehmet Âkif, ideal muallimlerin taşınması gereken özellikleri gerek olumlu gerekse olumsuz örnekler üzerinden ayrıntılı bir şekilde anlatırlar.

Mehmet Âkif, *Hasta* şiirinde doğrudan dile getirmese de farkında olmadan görevini ihmal eden eğitimcileri eleştirir. *Hasta* şiirini Âkif, tanık olduğu bir olay üzerine yazar. Kendisiyle yapılan bir röportajda *Hasta* şiirindeki olayın Halkalı Ziraat Mektebinde yaşandığını ve hastanın güney vilayetlerinden gelen “Ahmet” isimli genç bir talebe olduğunu söyler. Normal şartlarda ağlayamayan Âkif, Ahmet'i yatakta görünce ağlar.¹³ Ahmet uzun boylu, yüzünün rengi uçmuş, gözleri çökmüş, elmacık kemikleri iki baştan çıkıvermiş bir talebedir. Ahmet'in hastalığından dolayı yüzündeki tüm gençlik ışığı kaybolur. Görevliler, hastalığın diğer çocuklara da bulaşma ihtimalini düşündüklerinden Ahmet'i okuldan göndermek isterler. Ancak ömrünü aşağı yukarı üç beş gün olarak kestirdiklerinden tereddüt ederler. En sonunda Ahmet'i göndermeye

¹³ Erişirgil, **a.g.e.**, s. 36.

karar verirler. Mubassır aracılığıyla kararı Ahmet'e iletirler. Bu karar karşısında Ahmet'in söyledikleri aslında çaresizliğin ifadesidir:

– *Şimdi tebdîl-i havâ var mı benim istediğim?*

Bırakın hâlîme artık beni rahat öleyim!

Üç buçuk yıl bana katlandı bu mektep, üç gün

Daha katlansa kıyâmet mi kopar? Hem ne için

Beni yıllarca barındırmış olan bir yerden,

“Öleceksin!” diye koğmak? Bu koğulmaktır. Ben

Kimse bir çocuğum, nerde gider yer bulurum?

Etmeyin, sonra sokaklarda perîşân olurum!

Anam ölmüş, babamın bilmiyorum hiç yüzünü;

Kardeşim var, o da lâkin bana dikmiş gözünü:

(...)

Merhamet bilmeyen insanlara bak, yâ Rabbi,

Koğuyorlar beni bir sâil-i âvâre gibi! (s. 13-14.)

Ahmet'in sözlerinden anlaşıldığına göre annesi ölmüş, babasını ise tanıma fırsatı olmamıştır. Bir kardeşi var ancak o da Ahmet'e muhtaçtır. Bu durumda Ahmet'e sahip çıkacak kimse yoktur. Onu avare dilenci gibi mektepten kovarlar. Ahmet, gururu kırılmasına rağmen çaresizliğinden dolayı kendisini yıllardır barındıran bu mektepten gitmek istemez. Ancak Ahmet, şiirin devamında çaresizliğini anlayarak durumu kabullenir:

Son sınıftan iki vicdanlı refîkin koluna

Dayanıp çıktı o bîcâre sefâlet yoluna,

Atarak arkaya bir lemha-i lebrîz-i elem,

Onu teb'îd edecek paytona yaklaştı “verem!”

Tuttu bindirdi çocuklar sararak her yerini,

Öptüler girye-i mâtem dökerek gözlerini:

– Çekiver doğruca istasyona...

– Yok, yok, beni tâ,

Götür İstanbul'a bir yerde bırak ki: Gurebâ,

-Kimsenin onlara aldırmadığı bir sırada-

Uzanıp ölmeye bir şilte bulurlar orada! (s. 14.)

Okul, hasta delikanlıya sahip çıkmaz ve onun çaresiz bir şekilde okuldan ayrılmasına müsaade eder. Ahmet'in son isteği de gariplere kimsenin aldırmadığı bir yerde, ölmek için bir şilte bulmaktır.

Hüseyin Cavid, *Öksüz Enver* isimli şiirinde dokuz yaşında, zeki ve uslu Enver'in hikâyesini anlatır. Sınıfının iki yıldır birincisi Enver'in hâli, annesinin hastalanmasından ötürü değişir. Onun bu hâlini fark etmeyen öğretmenler kendisine anlayış göstermez. Önceden öğretmenleri tarafından sevilen Enver, annesinin hastalığının ardından "Aman, nasıl yaramaz!" suçlamalarıyla öğretmenleri tarafından anılır. Annesinin hastalığından dolayı Enver, bir süre okula gelmez. Okula geldiği gün derste gerçekleşen aşağıdaki olay, sorumluların görevlerini layıkıyla yerine getirmeleri hususunda Mehmet Âkif'in *Hasta* şiiriyle benzerlik gösterir:

Yarınki gün o soluq çöhrə pürməlalü təəb,

Sınıfda ərzi-vücuda etdi. Dərsə başlanaraq

Müəllim əkşi, çatıq yüzü pürıtabü qəzəb,

Görünce Ənvəri, qaldırdı:

- Ey! Çocuq, bana baq!

Sən, işdə hanki cəhənnəmdə, söylə, nerdə idin?

Düşünmə, söylə!

- Əfəndim, şey...

- Ah, dəni, yaramaz!

nasıl da baq dalıyor, sanki tilkidir qurnaz!

Çocuqçığazda cavab: iştə bir sükuti-həzin...

Gözündə dalğalanır incə bir bahar buludu,

O həp baqıb duruyor, yoqdur onda hiylə və suç...

Sükuta qarşı müəllim qəzəblə bir, iki, üç

Toqatlayınca, çocuq bircə kərrə hıçqırdı:

“Aman, vay annəciyim!..”, sonra qəşş olub getdi;

Bu səs sınıfda olan cümlə qəlbi titrətdi. (s. 46-47.)

Enver nezdinde Hüseyn Cavid, bu tarz eğitimcilerin eleştirisini yapar. İdeal muallimin, Enver’le konuşması, okula gelmemesinin ve dalgınlığının sebebini öğrenmesi gerekir. Ancak şiirdeki muallim sadece görünürdeki ile yetinerek Enver’i azarlar. Onun için Enver’in psikolojisi değil, sorularına verdiği cevaplar önemlidir. Enver’in sessizliğine iyice sinirlenen muallim ona tokat atar. Tokat karşısında Enver, “Aman, vay annəciyim!..” diye haykırır. Onun haykırışı hem olayın şahitlerini duygulandırır hem de muallimin kabahatini daha da artırır. Mehmet Âkif’in *Hasta* şiirinde ise ölümcül hastalığa yakalanmış, kilo vermiş, vücudu çökmüş Ahmet’in hastalığının mektepte bulunan ve Ahmet’le muhatap olan yetkililerce çok önceden fark edilmesi gerekirdi. Yetkililerin bu ihmali sonucunda Ahmet gibi muhtaç bir genç, kalacak bir yeri dahi olmadan ölüme mahkûm edilir ve kurumdan gönderilir. Âkif, söylemese de olay akışı, onun kurum yetkililerini ve muallimleri eleştirdiğini gösterir.

Cavid *Hasbihâl* isimli makalesinde *Öksüz Enver* şiirine konu olan eğitimcileri taşıdıkları özelliklerden dolayı eleştirir:

“Şimdiye kadar mekteplerimiz bir atâlethaneden başka bir şey değildi. Hatta nâfiz bir nazarla tedkik edecek olsak, o perişan hâl şimdi bile hüküm-fermâ olmaktadır. Birçok mektepte muallimler vakit öldürmekten başka bir şeye yaramıyorlar. Daima şakirtlerden miskinane bir inkıyat, cahilane bir itaat istiyorlar. Dersleri harfi harfine papağan gibi ezberletmeyi kendilerince usûl-i cedid zannedip kendi kendilerini aldatıyorlar.”¹⁴

¹⁴ T. Cavid, **Hüseyn Cavid Eserleri**, C.5, s. 195.

Hüseyn Cavid, çağdaş eğitimin gereklerini taşımayan eğitimcileri eleştirir. Ezberci zihniyete karşı bir tavır takınan Cavid, öğrencilerin anlatılanları ezberlemek yerine kavramalarını ister. Muallim için de okul, vakit öldürecek bir yer değil; yeni neslin çağdaş değerler doğrultusunda yetiştirileceği bir kurumdur.

Kendisi de eğitimci olan Hüseyn Cavid, muallimlere büyük görevler yükler. Bu görevlerden bir kısmını Azer poemasının *Köyde* bölümünde Azer aracılığıyla genç bir muallime söyler:

*Tutduğun yol böyük... sən el rəhbərisən,
Bütün səslərdən üstündür sən səsən.
Bağır, hayqır, can ver ıssız bucaqlara,
Bilgi nuru yağıdır sönmüş ocaqlara,
Zəif biləklərdən çəlik qollar yarat,
Hər uyuşmuş beynə bir qığılcım at!
Çalış bütün boşluqlar zəminlə dolsun,
Hər bataqlıq çiçəkli bir cənnət olsun.
Bilgi saçır hər qaranlıq yurda işıq,
Yalnız əmək verir bizə bəxtiyarlıq. (s. 220.)*

Muallimlerin sesini, diğer bütün seslerden üstün gören Azer, bu dizelerle eğitimcilerden beklentilerini dile getirir. Hüseyn Cavid'e göre muallimler, sönmüş ocakları bilgiyle aydınlatacak; zayıf bileklerden çelik kollar yaratacak, uyumuş beyinleri uyandıracaktır. Azer, Azərbaycan'ın ilerlemesinde eğitimcilerin rolünü önemser. O, Azərbaycan köylüsünün aydınlanması için köy muallimlerine büyük görev düştüğüne inanır.¹⁵ *Süleymaniye Kürsüsünde* şiirinde Mehmet Âkif, mütefekkirler ve halk arasındaki ayrılıktan yakınıp mütefekkirlerin halka yol göstermesi gerektiğini söylüyordu. Azer poemasının bu bölümünde Hüseyn Cavid'in genç muallime yüklediği görev, Mehmet Âkif'in mütefekkirlerden beklentisiyle benzerdir.

¹⁵ Ceferov, **Hüseyn Cavid**, s. 227.

Hüseyin Cavid'in genç muallime yüklediği görev, eğitimciliğin evrensel gereklerindendir. Dolayısıyla eğitim meselesine şiirlerinde geniş yer veren Mehmet Âkif'te de muallimlere yüklenen benzer görevleri tespit etmek mümkündür. *Asım* şiirinde Hocazade, Konya'ya gider. Burada bir köye uğrar. Köylünün öğretmeni kovduğunu öğrenir ve öğretmenin kovulmasına sinirlenir. Köylüye söylediği sözler, onun eğitime ve eğitimciye verdiği önemin yukarıdaki dizelerde de görüldüğü üzere Hüseyin Cavid'le aynı doğrultuda olduğunu gösterir:

Hiç muallim kovulur muymuş, ayol, söyleyiniz!

O sizin devletiniz, ni'metiniz, her şeyiniz.

Hoca hakkıyla berâber gelecek hak var mı?

Sizi mîzâna çekerken bunu sormazlar mı?

Müslüman, elde asâ, belde divit, başta sarık;

Sonra, sırtında, yedek, şaplı beş on deste çarık;

Altı aylık yolu, dağ taş demeyip, çiğneyerek,

Çin-i Mâçin'deki bir ilmi gidip öğrenecek.

Hiç düşünmek de mi yoktur be adamlar, bu ne iş?

En büyük tâli'i Mevlâ size ihsân etmiş,

Hem de tâ olduğunuz mevkie göndermişken;

Teptiniz kendi gelen ni'meti sersemlikten!

Çok zaman geçmeyecektir ki bu nankörlüğünüz

Ne felâketlere meydan verecektir görünüz!

Köylerin yüzde bugün sekseni, hattâ, hocasız;

Siz de onlar gibi câhil kalarak anlayınız! (s. 353.)

Hocazade köylüye, hocayı kovdukları için kızar. Çünkü ona göre hocanın hakkıyla denk başka bir hak yoktur. Bundan dolayı ahirette köylü hesaba çekildiğinde

mutlaka hocayı kovmaları onlara sorulacaktır. Müslüman'ın uzun yolları aşıp Çin'e kadar ilim öğrenmeye gitmesi gerekirken köylü, ayaklarına kadar gelen hocayı kovar. Köylünün bu nankörlüğü çok zaman geçmeden onlar için büyük felaketlere meydan verecektir. Köylerin yüzde sekseni hocasızken onların ayaklarına kadar gelen hocayı kovmaları Hocaşade'yi sinirlendirir. Ayrıca Hocaşade'nin "O sizin devletiniz, ni'metiniz, her şeyiniz." şeklinde hocayı tanımlanması da Âkif'in eğitime ve eğitimeye verdiği önemi gösterir. Hüseyin Cavid de *Azer* poemasının *Köyde* bölümünde genç muallime yüklediği görevle eğitimcilere Âkif'le aynı doğrultuda yaklaşır.

Âkif'in *Asım*'ın yukarıda verilen kısmında söylediği "Ne felaketlere meydan verecektir görünüz!" dizesinde söz edilen felaketlerin ne olduğu *Asım*'ın ilgili kısmına göre ilk etapta köylünün cahil kalmasıdır. Cehalet ise 24 Nisan 1913 tarihli *Hakkın Sesleri/Âyet Meâli* (Zümer, 9) isimli şiirinde "son ders-i felaket"e sebep olmuştur. Hüseyin Cavid de ilimsizliğin sonucunu çok açık bir şekilde *Hacı Zeynalabidin Tağıyev'in Yardımı Münasebetiyle* isimli şiirinde açıklar:

İndi hamıdan artıq elm gərəkdir bizlərə,

Savadsızlıq qul edər, salar bəlayə yazdı. (s. 118.)

Hüseyin Cavid'e göre cahillik, okuma yazma bilmemek insanları kul eder ve insanların belalara bulaşmasına sebep olur. Muallimlerin çabası ile halk, ilimsizlikten ve dolayısıyla zalime kul olmaktan kurtulacaktır.

Mehmet Âkif'in *Asım*'da Hocaşade'nin Konya'da tanık oldukları üzerine vurguladığı muallim duyarlılığı ile Hüseyin Cavid'in yukarıda verilen *Hasbihâl* isimli makalesindeki duyarlılık benzerlik gösterir. Ancak daha sonra görüleceği üzere *Asım*'da yer alan ve Hocaşade'nin Konya'da tanık olduğu muallim meselesi görüldüğü gibi değildir.

Asım'da Hocaşade'nin köylü ile yaptığı konuşmanın akabinde bu sözlere içerleyen bir köylü olayın iç yüzünü Hocaşade'ye anlatır. Köylülerin öğretmeni kovmasının sebebi eğitime önem vermemeleri değil, öğretmenin ahlak seviyesinin düşük olmasıdır. Bu açıklamalar esnasında köylülerin eğitime verdiği değer de görülür:

Dur ki ben söyleyeyim bir de, kuzum, sen hele dur!

Köylü câhilse de hayvan mı demektir? Ne demek!
Kim teper ni'meti? İnsan meğer olsun eşşek.
Koca bir nâhiye titrettik, odunsuz yattık;
O büyük mektebi gördün ya, kışın biz çattık.
Kimse evlâdını câhil komak ister mi, ayol?
Bize lâzım iki şey var: Biri mektep, biri yol.
Neye Türk'ün canı yangın; neye millet geridir;
Anladık biz bunu, az çok, senelerden beridir.
Sonra baktık ki hükûmetten umup durdukça,
Ne mühendis verecekler bize, artık, ne hoca.
Para bizden, hoca sizden deyiverdik... O zaman,
Çıkagelmez mi bu soysuz, aman Allah'ım aman! (s. 354.)

Köylü eğitimin öneminin farkındadır. Bu yüzden hükûmetten umudu kestikleri anda çocukları için ellerinden gelen fedakârlığı yaparlar. Ancak öğretmenin ahlakından memnun olmadıkları için onu kovarlar. Mehmet Âkif, *Asım*'dan alınan dizelerde ideal köylü tipini kurgular. Bu köylü, yeri geldiğinde harekete geçip kendi ihtiyaçlarını karşılamasını bilir. Aydınlanmanın halkın sürece dâhil olması ile gerçekleşeceğine inanan Âkif, eğitime önem veren köylü tipini kurgular.* Ayrıca köylü, eğitim verecek kişilerin ahlaken de topluma örnek olması gerektiğinin bilincindedir. Bu yüzden öğretmeni ahlaken uygunsuz davranışları yüzünden kovarlar. Hüseyin Cavid'in Azer poemasının *Köyde* bölümünde genç muallime söylediği sözler, Mehmet Âkif'in Konya'daki köylü tipinde karşılığını bulur. Konya'daki köylüler, Hüseyin Cavid'in genç muallime verdiği tavsiyeleri hayata geçirebilecek bir muallim arayışı içindedirler. Bu bilinçli köylü tipi, muallimin rahatsız edici özelliklerini sıralar:

Görmeliydin o muallim denilen maskarayı,

* *Süleymaniye Kürsüsünde* şiirinde geçen mütefekkir-halk çatışması bu görüşü kanıtlar. Daha önce bahsedildiği için bu hatırlatma ile yetiniyoruz.

*Geberir, câmie girmez, ne oruç var, ne namaz;
Gusül abdestini Allah bilir amma tanımaz.
Yelde izler bırakır gezdi mi bir çış kokusu;
Ebenin teknesi, ömründe pisin gördüğü su!
Kaynayıp çifte kazan, aksa da çamçak çamçak,
Bunu bilmem ki yarın hangi imam paklayacak? (s. 354.)*

Muallim denen maskara, temizliğine dikkat etmez. Etrafına idrar kokusu yayar; muhtemelen en son, doğduğunda ebesi tarafından yıkanmıştır. O kadar pis ki çifte kazan su dahi bu muallimin temizlenmesine yetmez. Pis hâlimden dolayı gusül abdesti alıp almadığı bile şüphelidir. Öldüğünde de onu temizleyecek bir imam bulmak pek mümkün olmayacaktır. Dış görünüşüne ve temizliğine önem vermeyen muallimin karakteri de düzgün değildir:

*Huyu dersin, bir adamcıl ki sokulmaz adama.,.
Bâri bir parça alışsaydı ya son son, arama!
Yola gelmez şehirin soysuzu, yoktur kolayı.
Yanılıp hoşbeş eden oldu mu, tınmaz da ayı,
Bir bakar insana yan yan ki, yuz olmuş manda,
Canı yandıkça, döner öyle bakar nalbanda.
Bir selâm ver be herif. Ağzın aşınmaz ya... Hayır,
Ne bilir vermeyi hayvan, ne de sen versen alır. (s. 354-355.)*

Muallim huy bakımından da rahatsız edici özelliklere sahiptir. İnsanlara yanaşmaz, kendisiyle konuşmaya çalışanları tınmaz. İnsanlara bakışı uyuz olmuş mandayı andırır. Selam vermediği gibi verenlerin selamını da almaz. Köylü, muallime manda, ayı ve hayvan şeklinde hitap ederek ona öfkesini dile getirir ve muallimin temizliğe önem vermediğini anlatarak sözlerine devam eder:

*Yağlı yer, çeşmeye gitmez; su döker, el yıkamaz;
Hele tırnakları bir kazma ki insan bakamaz.*

Kafa orman gibi, lâkin, o bıyık hep budandır;

Ne ayıptır desen anlar, ne tükürsen utanır.

Tertemiz yerlere kipkirli fotinlerle dalar;

Kaldırımından daha berbâd olur artık odalar;

Örtü, minder bulanır hepsi, bakarsın, çamura. (s. 354-355.)

Muallim yağlı yediğinde ve tuvalete gittiğinde elini yıkamaz. Tırnakları uzamış, kazma kadar olmuştur. Saçları orman gibi bakımsız ama saçlarının bu hâline rağmen bıyıklarını hep keser. Tertemiz yerlere kipkirli ayakkabılarıyla girip odaları kaldırımından daha kirli hâle getirir ve insanlar onu uyarsa bile laftan anlamaz. Üstelik muallim sürekli içki de içer:

Hiç ayık gezdiği olmaz ya bizim farmasonun...

İçki yüzler suyu, ahlâkını bir bilsen onun!

Şimdi ister beni sen haklı gör, ister haksız,

Öyle devlet gibi, ni'met gibi lâflar bana vız!

İlmi yuttursa hayır yok bu musîbetlerden...

Bırakın oğlumu, câhilliğe râzıyım ben.” (s. 354-355.)

Muallim, temizliğe önem vermemesi ve kötü huylarından dolayı köylünün gözünde ahlaksız biridir. Bu açıklamaların devamında köylü, Hocaade'ye “Muallimi kovduğumuz için bizi ister haklı gör ister haksız ama senin o beylik lafların bana vız gelir.” der. Köylünün bu cümleyi kurmasının sebebi, Hocaade'nin köylülere, muallimi kovmalarından ötürü kızmasıdır. Ardından köylü böyle bir muallimden eğitim almaktansa cahil kalmayı tercih ettiğini söyler ve konuşmayı sonlandırır. Mehmet Âkif, köylünün açıklamaları aracılığıyla ideal eğitimcinin taşıması gereken özellikleri anlatır. Âkif'e göre eğitimci ahlaklı, temizliğine dikkat eden, dinine uygun yaşayan birisi olmalıdır. Bu özelliklerin yanında alanına hâkim, mesleki yeterliliğe de sahip olması gerekir.

Hocaade'nin Konya'da tanık oldukları ve köylünün ahlaken ve ilmen düşkün bu muallime gösterdiği tepkinin gerekçesi olabilecek ifadeler, Hüseyin Cavid'in

Hasbihâl isimli makalesinde yer alır. Hüseyin Cavid, bu makalesi ile âdetâ Konya'daki köylülerin verdikleri tepkiyi onaylar:

“Talim ve terbiyeden anlamayan bir muallim tenvir-i efkâr edecek yerde fesâd-i ahlaka bâis olur. Fazilet yerine rezalet öğretir, ilim yerine cehaleti artırmış olur.

(...)

Ciddi muallim pek şerefli, pek büyük bir adamdır; eğer usul-i talimi ve kendi vazifesini bilirse. Cahil muallim pek bayağı, pek aşağı bir insandır; eğer haddini aşır talim ve terbiye meydanına atılırsa...”¹⁶

Hüseyin Cavid, görüleceği üzere eğitim öğretimden anlamayan bir muallimin öğrencilere faydası olmayacağı gibi büyük zararının dokunacağını düşünür. Konya'daki köylüler de öyle bir muallimden eğitim almaktansa cahil kalmayı tercih ederek Hüseyin Cavid'in görüşlerine göre doğru bir tercihte bulunurlar.

Asım'da Hocasade aracılığıyla olumsuz örnek üzerinden ideal muallimin özelliklerini açıklayan Mehmet Âkif, *Fatih Kürsüsünde* şiirinin *Vaiz Kürsüde* bölümünde muallimlerin taşıması gereken özellikleri doğrudan anlatır:

Mahalle mektebidir işte en birinci adım;

Fakat; bu hatveyi ilkin tasarlamak lâzım.

Muallim ordusu derken, çekirge orduları

Çıkarsa ortaya, artık hesâb edin zararı!

“Muallimim” diyen olmak gerektir îmanlı;

Edebli, sonra liyâkatli, sonra vicdanlı.

Bu dördü olmadan olmaz: Vazîfe, çünkü büyük. (s. 244.)

Âkif'in *Asım*'da “O sizin devletiniz, ni'metiniz, her şeyiniz.” şeklinde tanımladığı muallimlerin taşıması gereken özellikler iman, edeb, liyâkat ve vicdandır. Bu dört özelliği taşımayan kişi, Âkif'e göre muallim sıfatına layık değildir.

¹⁶ T. Cavid, **Hüseyin Cavid Eserleri**, C.5, s. 195.

Azer poemasının *İnkılap Hırsızı* bölümünde Hüseyn Cavid, Mirza'nın kişiliği aracılığıyla iyi bir muallimde bulunması gereken özellikleri anlatır. Azer bir köye gider. Köylülerin “zehirli cıva” olarak adlandırdığı ve köylülere göre namusu kirlenmiş bir kız görür. Köylüler bu kızdaki kötülükle bahsederken Azer, asıl suçlunun onu yoldan çıkaran erkek olduğunu söyler. Kızı yoldan çıkaran ise köyün güçlülerinden “şura sedri”dir. Şura sedri sevmediği, anlaşılamadığı insanlara hükûmet düşmanı diyerek iftira atar. İftira attığı kişilerden birisi de Mirza isimli eski bir muallimdir:

“Mirzə” yarım əsrlik bir bilgi heykəliydi,

Düşkünləri qaldıran yalnız onun əliydi.

O sarsılmaz ömrünü irfan eşqinə verdi,

Hər obayı, hər evi aydınlatmaq istədi.

O istədi can versin ölgün, ıssız ellərə,

Mevhumat işlərilə paslanmış gönüllərə.

Hər dürlü zülmə qarşı göküs gərdi ər kibi,

Zülmətə üstün gəldi parlaq bir səhər kibi.

O, donmuş beyinlərə isyan atəşi verdi,

Yüz-gözünü unladı doğru yolu göstərdi.

Ah, o yoxsul müəllim çox zamanlar ac qaldı,

Açdı da kor gözləri, cəhalətdən öc aldı. (s. 231-232.)

Yarım asırlık bilgi heykeli Mirza, düşkünlere yardım eden, ömrünü irfana adayan, her obayı ve evi aydınlatmak ve paslanmış gönülleri mevhumattan kurtarmak isteyen bir kişidir. Her türlü zorluğa göğüs geren Mirza, karanlığa parlak bir seher gibi üstün gelir. Mirza, çok zamanlar aç yatmasına rağmen donmuş beyinleri aydınlatır; kör gözleri açıp cehaletten öç alır. *Asım* şiirinde Konya’da köylünün bahsettiği muallimin aksine Mirza, büyük fedakârlıklarla insanları aydınlatmak adına mücadele veren ideal bir eğitimcidir.

Mirza, ileride kendisine “İnkılap düşmanı” şeklinde iftira atacak şura sedrini de yetiştiren kişidir:

*Bizim şura sədri də o korlardan biriydi,
Qotur tutmuş əndamı bir kəmik, bir dəriydi.
“Mirzə” çocuqkən onu sağaltdı “öksüz” deyə,
Bəsləyərək evində beş yıl etdi tərbiyə.
Çoq sürmədi Mirzənin qızı Sonayı aldı,
Yoqsulluğa daş atdı, açlığa həsrət qaldı. (s. 232.)*

Mirza, bir deri bir kemik kalmış şura sedrini yanına alıp beş yıl boyunca onu eğitir, ardından şura sedri Mirza'nın kızı Sonya ilə evlenir. İnkılapla beraber şura sedri seçilen bu kişi, halka zulmetmeye başlar. Kendisine karşı çıkanları “İnkılap düşmanı” iftirasıyla işinden eder, onların hapsedilmelerine yol açar. İşte kendisine zamanında sahip çıkan Mirza da bu iftiraya maruz kalanlardandır. Burada ideal eğitimci açısından önemli olan husus, Mirza'nın yoksul bir muallim olmasına rağmen kimsesiz çocuğu sahiplenmesi ve onu eğitmesidir.

Çok yoksul olan Mirza, yoksulluğunu, açlığını bir kenara bırakıp ve bunları bahane etmeden kör gözleri açmak için mücadele eder; bir muallimden beklenen fedakârlığı yerine getirir. Ancak muallimin fedakârlığı ve yüksek niteliği bir yere kadardır. Neticede onun beş yıllık çabasına rağmen şura sedri ahlaken yanlış yola sapar ve söz konusu muhitteki insanların başına musallat olur.

Mirza'nın yaptığı fedakârlık Cavid'in 11 Mayıs 1912 tarihinde *İkbal* gazetesinde yayımlanan *Mirza Abdulla Mehemedzade Yahud (A. Sur) – Abdulla Tevfik* isimli makalesinde karşılık bulur. Bu makalede Cavid, muallimlere verdiği önemi ve onların içinde bulundukları durumu açıklar:

“Lakin bizlerde, muhitimizdeki muallimlerin kadri, haysiyeti, hâli, maişeti nazar-ı dikkate alınırsa insan ağlamaktan kendisini alamaz. Biçare muallim ne yapsın? Beş on manat maaşla ne yapabilir! Ucuz olsun diye hıfzıssıhhaya mugayir rutubetli odalarda yaşar. Eski, bayat lokanta (restoran) yemekleri yer. Gittikçe asabiyeti artarak vücudunu besleyemez. Ana babası bir iki çocuğun nazını çekemediği hâlde – zavallı muallim yüzlerce milletten çocuğun- muhtelif ruhlarda yaratılmış, muhtelif terbiyeler görmüş yahut asla terbiye görmemiş bir sürü çocuğun nazını çekip zırlıtı, gürültüsüne

tahammül eder. Bununla beraber aldıkları mükâfât ne? Birçok pis, mühlik hastalık, cângüdâz veremler, yığın yığın sefalet ve felaketlerden başka bir şey olmasa gerek...”¹⁷ Kendisi de uzun süre öğretmenlik yapan Hüseyin Cavid, öğretmenlerin içinde bulundukları ve mücadele ettikleri zorlu koşulların farkındadır. O, tüm zorluklara karşın sabırla eğitmeye devam eden öğretmenleri över. Aynı makalesinde halkı, muallimlere hürmet etmeye ve onları sevmeye çağırır. Halkın, muallimleri efendileri olarak bilmelerini ister. Muallimlere de tüm zorluklara rağmen çalışmalarını, millet ve vatan uğruna gerekirse canlarından geçmelerini söyler.¹⁸

Mehmet Âkif ve Hüseyin Cavid çocukların ve Cavid’de daha ağırlıklı olmak üzere kız çocuklarının eğitim sorununu görmezden gelmezler. *Süleymaniye Kürsüsünde* şiirinde Rusya’da bulunduğu esnada gazetesine maddi yardımda bulunan bir kişi Vaiz’e, yardımlarının layıkıyla kullanılmadığından yakınır. Bu yardımlarla Avrupa’da eğitim alan kişilerden bazılarının selamet yolu olarak gördükleri düşünceleri beğenmez:

Bir selâmet yolu varmış... O da neymiş? Mutlak,

Dîni kökten kazımak, sonra, evet, Ruslaşmak!

O zaman iş bitecekmış... O zaman kızlarımız,

Şu, tutundukları gâyet kaba, pek ma’nâsız

Örtüden sıyrılacak... Sonra da erkeklerden,

Analık ilmini tahsîl edecekmiş... (...)

Al okut, Avrupa tahsili desinler, gönder,

Servetinden bölerek nâ-mütenâhî para ver;

Sonra bir bak ki: Meğer karga imiş beslediğin!

Hem nasıl karga? Değil öyle senin bellediğin!

Sâde bir fuhşumuz eksikti, evet, Ruslardan...

Onu ikmâl ediverdik mi, bizimdir meydan!

Kızımın iffeti batmakta rezîlin gözüne...

¹⁷ A.e., s. 227.

¹⁸ A.e., s. 227-228.

Acırım tükürge billâhi, tükürsem yüzüne.

Demiş olsaydı eğer: “Kızlara mektep lâzım...

Şu kadar vermelisin.” Kahrolayım kaçmazdım. (s. 149-150.)

Vaiz'in yardım taleplerine her zaman karşılık veren bu cömert kişi, toplanan yardımlarla Avrupa'ya eğitime gidenlerden bazılarının edindikleri fikirlere karşıdır. Bu kişilere göre selametın yolu dini kökten kazımak ve Ruslaşmaktır. Böylece kızlar da örtülerinden kurtulacaklar ve analık ilmini erkeklerden öğreneceklerdir. Vaiz'le konuşan kişiye göre bu, olacak iş değildir. Mesele kız çocuklarını okutmaksa bunu başarmak için her türlü yardımı yapmaya, zorluğa katlanmaya hazırdır. Ancak o, eğitim ve medenileşme adına dini kökten kazımaya ve Ruslaşmaya karşıdır.

Hüseyin Cavid'in Azer poemasının *Azer Düşünürken* bölümünde Bakü'ye giden Azer, şehirde ağlayan sarışın bir kıza rast gelir. Bu kız çocuğu elifbasını bir sokak çocuğuna kaptırır. Kız çocuğu, öğretmenin ceza vermesinden, üvey annesinin kendisine kızmasından korkar. Çaldırdığı elifba yerine yenisini alacak parası yoktur. Çünkü ailesi fakirdir. Babası işten kovulmuş, sakat bir insandır. Hüseyin Cavid'in şiir ve düzyazılarında kız çocuklarının eğitimi meselesi önemli bir yer tutar. Onun kurguladığı bu olayda Azer, kızın üzüntüsüne ortak olur ve ona yardım eder:

Hiç məraq etmə, quzum, işlə para,

Sağalır elm ilə her türlü yara.

Oqşayıb Azər onun saçlarını,

Dedi: “Get, bilgi al, öyrən, yarını”

Bir fərəh gəldi qızın gözlərinə,

Utanıb durdu... təşəkkür yerinə

O soluq çöhrə gülümsündü həzin,

Qoşaraq getdi kitab almaq için. (s. 152.)

Hüseyin Cavid, bu dizelerde söylediği gibi her türlü yaranın iyileşmesi için çareyi ilimde görür. Önceden değinildiği üzere kız çocuğuna yardım etmesine rağmen daha sonra yanına gelen en az on üç yaşındaki dilenci çocuğa yardım etmez hatta ona

tokat atar. Kız çocuğuna yardım etmesinin sebebi onun okuma isteğine sahip olmasıdır. Bu olay münasebetiyle Hüseyn Cavid, eğitim ve özellikle kız çocukları ile alakalı görüşlerini Azer aracılığı ile aktarır.

Kız Mektebinde isimli şiirinde Hüseyn Cavid, bir kız çocuğunun sözleri aracılığıyla bilginin, eğitimin ve ahlakın önemini vurgular:

-Quzum, yavrum! Adın nədir?

-Gülbahar.

Pəki, sənin anan, baban varmı?

-Var.

Nasıl, zənginmidir baban?

-Əvət, zəngin, bəyzadə...

-Öylə isə, geydiyin geyim niçin böylə sadə?

Yoqmu sənin incilərin, altın biləzicklərin?

Söylə, yavrum! Hiç sıqılma...

-Var əfəndim, var... lakin

Müəlliməm hər gün söylər, onların yoq qiyməti,

Bir qızın ancaq bilgidir, təmizlikdir ziynəti. (s. 49.)

Zengin bir ailenin çocuğu olmasına rağmen Gülbahar sade giyinir. Soruları soran kişi Gülbahar'ın sade giyimine şaşırır. Çünkü zengin oldukları için onun inciler, altın bilezikler takmasını bekler. Sebebinin sorduğunda Gülbahar, incilerin, bileziklerin kıymeti olmadığını; bir kız için ancak bilgi ve temizliğin süs olabileceğini söyler. Bu ahlaki yargıyı ona benimseten de öğretmenidir. Cavid bu şiirinde ahlakın, bilginin önemi ile öğretmenlerin çocukların karakterlerinin oluşumundaki büyük rolü üzerinde de durur. Konuşan öğrencinin de erkek değil, kız olması Cavid'in eğitimde kız çocuklarına pozitif ayrımcılık gösterdiğinin kanıtıdır.

Hüseyn Cavid, *Hasbihâl* 2 isimli makalesinde toplumun eğitim seviyesini yükseltmek için öncelikle annelerin eğitilmesin şart olduğunu, bunun yolunun da kadın

ve kız mekteplerinden geçtiğini ifade eder. Çünkü aydın fikirli ve ilerici erkekleri yetiştiren kadınlar ve topluma yön veren de genel itibarıyla erkeklerdir.¹⁹ Cavid'in erkekleri vurgulamasının sebebi yaşadığı dönem düşünüldüğünde toplumun egemen gücünün erkekler olmasıdır. Benzer düşünceyi Bakü'de öğretmenlik yaptığı esnada da ifade eder. Görev yaptığı okulda ders saatlerinin azalması sonucu şeriat muallimi olarak da derslere girmeye başlayan Hüseyin Cavid, bu durumdan rahatsız olur. Çünkü o, din adamı değildir. Kız mektebinde şeriat dersine girdiğinde öğrencilere din adamı olmadığını söyler. Bu sözü üzerine kız çocuklarından birisi söz alır ve Cavid'in şeriat yerine edebiyat anlatmasını ister. Kız çocuğunun isteği Cavid'in çok hoşuna gider ve eşi Mişkinaz Hanım'a şunları söyler:

“Mişkinaz, bir halkın gelecek neslinin akıllı, aklıselim olması için o halkın hem de kâmil anaları olmalıdır. Ben o hanım kızlara ders verirken hissediyorum ki onlar gelecekte vatan ve halk için namuslu ve vicdanlı çocuklar terbiye edecekler. Bugünkü hanım kızlar geleceğin büyük analarıdır. Bundan dolayı da onlara edebiyattan hevesle ders veriyorum.”²⁰

Hüseyin Cavid, *Kadın!* şiirinde kadınlardan artık uyanmalarını ister. Çünkü vatan evlatları ondan şifa ummaktadır ve ruhları besleyecek olan da ancak kadınlardır. Cavid, bu zamana kadar nasibi sille dayak olan kadınlara artık ağlamasını, feryat etmesini söyleyerek bu zulme sessiz kalmamalarını öğütler. Ancak daha sonra ağlamayı da yetersiz ve yersiz bulan Cavid, kadına hakkını elde edebilmesi için çalışmasını tavsiye eder. Şiirdeki sözleri, kadına toplumun ilerlemesi için yüklediği kutsal görevin ifadesidir:

Oyan, ətrafını seyr et də, düşün!

Bütün evladi-vətən iştə bu gün

Yalnız səndən umar sədrə şəfa,

Yalnız səndə bulur ruha qida.

Ana evladını bəslər, böyüdür,

Anasız millət, əvət, öksüzdür.

¹⁹ A.e., s. 202.

²⁰ İ. Atilla, *Asrın Şairi Hüseyin Cavid'in Hayatı Taleyî Sanat Dünyası*, s. 232-233.

Sənin aləmdə vəzifən, hissən

Nə böyük, həm nə ağırdır, bilsən!? (s. 43.)

Hüseyn Cavid, kadına yüklediği görevle eğitimin ailede başladığını da vurgular. Cavid'e göre vatan evlatları kadından şifa bekler. Ana, evladını besler, büyütür; vatana layık birey hâline getirir. Yani şifa, kadının çocuğunu doğru bir şekilde yetiştirmesidir.

Mehmet Âkif, “Kardeşim Ali Şevki Efendi Hoca'ya” girişiyle yazdığı *Köse İmam* şiirinde Köse İmam'ı ziyarete gider. Bu sırada Köse İmam'dan yardım istemeye bir kadın gelir. Kocasını, üç çocuklu bu kadını döver. Köse İmam kadının kocasını İhsan'ı çağırır. İhsan ilk seferde gelmez, ikinci davet üzerine gelir. Köse İmam, İhsan'ın ikinci bir kadınla evlenmek istediğini anlar. Zaten eşini de bu yüzden dövmüştür. Köse İmam, İhsan'a kızar; ona tavsiyelerde bulunur. Bu olay münasebetiyle Köse İmam; kadın, çocuk ve ihtiyaçlar, dini kendi çıkarlarına göre kullananlar ve aile içindeki eğitimin önemi hakkındaki görüşlerini aktarır. Şiirin sonunda Âkif, eğitimin ailede başlaması gerektiğini Köse İmam aracılığıyla anlatır:

Bu cəhalet yürümez; asra bakın: Asr-ı ulûm!

Başlasın tərbiyənin, ailələrdən oğlum.

Sâde hürriyyəti i'lân ile bir şey çıkmaz;

Fikr-i hürriyyəti həzm ettiriniz halka biraz. (s. 115.)

Çocuklar ilk eğitimlerini ve terbiyelerini ailede alır. Onların kültürünü, ilmin değerini sevgi ve şefkat dolu yuvasında öğrenmesi oldukça önemlidir.²¹ Çocukken aldığı eğitim “Ağaç yaşken eğilir.” sözü doğrultusunda kalıcı olur. Âkif'e göre sadece hürriyeti ilan etmek yetmez. Hürriyet fikrini halkın anlamasını, benimsemesini de sağlamak lazımdır. Bunun için de eğitime öncelikle ailede, çocuklar henüz küçükken başlamak gerekir. Ailede eğitimi başlatacak ve yönetecek de erkekten ziyade kadındır.

Âkif, *Gölgeler/Çocuklara* isimli şiirinde çocuklara zihinlerini yontmalarını yani zihnî bakımdan kendilerini geliştirmelerini öğütür:

Ne odunmuş babanız: Olmadı bir baltaya sap!

²¹ Bolay, **a.g.e.**, s. 91.

Ona siz benzemeyin, sonra ateştir yolunuz.

Meşe hâlinde yaşanmaz, o zamanlar geçti;

Gelen incelmış adam devri, hemen yontulunuz.

Ama dikkatli olun: Bir kafanız yontulacak;

Sakın aldanmayın: İncelmeye gelmez kolunuz! (s. 452.)

Âkif, çocuklara zihinlerini çağın gereklerine uygun şekilde eğitmelerini söyler. Çünkü zihinlerini dolayısıyla kendilerini eğitemeyen bireylere bu dünyada yer yoktur, onların başarılı olması mümkün değildir. Âkif, çocukların alacakları eğitim ve bilime yapacakları katkılarla millete faydalı olacaklarını düşünür. Bu faydanın sağlanması da akıl, bilim, ahlak ve çalışmayla mümkündür.²² Çocuklara bu süreçte yol gösterecek en önemli kişi de doğumlarından itibaren yanlarında bulunan anneleridir.

Süleymaniye Kürsüsünde isimli şiirde Haydarabad'a giden Vaiz, burada Osmanlı Devleti'nde Kanun-i Esasi'nin ilan edildiğini öğrenir ve sevinçle İstanbul'a döner. Yolculuğu esnasında bu yeni haber sayesinde gerçekleşeceklerle dair bir rüya görür. Mehmet Âkif'in toplum tasavvuru açısından Vaiz'in rüyası önemlidir:

Sayırsız mektep açılmış: Kadın, erkek okuyor;

İşliyor fabrikalar, yerli kumaşlar dokuyor.

Gece gündüz basıyor millete nâfi' âsâr;

Âdetâ matba'alar bir uyumaz hizmetkâr.

Mülkü baştan başa i'mâr edecek şirketler;

Halkın irşâdına hâdim yeni cem'iyetler,

Durmayıp iş buluyor, gösteriyor, uğraşiyor;

Gemiler sâhile boydan boya servet taşıyor... (s. 158.)

Vaiz'in rüyası, Osmanlı Devleti'nin kalkınması için nelerin yapılması gerektiğini gösterir. Sayırsız mektep açılmış, kadın erkek açılan bu mekteplerde eğitim görmektedir. Fabrikalarda yerli kumaşlar dokunmakta, matbaalar millete faydalı eserler

²² Akdoğan, a.g.e., s. 32.

basmaktadır. Ülkeyi baştan başa imar edecek şirketler ve halka yol gösterecek yeni cemiyetler kurulmuş. Bunların hepsi ülke için durmadan, uyum içerisinde çalışmaktadır.

Vaiz'in kadın erkek herkesin eğitim aldığını hayal etmesi, Hüseyin Cavid'in kız çocuklarına yaklaşımına benzer bir tutumdur. Mehmet Âkif de kadını ideal toplum tasavvurunun dışında bırakmaz. Ayrıca bu tasavvurda örneğin ordunun geliştirilmesi, yenilenmesi değil de öncelikle eğitime ve üretime dair faaliyetlere yer vermesi Âkif'in toplumun kalkınması, kurtulması ve gelişmesi açısından neleri ön plana çıkardığını gösterir.

Mehmet Âkif, *Küfe* isimli şiirinde on üç yaşındaki Hasan'ın yoksulluğunu ve emsallerinin aksine okula gidememesini anlatır. Hasan kendisine daha önceden vadedilen yatılı mektebe gitme arzusundadır:

Kuzum, ayıp mı çalışmak, günah mı yük taşımak?

Ayıp: Dilencilik, işlerken el, yürürken ayak.

– Ne doğru söyledi! Öp oğlum amcanın elini...

– Unuttun öyle mi? Bayramda komşunun gelini:

“Hasan, dayım yatı mekteplerinde zâbittir;

Senin de zihnin açık... Söylemiş olaydık bir...

Koyardı mektebe... Dur söyleyim” demişti hani?

Okutma sen de hamal yap bu yaşta şimdi beni! (s. 21.)

Hasan, yaşlıları gibi okumak ister. Üstelik daha önceden kendisine yatılı mektep sözü de verilmiştir. Babasının ölümü üzerine çalışmak zorunda kalmasından dolayı Hasan'ın artık okula gitmesi mümkün değildir. Çünkü evin tek erkeği artık Hasan'dır. Mehmet Âkif, bu konuşma üzerinden bir süre geçtikten sonra çocuğu ile dışarı çıktığında Hasan'ı tekrar görür. Ancak Hasan'ın hâli eskisinden daha da kötüdür. Cılız bacaklarının dizden altı çıplaktır ve soğukta ince mintanı ile titrer. Ayağında kundura ve başında fes yoktur. Aldığı her nefes ise âdeta bir feryattır. İşte bu manzara esnasında, Hasan taşıdığı yükün altında ezilirken Mekteb-i Rüştîye öğrencileri görünür. Hasan ve Mekteb-i Rüştîye öğrencilerinin birlikte yer aldığı bu manzara, Âkif'in yüreğini sarsar:

*O anda mekteb-i rüşdiyyeden taburla çıkan
Bir elliden mütecâviz çocuk ki, muntazaman
Geçerken eylediler ihtiyârı vakfe-güzin ...
Hasan'la karşılaşırken bu sahne oldu hazîn:
Evet, bu yavruların hepsi, pür-sürûd-i şebâb,
Eder dururdu birer âşiyân-ı nûra şitâb.
Birazdan oynayacak hepsi bunların, ne iyi,
Fakat Hasan, babasından kalan o pis küfeyi,
-Ki ezmek istedi görmekle reh-güzârında-
İlel'ebed çekecek dûş-i ıztırârında!
O, yük değil, kaderin bir cezâsı ma'sûma...
Yazık, günâhı nedir, bilmeyen şu mahkûma! (s. 23.)*

Elliden fazla Mekteb-i Rüştiye öğrencisinin okuldan çıktığı esnada Hasan bir ihtiyarın yükünü taşır. Rüştiye öğrencilerinin hepsi gençlik neşesiyle doludur. Aydınlık yuvalarına doğru aceleyle giden öğrenciler, birazdan oyun da oynayacaktır. Fakat onların tüm neşesine rağmen Hasan, babasından kalan o pis küfe ile omuzlarında kaderin cezasını çeker. Âkif, *Küfe* şiirinde fırsat eşitsizliğine değinir. Hasan gibi okumaya hevesli gençler, kaderin onlara çizdiği yol yüzünden erken yaşta hayata atılırlar ve çok istedikleri eğitimi alamazlar. Şiirde asıl trajik olan, Hasan'ın fakirliği yahut kıyafetlerinin eskiliğinden ziyade onun içindeki eğitim aşkının karşılık bulamamasıdır.

Mehmet Âkif'in *Küfe* şiirinde Hasan'ın hâlini anlatmakta kullandığı yöntem de dikkat çekicidir. Âkif, kişilerin yoksulluğunu, çaresizliğini doğrudan söylemek yerine onların hâllerini, yaşam alanlarını anlatır. Yaptığı gerçekçi tasvirler ve hikâyeye anlatımıyla okuyucunun kişilerin kötü vaziyetini anlamasını ister. Âkif, "Hasan, yoksulluğundan ve babasızlığından dolayı çalışmak zorundadır." demez. Ancak hikâyeyi anlatış şekliyle okuyucunun bunu anlamasını sağlar. Nitekim 22 Şubat 1912 tarihli *Sirât-ı Müstakîm*'in *Tasvir* başlıklı yazısında Âkif, betimlemenin nasıl yapılması

gerektiğiyle alakalı görüşlerini açıklar. Bu yazıya göre Âkif, betimlemenin doğrudan yapılması taraftarı değildir. O, bir durumu aktarırken eşyalar yahut olaylar üzerinden asıl anlatılmak istenenin hissettirilmesi gerektiğini düşünür. Örneğin sanatçı, bir fakirin sefaleti üzerinde duracaksa doğrudan bundan bahsetmek yerine onun yuvasındaki yoksulluğun izi olan eşyaları anlatmalıdır. Âkif'e göre söylemek yerine göstermek daha makbuldür. Böylece okuyucu evin tasviri aracılığıyla söz konusu kişinin yoksulluğunu, sefaletini bizzat kendisi tespit eder.²³

Âkif, *Küfe* şiiri ile toplumun üç önemli sorununu anlatır: Yoksulluk, çocukluğunu yaşayamadan çalışmak zorunda kalan gençler ve eğitimden mahrum insanlar. *Küfe* şiirindeki Hasan okumak ister ve bu isteğine erişmiş diğer çocukları gördüğünde vaziyeti öylece kabul edemez. Hasan'ın tepkisi değişen çağın göstergesidir. Yatılı okul rüyasını unutmayan Hasan, bu mekteplerden faydalanan çocukları kendi hakkını gasbeden kişiler olarak görür. Geçmiş yüzyıllarda üst tabakanın baskısı ve tehdidi altında ezilen alt tabakanın aksine, Hasan yaratılıştan gelen haklarını kullanamamaya katlanamaz. O, çocuk yaşta çalışmayı değil; toplumdaki yerini, mektep sıralarındaki hakkını ister. Hasan, hakkının gasbedildiğini düşünmesinden dolayı öfkeli.²⁴ Mehmet Âkif, Hasan'ın tepkisi ile toplumun alt tabakasında yer alan kişilerin artık gerçeklerin farkına vardığını ve en tabii haklarına erişememekten dolayı öfkeli olduklarını dile getirir.

Küçük Serseri şiirinde Hüseyin Cavid, toplumun umursamadığı, yoksulluk, çaresizlik ve kimsesizlik içerisinde bıraktığı sokakta yaşayan bir çocuğun vaziyetini anlatır. Bu şiirinde doğrudan eğitim meselesine değinmez. Ancak anlatımından ve vaziyetten çocuğun eğitimden mahrum kaldığı da anlaşılır:

Uyuyor... camaxabı toz, topraq;

Nə bir ümmidi var, nə kimsəsi var.

O bir öksüz, o bir soluq yapraq;

Nə də məhzun göküs keçirməsi var!? (s. 45.)

²³ Sırâtı-müstakim Mecmûası, **Edebiyât: Edebiyât Bahisleri, Tasvîr**, Haz.: İskender Türe, Cilt 7, 181. Sayı, 04 Rebûlevvel 1330- 22 Şubat 1912- 09 Şubat 1327, İstanbul, Bağcılar Belediyesi, Temmuz 2016, s. 364-365.

²⁴ Süleyman Nazif, **a.g.e.**, s. 78-79.

Tozu toprağı yuvası bilip uyuyan bu çocuk ümitsiz ve kimsesiz bir şekilde yaşamaya çalışır. Soluk yaprağı benzeyen öksüz çocuk, yattığı yerde mahzun bir şekilde göğüs geçirir.

Ona yoldan keçənlərin yüreğı

Daş kəsilmış də yasdıq olmuşdur.

Yoq onun şimdi kimsədən diləgi;

Uyuyor... binəva yorulmuşdur. (s. 45.)

Yoldan geçenler öksüz çocuğı karşı herhangi bir acıma hissetmezler. İnsanların kalbi âdeta bu manzara karşısında taşa dönüşür ve öksüz çocuk bu taşı yastık olarak kullanır. Zaten onun da kimseden beklentisi yoktur.

Günəşin qızğın, odlu zərbəsinə

Hədəf olmuş vücudu; həm də əlil...

Bir kiçük qulbə yoq ki, kölgəsinə

İltica eyləsin zavallı səfil! (s. 45.)

Sokakta yaşayan öksüz çocuğı güneşin kızgın, ateşli darbesinden koruyacak bir sığınacağı dahi yoktur. O, hayatın tüm zorluklarını bu genç yaşta deneyimler. Tek kaygısı hayatını devam ettirebilmek olan bu masum çocuğun eğitim alabilmesi, okula gidebilmesi de mümkün değildir. Öksüz çocuğun görünürde böyle bir isteğı de yoktur. Çünkü o daha temel ihtiyaçlarını bile karşılayamaz. Hüseyin Cavid'in bu şiirindeki çocuk tasviri toplumun muhtaç bireylere, özellikle çocuklara yardım etmesinin bir zorunluluk olduğunu gösterir. Zaten Hüseyin Cavid, küçük çocuğı görmezden gelen insanların kalbinin taş kesildiğini söyleyerek onların davranışlarının yanlışlığını ifade eder. Yardıma muhtaç bu çocuğun giderilmesi gereken ihtiyaçlarından birisi de eğitimidir. Eğer temel ihtiyaçları giderilmez ve eğitim alması sağlanmazsa öksüz çocuk ve onun gibileri iyi bir gelecek beklemez. Cavid bu gelecekte bir sonraki dörtlükte bahseder:

Zülmü fisqin, cinayətin yolunu,

Sədd için həbsxanalar yapılır.

Şimdi mə'sum ikən, səfalət onu

Mücrim e'lan edər, yarın asılır.

Haqqa varmaq, pərəstiş etmək için

Yücəlir bir tərəfdə mə'bədlər.

Daş, çamur, haq rızası namümkün...

Aldanır, aldanır zavallı bəşər. (s. 45.)

Hüseyn Cavid bu dizelerle dikkati, cinayetleri önlemek için hapishaneler yapan toplumun yanlış davranışına çeker. Güzellik ve çirkinliğin insan tabiatının ayrılmaz bir parçası olduğunu düşünen Hüseyn Cavid, bu şiirinde güzelliğin temsilcisi olarak öksüz çocuğu, çirkinliğin temsilcisi olarak da ona kayıtsız kalan toplumu kurgular.²⁵ İşte bu toplum Allah'a ulaşmak, ibadet etmek için mabetler yapmasına rağmen kimsesiz çocuğu himayesi altına almaz. Hâlbuki çocuk himaye edilse ne hapishanelere ne de mabetlere ihtiyaç duyulurdu.²⁶ Cavid, taş ve çamurla yapılan mabetlerle Allah'ın rızasını kazanmanın mümkün olmadığını düşünür. Sokakta çaresiz çocuklar kaderlerini beklerken koca koca binalar, mabetler dikilmekte; bu çocuklar büyüyüp suç işlediklerinde onları içine atmak amacıyla hapishaneler şimdiden yapılmaktadır. Hâlbuki bu masraflar, kimsesiz çocukları eğitmek, kaderlerini değiştirmek için yapılabilirdi. Böylece Allah'ın rızasını kazanmak da mümkün olurdu.

Azer poemasında okumak için hevesli kız çocuğuna yardım eden Azer, eğitim adına bireysel mücadelesini verir. *Küfe*'de Âkif, her ne kadar çocuğa maddi yardımda bulunamasa da öğütleriyle onun hayata tutunmasını sağlamaya çalışır. Şiirin sonunda Hasan'ın perişan hâli ve mektepten yeni çıkan öğrencilerin canlılığı sonucu oluşan bu zıtlık, Mehmet Âkif'i üzer. Âkif'in *Küfe* şiirinde, bu sahneyi kurgulamasındaki amaç, okuyucunun da Hasan gibi çocukların varlığını bilmesini ve onlara yardım için harekete geçmesini sağlamaktır. Toplumu harekete geçirme kaygısı Hüseyn Cavid'in *Küçük Serseri* şiirinde de görülür. Şiirde bahsedilen muhtaç çocuk vasıtasıyla Hüseyn Cavid, toplumun bu tarz çocuklara yardım etmesini sağlamayı amaçlar.

²⁵ İ. Atilla, *Asrın Şairi Cavid Estetikası (Sanat ve güzellik dünyası)*, s. 134.

²⁶ Veli Osmanlı, *a.g.e.*, s. 64.

Mehmet Âkif ve Hüseyin Cavid'in medenileşme ve kalkınma adına ülkelerinden beklentileri ortaktır: İlim çerçevesinde nitelikli bir eğitim. Âkif için iyi bir muallim hem ahlaken hem de mesleki yeterlilik bakımından çağın gereklerini yerine getirebilecek seviyede olmalıdır. Bu doğrultuda Konya'daki köylüye, olayın iç yüzünü öğrenince hak verir. Mektep-medrese ikiliğine de değinen Âkif, zaman zaman her iki kurumu da eleştirir. Ancak Âkif için isimlerin önemi yoktur. Medreseler topluma büyük katkılar sağladıkları gibi modern eğitim vermek için açılan mektepler de işlevlerini elbet bir gün yerine getirecektir. Ayrıca Âkif, eğitimi temele yayacak mahalle mekteplerinin de hızlı ve yaygın bir şekilde açılmasını savunur.

Hüseyin Cavid özellikle *Azer* poemasında “Mirza” tipi ile ideal muallimden neler beklediğini kurgular. Ayrıca ilgili makalede* toplumda hak ettiği değeri göremeyen muallimlere seslenerek onların pes etmemesini ve aynı azimle çalışmaya devam etmesini ister. *Azer* poemasında okullaşma konusundaki fikirleri ise daha radikaldir. Azer aracılığıyla Hüseyin Cavid, yeteri kadar kullanılmayan mabetlerin mektebe, kütüphaneye çevrilmesi gerektiğini söyler. Böylece cahil kalan halkın eğitilmesi, çok sayıdaki mabedin dönüştürülmesi sayesinde hızlanacaktır. Ayrıca Hüseyin Cavid, kızların eğitimine de sıklıkla değinir; toplumun ilerlemesi ve eğitimin ailede başlaması için kız mekteplerinin açılması gerektiğini savunur.

* Ayrıntılı bilgi için bkz.: T. Cavid, **Hüseyin Cavid Eserleri**, “Mirza Abdulla Mehemmedzade Yahud (A. Sur) – Abdulla Tevfik”, C.5, ss.226-228.

2. 4. Emperyalizme Bakış ve Medenileşme

Mehmet Âkif ve Hüseyin Cavid, mücadele ettikleri emperyalist kuvvetlere eserlerinde yer verirler. Hüseyin Cavid için emperyalist kuvvet daha çok Rusya iken Mehmet Âkif için Batılı devletlerdir. Onlar, emperyalist kuvvetlerin Doğu'yu sömürme çabalarını eserlerinde eleştirirken aynı zamanda bu medeni toplulukların bilim, sanat, eğitim vb. alanlarda örnek alınması gerektiğini söylerler. Dolayısıyla her iki şairde, bu emperyalist kuvvetlerin medeniyet unsurlarına sorgusuz sualsiz bir karşı çıkış yoktur. Avrupa'yı yerinde gözlemleme şansı bulan Mehmet Âkif ve Hüseyin Cavid, onlarda gördükleri doğru ve yanlışları tarafsız bir şekilde aktarırlar. İşlevsel ve gerekli gördükleri unsurları kültürel bir süzgeçten geçirirler ve yeni düşünceleri, yaşantıları ve bilhassa medenileşmenin yöntemini Türk-İslam toplumuna uygunlukları açısından değerlendirip toplumları için ideal medenileşme yolunu tespit ederler.

Mehmet Âkif için medenileşme, millî değerler doğrultusunda çağın gereklerinin öğrenilmesi ve Türk-İslam toplumunda tatbik edilmesi ile mümkündür. Çağdaş anlayışla muasır medeniyetlerin, özellikle Avrupa'nın bilimine, sanatına kucak açan Âkif, medeniyet adına dayatılan unsurları tam bir teslimiyet ile kabul etmez. Onun medenileşme anlayışını yansıtmaları açısından *Süleymaniye Kürsüsünde* şiirindeki Vaiz, dikkat çekici tespitler yapar. Rusya'da bulunduğu esnada bir gazete çıkaran Vaiz, gazetenin finansmanını hayırsever zenginlerden sağlar. Bu zenginlerden birisi Avrupa'ya eğitim amacıyla gönderdikleri kişilerin bazılarının beklentileri karşılamadığından yakını ve bu kişileri Avrupa dostu olarak adlandırır:

Sonra zenginlerimiz: “Haydi gidin, fen getirin.”

Diye, her isteyen şahsına bilmem kaç bin

Ruble tahsis ile sevkeylediler Avrupa'ya;

Pek fedâkâr idi hemşehrilerim doğrusu ya.

Bu giden kâfileden birçoğu cidden tahsil

Ederek döndü. Fakat geldi ki üç beş de sefil,

Hepsinin nâmını telvîse bihakın yetti...

Gönderenler ne peşîmân oluyorlar şimdi!

*Hiç unutmam ki, cömerdin biri, hem zengin adam,
Beni yüzdürdü nihâyette şu sözlerle: “İmam,
Günde on kerre gelip istediniz hep verdim.
Yine vermezsem eğer millet için, nâ-merdim.
Yalnız, ehline gitsin bu emekler...Olur a,
İş bizim Avrupa yârânına benzer sonra!” (s. 149.)*

Vaiz, Rusya'daki zenginlerin, ülkelerine fen getirmeleri için birkaç bin ruble vererek Avrupa'ya gönderdikleri kişilerden bazılarının kendilerinden bekleneni yerine getirmediklerini söyler. Bağışta bulunan kişilerden birisi durumun farkındadır ve Vaiz'e sitem eder. Onun düşüncesine göre hakkıyla eğitim alacak kişilere verilecek daha çok paraları vardır. Mesele para değildir. Bu cömert kişinin beklentisi, paraların ehline gitmesidir. Avrupa'da fen eğitimi almak yerine “Avrupa yârânı” olup Avrupalılaşmayı, medenileşmeyi yanlış anlayan ve bu çarpık anlayışını Müslümanlar üzerinde uygulamaya çalışan insanlara bu cömert kişi katlanamaz. Yukarıdaki dizelerden anlaşılacağı üzere Âkif için Avrupa'ya gidip eğitim almakta bir sakınca yoktur.* Âkif için asıl sıkıntı Avrupa'ya gidip onlar gibi yaşamaya çalışan, onların bilimini değil, kültürünü benimseyen yahut benimsemeye çalışan kişilerdir. Bu düşüncesini de yukarıdaki dizelerin devamında söz konusu cömert kişi aracılığıyla ayrıntılandırır:

*Hâli ıslâh edecekler, diyerek kaç senedir,
Bekleyip durduğumuz zübbelerin tavrı nedir?
Bir selamet yolu varmış... O da neymiş: Mutlak,
Dini kökten kazımak, sonra evet, Ruslaşmak!
O zaman iş bitecekmış... O zaman kızlarımız,
Şu tutundukları gayet kaba, pek ma' nasız
Örtüden sıyrılacak... Sonra da erkeklerden,*

* Bu tespitin en önemli dayanaklarından birisi de “Eğitime, Eğitim Kurumlarına ve Muallimlere Yaklaşım” başlığında değinildiği üzere Âkif'in Asım'ı ve arkadaşlarını Almanya'ya eğitim almaları için gitmeleri yönünde teşvik etmesidir.

*Analık ilmini tahsil edecekmiş... Zaten,
Müslümanlar o sebepten bu sefalette imiş:
Ki kadın “sosyete” bilmezmiş, esarette imiş!
Din için, millet için iş görecek alçağa bak:
Dini pamal edecek, milleti Ruslaştıracak!
Bunu Moskof da yapar, şimdi rızâ gösterelim;
(...)
Sâde bir fuhşumuz eksikti, evet, Ruslardan...
Onu ikmâl ediverdik mi, bizimdir meydan! (s. 149-150.)*

Yenileşme adı altında millî ve dinî değerlerin reddedilmesi isteği, Âkif'in eleştirdiği bir tavrıdır. Vaiz burada saadetin yolunu dini kökten kazımakta ve Ruslaşmakta görenlere tepki gösterir. Avrupa'da tahsil görüp Rusya'ya döndüklerinde çözümü Ruslaşmakta görenlere, cömert kişi karşı çıkar. Ruslaşmak için Avrupa'ya tahsile gitmeye gerek yoktur. Eğer Rusya'daki Türkler rıza gösterse Ruslaştırma işini Moskof da seve seve yapar. Çünkü Rusya'nın isteği de zaten himayesindeki milletleri Ruslaştırmaktır. Vaiz, medenileşmenin başka milletlere benzemekle mümkün olduğunu söyleyen kişileri Rusya örneği ile eleştirir. O, medenileşmenin, Japonya'daki gibi gerçekleşmesi gerektiğine inanır. Vaiz'e göre Japonya, medenileşirken dikkatli davranmış; Batı'dan alınanları belirli bir süzgeçten geçirmiştir:

*Âdemin en temiz ahfâdına mâlik bir ada.
Medeniyet girebilmiş yalnız fenniyle...
O da sâhiplerinin lâhik olan izniyle.
Dikilip sâhile binlerce basîret, im'ân;
Ne kadar maskaralık varsa kovulmuş kapıdan!
Garb'ın eşyâsı, eğer kıymeti hâizse yürür;
Moda şeklinde gelen seyyie gümrükte çürür!
(...)*

Müslümanlık sanırım parlayacaktır orada;

Sâde Osmanlıların gayreti lâzım arada.

Misyonerler, gece gündüz yeri devretmedeler,

Ulemâ, vahy-i İlâhî'yi mi bilmem, bekler? (s. 154.)

İnsanlığın en temiz nesillerine sahip bu adaya, Japonya'ya, medeniyet sadece bilimiyle girebilir. Ancak bilimi bile Japonlar kültürel süzgeçten geçirerek kabul ederler. Sahile dikilen binlerce basiretli, imanlı göz medeniyet namına ne kadar maskaralık varsa bunların Japonya'ya girmesine müsaade etmez. Batı'nın eşyasının eğer ki Japonya için bir kıymeti varsa bunlar alınır; moda diye gelen zararlı, faydasız eşyalar ise gümrükte çürümeye terk edilir. Âkif, böylesine yüksek kültür ve ahlaka sahip bir toplumda Müslümanlığın elbet bir gün parlayacağını öngörür ve ulemâyı harekete geçmeye çağırır. Japonya, Vaiz'e göre medenileşmenin yöntemini doğru tespit etmiş milletlerdendir. Bu anlayış Mehmet Âkif'in medenileşme düşüncesine uygundur.

Âkif, Batı'yı ikiye ayırır: Emperyalist Batı ve bilimi, sanatı, çalışkanlığı, düzeni ile örnek alınması gereken Batı.¹ Emperyalist Batı'nın en koyu düşmanı Âkif, Batı'nın bilimini, sanatını, edebiyatını, çalışkanlığını ve düzenini takdir eder ve vakit kaybetmeden bunların öğrenilmesini ister. Âkif'in isteklerini yerine getirmiş toplumlar da, Japonya gibi, onun dikkatini çeker hatta Âkif, bu toplumlara ve başardıklarına imrenerek bakar.

Hüseyin Cavid'in şiirlerinde olmasa da *Mirza Abdulla Mehemmedzade Yahud* (A. Sur) – *Abdulla Tevfik* isimli makalesinin İkbal gazetesinde yayımlanan 11 Mayıs 1912 tarihli bölümünde Japonya ile alakalı Âkif'le benzer tespitlerde bulunur:

“Japonya'nın gayur ve kahraman milleti Mikado*^{nun} şerefine değil, Japonya muallimlerinin şerefine idare-i akdah ettiler; hem de insanı sersem eden, akıl ve şuurunu mahveden şarap, rakı(vodka) içmeyip Cenab-ı Hakk'ın menetmediği en temiz, saf ve güzel suyu içtiler.

¹ Nurullah Çetin, **Mehmet Âkif'te Batı Emperyalizmine Karşı Tavrı Alış**, Uluslararası M. Âkif Sempozyumu, Kafkas Üniversitesi, 19-21 Kasım, 2008, s. 662.

* Mikado: Japon imparatorlarına verilen san.

Onlara göre Japonya'nın terakkisi, uyanıklığı, maarifperverliği hep, hep muallimler sayesinde olmuştur.”²

Hüseyin Cavid, Japonya'nın ilerlemesini muallimlerin başarısına bağlar. Ayrıca bu makalesinde zihni bulandıran içkileri içmedikleri ve Allah'ın haram kılmadığı suyla yetindiklerinden ötürü Japonları takdir eder. Böylece hem dinî açıdan Mehmet Âkîf'e yaklaşır hem de Âkîf'in Japonlar için söylediklerine paralel bir tespitte bulunur.

Âkîf, Japonya'nın medenileşme sürecinde uyguladığı yöntemin Osmanlı Devleti için gerekliliğinden *Fatih Kürsüsünde* şiirinde dolaylı yoldan bahseder. Bu şiirin *İki Arkadaş Fatih Yolunda* bölümünde Mehmet Âkîf ile Mithat Cemal Kuntay arasında geçen konuşmalara yer verilir. Bu konuşmalar esnasında Mehmet Âkîf, Ziya Gökalp'in “halet-i ruhiyye” ve “mefkûre” kelimelerine karşılık bulduğu “Psikoloji” ve “İdeal” kelimelerine atıfta bulunur ve kullanımdaki kelimelerin ihtiyaç yokken değiştirilmesini eleştirir. Yalnız o, koyu bir gelenekçi değildir; değişikliklerin ihtiyaç doğrultusunda yapılmasını savunur. Burada Âkîf'e ait görüşler her ne kadar dille ilgili olsa da onun gelenekle alakalı görüşleri de aşağı yukarı böyledir:

– *Değiştirdi hâlet-i ruhiyye, çünkü asra göre...*

– *Aman şu “hâlet-i ruhiyye” bir de “mefkûre”*

Ayıp değil ya, gıcıklar benim sinirlerimi!

– *Niçin sinirleniyorsun? Ta'assubun yeri mi?*

Biraz değişmeli artık bu eski zihniyyet...

“Lisâna hiç yenilik sokmayın!” demek: Cinnet.

– *Hayır, ta'assub eden yok... Şu var ki: İcâbı*

Tahakkuk etmeli bir kerre; bir de, erbâbı

Eliyle olmalı matlûb olan teceddüdler... (s. 208.)

Âkîf, dile yerleşmiş kelimelerin değiştirilmesini gereksiz görür. Çünkü yenilik yapmak için öncelikle yeniliğe ihtiyaç duyulması gerekir. O, dile yeni kelime sokulması gerekirse de bunun, işinin ehli kişiler tarafından yapılmasının şart olduğunu söyler.

² T. Cavid, **Hüseyin Cavid Eserleri**, C.5, s. 227.

Mehmet Âkif, dilde yenileşme ile alakalı görüşlerine *Sırât-ı Müstakîm*'in 9 Haziran 1910 tarihli sayısında yer alan *Hasbihâl* isimli yazısında da değinir. Âkif, bu yazısında herkesin bildiği hatta başka dilden alındığını aklına getiremeyecek kadar benimsediği kelimeler yerine hiç kimsenin duymadığı kelimelerin kabul edilmesi yoluyla dilin sadeleştirilmesine karşı çıkar.³ Âkif'in dilde yenilikle alakalı bu görüşleri, genel itibarıyla medenileşme sürecindeki düşünceleriyle de paraleldir.

Âkif, yukarıdaki dizelerin devamında Batı'dan alınacak kelimeler konusunda dikkatli olunması gerektiğini söyler:

– *Zâten budur ya dert işte!*

Tasarrufâtını aynen alırsak İngiliz'in,

Fransız'ın, ne olur hâli, sonra, şîvemizin?

Lisânın olmalıdır bir vakâr-ı millîsi,

O olmadıkça müyesser değil teâlîsi.

– *Biraz muhâfazakârânedir ya şimdi bu da...*

– *Evet, muhâfazakârım... Bilir misin, bu moda*

Te'ammüm etmeye başlarsa...

– *Başlasın! Ne olur?*

– *İler tutar yeri kalmaz; lisânımız bozulur.*

Bugün ne maskara olmuşsa milletin kılığı;

Lisan da öyle olur! (s. 208-209.)

Mehmet Âkif, İngiliz'in, Fransız'ın kelimeleri aynen alındığı takdirde lisanın maskara olacağını söyler. Âkif'e göre lisan millî bir ağırlığa sahip olmalıdır. Mithat Cemal'in tespitine göre Âkif, Avrupalı olmaktan iğrenir. O, Türkçeye büyük bir sevgi besler ve Türkçeye dokunanlara, onu tahrip etmeye yönelik hareketlerde bulunanlara şiddetle karşı çıkar. Âkif için önce din, sonra da dil gelir.⁴ Bundan dolayı Âkif, dildeki

³ Sırâtıüstakîm Mecmûası, **Hasbihâl**, Haz.: İskender Türe, Cilt 4, Sayı: 92, 01 Cemâziyelâhir 1328- 09 Haziran 1910- 27 Mayıs 1326, İstanbul, Bağcılar Belediyesi, Nisan 2015, s. 240-241.

⁴ Kuntay, **a.g.e.**, s. 322.

millî ağırlığı önemser. Âkîf'in Arapça, Farsça ve Fransızca bilgisi düşünüldüğünde onun Türkçeye verdiği önem daha da kıymetli bir hâl alır. Âkîf'in dili, zengin olmasına rağmen elmaslarını takmayan kadının sadeliğine benzer. Arapça ve Farsçayı çok iyi bilir. Ancak şiirlerindeki dil oldukça sadedir. Âkîf'in dilindeki sadelik, Arapça ve Farsçayı Türkçede kullanma ihtiyacı duymayacak kadar iyi bilen bir insanın olgunluğunun göstergesidir.⁵ Âkîf, Arapça ve Farsçayı çok iyi bilmesine rağmen çağdaşı Servet-i Fünûn ile Fecr-i Âtî'nin ağır ve sanatlı dilini benimsemez. Dilde tasfiyecilerin yabancı kelimeleri dilden atma çabasına da dâhil olmaz.⁶ Onun eserlerine bakıldığında genel itibarıyla ağır bir dil kullanmadığı, yaşayan dili tüm canlılığıyla eserlerine yansıttığı görülür.

Mehmet Âkîf'in Türkçe ile ilgili yukarıdaki dizelerde yer alan görüşleri onun geleneğe ve yenileşmeye bakışını da yansıtır. Âkîf, ihtiyacı karşılamayan geleneklerin devam ettirilmesi konusunda ısrarcı değildir ve tıpkı dilde olduğu gibi diğer alanlarda da yenileşmenin milletin özüne zarar vermeden ihtiyaç doğrultusunda yapılması gerektiğini savunur.

Mehmet Âkîf, *Süleymaniye Kürsüsünde* şiirinin yukarıda verilen dizelerinde ilerlemenin yolunu, Batı'yı olduğu gibi taklit etmekte görenleri eleştirir. Ona göre ilerlemek, İslami değerlere bağlı bir şekilde ve ilim ışığında çalışmakla mümkündür:

Sizde erbâb-ı tefekkürle avâmın arası

Pek açık. İşte budur bence vücûdun yarası.

Milletin beyni sayarsak mütefekkir kısmı,

Bilmemiz lâzım olur halkı da elbet cismi.

(...)

Mütefekkir geçinenler ne diyor sizde bakın:

“Medeniyette teâlîsi umûmen Şark'ın,

Yalnız bir yolu ta'kîb ederek kâbildir;

⁵ A.e., s. 324-325.

⁶ Mustafa Özkan, **Türkçenin Sadeleşme Ekseninde Mehmet Âkîf ve Türk Dili**, Karabük Türkoloji Dergisi, Cilt II, Sayı II, 2020, s. 96.

Başka yollarda selâmet gözeten gâfildir.
Bakarak hangi zeminden yürümüş Avrupalı,
Aynı izden sağa, yâhud sola hiç sapmamalı.
Garb'ın efkârını mâl etmeli Şark'ın beyni;
Duygular çıkmalı hep aynı kalıptan; yâ'ni:
İçtimâî, edebî, hâsılı her mes'elede,
Garb'ı taklîd edemezsek, ne desek beyhûde.
Bir de din kaydını kaldırmalı, zîrâ o belâ,
Bütün esbâb-ı terakkîmize engel hâlâ!” (s. 165-166.)

Âkif toplumu insan bedenine benzetir. Bu bedeni yöneten beyin, mütefekkirlerdir. Beden ise halktır. O hâlde, beynin yani mütefekkirlerin bedeni doğru yönlendirmesi gerekir. Ancak Âkif, mütefekkirlerin üzerlerine düşeni layıkıyla yapmadıklarını düşünür. O, mütefekkirlerin medeniyette ilerlemek için Avrupalının yürüdüğü yolda hiç sapmadan yürünmesinin şart olduğu, dinin gelişmeyi engellediği ve bu yüzden kaldırılması gerektiği yönündeki görüşlerini eleştirir ve bu görüşleri kesin bir şekilde reddeder. Ancak Âkif bunu yaparken mütefekkilere, dinî kaidelerle cevap vermek yerine onların koşulsuz şartsız taklit edilmesini önerdikleri Batı'nın dinsiz olmadığını söyleyerek karşı çıkar:

Mütefekkirleriniz, anlaşılan, pek korkak,
Yâhud ahmak... İkisinden bilemem hangisidir?
Sanıyorlar ki: “Bugün Avrupa tek mil kâfir.
Mütedeyyin görünürsek, diyecekler, barbar!
“Libri pansör” geçinirsek, değişir belki nazar.” (s. 170.)

Âkif'e göre bu mütefekkirler, dindar görünürlerse Avrupa'nın kendilerini barbar zannetmesinden korkarlar. Hâlbuki Avrupa dinsiz değildir. Avrupa, dinini yaşarken mütefekkirlerin dini terk etme fikri ve hür düşünceli geçinip Avrupa'ya şirin gözükme isteği, oldukça gereksiz ve yanlışır.

Mehmet Âkif, İslami değerler doğrultusunda çalışarak ilerlemenin mümkün olduğunu düşünür. Bu anlayış *Süleymaniye Kürsüsünde* şiirinde Vaiz'in Japon halkı için söylediklerinde net bir şekilde görülür. Müslüman olmasalar dahi İslami değerler doğrultusunda yaşayan, çalışan, çabalayan Japonlar, dünyanın medeni milletlerinden birisi olmuştur. O hâlde ilerlemek için dinin kaldırılması gibi bir öneri gereksiz ve saçmadır. Âkif'e göre yapılması gereken İslami değerler doğrultusunda usanmadan çalışmaktır.

Âkif'in yukarıda bahsettiği mütefekkirler, içinde yetiştikleri değerleri küçümseyip Avrupa kültürüne koşulsuz yönelen bir kitledir. Dönemin mütefekkirlerinden biri olan Mehmet Âkif ise Avrupa hayranlığından ülkesini küçümseyenler ile tamamen Şark kültürüne dâhil olup Batı'yı anlamayan, anlama gayreti göstermeyen insanları sevmezdi. Âkif, bu konudaki düşüncelerini *Sırât-ı Müstakîm*'in 29 Haziran 1911 tarihli *Hasbihâl* başlıklı yazısında ifade eder:

“(…) memleketimizde iki sınıf halk görürüz:

‘Ne varsa Şark’ta vardır. Garp’a doğru açılan pencereleri kapamalıyız.’ diyenler.

‘Ne varsa Garp’ta vardır. Harîm-i âilemizi bile Garplılara açık bulundurmalıyız.’ iddiâsına kadar varanlar.

‘İyi amma bunun ortası yok mu?’ diyeceksiniz. Evet var. Lâkin o kadar az ki birbirine neyzen bakışıyla bakan şu iki cemâatin arasında hiçbir mevcûdiyet gösteremeyeceği için bunları da ister istemez, der ceng-i evvel sürünün hâricinde bırakılan biçârelere ilhâk edeceğiz.

Bana öyle geliyor ki ne varsa Şark’ta vardır, diyenler yalnız Garp’ı değil, Şark’ı da bilmiyorlar; nitekim ne varsa Garp’ta vardır da’vâsını ileri sürenler yalnız Şark’ı değil, Garp’ı da tanımıyorlar.”⁷

Âkif'in ifâdelerinden anlaşılacağı üzere o, Doğu'yu ve Batı'yı iyi bir şekilde öğrenip medeniyet unsurlarını millî bir süzgeçten geçirerek çağı yakalamanın mümkün olacağını düşünür. Âkif, yukarıda verilen düşüncelerinden dolayı mütefekkirleri eleştirse de tüm kabahati onlara yüklemmez. *Süleymaniye Kürsüsünde* şiirinde Âkif,

⁷ Sırâtı-müstakîm Mecmûası, **Hasbihâl**, Haz.: İskender Türe, Cilt 6, Sayı 147, 03 Recebülferd 1329- 29 Haziran 1911- 16 Haziran 1327, İstanbul, Bağcılar Belediyesi, Nisan 2016, s. 240.

Batı'nın fikirlerine, faydalı eserlerine sırtını dönen halkı da saplandıkları yanlış düşüncelerden dolayı eleştirir:

Gelelim şimdi, ne merkezde avâmın hissi...

Şüphe yoktur ki tamâmiyle bu fikrin aksi:

Görenek neyse, onun hükmüne münkâd olarak,

Garb'ın efkârını, âsârını düşman tanımak;

Yenilik nâmına vahy inse kabul eylememek.

Şöyle dursun o teceddüd ki, dışardan gelecek,

Kendi milliyyetinin kendi muhâtinde doğan,

Yerli, hem haklı teceddüdlere hattâ udvan!

Müşterek hissi budur işte avâmın sizde. (s. 166.)

Görenekteki kurallara sorgusuz sualsiz boyun eğen halk, Batı'nın fikirlerini de aynı kararlılıkla reddeder. Bu açıdan Batı'nın olduğu gibi taklit edilmesi ve dinin kaldırılması gerektiğini söyleyen mütefekkir tabakanın aksi yönünde hareket ederler. Daha öncesinde toplumu, başı mütefekkirler, bedeni halk olan bir vücuda benzeten Âkif, mütefekkirler ile halkın farklı görüşlerde olduğunu söyleyerek toplumu, beynin verdiği komutlara uymayan bir vücuda benzetir. Halkın ortak hissi, göreneklere sıkı sıkıya bağlı kalarak yeniliklere düşman olmaktır. Âkif, böyle bir toplumla varlığın devam ettirilebileceğine inanmaz. O, Japonya örneğinde olduğu gibi medeniyetin kültürel süzgeçten geçirilerek kabul edilmesini ister. Göreneğin yeniliği, gelişmeyi engelleyici unsurlarına şiddetle karşıdır. İdeal toplumu Japonya'da bulan Âkif, Osmanlıların da Japonlar gibi medeniyet unsurlarını kültürel süzgeçten geçirmesini ister.

Süleymaniye Kürsüsünde şiirinde Mehmet Âkif, Batı'nın medenileşme sürecinde katettiği yolun neden, olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde tatbik edilemeyeceğini şu şekilde açıklar:

Mütefekkirleriniz anlamıyorlar sanırım,

Ki çemenzâr-ı terakkîde atılmış her adım,

*Değişir büsbütün, akvâma, cemâ'ate göre;
Başka bir kavmin izinden yürümek, çok kerre,
Âdetâ mühlik olur; sonra ne var, her millet,
Gözetir seyr-i tekâmülde birer ayrı cihet.
Bir de hatırlamıyorlar ki, umûmen beşerin,
Dâimâ koştığı son maksada yükselmek için;
Tutacak silsile akvâma değildir hep bir;
Belki her millet için ancak o “mâhiyyet”tir,
Ki kopar kendisinin rûh-i umûmîsinden. (s. 168.)*

Mütefekkirlerin anlamadığı, ilerleme yolunda atılan adımların kavimlere ve cemiyetlere göre değişiklik gösterdiği. Bundan dolayı başka bir milletin ayak izini takip etmek çoğu zaman takip eden millet için yıkıcı olur. Ayrıca her milletin yegâne isteği medenileşmek olmasına rağmen bu yolda milletler farklı özellikler gösterebilir ve medeniyete ulaşırken bambaşka yolları tercih edebilirler. Medeniyete ulaşma isteğinin ortaklığı, izlenecek yolun da aynı olacağı anlamına gelmez. Vaiz, medenileşmenin nasıl gerçekleştirileceğini anlatmaya devam eder:

*Sırr-ı terakkînizi siz,
Başka yerlerde taharrîye heveslenmeyiniz.
Onu kendinde bulur yükselecek bir millet;
Çünkü her noktada taklîd ile sökmez hareket.
Alınız ilmini Garb'ın, alınız san'atini;
Veriniz hem de mesâînine son sür'atini.
Çünkü kâbil değil artık yaşamak bunlarsız;
Çünkü milliyyeti yok san'atin, ilmin; yalnız,
İyi hâtırda tutun ettiğim ihtârı demin:
Bütün edvâr-ı terakkîyi yarıp geçmek için,*

Kendi “mâhiyyet-i rûhiyye”niz olsun kılavuz.

Çünkü beyhûdedir ümmîd-i selâmet onsuz. (s. 170-171.)

Âkif, topluma ve mütefekkilere Batı'nın ilmini, sanatını alıp çalışmalarını söyler. Çünkü bu çağda artık ilimsiz ve sanatsız yaşamak mümkün değildir. Batı'nın ilmini ve sanatını almakta bir sakınca yoktur. Çünkü ilim ve sanat evrenseldir. Âkif, sözleriyle çağının ilerisinde bir düşünür olduğunu da kanıtlar. Çünkü Âkif *Süleymaniye Kürsüsünde* şiirini taassup ve hurafelerin hâkim olduğu bir dönemde yazar ve Batılılaşma hakkında yukarıdaki düşüncelerine yer verir.⁸

Âkif, topluma ve mütefekkilere ilerleme devirlerini aşabilmeleri için kılavuz olarak mâhiyyet-i rûhiyyelerini esas almalarını söyler. Mâhiyyet-i rûhiyyenin esas alınmadığı selamet ümidi, Âkif'e göre mümkün değildir. Âkif'in “ictimai tez”i⁹ mâhiyyet-i rûhiyyede gizlidir. Âkif'in “mâhiyyet-i ruhiyye” ile kastettiklerinin başında ise din gelir.¹⁰ İslamcılık düşüncesi doğrultusunda toplumu bölünmekten kurtaracak değeri Müslümanlıkta gören Âkif, dini, toplumun özünü oluşturan en temel unsurlardan görür. Âkif, Batı'nın ilmini, sanatını alırken rehberin “mâhiyyet-i ruhiyye” olmasını isteyerek Batı'dan alınanların tıpkı Japonlarda olduğu gibi millî süzgeçten geçirilmesi gerektiğini söyler. Ayrıca “Alınız ilmini Garb'ın, alınız san'atini” dizesi ile de Batı'nın ilmine karşı olmadığını açık bir şekilde ifade eder. Âkif'in bu dizesindeki hâkim fikri, Süleyman Nazif de doğrular. Ona göre Âkif, Batı'nın bilimine ve edebiyatına karşı hiçbir zaman bağnazca bir tavır takınmadı. Batı'nın bilim ve edebiyatını okudu ve bunları başkalarına da öğretti. Bununla beraber çocukluğundan itibaren yeşil sarıgının altında yeşermeye başlayan iman ağacı, bu pozitif bilimlerin telkinleriyle yıkılmadı; aksine inancı, taklit yerine araştırmaya dayandığı için daha da güçlendi. Âkif de böylece daha kuvvetli bir Müslüman oldu.¹¹

Medenileşme sürecinde özellikle Batı'nın gelişmişliğinden faydalanılmasında herhangi bir sakınca görmeyen Âkif, medenileşmenin kaynağından da bahseder.

⁸ Çantay, **a.g.e.**, s. 139.

⁹ **A.y.**

¹⁰ Ahmet Sevgi, **Kültürel Değerlerimiz ve Mehmet Âkif**, Selçuk Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı 7, 2000, s. 377-378.

¹¹ Süleyman Nazif, **a.g.e.**, s. 6.

Süleymaniye Kürsüsünde şiirinde medenileşirken kaynağın neresi olacağıyla ilgili görüşlerini Vaiz, bir benzetme ile açıklar:

*İnkişâfâtını bir milletin erbâb-ı nazar,
Kocaman bir ağacın tıpkı çiçeklenmesine,
Benzetirler ki, hakikat, ne büyük söz bilene!
Bu muazzam ağacın gövdesi baştan aşağı;
Sayısız kökleri, tek mil dalı, tek mil budağı;
Milletin sîne-i mâzîsine merbût, oradan
Uzanıp gelmededir... Öyle yaratmış Yaradan. (s. 171.)*

Vaiz'e göre Allah milletleri ağaç misali yaratmıştır. Dolayısıyla bir milletin gelişmesi kocaman bir ağacın çiçeklenmesine benzer. Bu muazzam ağacın baştan aşağı gövdesi, sayısız kökleri, bütün dalları ve budakları milletin geçmişine bağlıdır. Milletın kalbinde taşıdığı geçmişı işte bu muazzam ağacın dallarından, budaklarından, sayısız köklerinden ve bütün gövdesinden ibarettir. Âkif, yukarıdaki dizelerin devamında toplumların kendilerine has kimlikleri olduğundan ve her toplumun medenileşme yöntem ve sürecinin farklılık gösterebileceğinden bahseder:

*Bir cemâat ki: Nihâyet ona gelmez de iyi,
Ağacın hey'et-i mecmûası, yâhud çiçeği,
Tâ gider, sîne-i milletten urup hâke serer;
Milletin kendi olur işte o baltayla heder!
İnkişâf etmesi âtîde de pek zordur onun:
Çünkü meydanda kalan kütle yığınlarca odun! (s. 171.)*

Bir ağaç sağlıklı ve hoş görünebilir. Ancak o ağaçtan yapılacak aşı başka ağaçlara fayda sağlamayabilir. O hâlde gelişmiş bir milleti olduğu gibi taklit etmek yahut ona ait ne varsa millileştirmeden almak, başka milletlere iyi gelmeyebilir. Bilinçsizce diğer milletlerden faydalanmaya çalışmak, yanlış aş yapıp ölen ve toprağa karışan ağaç misali milleti perişan edebilir. Perişan millet artık odun olur ve toprağa

serilen yığınlarca odundan ne şimdi ne de gelecekte bir gelişme, ilerleme beklemek mümkün değildir. Vaiz, bu sözlerinin ardından gelişmenin, yenileşmenin ve medenileşmenin kimlerin vasıtasıyla yapılması gerektiğini anlatır:

Hastalanmışsa ağaç, gösteriniz bir bilene;

Bir de en çok köke baksın o bakan kimse yine.

Aşılarken de vurun kendine kendinden aşı.

Şâyed isterseniz ağcın donanıp üstü, başı,

Benzesin taze çiçeklerle bezenmiş geline;

Geçmesin, dikkat edin, balta çocuklar eline! (s. 171.)

Ağaç hastalanmışsa bir bilene gösterilmelidir. Bu bilen, en çok köke bakar; ağacı aşılarken de aşırı ağacın kendisinden yahut aynı cins ağaçtan vurur. Toplum geliştirecek, medenileştirecek kişiler de medeniyet unsurlarını alırken önce mensubu olduğu milletin özelliklerine dikkat etmeli; milletine faydalı olacak unsurları, millî unsurlarla harmanlayarak toplumu geliştirmelidir. Bunu yaparken milletin köküne, tarihine bakmalı ve ondan faydalanmalıdır. Baltanın çocukların eline geçmesi tehlikeli olduğuna göre gelişme ve medenileşme sağlanırken de milletlerin kaderi tecrübesiz kişilere emanet edilmemelidir. Âkîf'in çizdiği medenileşme rotası millî unsurların korunmasından geçer.

Hüseyin Cavid, Batılılaşma ve medenileşme konularındaki fikirlerini şiir, tiyatro ve düzyazılarında dile getirir. Medenileşme hakkındaki fikirleri Mehmet Âkîf'ten farklı değildir. Yalnız Âkîf'ten ayrılan yönü Hüseyin Cavid'in din vurgusu yapmamasıdır.

Hüseyin Cavid 25 Ekim 1915 tarihli *Açık Söz*'de yayımladığı *Muharibe ve Edebiyat* isimli yazısında edebiyatın Batılılaşması hakkındaki izlenimini şu şekilde ifade eder:

“Avrupa yolunu tanır tanımaz, bir de Fransız mukallitliği ortaya çıktı. Hem de Fransızların az çok ciddi ve maharetli edebiyatı değil; hoppa, değersiz ve çürük eserleri takip olundu, tercüme edildi ve kendiliğinden hususi eser yazarlar bile, bir türlü

taklitten yakayı sıyıramadılar. Hem de eskilik ile yeniliği, a'cemîlik* ile Fransızlığı karıştırarak iki çürük, iki ahlaksız uçurum arasında kaldılar.”¹²

Hüseyin Cavid de Mehmet Âkif'te olduğu gibi medenileşmeyi taklit etmek olarak algılayan ve kendi kültürünü yok sayan anlayışı eleştirir. Cavid için yabancı milletlerin edebiyatından esinlenmekte bir sakınca yoktur. Ancak yukarıda da söylediği üzere Fransız edebiyatının özellikle kaliteli eserlerini değil de hoppa, değersiz, çürük eserlerini takip ve taklit eden kişilerin yaptıkları doğru değildir.

Mehmet Âkif de Batılılaşma çerçevesinde Batı edebiyatından nasıl faydalanılması gerektiğini, edebiyat ve edebiyatçılardan beklentilerini *Sebîlürreşâd*'ın 1 Ağustos 1912 tarihli 204. sayısının *Edebiyât Bahisleri, Plân* başlıklı yazısında açıklar. Âkif'e göre Batı edebiyatından onların bütün hissiyatını, âdetlerini anlatan eserleri bu millete okutmak faydalı bir iş değildir. Bu tarz bir çaba zaten sallanıp duran genel ahlakı temelinden yıkabilir. Âkif'in isteği, Batılı edebiyatçıların çalışma yöntemlerini ve edebî bir eseri nasıl oluşturduklarını öğrenmektir. Edebiyatı iletirmek, geliştirmek adına yapılması gereken, hazır olanı doğrudan almak yerine, Batı'nın gelişmiş bir edebiyatı meydana getirirken hangi yöntemleri kullandığını öğrenmek ve onları uygulamaktır.¹³ Âkif'in yöntem vurgusu *Süleymaniye Kürsüsünde* şiirinde geçen “mâhiyyet-i rûhiyye” tamlamasını hatırlatır. Ona göre Batı'nın medenileşirken uyguladığı yöntemin Müslümanların mâhiyyet-i rûhiyyesine uyarlanması ve medenileşmenin bu şekilde sağlanması gerekir.

Hüseyin Cavid, *Uçurum* trajedisinde Uluğ Bey aracılığıyla İstanbul'daki gençlerin Batılılaşma şeklini eleştirir. Hüseyin Cavid'in hece vezniyle yazdığı ve olayların İstanbul'da geçtiği bu tiyatrodaki genel itibarıyla Batılılaşma sorunu işlenir:

O gün ki, İstanbulda

Gənclik fransızlaşdı,

Getdikcə türk evladı

* Makalenin orijinalinde “əcəmilik” şeklinde yazılan bu kelime, “İranlı” anlamına gelen “a'cemî” sözcüğüdür.

¹² T. Cavid, **Hüseyin Cavid Eserleri**, C.5, s.236.

¹³ Sebîlürreşâd Mecmûası, **Edebiyât Bahisleri, Plân**, Haz.: İskender Türe, Cilt 8, Sayı 204, 18 Şa'bân 1330- 01 Ağustos 1912- 19 Temmuz 1328, İstanbul, Bağcılar Belediyesi, Aralık 2016, s. 405.

*Uçuruma yaqlaşdı.
Yurdumuzu sardıqca
Düşkün Paris modası,
Hər kəscə örnək oldu
Sərsəm firəng ədası.
Sərxoşluq, iffətsizlik
Sardı bütün gəncləri,
Zəhərləndi getdikcə
Məmləkətin hər yeri.
Qəhrəman Oğuzların,
Böyük Ərtoğrolların
Sarsılmaz xələfləri
Şimdi həp sapqın, azğın...
Avropadan fəzilət,
Himmət, ciddiyyət, vüqar
Dururkən yalnız çürük
Bir züppəlik aldılar.¹⁴*

Hüseyn Cavid bu eserinde Türk gençlerinin Fransızlaşmasından, düşkün Paris modasının yurdu sarmasından, sersem Frenk edasının herkesçe örnek alınmasından; sarhoşluk, iffetsizliğin bütün gençleri sarmasından ve onları zehirləməsindən şikâyetçidir. Kahraman Oğuzların, büyük Ertuğrulların evlatları şimdi hep sapkınlık ve azgınlık belasına tutsaktırlar. Türk halkı Avrupa'dan fazilet, himmet, ciddiyyət, vakar almak yerine çürük züppeliği almış. Bundan dolayı Türkler uçuruma yaklaşmış. *Uçurum* piyesinin trajedi olarak sınıflandırılmasının sebebi eserin kahramanının ölümü değildir. Bu eserdeki asıl trajedi, bir aile çerçevesinde anlatılan ve toplumun tamamını

¹⁴ T. Cavid, **Hüseyn Cavid Eserleri**, C. 2, s. 339.

saran Avrupa-burjuva ahlakına düşkünlük ve bu ahlaksızlığın kurbanı olan insanların hâlidir. Cavid'in *Uçurum* piyesinde anlattığı trajik unsurlar, onun İstanbul'da eğitim aldığı yıllardaki gözlemlerinin ürünüdür.¹⁵

Hüseyin Cavid'in *Uçurum* piyesindeki tespitleri, Mehmet Âkif'in *Fatih Kürsüsünde şüirinin Vaiz Kürsüde* bölümünde yer alan şu ifadeleri akla getirir:

“Utanmıyor musun? Ettiklerin rezâlettir!”

Denirse kendine, milletlerin ekâbirini

Sayardı göstererek hepsinin kebâirini:

“Filân içerdî... Filân fuhşa münhemikti...” diye,

Mülevvesâtını bir bir ricâl-i mâzîye

İzâfe etmeye başlardı pâye vermek için. (s. 251-252.)

Âkif, “Utanmıyor musun?” diye sorulan kişilerin, rezilliklerini örtmek amacıyla milletlerin ileri gelenlerinin büyük günahlarını saymaya başladığını söyler. Bu kişilerin, kimisi içen, kimisi fuhşa düşkün mazinin ileri gelenlerini, kendi rezilliklerini makul göstermek için işaret ettiğini dile getirir. Âkif de doğal olarak “Mazinin yahut milletlerin ileri gelenlerinin örnek alınacak erdemleri yok muydu?” sorusuyla, eleştirisine devam eder:

“Pekî! Fezâili yok muydu söylediklerinin?”

Diyen çıkarsa “Müverrihlik etmedim!” derdi.

Şu zübbeler de, bugün, aynı rûhu gösterdi.

Fransız'ın nesi var? Fuhşu, bir de ilhâdı;

Kapıştı bunları “yirminci asrın evlâdı!”

Ya Alman'ın nesi var zevki okşayan? Birası:

Unuttu ayranı, ma'tûha döndü kahrolası!

Heriflerin, hani dünyâ kadar bedâyi'i var:

¹⁵ İrade Resuli, **Dramaturgiyamızda Türkiye**, Bakü, “Tural-E” Neşriyat, 2001, s. 38-39.

Ulûmu var, edebiyâtı var, sanâyi’i var.

Giden birer avuç olsun getirse memlekete;

Döner muhîtimiz elbet muhît-i ma’rifete. (s. 252.)

Âkif’in yukarıda sorduğu soruya “Tarihçi değilim.” diyerek cevap veren züppeler, yirminci asrın evlatları, Fransız’ın fuhşunu ve dinsizliğini, Almanların birasını kapıştır. Hâlbuki Fransız ve Almanların dünya kadar güzel eserleri, ilimleri, edebiyatı, sanayisi vardır. Ahlaksızlık yerine neden bu faydalı ürünler memlekete getirilmiyor? Âkif, Fransa ve Almanya’nın faydalı ürünleri memlekete getirilirse ülkenin maarif muhitine dönüşeceğini düşünür. Hüseyin Cavid, *Uçurum* piyesinde Fransız’ın düşkün modasının, sarhoşluğunun ve iffetsizliğinin Türk gençlerini sardığından şikâyet ediyordu. Âkif de Fransızların fuhşunun ve dinsizliğinin ülkede yayıldığını dile getirir. Cavid ve Âkif, Batı’dan gelen ve gençleri ahlaksızlığa sürükleyen bu unsurlardan şikâyetçi ve tedirgindir.

Süleymaniye Kürsüsünde şiirinde halktan ve mütefekkirlerden beklediği hareketi göremeyen Mehmet Âkif için umut, Asım ve onun neslidir. Medenileşme ve ilerleme yolunda Avrupa’nın ilmini öğrenmeyi zaruri gören Âkif, Asım ve arkadaşlarını bu ilmi öğrenmek amacıyla Avrupa’ya, Berlin’e, gitmeleri yönünde teşvik eder:

Bu cihetten, hani, hiç yılmasın, oğlum, gözünüz;

Sâde Garb’ın, yalnız ilmine dönsün yüzünüz.

O çocuklarla beraber, gece gündüz, didinin;

Giden üç yüz senelik ilmi sık elden edinin.

Fen diyârında sızan nâ-mütenâhî pınarı,

Hem için, hem getirin yurda o nâfi’ suları.

(...)

İnkılâbın yolu mâdem ki bu yoldur yalınız,

“Nerdesin hey gidi Berlin?” diyerek yollanınız.

Altı ay, bir sene gayret size eğlence demek...

Siz ki yıllarca neler çekmediniz, hem gülerek!

Hani, bir ömre bedeldir şu geçen her gününüz;

Bir gün evvel gidiniz, bir saat evvel döndünüz.

Şark 'ın âgûşu açıktır o zaman işte size;

O zaman varmanın imkânı olur gâyenize;

O zaman dinlerim artık seni, Âsım, bol bol... (s. 404-405.)

Mehmet Âkif Asım'ı, kaçırılan üç yüz senelik ilmi öğrenmesi için Berlin'e gitmeye teşvik eder. Üç yüz sene öncesi Osmanlı Devleti'nin en güçlü yıllarına denk gelir ve o yıllarda dünyanın bilim, sanat vb. alanlarında en gelişmiş ülkesi Osmanlı Devleti'dir. Dolayısıyla Mehmet Âkif, bu üç yüz yıllık farkı kapatarak ülkenin tekrardan medeni devletler sınıfına girmesini hatta bu listenin başında yer almasını ister. Devletin bunu başarmasını sağlayacaklar da Asım ve onun gibi parlak gençlerdir.

Medenileşme ve ilerleme sürecinde Hüseyin Cavid de gençlere büyük önem verir. Azer poemasının *İsyan* isimli son bölümünde geleneği savunan yaşlılara karşı Azer, gençlerin yanında yer alır ve onları yüreklendirir:

Bir əskilik az-çox bizə həkim...

Ən doğru yol iştə!

Heç olmayalım onlara əngəl bu gedişdə.

Onlar qoşacaq, çarpışacaqlar,

Bir çox uçurumlar aşacaqlar.

(...)

Onlardakı himmət mətanət

Qırbaclayacaq Şərqi nihayət.

(...)

Onlar mədəniyyətlə günəşlər yaqacaqlar,

Keçmişlərə üstdən baqacaqlar. (s. 241.)

Eskinin yerini yeninin almasında Azer, asli görevi gençlere verir. Çünkü kendileri ne yaparlarsa yapsınlar bir tarafları eskide kalacaktır. Yeniliği/medeniyeti reddeden bu insanların karşısına Azer, “Onlar medeniyətlə günəşlər yaqacaqlar” dizesi ile gençleri koyar. “Onlar” ifadesi de önemlidir. Çünkü üçüncü şahsı kullanarak Azer, kendisini dahi medeniyet güneşini yakacak topluluğa dâhil etmez. Azer, Mehmet Âkif’in aksine nasıl medenileşmesi gerektiğini ayrıntılı bir şekilde okuyucuya tarif etmez. Net bir şekilde söylediği, medenileşmek için gençlere engel olunmaması gerektiğidir.

Mehmet Âkif ve Hüseyin Cavid’in özellikle Batı’ya bakışı iki şekildedir. Onlar Batı’nın gelişmişliğini, ilmini, sanatını överken aynı zamanda Batı’nın emperyalist kuvvetler bütünü ve Doğu’yu sömüren güç olduğunu unutmazlar. Mehmet Âkif, *Fatih Kürsüsünde* şiirinin *Vaiz Kürsüde* bölümünde Doğu ile Batı’yı karşılaştırır ve Batı’yı mücadelesi ve gelişmişliğinden ötürü över:

Bakın mücâhid olan Garb’a şimdi bir kerre:

Havâya hükmediyor kâni’ olmuyor da yere.

Dönün de âtil olan Şark’ı seyredin: Ne geri!

Yakında kalmayacak yeryüzünde belki yeri! (s. 225.)

Âkif, çalışkanlığıyla öne çıkan Batı’ya “mücâhid” sıfatını layık görür. Yaygın anlamı “Kutsal ülküler uğruna savaşan kimse, alperen.” olan kelimeyi Âkif burada “Çalışan, çalışkan” anlamlarında kullanır. Âkif’in Batı’yı “mücâhid” şeklinde nitelemesi dahi, Batı’nın bilim adına verdiği mücadeleyi takdir ettiğini gösterir. Batı, yer ile yetinmeyip havaya hükmederken âtil Şark’ın, tembelliğinden dolayı yeryüzünde yaşayacak yerinin bile kalmaması söz konusudur.

Hüseyin Cavid, emperyalist Batı’nın övgüsünü ve eleştirisini, *Azer* poemasında Azer’in Avrupa gezisi aracılığıyla yapar. Poemanın *Yaşamak ve Yaşatmak* isimli bölümünde Azer, Avrupa dönüşü kendisine bakan meraklı yüzlere Avrupa’nın nasıl bir yer olduğunu anlatır:

Şərq elləri irişilməz “xeyal” için yaşarkən,

Qərb aləmi az da olsa “həqiqət”den xoşlanır.

*Şərqin sönük duyğusunu afyon ruhu oqşarkən
Onlar yeni bir silah kəşfini səadət sanır.
Şərq uğraşır yalnız “ölməyim” deyər,
Qərb elləri maildir öldürməyə,
Ya o, ya bu qoşar durur hər bir dilək peşincə,
Məqsəd ancaq yarını yoq, bir həyatı xoş bulmaq.
Şərqə görə o diyarda azad ikən düşüncə,
Yazıq!.. Yenə mümkün deyil didişmədən qurtulmaq.
Artıqca bilgiler artar ehtiras,
Hiç fərqi yoq, əski hamam, əski tas... (s. 194.)*

Hüseyn Cavid, Azer aracılığı ilə Batı'nın təsvirini yaparkən aslında Doğu toplumlarını da eleştirir. Doğu, gerçəkləşməsi mümkün olmayan həyəllər üçün yaşarkən Batı, gerçəklerden hoşlanır; Doğu, afyon kullananmış bir insanın uyuşukluğu içindəyken Batı, yeni bir silah bulmaq üçün çalışır. Doğu insanı ölməyeyim diye uğraşırken Batılıların elleri öldürməyə meyllidir. Batı'da düşüncələr Doğu'ya görə daha özgür olmasına rağmen yazık ki insanlar yine de didişmeden duramazlar. Bu durumu da Azer, “Artıqca bilgiler artar ehtiras” dizesi ilə Batı'nın ihtiraslı olmasına bağlar. Azer'in eleştirileri genel itibarıyla Batı'nın lehinedir. Batı'da təspit etdiyi olumsuz özelliklər, onların ihtiras kaynaklı didişmələri və öldürməyə meylli olmalarıdır.

Batı toplumunu poemanın *Yaşamak və Yaşatmaq* bölümünde yer yer övən Hüseyn Cavid, yine de Batı'ya yəhut yabancılardan kapısını tamamilən açmaz. Onun görüşü millî olanı, mədəniyyət unsurlarıyla bütünləşdirməkdir. Bunu başara bilmək üçün də özellikle Azer poemasında görüleceği üzere tanıd oldukları qarşısında hər zaman eleştirisini yapar. Hüseyn Cavid, Türkiyə'də təhsil aldığı dövəndə kendilerini Osmanlı sayan kişilerin tavrını doğru bulmaz və kendisinin böyle bir tavr təknamayacağını ifadə edir. K. Şərifov'a yazdığı 14 Haziran 1909 tarixli məktupta Hüseyn Cavid şunları söylər:

“Şimdi ben düşünüyorum ki eğer bir ecnebi lisanını, o milletin kendisi gibi, yani layıkıyla bilmek arzu etsem, hiç olmazsa üç sene hiçbir şeye bakmadan onunla uğraşmalıyım. Şimdi burada her zahmete katlanıp da aldığım maaş ile, fakirane bir güzeran ile burada üç dört sene kadar dahi hem tedris hem de tederrüs edebilirim.

Lakin, lakin... validem, vatanım, vatandaşlarım bütün bütün unutulacak bir hâle geliyor. Şimdi burada binlerce iş başında haysiyet sahibi, Türkistanlı, Kafkaslı, Kırımli vardır ki hepsi tahsilini ikmal ettikten sonra İstanbullu olduğu gerçeğine dayanarak Osmanlı olup gitmiştir.

Bu bence pek güç...”¹⁶

Burada unutulmaması gereken, Osmanlı ve Azerbaycan toplumu ağırlıkla aynı ırka mensup ve kültürel açıdan birbirine yakındır.

Batı’nın ilmine kapıları sonuna kadar açan Mehmet Âkif, Batı kültürüne mesafelidir. O, Batı’nın kültürünü ve özellikle İslami değerlere aykırı yaşayışını benimseyen kişileri şiddetle eleştirir. *Süleymaniye Kürsüsünde* şiirinde halkı aydınlatması gereken edebiyatçılar Vaiz’in beklentilerini karşılamaz. Asıl görevlerinden çoktan uzaklaşmış bu kişiler, sanat adı altında ahlaka aykırı eserler verir; çıkarları uğruna toplumun menfaatine ters faaliyetlerde bulunurlar. Tevfik Fikret’in *Tarih-i Kadim* isimli dine ve Allah’a yönelik hakaret içeren ifadelerinin yer aldığı eserinin kendisini rahatsız etmesi üzerine yazdığı bu dizelerde Âkif, üdebâdan şikâyetçidir:

Üdebânız hele gâyetle bayağ mahlûkât...

Halkı irşâd edecek öyle mi bunlar? Heyhât!

Kimi, Garb’ın yalınız fuhşuna hasbî simsar;

Kimi, İran malı der, köhne alır, hurda satar!

Eski dîvanlarınız dopdolu oğlanla şarab;

Biradan, fâhişeden başka nedir şi’r-i şebab?

Serserî: Hiç birinin mesleği yok, meşrebi yok;

Feylesof hepsi, fakat pek çoğunun mektebi yok!

¹⁶ T. Cavid, **Hüseyin Cavid Eserleri**, C.5, s.269.

Şimdi Allah'a söver... Sonra biraz bol para ver:

Hiç utanmaz, Protestanlara zangoçluk eder! (s. 167.)

Halka yol göstermesi gereken üdebâ, bunun yerine Batı'nın fuhşunu anlatan ve bundan herhangi bir karşılık beklemeyen simsar gibi davranır. Eski divanlardaki gençlik şiirleri ise oğlandan, şaraptan, biradan ve fahişeden ibaret şiirlerdir. Filozof geçinen ama mektebe dahi gitmemiş kişiler, para için yeri geldiğinde Allah'a söver; ardından Protestanların kapısında zangoçluk eder. *Tarih-i Kadim* eserine cevaben yazdığı bu dizelerde, "Protestanlara zangoçluk eden" kişi, Robert Kolejinde çalışmaya başlayan Tevfik Fikret'tir.

Vaiz, Osmanlı Devleti'ndeki birtakım edebiyatçının çıkarına düşkün, ahlaktan uzak tutumları karşısında durumun vehametini de ifade edebilmek adına son kısımlarda Rusya örneğini verir. Vaiz'in dönemin yazarlarını ve edebiyatını eleştirdiği bu dizeler şiirden ziyade atasözü sayılabilecek sözlerdir:¹⁷

O benim en ebedî hasmım olan Rusya bile,

Hakkı teslim edelim! Hiç de değildir böyle.

Mütefenninleri tâ keşfe kadar tırmanıyor;

Edebiyyâtı anıldıkça zemin çalkanyor.

Kudretim yetse eğer, on yedisinden yukarı,

Üdebâ nâmına kim varsa, huduttan dışarı

Atarım taktırarak boynuna bah-nâmesini;

Okuyan yaftayı elbette çıkarmaz sesini.

Sonra bir tarz-ı telâfî bulurum, -gerçi garîb-

Konturat akdederek Rusya'dan on onbeş edib,

Getirir, yazdırırım millet için birçok eser! (s. 167-168.)

Vaiz'in en ebedi hasmım dediği Rusları kendi fikirlerinden sıyrılarak doğru işleriyle övmesindeki asıl hikmet, içinde bulunulan kötü durumu daha açık bir şekilde

¹⁷ Çantay, **a.g.e.**, s. 138.

ifade edebilme arzusudur. Yabancıdan gelecek yardımın topluma faydasının olmayacağını daha önce vurgulayan Vaiz, Osmanlı'daki edebiyatçıların sapkınlıklarını göstermek adına Rusya'dan getireceği on on beş edibi Osmanlı'dakilere tercih edeceğini söyler. Rusya'yı bilim insanlarının keşifleriyle, ürettikleri yeri titretecek kadar kuvvetli edebî eserleriyle överek elinde yetki olsa Osmanlı'daki on yedi yaşından yukarı ne kadar edebiyatçı varsa sınırdan dışarı atacağını söyler. Yeri geldiğinde Rusları "Ruslaşma" tehdidi ve baskıcı yönetimleri dolayısıyla eleştiren Âkif, bu dizeleriyle Rusların bilim ve edebiyatta ne kadar ileri bir toplum olduğunu da övgü dolu sözleriyle dile getirmekten çekinmez.

Üdebâyı Batı'nın fuhşuna meyletmış, onu yaymaya çalışan kişiler şeklinde niteleyen Vaiz'deki ifadelerin benzeri, Hüseyin Cavid'in *Azer* poemasında yer alan ve 1926 yılında Berlin'de yazılan *Azad Esirler* bölümünde de vardır. *Azer*, Berlin'de muhteşem bir salonda eğlenceye katılır. Buradaki üç kadının kendi aralarındaki konuşmalarına kulak misafiri olur. Kadınların kızları bu salonda çalışır. İşleri de misafirleri eğlendirmektir. Üç kadın da yoksulluk ve çaresizlikten dolayı kızlarının bu salonda çalıştığını söyler. *Azer*, konuşmalar üzerine duygulanır ve aynı zamanda öğrendikleri karşısında içinde Batı'ya karşı nefret uyanır. *Azer*, yerinde bir tespitle kızların bu salonda özgür iradeleri ile satıldığını düşünür:

İncə bir yaş bəlirdi gözlərdə,

Acı bir iz bıraqdı Azərdə,

Düşündü: "Bəlkə!.." dedi.

"Bir zaman bəlkə dünkü Asiyada,

Əski Qafqasda, vəhşi Afrikada

Qızı cəbrən satıb alırlarmış.

Ona Avropa xalqı pək fahiş

Bir fəlakət demiş də hayqırmış,

(...)

Fəqət bu hal nə idi!?

Bunu görməzmi incə gözlüklər?

Satılır burda qızlar azadə

Həm təbii bir iş qadar sadə.” (s. 166-167.)

Geçmişte Asya'da, Afrika'da, Kafkas'ta kızlar zorla satılırken ve Avrupa halkı bu düzeni nefretle kınarken bugün Avrupa'da kızlar özgür iradeleriyle gayet doğal bir işmiş gibi satılırlar. Her ne kadar Azer, kızların özgür iradeleriyle satıldığını söylese de o da kızların özgür iradesi ile değil, mecburiyetten bu salonda çalıştıklarını gayet iyi bilir. Batı toplumunda hayatlarını devam ettirebilmek için başka iş bulamayan bu genç kızlar, son çare olarak muhteşem salonlarda misafirleri eğlendirerek para kazanmaya çalışırlar. Azer, medeni Batı'nın eleştirisini yaparak sözlerine devam eder:

Mədəniyyetdə çırpınan vəhşət

Daha yaldızlı, şairanə, əvət.

Burda öz istəgilə cariyələr

Sana şaqraqca ninnilər söylər.

Bir qəfəs xoşdur, altın olsun da,

Ac gövərcinlər əylenir onda... (s. 167.)

Azer'e göre Doğu'da vahşet olmasına rağmen Batı'daki vahşet daha yaldızlı ve şairanedir. Batı'da, bu medeni memlekette, cariyeler kendi isteğiyle şakrakça ninniler söylerler. Bu kızlar altın kafese konmuş güvercinler gibidirler. Özgür değildirler ama özgürlüklerini feda ederek karınlarnı doyurabilirler.

Şamil Sadık, bu dizelerle ilgili şunları söyler: “Azad Esirler”de Garp dünyasının ‘her şey parayla alınır ve satılır’ sloganı ile berkarar olan bir cemiyetin nasıl manevi-ahlaki bir uçuruma yuvarlandığı tenkit edilir. Biz Şark'ta zorla ere verilen maralların, aldatılarak ahlaksızlığa yuvarlanan afetlerin derdini çektiğimiz hâlde, Garp'ta analarının ‘hayır duası’ ile kendisini satan yeni yetme kızlara hangi gözle bakabiliriz? Bizi vahşi, medeniyetsiz sayan Avrupa'nın kendisi ne durumdadır? Doğrudur, burada hiç kimse

güç kullanmıyor; her şey hoşlukla, paranın gücüyle hallediliyor. Öyle ki en büyük rezalet de bundadır. Namus, izzet de parayla satılır mı?”¹⁸

Asya, Afrika ve Kafkas'ta kızların satılmasını nefretle kınayan Avrupa'da genç kızların salonlarda insanları eğlendirmesi, Azer'in tabiriyle özgür iradeleriyle satılması karşısında insanlar neden tepki göstermezler? Çünkü Avrupa güçlüdür. Azer poemasının *Vahşi Kadın*, *İnkılap Hırsızı* gibi bölümlerinde Hüseyin Cavid, güçlülünün aybının görmezden gelindiğini, güçsüzünün ise göze battığını ve tepki çektiğini söyler. Genç kızların bu şekilde eğlence kaynağı olmasını da güçlü-zayıf ekseninde ve ahlaki değerlere aykırı olması dolayısıyla eleştirir.

Mehmet Âkif, Batı'nın fuhşuna meyleden üdebâyı ve Batı'ya şirin gözükmek adına dini terk etmek isteyen mütefekkirleri eleştirmekteydi. Hüseyin Cavid de poemanın *Azad Esirler* bölümünde somut bir örnek vererek Batı'nın ikiyüzlülüğünü ve ahlak bakımından düşkünlüğünü, genç kızların zor durumları vasıtasıyla anlatır. *Azad Esirler* bölümünden alınan dizelerde Hüseyin Cavid, Mehmet Âkif'in Batı'nın sadece ilmini, sanatını alma konusundaki önerisini destekler. Fakat medeni sayılan Batı, ahlak bakımından Türk-İslam toplumuna uygun özelliklere sahip değildir.

Mehmet Âkif ve Hüseyin Cavid fiziki yapılar vasıtasıyla da Doğu-Batı karşılaştırması yaparlar. Avrupa'daki yapılar ile Osmanlı'dakileri karşılaştırarak çağın medeni devlet ve milletlerinin yaşayışı, düzeni hakkında bilgi verirler. Mehmet Âkif *Berlin Hatıraları* isimli şiirinde Osmanlı'daki sokakları tasvir eder:

Ne var mı? Ağzını açmış ki bir yaman uçurum,

Dalarsa “Cub!” diye insan, çıkar mı bilmiyorum!

Uzak dolaş! İyi, lâkin, alındı bir tümsek,

Ne atlayanda kalır diz, ne tırmananda bilek!

Kenarca gitmeli öyleyse... İhtimâli mi var?

(...)

Durundu çâreyi buldum... Evet, olur mu olur:

¹⁸ Sadık, a.g.e., s. 144-145.

*Şu künbedin üzerinden beş altı taş sökerim,
Bataksa al, bu da batmaz, deyip deyip ekerim.
Demek; Hazîne-i Evkâf'a bir metin köprü
Binâsı terkedeceksin... Uzatma, haydi yürü! (s. 286.)*

Sokaktaki çukurlar o derece derindir ki insan kazayla basacak olsa “cub” diye içine düşebilir. Sokağın kenarlarından yürümeyi deneyen Âkif, bunun da mümkün olmadığını anlayınca orada bulunan kubbenin üzerinden beş altı taş söküp sokakta kendisine yürüyecek bir yol yapar. Onun çözümü, var olanı yıkarak geçici bir yol inşa etmektir. Âkif’in bu dizeleri, insanların geçmişten kalanlara kanaat ettiğini, günlük çözümler peşinde koştuğunu, yeni yapılar inşa etmekten uzak yaşadığını ve mazinin ürünlerini yıkmakla yetindiğini gösterir.¹⁹ Âkif de çamurlu ve çukurlu yolda geçmişin yapısından kopardığı parçalarla kendi üzerinden bu tarz insanları eleştirir. Yukarıdaki sözlerinin ardından Âkif, mizahi bir üslupla vasiyetini açıklar:

*Vasiyyetim size, ey zıplayıp geçen ahlâf,
Sakın şu kümbet-i feyyâzı etmeyin isrâf,
Günün birinde bataklık aşarsa köprümden,
Emîn olun size lâzımdır öyle bir ma'den. (s. 286.)*

Âkif, vasiyet olarak yeni nesle şu verimli kubbeyi israf etmemelerini söyler. Çünkü günün birinde Âkif gibi sokaktan geçmekte sıkıntı yaşarlarsa onlar da böylesine verimli bir madene ihtiyaç duyabilirler. Şiirdeki mizahi üslup ve Âkif’in kişiliği dikkate alındığında sözlerinin kinaye barındırdığı rahatlıkla söylenebilir. Geçmişin yapılarına ve değerlerine sırtını yaslamış bir nesil Âkif için yeterli değildir. O, insanlardan çalışmalarını ve ecdada layık bir hayat sürmelerini ister. Âkif’in istediği, ecdadın yapılarını koruyacak ve bu yapıları açacak ürünler ortaya koyacak bir nesildir.

Mehmet Âkif, *Berlin Hatıraları* şiirinde Berlin’deki sokakları da tasvir eder. Almanya’daki sokakların Osmanlı’dakilerle alakası yoktur:

Sokak dedikleri neymiş? Fezâ-yı bî-pâyan,

¹⁹ Malkoç, **a.g.e.**, s. 181.

Ki tayyedilmesinin yoktur ihtimâli yayan.
Demek, vesâit-i nakliyye nâmı tahtında,
Havâda, yerde, yerin çok zamanlar altında
Uçup duran o havârik bir ihtiyâc-ı şedîd.
Piyâde harcı mı, hâşâ, bu imtidâd-ı medîd!
Bakın nasıl da mücellâ ki: Ferş-i nevvârı,
Zemîne indiriyor gökyüzünden envârı! (s. 287-288.)

Avrupa'nın sokakları sonsuz uzaya benzer. Bu sokaklar o kadar uzundur ki onları yürüyerek aşmak mümkün değildir. Bundan dolayı nakliye vasıtası olarak Avrupalı havada, yerde, yerin altında çeşitli araçlar inşa eder. Avrupa'nın sokakları gece gündüz aydınlıktır. Sanki Avrupalı yeryüzüne gökten nur indirir. Âkif, Avrupa sokaklarının övgüsüne devam eder:

Bu imtidâdı nazar, şöyle dursun istî'âb,
Öbür kenâra geçerken düşer kalır bîtâb!
Şu var ki, düştüğü yerden çamurlanıp kalkmaz...
Çamur bu beldede âdet değil ne kış, ne de yaz.
Geçende haylice kar yağdı Berlin'in içine;
Bıcık bıcık olacakken takır takırdı yine!
Merâk edip soruverdim, "Bırakmayız" dediler!
– Bırakmayın, güzel amma, yağar durursa eğer?
"Bırakmayız!" sözü aynen tekerrür etmez mi?
Evet, bu sözde nümâyân heriflerin azmî. (s. 288.)

Avrupa'nın sokakları karşıdan karşıya geçerken insanı yoracak kadar geniştir. Bu sokakları geçerken insan yorulur ve yere düşer. Yalnız Osmanlı sokaklarında olduğu gibi yere düştüğünde çamura bulanmaz. Çünkü o beldede Avrupalı yaz kış demeden

sokakları temizler ve hayli kar yağdığı dönemde dahi, karların sokaklarda kalıp erimesine müsaade etmezler.

Benzer tasvirleri Hüseyn Cavid, *Azer* poemasında yapar. Poemanın *Nil Yavrusu* isimli bölümünde Azer, Almanya'nın kısa bir tasvirini yaparak şiire başlar:

*Yığın-yığın aqışan avtolar, tramvaylar
Çiçekli, süslü, təravətli bir cihana qoşar.
Bu ölkənin yazı şən bir mayıs qadar dilbər,
Səfəli mənzərələr ruha busələr sərpər.
Göz işlədikcə gülümsər yeşil xiyabanlar,
Yeşildi pəncərə, balkon... yeşildi meydanlar.
Çiçəklərin arasından yürürdü afətlər,
Uçardı qəhqəhələrdən qopan səadətlər. (s. 179.)*

Trafikte akan yığın yığın araba, tramvay; çiçekli, süslü taze bir cihana koşar. Bu ülkenin yazı şen bir mayıs ayı kadar gönül alıcıdır. Sefalı manzaralar ruhu öper ve etrafta ağaçlıklı yollar hoş bir görüntü oluşturur. Meydanlar, balkonlar, pencereler hep yeşildir. Çiçeklerin arasından yürüyen güzeller mutluluklarından kahkahalar atarlar. Azer'in tasvirleri, Avrupalının çevresini, yaşadığı yeri, balkonunu dahi güzelleştirmeye önem verdiğini gösterir. Ayrıca Âkif'in söz ettiği ulaşım araçlarından Cavid de bahseder.

Âkif, *Berlin Hatıraları* şiirinde Osmanlı Devleti'ndeki sokakların kar yağdığında nasıl bir hâl aldığını da anlatır. Sokakların temizliğine, karların temizlenmesine bu kadar önem veren Almanya'nın aksine Osmanlı'da bu titizliğin zerresi yoktur:

*Bizim diyâra biraz kar düşünce zor kalkar.
Mahalle halkı nihâyet kalırsa pek muztar,
“Lodos duâsına çıkmak gerek...” denir, çıkılır.
Cenâb-ı Hak da lodos gönderir, fakat bıkılır:
Çamur yığınları peydâ olur ki mühliktir...*

“Aman don olsa...” deriz... Şüphe yok, temizliktir,

Donun kırılması varmış, düşünme artık onu:

Yağar, erir, buz olur... Neyse, yaz değil mi sonu? (s. 288.)

Osmanlı’da kar yağdığı zaman ve kardan dolayı zor duruma düştüğünde insanlar sokakları temizlemek yerine lodos esmesi için dua ederler. Duaların üzerine Allah lodos gönderir, bu sefer de karların erimesiyle ortaya çıkan çamur yığınlarından şikâyet ederler. İnsanlar bu sefer de don olsun da çamurlar sertleşsin diye temennide bulunurlar. Ancak her işi Allah’a sevk eden bu insanlar, ellerine küreği alıp sokakları temizlemeyi bir türlü akıl edemezler yahut bunu yapmak işlerine gelmez.

Mehmet Âkif, yukarıda bahsedilen Osmanlı’daki insanların tembelliğini bir hikâye ile örneklendirir. Bu hikâyede adı geçen kalenderin tembelliği, giysilerini temizlemeyecek noktaya kadar ulaşır:

Kalenderin zifir olmuş su görmedik yakası...

Bakıp da bir titiz insan demiş ki:

– Kahrolası!

Nedir o gömleğinin hâli, yok mu bir yıkamak?

– Değil mi kirlenecektir sonunda? Keyfine bak!

– Su kıtlığında değilsin ya... Hey müseyyib adam,

İkinci def’a yıkarsın...

– Fakîriniz yapamam:

Cenâb-ı Hak bizi dünyâyâ muttasıl gömlek

Sabunlayın, diye göndermemiş bulunsa gerek!

Hikâye bizleri te’yîde en güzel düstûr.

Süpürge sohbeti bitmez ki: Bahs-i dîrâdûr.

Sokak süpürmek için gelmedik ya bizler de! (s. 288-289.)

Kalenderi gömleğinin kirliliğinden dolayı insanlar uyarır. Ancak bu uyarılar kalenderin umrunda değildir. Çünkü gömleği yıkasa dahi gömlek tekrardan kirlenecektir. Kalender, dünyaya gömlek temizlemek için gelmediğini, Allah'ın kendisini gömlek sabunlasın diye yaratmadığını düşünür. Buradan yola çıkarak Âkif, Osmanlı'da sokakların temizlenmemesi meselesine değinir. Halk da kalender gibi düşünür. Onlar bu dünyaya sokak süpürmek için gelmemiştir. Ancak halkın ve kalenderlerin yaptığı sadece tembelliklerine kılıf bulmaktır.

Hüseyn Cavid, Azer poemasının *Garp'a Seyahat* isimli bölümde Orta Garp'a vardıktan sonra bu bölgeyi tasvire başlar. Tasviri, bölgenin güzelliğini anlatmasının yanında insanların çalışkanlığına değinmesi açısından da önemlidir:

*Hər gönüldə çocuqca bir məraq alevlənib durdu,
Pəncərələr qarşısında seyr edənlər həlqə vurdu,
Hər tərəfdən yeşilliklər nəzərləri oqşıyordu,
Dalğalı gül bağçaları isyan edərdi cənnətə.*

Süslü köylər trenləri qarşıladı ara-sıra.

Hər guşə bir gəlin kibi gülümsərdi yolculara,

Əmək pərisi munisdi hər gəncə, hər ixtiyara,

İşsiz qalanlar, şübhə yoq, məhkum idi səfalətə. (s. 161-162.)

Bu bölgedeki yeşillikler Azer'in gözlerini okşar. Gül bahçeleri cennetle yarışacak kadar güzeldir. Süslü köylerin her bir köşesi, bir gelin gibi yolculara gülümser. Bu bölgede emek perisi, çalışmaya istekli her gence ve ihtiyara karşı sıcakkanlıdır. Dolayısıyla çalışmak isteyen için burada her zaman iş vardır. Sadece işsiz kalanlar, çalışmayanlar Azer'in fikrine göre sefaletə mahkûmdur. Azer, bölgenin tasvirine devam eder:

Erkək-qadın həp çalışır arı kibi qaynaşaraq,

Dalğalandıqca tarlalar altın kəsər elmas oraq,

Dolğun öküzlər, inəklər bənzərdi gözlərdən iraq

Şeharlərdə dərisinə sığmayan əhli-sərvətə. (s. 162.)

Burada kadın erkek herkes arı gibi çalışır. Verimli tarlaların mahsulleri âdeta altındır. Öküzler ve inekler o kadar besilidir ki şehirlerde yaşayan ve derisine sığmayacak derecede kilolu zenginlere benzerler. Hüseyin Cavid bu dizeleriyle Avrupalının ne kadar çalışkan olduğunu açıklar. Mehmet Âkif ise sokakları temizlemeyen vatandaşlar aracılığıyla halkın tembelliğine vurgu yapıyordu. Ayrıca Âkif, Berlin’de bulunduğu esnada bölge halkının çalışkanlığından, sokakları temiz tutmasından bahsederek onları İstanbul halkı ile karşılaştırıyordu. Hüseyin Cavid ve Mehmet Âkif, buraya kadarki dizelerinde Avrupalının çalışkanlığı ve çevresini güzelleştirmesi hususunda ortak noktada buluşurlar.

Mehmet Âkif’in *Berlin Hatıraları* şiirinde Almanya’da gördüğü bir kahvehaneyi Osmanlı kahvehaneleri ve diğer binalarıyla karşılaştırarak övmesi, onun yukarıda verilen dizelerde de görüldüğü üzere, emperyalist Batı’yı topyekûn reddetmediğini yahut onların sadece olumsuz eleştirisini yapmadığını gösterir:

– *Bu, kahve... öyle mi? Yâhu! Nedir bu? Vay canına!*

Bizim “Düyûn-i Umûmiyye”den de heybetli!

Ne var ki, öyle sevimsiz değil bunun şekli.

– *Bırak şu heykel-i iflâs! Yok mu başka misâl?*

– *Bırakmadık mı, fakat anlıyor mu istiskâl?*

(...)

Bu, kahve... öyle mi? Lâkin hakîkten hayret!

Fezâ içinde fezâ... Bir harîm-i nûrânûr,

Ki âsûmân-ı kerîminde bin güneş manzûr! (s. 289-290.)

Âkif, Batı’nın en basit yapılarından kahvehanelere karşılık Osmanlı Devleti’ndeki heybetli binalardan birisini örnek verir. Yine de Osmanlı’daki heybetli Duyun-u Umumiye binası, Avrupa kahvehaneleri karşısında sönük kalır. Yabancıların idaresindeki Duyun-u Umumiye binasından dahi güzel olan bu kahvehanelerden ‘Harim-i nuranur, feza içinde feza’ sıfatlarını esirgememesi ayrıca önemlidir. Çünkü

Âkif, bu sıfatları genellikle cami, mezar ve bunların benzeri yapılara layık görür. Dolayısıyla bu sıfatları Batı'nın kahvehanesinden esirgememesi, onun teknik ilerlemeye verdiği önemi gösterir.²⁰

Osmanlı Devleti'ndeki kahvehaneleri *Mahalle Kahvesi* isimli şiirinde sinsi canilere, yol vermeyen haramilere benzeten ve kahvehaneleri azmin önündeki engel olarak gören Âkif, yukarıdaki dizelerde de görüleceği üzere Avrupa kahvehaneleri için olumlu düşüncelere sahiptir. Buradan yola çıkarak Âkif'in mekânlarla değil, mekânlara hayat veren zihniyetlerle, düşünce sistemleriyle sorunu olduğu söylenebilir. O, Osmanlı'daki kahvehanelerde gününü öldüren, ömrünü verimsiz, faydasız bir şekilde tüketen insanların yaşayışına karşıdır.

Hüseyin Cavid'in *Azer* poemasının *Garp'a Seyahat* bölümünde Azer, Avrupa seyahatinde Berlin'de bir gençle konuşmaya başlar. Bu konuşma esnasında söz konusu genç, genel olarak Avrupa'yı över:

*Gözəllikdə örnək almış köy şəhərdən, şəhər köydən,
Hər yer sanki bir rəssamın sən'ətidir həməh-həməh,
Varlı-yoqsul bir musiqi dinlər, əvət, hər qulbə şəh...
Hər gönüldə bir həvəs var incəliyə, nəzafətə.*

*Her ocaqda, her bucaqda bilgi, hünər mə'bədi var,
Hər yüzdə ruh yüksəkliyi, hər gözdə bir zəka parlar,
Çəlik əsəblər durmadan həp yeni bir zəfər arar,
Hər qafada bir iman var əməkdəki səadətə.*

*Gözəl!.. Şu nəş'ələr dolu həşmət dünyası pək gözəl,
Hürriyyət izləyən geniş, sağlam havası pək gözəl,
Yer deyil, göyləri sarsan yılmaz dəhası pək gözəl,*

²⁰ Malkoç, **a.g.e.**, s. 211-212.

Böyük-küçük həp tapınır ancaq və ancaq qüvvətə. (s. 162.)

Mehmet Âkif'in Avrupa kahvehaneleri için yaptığı övgünün benzerini burada da Azer yapar. Avrupa'daki her yer gence göre âdeta bir rəssamın kalemindən çıkmış kadar güzeldir. Zengin fakir demədən herkes evlərində mutlu bir şəkildə yaşar. Avrupa'da her ocaqta, her muhitte bilgi, hüner məbədi vardır. Burada insanlar yüksək zəkâyə və ruh yüceliğine sahiptir. Çelik gibi kaslar durmadan çalışıp hep yeni bir zafer ararlar. Çünkü onlar saadətın çalışmakla əldə ediləcəğini düşünürlər. Sadəcə yerləri değil, gökləri də sarsan zəkâsıyla buradaki böyük kiçük insanların hepsi yalnız və ancaq kuvvətə güvenir. Genç, bu güzellikləri anlattıktan sonra Avrupa'daki birtakım sıkıntıları da dilə getirir:

Bu yerlərdə yalan, qərəz, qayğısızlıq da yox deyil,

Kölgəli vicdanlar da çox... zahirdə pək kibar, əsil.

Süslər içində qıvrılan gövərçinlər də var: səfil...

Fəqət yenə həp üstündür fəzilət eşqi zillətə. (s. 162.)

Tüm güzelliklərinə rağmen Avrupa'da garaz, kaygısızlıq ilə görünüşte kibar və əsil olmalarına rağmen gölgəli vicdana sahip kişiler də var. Ancaq yinə də burada fəzilət aşkı zillətə üstün gəlir. Həsmi olaraq gördüğü Rusya'yı yeri gəldikdə mütefəkkirlərinin əzmindən ötürü methədən Âkif'te olduğu gibi burada da Hüseyn Cavid, Avrupa'da bilgiyə, hünərə verilən dəğəri söz konusu genç aracılığıyla övər.

Batı'nın gelişmişliğine, çalışkanlığına, əzmine değinen və bunları övən Hüseyn Cavid və Mehmet Âkif, Batı'nın emperyalist yüzünü də unutmaz. Hüseyn Cavid, Azer poemasının *Nil Yavrusu* isimli bölümündə bu sefer emperyalist Batı'dan bahseder. Bu şiirde Azer, Şəmsə isimli Mısırlı bir güzəli fark eder:

Yeni Mısırın öc izləyən səsidir.

Yedi yıldır ki, Nili tərək edərək,

Qərbə uçmuş o nəzənin kələbək.

Başda hürriyyət aşqı, sevdası

Daşıyan bir ədib imiş babası.

*Məhbəs olmuş gözündə həp yurdu;
“Haq!” dilərkən... bir İngiliz lordu
Sürgün etmiş ölümlü bir adaya.
Bu xəbərdən sönüb bitən Şəmsə
Köçərək əmcəsiylə bir yerdə,
Yaşıyor böylə qürbət ellərdə... (s. 179.)*

Şəmsə'nın babası ediptir. Ama Mehmet Âkif'in dile getirdiği ediplerden farklı olarak başında hürriyyət sevdası taşır və bu sevdə uğruna hapse girmeyi göze alabilir. Hüseyn Cavid'in bahsettiği Mısır, o sıralarda İngiliz işğalındadır. İşgalci bir milletin yönettiği bu topraklarda “Hak dilemək” suçtur və bu yüzden Şəmsə'nın babası bir adaya sürgünə göndərilir. Tüm bunlardan ötürü Şəmsə, başqa bir yabancı ülkeye, Almaniya'ya, göç eder. Almaniya'da bir İngiliz lordu gören Şəmsə, onun hakkındaki görüşlərini açıklar:

*... Keçdi azıq... sırtan bir mə'mur,
İngiliz lorduna bənzər, məğrur,
Əzəmət taslağı, bir tip gəldi,
Onu Şəmsə süzüyorkən, bildi.
Göstərib, baq! Dedi yoldaşlarına,
Gəlsə hər təhlikə Mısırın başına,
Şu baqır çöhrəli insan yapıyor,
Vətənin ən qara cəlladı odur.
Görünür, “sərgi”yi seyr etmək için
Qərbə keçmişdir o qurnaz xain. (s. 181.)*

Şəmsə'ya görə Mısır'ın başına ne gəlmişse şu bakır yüzlü insan yüzündən gəlmişdir. Mısır'ın ən kara cəlladı, İngiliz'dir. Mısır'a yaptıkları yetmezmiş gibi o kurnaz hain bir de Batı'daki insan sergisini, salonlarda insanları eğləndiren kızları

izlemeye gelir. Şemsa, salona giren İngiliz aracılığıyla Mısır'ı işgal eden ve babasını sürgüne gönderen tüm İngilizlere nefretini dile getirir.

Bu açıklamalarının ardından Şemsa, İngiliz'i aldatarak ona yakın davranır. Ertesi gün Azer, İngiliz'e yakın davranmasının sebebini öğrenir. Bu İngiliz lordunu öldürerek onun nezdinde babasının ve Mısır'ın intikamını alan Şemsa hakkında Azer şunları söyler:

İki qurşunla bitirmiş gecə azğın lordu,

Bəlkə azcıq nəfəs alsın yurdu.

Bəlkə azcıq nəfəs alsın əzilən insanlar,

Aqmasın Nilə günahsız qanlar.

Dünkü yoldaşları nifrətlə atarkən salonu,

Şimdi izlərdi onu.

Bir ilahəydi o, hürriyyəti təmsil edərək,

Görmək istərdi dikanlikdə çiçək... (s. 182.)

Azer, Şemsa'nın intikam için çırpınmasını, yeni asırda yankılanan Şark'ın sesi olarak görür.²¹ Şemsa, bireysel tepkisi sonucu ezilen, zulme uğrayan herkesin intikamını almak ister. Azer'e göre Şemsa, dikenlikte çiçek görmek isteyen bir ilahedir. İngiliz lordunu öldürerek dikenlerden birini koparır ve bir çiçeğe yer açar.

Şemsa'nın uğruna cinayet işlediği vatani Mısır'ın durumuna Âkif henüz Azer poeması yazılmadan çok önce değinir. Âkif, 28 Ocak 1914 tarihinde yazdığı *Hatıralar/El-Uksur'da* isimli şiirinde Mısır'da bu bölgenin zenginliğinden faydalanarak keyif süren yabancılardan bahseder. El-Uksur, Kâhire'nin altı yüz kilometre kadar cenûbunda Nil'in sâhil-i şarkîsine düşen bir mevkidir.²² Guruba yarım saat kala Nil çevresinde dolaşmaya çıkan Âkif, gördüğü manzaralar karşısında mutlu olur. Öyle mutludur ki fellâhlar, dereleler, tarlalar, meşcereleler, kadınlar, çocuklar hepsi onun mutluluğunun da etkisiyle gülümser. İşte Âkif, bu mutlu manzarayı oturup seyrettiği

²¹ Ceferov, **Hüseyn Cavid**, s. 232.

²² Ersoy, **Safahat**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 277, Mehmet Âkif'in * ibareli dipnotu.

huzurlu yamaçtan kalkıp biraz yukarıdaki çardak biçimli gölgeliği görmek için kalktığında on üç kadar Fransız, İngiliz, Alman seyyahın eğlendiğini görür:

*Oturmuş olduğum âsûde sath-ı mâilden,
Biraz yukardaki çardak biçimli gölgeliği,
Nasılsa görmek için kalkayım, dedim... Ne iyi!
Fransız, İngiliz, Alman, on üç kadar seyyâh,
Üçer beşer küme olmuşlar: İnliyor akdâh!
Birinciler gülüyor... Çünkü ceyb-i meşhûnu,
Yerinden oynatıyor kâinât-ı medyûnu.
“Sedan”, düşündürecek olsa olsa maskarayı...
Refâh unutturur insana en derin yarayı.
İkinciler gülüyor, hem de haklıdır, gülecek;
Cihan bir emrine âmâde... “Öl!” desin, ölecek...
Tutuşturup bütün akvâmı karşıdan bakıyor!
Çelikle taş vururken, herif çubuk yakıyor!
Üçüncüler gülüyor, çünkü zûr-i bâzûsu,
Ne derse “Doğru!” denen bir kefil-i nâmûsu.
Beşer ki kuvveti bahşetmiyor henüz hakka;
Ne çâre var onu kuvvetle almadan başka?
Zebun musun? Yalnız ağlamak senin hakkın!.. (s. 279-280.)*

On üç kadar Fransız, İngiliz ve Alman seyyah kahkahalar eşliğinde kadehlerini çarpıştırır. Fransızlar güler. Çünkü ceplerinin para ile dolu olması sayesinde kendilerine borçlu olan dünyayı yerinden oynatabilirler. Fransızlar yakın zamanda Sedan’da Almanlara yenilmesine rağmen refah düzeylerinin yüksek olması sayesinde bu yenilgiyi çoktan unutmuşlar. İngilizler güler. Çünkü cihan İngilizlerin emrine amadedir. Cihan, onun vereceği “Öl” emrini dahi sorgusuz sualsiz uygulayacak vaziyettedir. “Çelik ve

taşın vuruşması” benzetmesi ile İngilizlerin gücünü, karşısındaki milletlerin güçsüzlüğünü ifade eden Âkif, bütün kavimleri tutuşturup perişan edenin İngilizler olduğunu söyler. Almanlar güler. Çünkü kol kuvveti sayesinde dedikleri her söz doğru kabul edilir. Almanların Sedan’da Fransızları yenmesine rağmen bu iki ırka mensup seyyahların birlikte keyifle oturması, Âkif her ne kadar dile getirmese de Batılı devletlerin çıkarları uğruna geçmişi unutup bir araya gelebileceğinin kanıtıdır.

Üç milletin mensubu seyyahların mutluluğu Âkif’i rahatsız eder. Çünkü Âkif, ceddinin diyarında yabancı konumundadır:

Evet, bu sâha-i cûşun, bu cûş-i ezvâkın

İçinde ben, yalnız ben zavallı gülmüyorum...

Oturmuş ağlıyorum, ağlasam da ma’zûrum:

Vatan-cüdâ gibiyim ceddimin diyârında! (s. 280.)

Mehmet Âkif’in emperyalist kuvvetler hakkında yukarıdaki tespitleri Şemsa’nın yaşadıklarını doğrular. *Asım*’da Köse İmam’ın İngilizleri tanımlama şekli de Şemsa’nın İngilizlere takındığı tavrı ile benzerlik gösterir:

– Hoca keşfet bakayım, şimdi bu harbin sonunu?

– Onu Allah bilir amma, acaba var mı sonu?

– Ne demek! Nâ-mütenâhî mi bu? Elbette biter;

Tarafeynin biri ancak deyiversin ki: Yeter.

– Aklım ermezse de evlâd, bu işin bitmesine,

İki şeyden biri lâzım...

– O nedir?

– Dinlesene:

İngiliz yok mu, o hâin, ya doyup patlamalı;

Yâhud aç kalmalıdır... Yoksa bizim fal kapalı. (s. 326.)

Köse İmam'a göre harbin sona ermesi için Köse İmam'ın hain olarak tanımladığı İngilizlerin ya savaştan elde ettikleriyle tatmin olması ya da savaşamayacak noktaya gelmesi gerekir.

Âkif'in yaşadığı dönemde Osmanlı Devleti'ni açık bir sömürge olarak gören ve topraklarını işgal eden devletlerden ikisi İngiltere ve Fransa'dır. Dolayısıyla onun bu iki millete bakışı olumsuzdur. *Hatıralar/El-Uksur*'da şiirinde İngiliz ve Fransızları, *Asım*'da İngilizleri isimlerini telaffuz ederek eleştirdiği dizeler yukarıda verilmiştir. 30 Ocak 1913 tarihli *Hakkın Sesleri/Âyet Meâli (Neml, 52)* şiirinde İngiliz ve Fransızların isimlerini zikretmeden onları eleştirir. *İstiklal Marşı*'nda geçen, "Medeniyet dediğin tek dişi kalmış canavar" (s. 477.) ifadesine karşılık bu şiirinde Batı'yı "Medeniyyet denilen maskara mahlûk" şeklinde tanımlar:

*Ey, bu toprakta birer na'ş-ı perîşan bırakıp,
Yükselen mevkib-i ervâh! Sakın arza bakıp;
Sanmayın: Şevk-ı şehâdetle coşan bir kan var...
Bizde leşten daha hissiz, daha kokmuş can var!*
(...)

*Tükürün milleti alçakça vuran darbelere!
Tükürün onlara alkış dağıtan kahbelere!
Tükürün Ehl-i Salîb'in o hayâsız yüzüne!
Tükürün onların aslâ güvenilmez sözüne!
Medeniyyet denilen maskara mahlûku görün:
Tükürün maskeli vicdânına asrın, tükürün! (s. 180.)*

Asrın vicdanı maskelidir. Ehl-i Salîb, asrın vicdanı, maskeyle medeni gibi gözüксе de maskenin altında gerçek yüzü yatar. Medeniyet denilen maskara mahlûka asla güvenilmez, onlar hayâsız bir yüze sahiptir. Âkif, Batı'yı bu şekilde eleştirirken Osmanlı Devleti içindeki şehadetin şevkiyle dahi coşmayan, leşten daha hissiz, daha kokmuş insanların varlığından da bahseder.

Emperyalist kuvvetlere karşı tutumlarında Mehmet Âkif ve Hüseyin Cavid farklı bir tavır takınmazlar. *Süleymaniye Kürsüsünde* şiirinde Mehmet Âkif, millî süzgeçten geçirildiği müddetçe medeniyet unsurlarının alınmasında bir sakınca görmez. Bunu ifade ederken de yer yer halkı, sanatçıları ve gelenekleri eleştirir. Hüseyin Cavid ise özellikle canlı Avrupa tasvirleri aracılığıyla dolaştığı bölgelerin gelişmişliğini anlatır, bu ifadeleriyle de Azerbaycan halkının da harekete geçmesini ister. Hüseyin Cavid, millî benliği bulmak için çalışmayı şart koşar ve zaman zaman yaptığı Batı övgüleriyle, Batı'nın örnek alınmasını ancak bunun millî benliği bulmayı sağlayacak şekilde yapılmasını ister.

Mehmet Âkif ve Hüseyin Cavid, medenileşmeyi ele alışları bakımından da ortak görüşlere sahiptir. Âkif, *Süleymaniye Kürsüsünde* şiirinde Japonya örneğini vererek medenileşmenin İslami değerler doğrultusunda gerçekleşmesini ve medeniyet unsurlarının mutlaka millî süzgeçten geçirilmesini ister. Hüseyin Cavid de Japonlardan şiirlerinde bahsetmese de *Mirza Abdulla Mehemedzade Yahud (A. Sur) – Abdulla Tevfik* isimli makalesinin *İkbal* gazetesinde yayımlanan 11 Mayıs 1912 tarihli bölümünde Japonları çalışkanlığından, eğitime verdikleri önemden ve zihni bulandırıcı içkileri tüketmemelerinden dolayı över. Medenileşme sürecinde Hüseyin Cavid'in umut bağladığı kesim Azer poemasının *İsyan* bölümünde de görüleceği üzere gençlerdir.

Mehmet Âkif, I. Dünya Savaşı esnasında, Hüseyin Cavid de 1926 yılında Almanya'ya gider. Edebiyat adına verimli geçen bu seyahatler, Türk edebiyatına *Berlin Hatıraları* ve *Azer* poemasının bir kısmını kazandırır. Her iki şair de söz konusu eserlerinde Doğu ve Batı'nın hem maddi hem de manevi tasvirlerini yapar, Batı'nın Doğu'ya karşı üstünlüklerini net bir şekilde anlatır. Bu tasvirler, Hüseyin Cavid ve Mehmet Âkif'in sıklıkla eleştirdikleri Batı'yı, yeri geldiğinde takdir ettiklerini göstermesi açısından önemlidir.

2. 5. Savaşların Tahribatı ve Mücadelenin Zarureti

Mehmet Âkif, savaşların özellikle Müslümanlar üzerindeki yıkıcı etkilerine birçok şiirinde yer verir. *Safahat*'ın *Hakkın Sesleri* bölümünde yer alan şiirlerinde Balkan Savaşlarının yarattığı tahribattan bahseder, çeşitli şiirlerinde ve *Asım*'da I. Dünya Savaşı ile Çanakkale Savaşı'nı anlatır. 19 ve 20. yüzyılda Osmanlı Devleti, emperyalist kuvvetler ve onların kışkırtmasıyla harekete geçen devletler/milletlerle birçok savaşa girmek zorunda kalmış ve bunların büyük çoğunluğunu da kaybetmiştir. Hâliyle Âkif'in şiirlerinde savaş, Osmanlı Devleti'nin yaşadığı kayıplarla beraber işlenir. Âkif sadece kaybedilen toprakları değil, o topraklarda yaşayan Müslümanların maruz kaldıklarını da anlatır.

Hüseyin Cavid'in şiirlerinde Mehmet Âkif'te olduğu gibi savaş, gerek Osmanlılara gerek Azerbaycan Türklerine getirdiği yıkımlarla dile getirilir; savaş sonucu evini, yurdunu, eşini, çocuğunu kaybeden bireylerin acısı tüm canlılığıyla anlatılır. Cavid'in *Harp ve Felaket*, *Kars ve Oltu Etrafında Sebepsiz (!?) Olarak Alçakçasına Katl ve Yağma Edilen Mazlumlar için*, *Harp İlahı Karşısında*, *Türk Esirleri* şiirlerinde ve *Azer* poemasının bazı bölümlerinde, savaşın doğrudan ve dolaylı anlatımı ile etkileri görülür.

Mehmet Âkif ve Hüseyin Cavid, savaş dolayısıyla toplumun, yaşadığı felaketler nedeniyle ümitsizliğe düşmemesini ve mücadele etmekten vazgeçmemesini sıklıkla vurgularlar. Onlara göre kurtuluş, devamlı çalışmak ve mücadele etmekle mümkündür.

Mehmet Âkif ve Hüseyin Cavid, şiirlerinde Müslüman ve Türklere felaketi yaşatan, tüm gücüyle onlara saldıran emperyalist kuvvetlerin yarattığı yıkımdan canlı tasvirlerle bahsederler. Mehmet Âkif'in *Asım* şiirinin bir parçası olan *Çanakkale Şehitlerine* şiirindeki ifadeler, düşmanın orantsız kuvvetini ve Osmanlı askerine verdiği zararı anlatması açısından dikkat çekicidir:

Ölüm indirmede gökler, ölü püskürmede yer;

O ne müdhiş tipidir: Savrulur enkâz-ı beşer...

Kafa, göz, gövde, bacak, kol, çene, parmak, el, ayak,

Boşanır sırtlara, vâdilere, sağnak sağnak.

*Saçıyor zirha bürünmüş de o nâmerd eller
Yıldırım yaylını tûfanlar, alevden seller
Veriyor yangını, durmuş da açık sînelere,
Sürü hâlinde gezerken sayısız tayyâre.
Top tüfekten daha sık, gülle yağın mermiler...
Kahraman orduyu seyret ki bu tehdide güler!
Ne çelik tabyalar ister, ne siner hasmından;
Alınır kal'a mı göğsündeki kat kat îman?
Hangi kuvvet onu, hâşâ, edecek kahrına râm?
Çünkü te'sîs-i İlâhî o metîn istihkâm. (s. 386.)*

Zırhlara bürünen düşman, kahraman Osmanlı ordusuna saldırır. Bu saldırı öyle kuvvetlidir ki Âkîf, Osmanlı askerinin kafası, gözü, gövdesi, bacağı, kolu, çenesi, parmağı, eli ve ayağının sırtlara, vadilere sağanak yağmur gibi yağdığını söyler. Düşmanın attığı top, sıktığı kurşundan daha fazladır. Hâliyle bu askerî üstünlük büyük bir yıkıma yol açar. Ancak yine de kahraman ordu, düşmanın bu gücüne güler. Osmanlı askeri çelik tabyalar istemez ve korkmaz. Çünkü onun kalbindeki iman, fethedilecek bir kale değildir. Göğsündeki imanın yıkılması imkânsızdır. Bundan dolayı düşmanın çabası boşunadır. Aynı şiirde Âkîf, bu kahramanca mücadeleyi veren askerler ile Bedir savaşında çarpışan ilk Müslümanlar arasında benzerlik kurar:

*Ey, bu topraklar için toprağa düşmüş, asker!
Gökten ecdâd inerek öpse o pâk alnı değer.
Ne büyüksün ki kanın kurtarıyor Tevhîd'i...
Bedr'in arslanları ancak, bu kadar şanlı idi...
Sana dar gelmeyecek makberi kimler kazsın?
"Gömelim gel seni târîhe" desem, sığmazsın. (s. 386-387.)*

Çanakkale'deki askerin mücadelesi o kadar büyüktür ki onun kahramanlığını tarihe sığdırmak mümkün değildir. Âkif, kahraman Türk ordusunun mücadelesini Bedir Savaşı'ndaki Müslümanların mücadelesi ile karşılaştırır. Bedir'de savaşan Müslümanlar, İslam inancını kurtarmışlardır. Osmanlı ordusunun mücadelesi de Bedir'dekinden farklı değildir. 1915 yılında dünyada tam anlamıyla bağımsız tek Müslüman ülke, Osmanlı Devleti'dir. Bundan dolayı Âkif, Çanakkale Cephesi'ne büyük önem veriyordu. Çünkü Çanakkale Cephesi'nin düşmesi, İslam'ın son kalesinin de kaybedilmesi anlamına gelecekti. Âkif, “ancak” edatını da kullanarak Çanakkale'deki mücadeleyi, Bedir Savaşı'ndaki mücadele ile eş değer hatta ondan üstün görür.¹ Bu cesur karşılaştırmayı yapmak yalnız Âkif gibi kuvvetli imana sahip bir kişiye nasip olmuştur. Halkın benimsediği, imanından emin olduğu Âkif'in dışında bir kişi, bu karşılaştırmayı yapsa tepki çekebilecekken Âkif'in elinde söz konusu dizeler hayat bulur ve benimsenir.

Mehmet Âkif'in *Çanakkale Şehitlerine* ile Hüseyin Cavid'in *Harp ve Felaket* şiirindeki birtakım ifadeler benzerlik gösterir. Hüseyin Cavid Anadolu harpzedeleri için yazdığı bu şiirinde vatan için mücadele eden insanları ve onların hâlini anlatır:

Yığın-yığın başəriyyət ölümlə pəncələşir,

Fədayi-nefs edərək haq için qoşar, güləşir.

Yaqar, yıqar, əzilir, məhv olur, basar, basılır,

Vətən yolunda ölür, öldürür, asar, asılır. (s. 51.)

Yığın yığın insan ölümle pençeleşir ve nefsinden fedakârlık ederek hak yolunda savaşır. Vatan için mücadele eden insanlar yeri geldiğinde ölür, öldürür, asar, asılır. Onlar, hiçbir mücadeleden kaçınmazlar. Cavid'in bu dizelerde bahsettiği mücadele bir zorunluluktur. Gerektiğinde vatan için mücadele etmeyi zaruri görür. Fakat savaşmaktan, böyle bir zorunluluk içerisinde bulunmaktan da memnun değildir. Nitekim şiirin devamında savaşın varlığını sorgular:

O top, tüfək, o qılıclar, zəhərli qumbaralar

¹ M. Orhan Okay, **Mehmed Âkif Bir Karakter Heykelinin Anatomisi**, Ankara, Akçağ Yayınları, 1989, s. 114-115.

Nə ister, ah, niçin böylə gürləyib parlar!?

Nədir şu qəhrü fəlakət? Nədir bu qəhtü qəla?

Nədir şu kinü ədavət, nədir bu dərdü bəla?

Aman nə mənzərə! Duyduqca sarsılır vicdan.

Nə dəhşət, ah!.. Düşündükə çıldırır insan.

Təməddünün sonu vəhşətmidir, nədir əcəbə?.. (s. 51.)

Medenileşmenin zirvesine ulaştığı söylenen toplumlar, topla, tüfəkle, kılıçla, zehirli bombalarla Türklere zulmederler. Bu manzara karşısında Hüseyin Cavid sorar: “Medeni toplumlar bu zulmü yapıyorsa medenileşmenin sonu vahşet midir?”. Bu sözler Mehmet Âkif’in *İstiklal Marşı*’ndaki “Ulusun, korkma! Nasıl böyle bir îmânı boğar/Medeniyyet dediğin tek dişi kalmış canavar?” (s. 477.) dizelerini de hatırlatır. Vatandaşlar memleket uğruna ölürken siyasetçiler gür gür gürlüyerek savaştan büyük saadet umarlar. Cavid, siyasetçiler ile ilgili bu sözleri söylerken okuyucuya onların umduğu saadetin beyhude olduğunu hissettirir.

Hüseyin Cavid’deki top, tüfek, kılıç ve zehirli bombalara karşılık Mehmet Âkif’te tüfekten daha fazla top, gülle hâlinde yağan mermiler, zırha bürünmüş nâmerd ellere benzettiği savaş gemileri vardır. Cavid kendilerine kin ve düşmanlık besleyen kesimden; dert, bela ve kahr ü felaket içerisindeki insanlardan bahseder. Bu insanlar, düşmanın top, tüfek, kılıç ve zehirli bombaları yüzünden perişan olmuşlardır. Cavid bu perişanlığı görüp dehşete düşer. Mehmet Âkif’in *Çanakkale Şehitlerine* şiirinde de ölüm indiren gökler ve ölü püsküren yerler vardır. Düşman o derece yoğun saldırır ki savaş gemilerinden attıkları bombalar, gökten inen ölümü andırır. Bu bombalar yere her düşüşünde insanlar ölür ve uzuvları etrafı saçılır. Âkif’te “O ne müdhiş tipidir” şeklinde ifade edilen şaşkınlık ve üzüntü Cavid’de “Aman nə mənzərə!” ve “Nə dəhşət, ah!..” sözleriyle karşılık bulur. Âkif, devamında müdhiş tipi ile neyi kastettiğini de açıklar. Âkif, “müdhiş” kelimesini düşmanın kuvvetinin aşırılığını ifade etmek için kullanır. Çünkü atılan bombalar sonucu kafa, göz, gövde, bacak, kol, çene, parmak, el, ayak sırtlara, tepelere âdeta sağanak yağmur gibi yağar.

Mehmet Âkif, *Fatih Kürsüsünde* şiirinin *Vaiz Kürsüde* bölümünde dört çeşit halk tabakasından bahseder. Bunlar tembel, içinde bulunduğu topluma karşı sorumluluk hissetmeyen, bencil ve vurdumduymaz kitledir. Âkif, toplum meselelerine duyarsız tabakaya ibret olsun diye Balkan Savaşı'nın yarattığı yıkımdan ve özellikle Edirne'nin kaybı sebebiyle duyulan üzüntüden bahseder:

Edirne kal'asıdır gördüğün hisâr-ı mehîb;

O zirvesinde biten simsiyah ağaç da: Salîb!

Murâd-ı Evvel'i sırtında gezdiren tepeler,

Nasıl rûkû ediyor Ferdinand'a, bak, bu sefer!*

Bizim midir sanıyorsun şu yükselen bayrak?

*Çeken: Savof**... Lala Şâhin*** değil, kuzum, iyi bak!*

Edirne... İşte o, İslâm'ın âhenîn sûru;

Edirne... İşte o Şark'ın cebîn-i mağrûru;

İkinci arş-ı teâlîsi Âl-i Osman'ın;

Birinci mevki'-i feyyâzı, belki, dünyânın;

Edirne... İşte o Dârü'l-Hilâfe'nin kilidi;

Sefîl ayakları altında Bulgar'ın şimdi! (s. 253.)

Âkif, o heybetli Edirne Kalesi'nin artık düşmanın eline geçtiğini, zirvesinde de simsiyah bir haçın bittiğini söyler. I. Murat'ı sırtında gezdiren tepeler, şimdi Ferdinand'ın önünde eğilir. Edirne Kalesi'nin zirvesinde artık Osmanlı sancağı değil, Savof'un çektiği Bulgar bayrağı dalgalanır. İslâm'ın demirden suru, Doğu'nun gururlu alını, halifelîğin kapısının kilidi Edirne, artık Bulgar'ın sefil ayakları altındadır. Âkif, Edirne'deki vaziyeti anlatmaya devam eder:

Muzaffer ordusu hakkıyla intikâm alıyor:

* I. Ferdinand, bağımsız Bulgaristan'ın ilk lideri (1908-1918).

** General Savof, Bulgaristan Krallığı Komutanlarından.

*** I. Murat'ın lalası. 1361 yılında Edirne'nin fethinde önemli rol oynamıştır.

Çoluk, çocuk, kadın, erkek, ne bulsa parçalıyor.

Bu katl-i âma da râzîyim ihtirâm olsa,

Harîm-i dîni de geçtik, harîm-i nâmûsa!

Şu dört minâreli câmi' ki yoktu hiçbir eşi;

Ki parlıyordu hilâlinde san'atin güneşi;

Salîbi sîneye çekmiş de bekliyor... Nevîd!

Ezan sadâsı değil duyduğun tanîn-i medîd!

(...)

Birer mezâr-ı müebbed kesilmiş evlere bak;

Beş ayda kırk bini sönmüş ki yanmıyor tek ocak!

Sokak sokak dolaşan sayha: Vâpesîn feryâd;

Derin derin duyulan ses: Enîn-i istimdâd. (s. 253-254.)

Bulgar'ın muzaffer ordusu çoluk çocuk, kadın erkek ne bulursa intikam almak için öldürür. Ancak Bulgar bununla da yetinmez. Selimiye Camii'nin, dünyada eşi benzeri bulunmayan bu mabedin sinesine haç yerleştirir ve ezan sesi yerine kilise çanının sesinin etrafta yankılanmasına yol açarlar. Âkif Edirne'de boşalmış kırk bin evden bahseder. Bu evlerde artık kimse yaşamaz. Kalan insanlar da evlerinde derinden derine yardım için inler.

Edirne işgale uğradığı ve henüz kurtarılmadığı için bu şiirde Âkif, I. Balkan Savaşı sonrası yaşananları resmeder. 26 Mart 1913'te düşen Edirne, Bulgarlar tarafından üç gün boyunca talan edilir.² Edirne'nin işgali ardından şehirdeki Osmanlı askerî birliği silahsızlandırılır, askerler tutuklanır, aç ve susuz bırakılarak ölüme mahkûm edilirler. Bu esirler Tunca Nehri üzerindeki "Eski Saray" denilen adaya

² Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün, Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kırımı (1821-1922)*, 2. bs., Çev.: Fatma Sarıkaya, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014, s. 154.

hapsedilirler. Nisan 1913'e kadar esirlerin yarısı bu adada vefat eder.³ Esirlerin vaziyetini Edirne'de bulunan ve olaylara şahit olan Dr. Rifat Osman şu şekilde aktarır:

“Düşünün ikinci günü Mihal Köprüsü üzerindeki evimden, misafirim Dilâver Cezzar Bey ile birlikte on Bulgar eri ile alınarak Sarayıçi'ne götürülmek üzere uzaklaşırken eşyalarımın, kitaplarımın yağma edilmekte olduğunu görüyordum. Sarayıçi'nde Adalet Kasrı'nın yanına vardığımız sırada Doğu Cephesi subay ve erlerinin çoğunun çayır üzerinde yatmakta ve yağmakta olan hafif bir yağmurun altında ıslanmakta olduklarını gördüm. Bulgar er ve subayları geceyi çadırlarında geçirmiş oldukları hâlde kaputlarını kurtarmayı başaran subay ve erlerimiz dünyanın en mutluları sırasına geçmişler ve hepsi birden bütün geceyi, aç oldukları hâlde, yağmurun altında geçirmişlerdir.”⁴

Âkif, şiirin devamında bölgedeki insanların maruz kaldığı katliamı anlatır:

Meriç'le Tunca'nın üstünde gördüğün kümeler

Nedir bilir misin? Enkâz-ı târumâr-ı beşer!

Sarayıçi'ndeki bîcâreler ki hepsi kadın...

Kenâra vurmuş olan kısımdır bu ecsâdın!

Nazarlarında sönen gözlerin sönük nazarı;

Kulaklarında civârın enîn-i muhtazarı;

Kucaklarında birer na's-ı pâre pâre defîn... (s. 254.)

Âkif, Meriç ve Tunca Nehri üstünde kümeler oluşturan insan cesetlerini gösterir. Edirne Sarayıçi'nde katledilen kadınların cesetleri kıyıya vurmuş. Bu kadınların gözlerinde sönük bakışlar, kulaklarında etraflarındaki insanların can çekişen inlemeleri ve daha acısı, kucaklarında çocuklarının cesetleri var. Bulgar; kadın, erkek, çocuk demeden önüne çıkan herkesi katletmiş. Mehmet Âkif'in bu dizeleri gerçeklikten kopuk, abartılı ifadeler değildir. Dr. Rifat Osman, Albay Demon de Zir'in Tunca

³ McCarthy, **a.g.e.**, s. 155.

⁴ Rifat Osman Tosyavizade, **Edirne Rehnüması (Edirne Şehir Kılavuzu)**, 3. bs., Haz.: Yrd. Doç. Dr. Ratip Kazancıgil, İstanbul, Edirne Valiliği Kültür Yayınları, 2013, s. 96.

adasındaki Türk askerlerine birinci gün sekiz askere bir ekmek, ikinci gün dört askere bir ekmek verildiğini söylemesi üzerine şu cevabı verir:

“Albay efendi! Siz işittiniz fakat ben gördüm. Ben, o ağaçların altında bir asker tabibi olduğum hâlde 4 gün ekmek görmedim ve yalnız içinde cesetler geçen Tunca suyundan içtim. Sarayıçi’ndeki tutsak erlere değil, subaylara bile bir şey verilmedi.”⁵

Dr. Rıfât Osman’ın Tunca Nehri’nin içinde cesetlerin olduğunu söylemesi Âkif’in yukarıdaki dizeleri ile örtüşür. Ayrıca Rıfât Osman’ın içinde cesetlerin yüzdüğü nehrin suyunu içmek zorunda kalması, esir Türk askerlerine ve Müslüman halka nasıl muamele edildiğini gösterir.

Âkif de şiirine Dr. Rıfât Osman’ı âdeta doğrulayarak mazlumların cesetlerinin suda yüzdüğünü, kanlarının aktığını söyleyerek devam eder:

– *Nedir şu karşiki vâdîyi bir alev bürüyor;*

Fakat yılan gibi yerlerde kıvranıp yürüyor?

– *Nedir mi? Kükremesinden de bellidir: Arda...*

– *Ya imtidâd-ı mehibince yükselen her ada?*

– *Mezâr-ı sâbihi binlerce gövdenin, kafanın!*

– *Bu kıpkızıl derenin reng-i âteşini, sakın,*

Şafak bulutlarının zilli olmasın?

– *Heyhât!*

Sevâhilinde onun söndürüldü öyle hayât:

Ki aktı sel gibi aylarca hûn-i mazlûmu! (s. 254-255.)

Mazlumların bedeni, kafası, gövdesi etrafta yığınlar, adalar oluşturur ve mazlûmun kanı da aylarca sel gibi akar. O kadar çok akar ki Âkif ilk başta gördüğü manzaradaki rengin kan olduğuna inanamaz ve sorar: “Bu kıpkızıl derenin reng-i

⁵ A.e., s. 98.

âteşini, sakın/Şafak bulutlarının zilli olmasın?” Fakat Âkif, “Heyhât!” cevabı ile derenin kırmızı renginin şafak bulutlarının gölgesi olmadığını ve mazlumun kanının aylarca sel gibi aktığını anlar.

Mehmet Âkif, şiirin devamında bu sefer de Kosova’da Balkan Savaşı sonrası yaşanan katliamları sebepleriyle birlikte anlatır:

– *Nedir şu karşıda birçok karaltılar yürüyor?*

– *Muzaffer ordu ahâliyi şimdi öldürüyor.*

Nüfûs-i müslime çokmuş da gayr-i müslimeden,

İdâre müşkil olurmuş tevâzün eylemeden.

Demek tevâzün içindir bu müslüman kesmek;

O hâsıl oldu mu artık adam kesilmeyecek!

Tevâzün olmadı besbelli: Her taraf yanyıyor;

Odun kıyar gibi binlerce sîne doğranyor! (s. 257).

Kosova’daki katliamın sebebi Müslüman nüfusun gayrimüslim nüfustan fazla olmasıdır. Muzaffer ordu, bu fazlalığı ortadan kaldırmak için Müslümanları katleder. Eserlerini realizme uygun yazan Mehmet Âkif’in bu tespiti tarihî gerçeklere dayanır. 1911 yılı itibarıyla Balkanlardaki Müslüman nüfus, tüm nüfusun %51’ini oluşturur.⁶ Balkan Savaşı sonucunda Osmanlı Avrupa’sındaki Müslüman nüfusun %27’si ölür ve %18’i mülteci konumuna düşer.⁷ Savaş sonunda Yunanistan, Bulgaristan ve Yugoslavya’da yaşayan 2.315.293 Müslüman’ın 1.445.179’u artık o topraklarda yaşamaz. Bunlardan 812.771’i hayatta kalabilir, 632.408 kişi ise ölür.⁸ Rakamlar, Mehmet Âkif’in Balkan Savaşı’ndaki katliamlarla alakalı tasvirlerini doğrular. “Demek tevâzün içindir bu müslüman kesmek” dizesinde Âkif’in nüfusu dengelemek ile kastettiği, gayrimüslim nüfusun sayısının Müslüman nüfusu geçmesini sağlamaktır. Bu amaçla da Bulgar, Yunan, Sırp ve diğer taraf milletler Müslüman nüfus üzerinde

⁶ McCarthy, **a.g.e.**, s. 28.

⁷ **A.e.**, s. 399

⁸ **A.e.**, s. 186-187.

katliama ve zulme girişir; kaçabilen Müslümanlar Osmanlı Devleti'ne sığınır, kaçamayanlardan büyük çoğunluk da hayatlarını kaybeder.

Mehmet Âkif, 30 Ocak 1913 tarihli *Hakkın Sesleri/Âyet Meâli (Neml, 52)* isimli şiirine “İşte sana, onların kendi yolsuzlukları yüzünden ıpıssız kalan yurtları!..” ayet meali ile başlar. Bu şiirinde Balkan Savaşı'nda Müslümanların uğradığı zulmü anlatır ve “Gitme ey yolcu, berâber oturup ağlaşalım/Elemim bir yüreğin kârı değil, paylaşalım” (s. 179.) dizeleri ile derdine ortak arar:

Azıcık kurcala toprakları, seyret ne çıkar:

Dipçik altında ezilmiş, paralanmış kafalar!

Bereden reng-i hüviyyetleri uçmuş yüzler!

Kim bilir hangi şenâatle oyulmuş gözler!

“Medeniyet” denilen vahşete lâ'netler eder.

Nice yekpâre kesilmiş de sırtmış dişler!

Süngülenmiş, kanı donmuş, nice binlerle beden!

Nice başlar, nice kollar ki cüdâ cisminden!

Beşiğinden alınıp parçalanan mahlûkat;

Sonra, nâmûsuna kurbân edilen bunca hayat!

Bembeyaz saçları katranlara batmış dedeler!

Göğsü baltayla kırılmış memesiz vâlideler!

Teki binlerce kesik gövdeye âid kümeler:

Saç, kulak, el, çene, parmak... Bütün enkâz-ı beşer!

Bakalım, yavrusu uğrar mı, deyip, karnından,

Canavarlar gibi şişlerde kızarmış nice can!

İşte bunlar o felâket-zedelerdir ki, düşün,

Kurumuş ot gibi doğrandı bıçaklarla bütün!

Müslümanlıkları bîcârelerin öyle büyük

Bir cinâyet ki: Cezâlar ona nisbetle küçük! (s. 179-180.)

Medeni sınıfta yer alan milletlerin vahşetinden bahseden Âkif, katliamın canlı tasvirini yapar. Beşiğinden alınıp öldürülen çocuklar, namusuna göz dikilen ve namusunu koruduğu için katledilen kadınlar, bembeyaz saçları katranlara batmış dedeler, göğsü baltayla kırılmış valideler, hatta karnı yarılan hamile kadınlar... Âkif'e göre onların öldürülme sebebi Müslüman olmalarıdır. Üstelik Müslümanlıkları, katillerin gözünde öyle büyük bir cinayet sebebidir ki katledilmeleri dahi onların günahı karşısında hafif kalır. Balkan Savaşı'nın mazlum halkı Müslümanların uğradığı mezalim, Âkif'in dizelerinde bu şekilde yer bulur. Âkif, kaybedilen topraklar ve acı çeken insanların hâli karşısında sessiz kalamaz. Onun şiirlerinde benzer yakarışlar, ifadeler sıklıkla görülür. Âkif, baskının, kibrin düşmanı ve acizin dostudur. Gördüğü yahut duyduğu acı verici olayları, insanların sefaletini eserlerinde anlatmakla yetinmez, elinden geldiğince bu insanlara yardım da eder.⁹ *Hakkın Sesleri* kitabı mazlumun imdadına koştuğu, onların hâlini anlattığı ve duygularını tüm açıklığıyla dile getirdiği şiirlerinden oluşur.

Âkif'in *Hakkın Sesleri*'ndeki ifadeleri kalbinde hissettiklerinin yansımasıdır. Balkan Savaşları sonucu hissettiklerini, tüm açıklığı ve samimiyetiyle yazmıştır.¹⁰ Bundan dolayı *Hakkın Sesleri* kitabındaki şiirler, kayıpların ve felaketlerin peş peşe yaşandığı 20. yüzyılın başında Âkif'in en çok okunan şiirleridir. Kitap, âdeta Rumeli Müslümanlarının acıklı bir destanıdır.¹¹

Hüseyin Cavid'in *Harp ve Felaket* şiirinde geçen "Təməddünün sonu vəhşətmidir, nədir əcəba?.." (s. 51.) ifadesi Mehmet Âkif'in yukarıda geçen "Medeniyet denilen vahşete lâ'netler eder." dizesini de hatırlatır. Her iki şair de medeni bilinen düşmanın, sebep olduğu vahşetlerden ötürü medeniyet değerlerine uygun hareket etmediğini ifade eder.

⁹ Süleyman Nazif, *a.g.e.*, s. 28.

¹⁰ *A.e.*, s. 27.

¹¹ Çantay, *a.g.e.*, s. 140.

Mehmet Âkif, *Hakkın Sesleri* kitabında yer alan şiirlerinde I. Balkan Savaşı neticesinde mazlumlarm maruz kaldığı felaketleri anlatır. Hüseyin Cavid de *Nevruz Bayramı* şiirinde Âkif kadar ayrıntılı olmasa da Balkan Savaşı'na değinir:

Gerçi “əlmöminün üxüvvə” demiş

Əmri-peyğəmbəri hekayə imiş.

Cümlə qardaş, diyor Rəsuli-Xuda,

Hanki islamədir bu söz əcəba?

Bəlkə bir başqa xəlqədir bu kitab?

Nəyə lazım, canım, sıqıntı, əzab.

Bütün İranda, cümlə Balkanda,

Çırpınır qardaşın qızıl qanda!

İştə bir qətlgaha dönmüş yer!

Məhv olan yüz deyil ki! Yüz bindir. (s. 132.)

Cavid, bu şiirinde Müslümanların felaketine seyirci kalan insanları eleştirir. Hz. Muhammet, müminlerin kardeş olduğunu söylemesine rağmen Müslümanlar birbirlerinin sıkıntılara kayıtsız kalırlar. İran'da, Balkanlarda Türk ve Müslüman topluluklar kıvıllanlar içerisinde çırpınırken ve dünya cinayet yerine dönmüşken Müslümanların Allah'ın ve Hz. Muhammet'in hükmüne uygun davranmaması, sıkıntı ve azaptan sakınması Cavid'e yanlış gelir.

Mehmet Âkif, savaş sonrası milletin vaziyetini sadece Balkan Savaşı vasıtasıyla anlatmakla yetinmez. Onun özellikle *Asım*'da I. Dünya Savaşı'na dair çok canlı tasvirleri vardır. Bu şiirinde Köse İmam aracılığıyla I. Dünya Savaşı sonrası milletin hâinden bahseder:

Yok civârımda bugün aç yatanın pâyânı;

Her perîşan yuva bir âile kabristânı!

*Beni öldürmede, oğlum, bu harâb ıssızlık:
Hangi vîrâneyi eşsen kopuyor bin çığlık!
Hasta binlerle, bakan yok; diriler çırpıplak;
Ölüler kaskatı olmuş, hani kim kaldıracak?
Bir taraftan bu fecâyî' kemirirken yurdu,
Bir taraftan da elin bir sürü doymaz kurdu,
Dişliyor na'sını sırtlan gibi biçârelerin;
Yolu ummam ki bu olsun koşulan son zaferin!
Girdiniz harbe heriflerle "Zarûrî" diyerek;
Bu rezâlet de zarûrî mi, kuzum, bir bilsek? (s. 393.)*

Mehmet Âkif, Köse İmam aracılığıyla mazlumların yaşadıklarını, zalimlerin onlara aman vermediğini ifade eder. Köse İmam'ın tespitlerine göre etrafında aç yatanların sonu yoktur. Hangi viraneye gitse, orada yaşayanlara derdini sorsa çığlık kopar. Hastalar binlerce ve hastalara bakan yok. Dirilerse giyecek doğru düzgün bir kıyafetten mahrum. Üstelik ölüleri defnedecek insan bile bulunamaz. Bir kesim sorunlarla boğuşurken diğer kesim, Köse İmam onları doymaz kurt olarak tanımlar, ölülerden dahi kazanç elde etmeye çalışır.

Mehmet Âkif, yukarıdaki dizelerde "Girdiniz harbe heriflerle 'Zarûrî' diyerek/Bu rezâlet de zarûrî mi, kuzum, bir bilsek?" ifadeleri ile Osmanlı Devleti'ni büyük umutlarla savaşa sokan siyasileri de eleştirir. Onların savaştan umdukları boşuna çıkar ve savaş sonucunda toplum rezil bir vaziyete mahkûm olur. Hüseyin Cavid de *Harp ve Felaket* şiirinde savaş sonucunda saadete erişileceğini zanneden siyasileri eleştirir:

*Siyasət ərləri gür-gür gürüldüyor hər an,
Böyük səadət umar həp şu qanlı fırtınadan.
Bütün şu vəlvələ onlarca bir bəşarətdir.*

Yarınki bayramı təbrik için işarətdir. (s. 51.)

Cavid, siyasetçilerin kanlı fırtınadan, savaş esnasında şəhit olan askerlerden, büyük saadət umduğunu söyler. Bu siyaset erlerine göre her şəhit, siyasetçileri saadete eriştirecek vesiledir. Dolayısıyla savaş esnasında kopan velvele, yarınki güzel günleri tebrik eden işareten ibarettir. Cavid ise siyasetçilerin bu beklentisine katılmaz ve saadətin böyle elde edilebileceğini olası görməz.

Hüseyn Cavid, *Türk Esirleri* şiirini Ermeni ve Ruslar tarafından esir alınıp Nargin adasına götürülen Türklere yazar. Ruslar bu adayı Sarıkamış harekâtından sonra esirlerin tutulduğu bir kamp hâline getirir.¹² Şiire adadaki erkek, kadın, asker, çocuk, ihtiyar Türk esirlerinin hâlini anlatarak başlayan Hüseyn Cavid, adayı kinli bir mezarlık olarak niteler:

İştə kinli bir məzarlıq ki, hər gün

Yığın-yığın insan yutar da, doymaz;

Sağlam vücudlar belə düşkün, ölgün,

Ümitsiz bir heykəldən fərq olunmaz. (s. 136.)

Nargin adası, yığın yığın insanı yutan ve doymak bilmeyen bir adadır. Oraya sağlam gidenler ya ölür ya da sağlıklarını kaybederler. Hüseyn Cavid'in ada hakkında yaptığı tespit, dönemin gerçeğidir. Cavid'in değindiği bu gerçeklik, Azərbaycan iləri gelenleri tarafından da bilinmekteydi. Bundan dolayı adadaki esirlerin vaziyetini yerinde incelemek ve yaşam şartlarını düzeltmek amacıyla Sovyet ve Danimarka heyetleri, bir Alman doktoru, bir hemşire, Hümmət Fırkası adına Neriman Nerimanov, Abdülbaki Mehmedov, Muhtaçlara Kömək Cəmiyyəti adına Ağa Mehmed İbrahimov və Türk esirlerinin koruyuculuğunu üzerine alan Bakü Müslüman Cəmiyyət-i Hayriyyəsi təmsilçisi olaraq da Mürselov'un yer aldığı "Təhqik Komissiyonu" kurulur.¹³

¹² Betül Aslan, **I. Dünya Savaşı Esnasında Nargin Adası'nda Türk Esirler**, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Cilt 17, Sayı 42, 2010, s. 287.

¹³ **A.e.**, s. 298.

Komisyonunda bulunan Neriman Nerimanov* adada tanık olduklarını ve hissettiklerini şu şekilde açıklar:

“Keşke ben bu adaya gitmeseydim. Keşke bir deri, bir kemik bedenleri, sıfatsız gözleri, ah ü zar eden insanları görmeseydim. Keşke ‘Efendim su!’, ‘Efendim yemek!’, ‘Efendim giysi!’ sözlerini işitmeseydim. Keşke çıplak, dudakları soğuktan titreyen, yüzleri bozarmış babasız anasız küçük çocuklarla konuşmasaydım. Keşke hastanede başları kerpiç üstünde can veren yiğitlere rast gelmeseydim!

Bin iki yüz insan evladı ölüme hazır, sırasını bekliyor. Altı bini de bu sıraya hazırlanıyor. Tifo mu, veba mı veya bir bulaşıcı olmayan hastalık mı bunları adaya kurban edecektir?

Yok, yok!

Açlık! Susuzluk ve soğuk!

(...)

Ben ağladım. Ben hastalıklar arasında gün geçiren, türlü türlü hastaların ahını ve inlemesini işiten, onların son dakikalarını öğrenmiş bir kişi olmama rağmen güç yetiremeyip kontrolsüzce ağladım...

(...)

* Neriman Nerimanov 14 Nisan 1870 tarihinde Tiflis’te doğdu. 19 Mart 1925’te Moskova’da vefat etti. Sırasıyla Müslüman Ruhani Okulunda ve Zakafkasya Öğretmen Lisesinde okudu. Eğitiminin ardından 1 Eylül 1890 tarihinde öğretmenlik yapmaya başladı. Bu yıllarda edebî ve siyasi faaliyetlerde bulundu. 1902 yılında Odesa’da Novorossiysk Üniversitesi Tıp Fakültesi’nde başladığı eğitimini 1908 yılında tamamladı. Öğrencilik, öğretmenlik ve doktorluk dönemlerinde giriştiği siyasi faaliyetlerden ötürü otoritenin dikkatini çekti. Bakü Merkez Hastanesinde çalıştığı dönemde polis baskısına maruz kaldı ve ardından tutuklandı. Tiflis’te Meteh Kalesi’nde yedi ay hapis yattı ve ardından iki yıl sürgünde kaldı. Çarlık Rusyası’nın yıkılmasıyla Temmuz 1919’da Lenin’le görüştü. Kızıl Ordu’nun Azerbaycan’ı işgal etmesinin ardından 28 Nisan 1920’de kurulan Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nin başına geçti. Bir yıl kadar bu görevde bulunan Nerimanov, 12 Mart 1922’de kurulan Transkafkasya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti yürütme konseyi başkanlığı görevinde bulundu. 1923 yılında Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi üyesi olan ve Dışişleri Bakanlığı Doğu İşleri Başkanlığı görevine getirilen Nerimanov, Moskova’ya yerleşti ve ölümüne kadar burada yaşadı. Nerimanov’un Kurtuluş Savaşı’nda Türkiye’ye yardım ettiği de bilinmektedir. (Ayrıntılı bilgi için bkz.: Nigar Bektaş, **Neriman Nerimanov’un Siyasi Faaliyeti**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Yıldız Teknik Üniversitesi S.B.E., 2004, s. 9-144.)

Bu gözyaşı döktüren ada sizi gözlüyor, size ümit bağıyor. Emin olunuz siz de benim gördüğümü görseydiniz ve elinizden bir şey gelmeyeceğini düşünseydiniz, siz de benim gibi derdiniz: Keşke bu adaya gitmeseydim!”¹⁴

Nerimanov’un gözlemleri Hüseyin Cavid’in dizelerinde karşılık bulur. Vatan evlatları, kahramanlar, adada susuzluktan inler; çeşitli bulaşıcı hastalıklarla elden geldiğince mücadele ederler. Hastalığı ağır seyredenler ise ölümü beklerler. Kendisi de doktor olan Neriman Nerimanov, hastaların inlemesine, feryadına alışkın olmasına rağmen adada tanık oldukları karşısında gözyaşlarına engel olamaz. Ayrıca Neriman Nerimanov’un Nargin adasının hakkındaki gözlemleri ve Hüseyin Cavid’in bu gözlemlerle aynı doğrultudaki tasvirleri *Türk Esirleri* şiirinde yapması, Mehmet Âkif’in realizmini hatırlatır. Zira Âkif de *Fatih Kürsüsünde* ve *Hakkın Sesleri* kitabında yer alan şiirlerinde Dr. Rifat Osman’ın gözlemlerinin doğruladığı üzere Balkan Savaşı hakkında gerçekçi tasvirler yapar. Dolayısıyla her iki şair de savaş mağduru insanları tasvir ederken somut gerçekliklerden faydalanırlar.

Hüseyin Cavid, Nargin adasında yaşananları yakından bildiği için esir Türkleri bu vaziyete sokan milletlerin mensuplarıyla birliği savunan kişilerin çabalarının beyhude olduğunu şu şekilde açıklar:

Nerde o sarhoşlar ki, həp “qardaşlıq,

Birlik, bərabərlik” deyə sayıqlar.

İştə bir vəhşət ki, çəkilməz artıq,

Dost deyil, düşman belə görsə ağlar. (s. 136.)

Hüseyin Cavid, “kardeşlik, birlik, beraberlik” adı altında sayıklayan insanları “sarhoşlar” şeklinde niteler. Çünkü bu sarhoşluğun kurmak istediği birlik içerisinde yer alması beklenen milletler, Türklere zulmetmiş ve onları sürgüne göndermiştir. Nitekim Türkleri Nargin adasına sürgüne gönderen de onların başına Ermenileri diken de Ruslardır. Bu şartlar altında Cavid’in söz konusu iki milletle birlikte yaşanabileceğini savunanlara “sarhoş” demesi gayet doğaldır. Ayrıca adadaki Türklerin maruz kaldığı

¹⁴ **Hümmet** gazetesi, No: 21, 28 Kasım 1917 Aktaran: Âkif Aşırılı, “Nargin Adasında Türk Esirleri”, Bakü, Elm ve Tahsil Yayınları, 2011 s. 52-53.

zulme dostun değil, düşmanın dahi dayanamayacağını söylemesi, adadaki esirlerin çektiklerinin derecesini göstermesi açısından dikkat çekicidir. Şiirin son dördlüğünde Hüseyin Cavid, Türklere seslenerek onları Nargin adasındaki esir Türklerin sesini duymaya çağırır:

Ey türk eli! Ey milyonlar ölkəsi

Sağın, duyma nədir bu hal, bu dəhşət;

Titrətməsin səni şu qardaş səsi,

Korluq, sağırılıq o da bir səadət! (s. 137.)

Bu dizeler aynı zamanda Nerimanov'un yukarıda verilen "Bu gözyaşı döktüren ada sizi gözlüyor, size ümit bağlıyor." cümlesini hatırlatır. Hüseyin Cavid, Bakü'ye yakın Nargin adasındaki esir Türklerin sesini duymayan insanlar için körlüğün, sağırılığın büyük bir saadet olduğunu söyler. Aslında Cavid'in amacı, insanları esir Türkler konusunda harekete geçirmektir. İnsanlar maddi yardımda bulunamasa da dahi manevi açıdan Türk esirlerin yanında yer almalıdır. Nerimanov ise Cavid'in düşüncesini doğrudan dile getirir.

Hüseyin Cavid, Aralık 1914 tarihinde Nahçıvan'da yazdığı *Kars ve Oltu Etrafında Sebepsiz (!?) Olarak Alçakçasına Katl ve Yağma Edilen Mazlumlar için* isimli şiirinde bölge halkının çektiği sıkıntılardan, onlara kayıtsız kalan ve yardım eli uzatmayan kişilerden bahseder. Kars ve Oltu halkı gibi düşman zulmüne uğrayanların sadece bu bölgede yaşamadığını, dünyanın zulüm dolu hâlini anlatarak açıklar:

Həp cihan qanlı bir kitab əl'an,

Bu, fəqət bir səhifədir ondan.

Qopuyor hər tərəfdə bin fəryad,

Seyr edin, iştə hər tərəf bərbad.

Kürreyi-ərzi qaplamış həyəcan,

Verilir hər dəqiqə bir qurban.

Patlıyor hər tərəfdə bir vulkan,

Şərqü qərb iştə püskürür al qan... (s. 73.)

Hüseyn Cavid dünyayı kanlı bir kitaba benzətir. Ancak Kars ve Oltu'da yaşananlar o kitaptan sadəcə bir sayfadır. Çünkü dünyada bu tarz katliamlar sıklıkla yaşanır. Hüseyn Cavid, yaşadığı dönem itibarıyla dünyadaki zulmün her dakika bir kurban verecek kadar çok ve yaygın olduğunun farkındadır. Cavid, Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda aldığı yenilgiyi ve halkının uğradığı mezalimi, Kars ve Oltu çevresindeki insanların maruz kaldığı Rus zulmünü, Çarlık Rusyası'nın baskıcı yönetimini ve I. Dünya Savaşı'nda yaşananları bilir. Cavid'in bildikleri Türk-İslam coğrafyasının ortak sorunudur. Dolayısıyla bu olaylara Âkif'in şiirlerinde de rastlanır. Ancak Âkif'in ayrıntılı bir şekilde ve somut olaylar üzerinden anlattığı savaş manzaralarını Cavid, bu dizeleriyle genele yayarak kısaca tasvir eder.

Hüseyn Cavid, Azer poemasının *Vahşi Kadın* bölümünde yoksulluk ve açlıktan dolayı hırsızlık yapmak zorunda kalan bir kadına karşı insanların takındığı tavrı eleştirir. Kadın, çocuklarını savaş yüzünden kaybeder. Hüseyn Cavid, vahşi kadının ağzından savaşın yıkıcılığını anlatır:

Qadın

Sorma, azğın bəşərin zülmüylə

Şu keçən qavğada bəxtim döndü,

Var-yoqum yandı, çırağım söndü.

Çarpışırkən quduran millətlər,

Bizi məhv etdi ağır dəhşətlər.

Atdılar atəşə dilsiz qızımı,

Sütəmərvavrumu, şən yıldızımı.

Təkcə bir körpəcə oğlum qaldı,

Yolda canilər əlimdən aldı.

Parçalarkən onu... uf, yandı dilim!

Bən o gündən bəri insan deyilim. (s. 215.)

Azgın beşer, kadının daha konuşma yetisini kazanamamış küçücük kızını ateşe atar ve varını yoğunu yakar. Kalan tek oğlunu da caniler elinden alır ve gözü önünde parçalarlar. Tüm bunlar “kuduran milletler çarpışırken” gerçekleşir. Vahşi kadın, bu felaketlerin ardından insanlıktan uzak bir şekilde yaşamaya başlar. On yıl boyunca tek başına hayatını sürdürür. Azer poemasının 1926 yılında yazılmaya başlandığı düşünüldüğünde vahşi kadının I. Dünya Savaşı esnasında çocuklarını kaybettiği ve insanlıktan uzaklaştığı söylenebilir. Poemanın *Vahşi Kadın* bölümünde söz konusu kadının yaşadıkları, Mehmet Âkif'in yukarıda verilen *Hakkın Sesleri/Âyet Meâli (Neml, 52)* şiirindeki “Süngülenmiş, kanı donmuş, nice binlerle beden!” ve “Beşiğinden alınıp parçalanan mahlûkat/Sonra, nâmûsuna kurbân edilen bunca hayat!” dizelerinde görüleceği üzere beşiğinden alınıp öldürülen çocukları, karnı yarılan hamile kadınları hatırlatır.

Vahşi Kadın şiirinde kadının yukarıdaki sözlerine köylülerden biri tepki gösterir. Çünkü köylüye göre kadın vahşiliğe meyillidir ve insanlıktan nefret eder. Böyle bir kadının gözünde insan katil görünecektir. Köylünün tepkisinin ardından Azer, kadına hak verir ve insanlıkla alakalı düşüncelerini ifade eder:

Gülərək söylədi Azər: “Əcəba,

Haqlı kim? Bizmi, o biçarəmi ya!?

Ona tə'n etməyəlim xor baqaraq,

Bir həqiqətdir o, aydın-çıplaq...

Onu yaqmış bəşərin ‘mərhəməti!’

İştə hərbin acı bir aqibəti.

İştə on yıldır o, insandan uzaq,

Çöldə vəhşilərə mə'nus olaraq

Yaşamış... yasdığı həp daş, topraq,

Yaşamış tö'məsi həp ot, yapraq.

Yenə xoş onca bu gün ormanlar,

Canavarlar, ayılar, qaplanlar.

Ona həmcinsidir ancaq düşman,

Oqutur vəhşiyə rəhmət insan.” (s. 215.216.)

Azer haklının kim olduğunu sorgular. Kadına hor bakarak onu kötülemek yanlışdır. Çünkü o, gayet açık bir hakikattir. Kadını, savaşın acı akıbeti bu hâlə getirir. İnsanlığın zulmünden dolayı kadın, on yıl boyunca yine insanlıktan uzak bir şekilde yaşar. Azer, ayıların, kaplanların kadın için daha hoş olduğunu çünkü vahşi hayvanların değil, insanların ona büyük kötülükler ettiğini düşünür. Azer, kadına hak verir zira insan, vahşi hayvanlara bile rahmet okutan bir türdür. Hüseyn Cavid'in insanlıkla alakalı bu tespitleri Mehmet Âkif'in şiirlerinde anlattığı, Balkan ve I. Dünya Savaşı esnasında Müslümanların yaşadığı katliamlarla da kanıtlanır. Âkif'in *Fatih Kürsüsünde* şiirinin *Vaiz Kürsüde* bölümünde geçen “Sarayı’ndeki biçâreler ki hepsi kadın/Kenâra vurmuş olan kısımdır bu ecsâdın/Kucaklarında birer na’ş-ı pâre pâre defn.” (s. 254.) dizelerinde bahsedilen kadın ve çocukları katleden düşman, Cavid'in tabiriyle vahşi hayvanlara rahmet okutan ve insan sıfatına layık olmayan canlılardır.

Hüseyn Cavid, Azer poemasının *Ressamın Kızı* bölümünde dilsiz Elza isimli kız aracılığıyla savaşın bireyler ve toplum üzerindeki yıkıcı etkisini anlatır ve savaşın eleştirisini yapar. Şiirde Elza'ya âşık zabıt aracılığıyla Elza'nın savaşa bakışından bahseder. Zabite tavsiye veren bir kadın, Elza'nın askerlere neden kin güttüğünü anlatır:

Qadın

Bu kin ona gəlmiş cihan hərbiylə.

O zaman ki, dünya bir məzbəh oldu,

Hüdud boyu əskər leşiyə doldu.

Tilki diplomatlar dönüb qaplana,

Boyadılar yer yüzünü al qana.

Hər tərəfdə ölüm dalğası vardı,

Göydən dolu kibi qurşun yağardı.

Ah, o zaman kinli bir səs bağırdı:

“İsyən! İsyən! İsyən!” deyə hayqırdı.

O səs “hərbə qarşı hərb” istiyordu.

“Qılıclardan orağ yapın!” diyordu. (s. 170.)

Bu kısımda özellikle I. Dünya Savaşı esnasında yaşananlar hakkında yapılan öyküleme, *Asım*’ın *Çanakkale Şehitlerine* bölümündekilerle benzerlik gösterir. *Asım*’da Âkif, “Ölüm indirmede gökler, ölü püskürmede yer/O ne müdhiş tipidir: Savrulur enkâz-ı beşer...” (s. 386.) ve “Kafa, göz, gövde, bacak, kol, çene, parmak, el, ayak/Boşanır sırtlara, vâdîlere, saġnak saġnak” (s. 386.) derken Hüseyn Cavid, “O zaman ki, dünya bir məzbəh oldu/Hüdud boyu əskər ləşiyə doldu” ve “Hər tərəfdə ölüm dalgası vardı/Göydən dolu kibi qurşun yağardı.” der.

Elza’nın babası, o kinli ses, halka kılıçlardan orak yapın, şeklinde seslenir. Hüseyn Cavid, bu dizesi ilə savaşmak yerine çalışmanın gerekliliğini vurgular. İnsanlar siyasilerin yönlendirmesi veya anlaşılamaması sonucu birbirlerini öldürmek yerine üretmelidirler. Bu dizelerle de Cavid için önceliğin, üretim ve çalışmak olduğu görülür. Kadın, Elza’nın yaşadıklarını anlatmaya devam eder:

Elzanın babası, o coşqun rəssam

Bohemya xalqına verirdi ilham.

Hökumət ərkanı ona qızdılar,

O gün e’damına fərman yazdılar.

O gün Elza səkiz yaşa dolmuşdu,

Doğuş bayramına hazır olmuşdu.

Babasının ölüm xəbəri gəldi,

Zəhərli oq kibi beynini dəldi.

“Eyvah!” deyə qızı bir dəhşət aldı,

O gündən bəridir ki, dilsiz qaldı. (s. 170-171.)

Elza'nın babasının sözlerini təhlükəli bulan hökumət onu idama məhkum edir. Babasının idam edildiyi gün sekiz yaşına basan Elza, bu olay üzərinə "Eyvah!" diyərək danışma qədrini itədir. Hüseyn Cavid, *Rəssamın Kızı* bölümünün davamında savaşın xalq içün nə qədər kötü olduğunu Azər aracılığıyla dila gətirir:

Əvət, dedi, hər bə qarşı hər! Eyi.

Gərçi bu gün hər qan içən "sülh" arar,

Hər salondan doğar yeni bir şiar.

"Tərki-silah" nəğmələriylə ancaq

Məzlumlara qarşı qurulur tuzaq.

Kəşf olunur hər gün zəhərli qazlar,

Yarın bilinməz kim kimi boğazlar.

Hənuz dünkü qanlar qurumamışkən,

Yeni bir hər bə içün planlar çəkən

Vəhşi diplomatlar, quduz nazırlar

Azadlıq yerinə zəncir hazırlar.

O paslı zəncirlər qırılmadıqca

Dar gələcək insanlara bu dünya. (s. 171.)

Hüseyn Cavid, silahları tər bə etmə adına söylenən nəğmələri məzlumlara kurulmuş bir tuzak olaraq görür. O, dünyadaki gelişmelerin yeni savaşları ve katliamları doğurabileceğine inanır. Eski savaşların etkisi henüz geçmemişken vahşi diplomatlar ve kuduz nazırlar yeni savaşlar planlar. Bu savaşlardan ve yapılan planlardan mazluma düşənsə özgürlük yerine esarettir. Hüseyn Cavid, düşüncelerini sıralayarak insanları uyarır. İnsanlar, kendileri için hazırlanan paslı esaret zincirlerini kırmadıkça dünya onlara dar gelecektir. Mehmet Âkif, *Fatih Kürsüsünde* şiirinden alınan yukarıdaki dizelerde I. Balkan Savaşı sonrası yaşananlardan bahsediyordu. Bu dizelerde Âkif,

somut olaylar üzerinden savaşın ne gibi felaketlere sebep olduğunu açıklar. Hüseyn Cavid ise poemanın *Ressamın Kızı* bölümünde vahşi diplomatlar ve kuduz nazırların planladığı savaşlar sonucunda mazlumun özgürlüğünü kazanmak yerine esarete mahkûm olacağını söyler. Nitekim Hüseyn Cavid'in ifade ettiği henüz dünkü kanlar kurumamışken yeni harp için planlar yapan vahşi diplomatlar, kuduz nazırlar Osmanlı Devleti aleyhine de harekete geçerler. Âkif'in şiirlerine konu olan Balkan Savaşları, ardından I. Dünya Savaşı Cavid'in bahsettiği siyasilerin ürünüdür. Bu savaşlar sonucu mağlup olan Osmanlı Devleti ölüme mahkûm edilir ve akabinde düşmanın çabası boşa çıkarılır. Kurtuluş Savaşı ardından kurulan bağımsız Türkiye Cumhuriyeti, düşmanın çabasının boşa çıkarıldığının göstergesidir.

Hüseyn Cavid, *Azer* poemasının *Ressamın Kızı* bölümünde vahşi diplomatlar ve kuduz nazırlar tanımlaması ile siyasileri eleştirinin merkezine yerleştirir. *Harp ve Felaket* şiirinde de savaşın varlığını sorgulayarak siyasetçileri eleştirir:

Təməddünün sonu vəhşətmidir, nədir əcəba?..

Xayır, Xayır... nə diyor baq ricali-bəzmara;

Siyasət ərləri gür-gür gürüldüyər hər an,

Böyük səadət umar hər şü qanlı fırtınadan.

Bütün şü vəlvələ onlarca bir bəşarətdir.

Yarınkı bayramı təbrik için işarətdir. (s. 51.)

Savaş esnasındaki velveleyi siyasetçilerin müjdenin sesi olarak nitelemesini Hüseyn Cavid, şiir genelindeki üsluptan anlaşıldığı üzere eleştirir. Onun, siyasetçilere pek güveni yoktur. Çünkü insanlar cephede hayatını kaybederken siyasetçiler o anda çıkan ölümün sesini müjdenin habercisi olarak görürler. Hüseyn Cavid, ne müjde şeklinde nitelenecek bir sonuç görür ne de insanların ölümünden memnundur. O, siyasetçilerin savaştan umduklarının samimiyetine ve gerçekçiliğine inanmadığını aynı şiirin devamında ifade eder:

“Böyük, küçük, qara, ağ, hər xristiyan, islam,

Şəhərli, köylü, maarifpərəst, cahili-tam.

Bütün bəşər nə hüquq istiyorsa, hər alacaq;

Qəvi zəif ilə bir yerdə kamran olacaq...”

Demək ki, qalmayacaq zülmədən cihanda nişan...

Aman, nə tatlı bir əfsanə, həm nə süslü yalan! (s. 51-52.)

Siyasetçilər, savaş neticesində böyük, kiçük, siyah, beyaz, Hristiyan, Müslüman, şəhirlil, köylü, eğitimli, cahil, güçlü, zayıf tüm insanlığın isteğine erişeceğini, hepsinin bir arada mutlu yaşayacağını vadedirler. Ancak Hüseyin Cavid bu sözler'e inanmaz. Ona göre siyasilerin vaatleri efsane ve yalandan ibarettir. Bu sözler'e inanmamasını ise gerekçelendirerek zararını yine zayıfların göreceğini söyler:

Əvət, bu nəş'əli, həm şairanə bir xülya,

Xəyalə, hissə pək uyğun, sevimli bir rə'ya...

Bu tatlı hiss ilə hər ənbəyā, bütün ürəfə,

Fününü fəlsəfədən zəvq alan böyük üdəbə,

Zəif için didinib, çırpınıb yorulmuşlar,

Fəqət nəticədə hər əski halı bulmuşlar.

Qucaq-qucaq edilən tatlı və'dlər pək çox;

Saqın inanma! Yalan... Yoq, zəif için haq yoq!..

İnanma! Aciz için yoq hüquq, inanma, Xayır;

Cihanda haq da, həqiqət də həpsi qüvvətdir. (s. 52.)

Hüseyin Cavid, siyasətçilerin vaatlerini neşeli, şairane hülya ve sevimli rüya olarak görür. Cavid, bu tatlı hayallere ulaşmak için peygamberlerin, âriflerin, felsefe biliminden zevk alan büyük ediplerin zayıf için didinip, çırpınıp yorulduğunu ancak yine de eski düzeni değiştiremediklerini ifade eder. Onların çabası sonuçsuz kaldığına göre insanların, siyasətçilerin tatlı vaatlerine kanmaması gerekir. Cavid'e göre savaş nasıl sonuçlanırsa sonuçlansın acizin elde edeceği bir kazanım yoktur. Çünkü dünyada hak da hakikat da yalnızca kuvvetliye aittir. Mehmet Âkif'in *Fatih Kürsüsünde* şiirinde

bahsedilen I. Balkan Savaşı sonrası kaybedilen topraklardaki Müslümanların vaziyeti, Hüseyin Cavid'in fikrini doğrular. Savaşın sonucunda Müslümanlar medeni milletlerin desteklediği Bulgarlar tarafından katledilir. Savaşı Osmanlı Devleti kazansaydı Müslümanlar hayatlarını kaybetmeyecekti ancak bu sefer de savaş sonrası oluşan maddi manevi yıkımı onarmakla uğraşacaklardı. Her iki ihtimalde de zayıf halk, asıl yükü çeken ve savaşın sonuçlarıyla doğrudan muhatap olan kesimdir.

Mehmet Âkif ve Hüseyin Cavid, şiirlerinde savaşların Türk-İslam dünyası için yıkıcı etkilerinden bahseder; Türk-İslam toplumunun yaşadığı sıkıntılar, giriştiği savaşlar aracılığıyla toplumsal çerçevede yaşam ve ölüm kavramlarına da değinirler.

Hüseyin Cavid, *Kars ve Oltu Etrafında Sebepsiz (!?) Olarak Alçakçasına Katl ve Yağma Edilen Mazlumlar için* isimi şiirinde tabiatın dahi insanların duyarsızlığına şaşırdığını söyledikten sonra ölüp gidenleri şanslı gördüğünü ve yaşayanlara acıdığını dile getirir:

O parə-parə cəsədlər demək bu gün məs'ud...

Gəmərməz onları artıq bir ehtiyaci-ənud.

Fəqət qalanlar, o bəkəslər – ah ya Rəbbi!

Nə yapsın!? İştə qoşar canlı bir cənazə kibi. (s. 72.)

Ölenler şanslıdır. Çünkü onları, hayatın dayattığı ihtiyaçlar artık zorlayamaz. Ancak geride kalanlar, o kimsesizler çaresizdir. Çaresizlikleri, yardıma muhtaç bu insanların “Verin!.. Verin də, əvət, susdurun şu fəryadı/Aman! Əsirgəməyin mərhəmətlə imdadı.” (s. 72.) dizelerinde de söylendiği üzere feryatlarını susturacak, merhametle onlara yardım edecek kişilere ihtiyaçları olmasındandır. Ancak onlara yardım edebilecek insanların duyarsızlığı yahut böyle insanların bulunmaması, yaşayanları canlı cenazeye çevirir ve hayattakiler bu şekilde yaşamaya çalışır.

“Anadolu harpzedelerine yardım münasebetiyle” yazdığı Aralık 1916 tarihli *Harp ve Felaket* şiirinde Hüseyin Cavid, Türk milletinin durumunu şu şekilde anlatır:

O şəhamətli türkün evladı

Şimdi topraq yiyor da, fəryadı

*Çıqmış əflaka, hər yanar, sizlər.
İştə baq! Yavrular, xanım qızlar
Titriyor pənceyi-fəlakətdə,
Hər ölüm qarşısında, zillətdə...
Həpsi avarə, həpsi ac-çıplaq,
Həpsi bıçarə... Baq, gözündən iraq!?
Həpsi qan ağlıyor da zarü zəbun,
Həpsi məhzun, şikəstəpər, dilxun...
Həpsi qardaşça bir nigah arıyor,
Bir kömək, bir pənahgah arıyor.
Dinləyən kim... fəqət o fəryadı?
Avutan kim... o qəlbi-naşadı!?
Nə fəlakət bu, həm nasıl müdhiş!?
Ah, ölüm ən böyük səadət imiş... (s. 53.)*

Cavid, Türklerin vaziyetini, tarihi kahramanlıqlarla dolu, yiğit, Türk milletine yakıştıramaz. Hüseyin Cavid, mevcut durumun kötülüğünü daha etkileyici kılmak adına özellikle çocukların çektiklerini anlatır. Felaketlerin eşliğinde, ölümle yüz yüze bir şekilde çocuklar titrer ve bu esnada merhametli, kendilerine yardım edecek bir bakış ararlar. Cavid, beklediği yardımı bulamayan Türk milletinin bu fertleri için ölümün büyük bir saadet olduğunu söyler. Cavid'in ölümü saadet olarak görmesinin sebebi, Türk milletinin kahraman fertlerine böyle bir hayatı yakıştıramamasıdır.

Hüseyin Cavid, *Kars ve Oltu Etrafında Sebepsiz (!?) Olarak Alçakçasına Katl ve Yağma Edilen Mazlumlar için* şiirinde yaşayanların çektikleri sıkıntıları görüp üzülür ve ölenleri bu sıkıntılardan kurtuldukları için şanslı sayar. *Harp ve Felaket* şiirinde de kahraman Türk milletinin vaziyetini gören şair, böyle yaşamaya göre ölümün büyük bir saadet olduğunu söyler. Ancak Hüseyin Cavid, ölümü saadet olarak görerek bu insanları ölüme sevk etmez. O, yaşamda ve ölümdə büyük anlam arar. Bu düşüncesini de açık bir

şekilde *Azer* poemasının *Mezarlıktan Geçerken...* bölümünde dile getirir. Güneşin gülümsediği bir günde *Azer*, gezmeye çıkar. Gezisi esnasında her taşı hicran şiirine benzeyen yeşil bir mezarlık görür. Burada bir mezar önünde inleyen genç bir âşık dikkatini çeker. Gencin mezar başındaki sözlerinden sevdiğini kaybettiğini anlar. Genç, henüz sözlerini tamamlamamışken *Azer*, onun elinde parlayan tabancayı fark eder. *Azer*, gençle konuşur; onu dinler ve son olarak da ölüm düşüncesinden caydırmak için şu dizeleri söyler:

*Ölüm var ki, həyat qədər dəyərlı,
Həyat var ki, ölümdən də zəhərli...
Yaşamaq da xoşdur, ölmək də xoşdur,
Qayəsiz həyatda ölüm də boşdur. (s. 210.)*

Azer'e göre insan gəyesiz həyata sahıpsə onun ölümünün de anlamı olmaz. Genç âşık, sevgilisinin ölümü ilə həyattakı amacını kaybetmiş gıbi gözükse de *Azer* bu görüşü kabul etməyərək vakti gəlmeden ölməyə karşı çıkar:

*Hər sönük eşq için üzölmək fəna,
Dar gəlməsin dünya genişkən sana.
Er-gec məzar alır bizi qoynuna,
Uyma, saqın, vaxtı gəlmədən ona. (s. 210.)*

Azer'in sözleri genci sadəcə intihardan vazgəçirməyə yönelik dğil; aynı zamanda tüm insanlığın dikkate alması gərəkən sözlerdir:

*Matəmlərə boğma sisli ömrünü,
Çalış da xoş keçir şu üç-beş günü.
“Ölüm də xoş...” dedim, qapılma hissə,
Böyük bir eşq için lazım gəlirsə,
Nəfsinə xor baqan bir qəhrəman ol,
Haqq için başından keçən insan ol!
(...)*

Bir eyilik yapsan ıssız yurduna,

Saadət pərisi gülümsər sana. (s. 210.)

Azer, ölümdə bile büyük bir fayda arar. Bu fayda muhakkak “ıssız yurd” için verilecek mücadeledir. Azer’e göre insan, nefsinin isteklerini reddedip hak için canından dahi vazgeçebilmelidir. Böylece insan, yurdu için faydalı işler yapar ve saadet perisi ona gülümser. Son olarak Azer, insanın öldükten sonra kimseye faydasının dokunmayacağını dile getirir:

Haq da, həqiqət də göz önündədir,

Yer altında deyil, yer üstündədir.

Bəxtiyarsın, əgər çəkdiyin əmək

Cihan sərgisinə versə bir çiçək. (s. 210.)

Azer, *Mezarlıktan Geçerken...* bölümündeki gence, amaçsız hayatın ölümden farksız olduğunu ancak memlekete faydalı olmak istiyorsa yaşaması gerektiğini söyler. Sevdığını kaybeden genç, mezarlıkta intihar etseydi ölümünün kendisi de dâhil kimseye faydası olmayacaktı. Bundan dolayı Cavid, gence yaşamın ve ölümün anlamı olması gerektiğini söyler ve genci intihar düşüncesinden vazgeçirmeye çalışır. Hüseyin Cavid’in isteği böyle gençlerin zor günler geçiren memleket için mücadele etmeleri ve bu mücadele sayesinde yaşamlarına anlam katmalarıdır.

Mehmet Âkif de *Fatih Kürsüsünde* şiirinin *Vaiz Kürsüde* bölümünde vatan uğruna mücadele edip şehit olanların ölümlerini taşıdıkları yüce anlamdan dolayı över:

Siz ey başındaki destârı etmeyip de fedâ,

Onunla âlem-i lâhûta yükselen şühedâ!

Ne mutlu sizlere: Dünyâda çok ölüm gördüm;

Tahattur etmiyorum böyle kahraman bir ölüm.

Cihanda Habl-i İlâhî’ye i’tisâma, sizin

Şu kahramanlığımızdır yegâne levh-i güzîn!

Siz, ey vücûduna elvermeyip de hâk-i mezâr,

Nesîm-i sâfa gömülmüş ricâl-i berhurdâr!

Biz almasak bile a'dâdan intikâmınızı;

Hudâ ki defter-i ebrâra yazdı nâmınızı,

Günün birinde şu dağlardan indirir elbet,

O intikâmı alır kanlı canlı bir millet! (s. 256.)

Hüseyin Cavid, poemanın *Mezarlıktan Geçerken...* bölümünde amaçsız hayatın ölümle eşdeğer olduğunu ve vakti gelmeden ölüme uyulmamasını söylüyordu. Mehmet Âkif ise vatan uğruna mücadele eden kişilerin ölümünü kahramanca görür: “Başındaki sarığı feda etmeden ilahi âleme yükselen ey şehitler, ne mutlu sizlere. Dünyada ölüm çok gördüm. Ancak böylesine kahramanca bir ölüm hatırlamıyorum.” sözlerinin ardından Mehmet Âkif, şehitlerin intikamını kendisi ve çağdaşları alamasa dahi Allah’ın intikam alacak bir nesil mutlaka göndereceğini söyler. Mehmet Âkif’in vatan uğruna ölenler hakkında söyledikleri sözler, Hüseyin Cavid’in *Azer* poemasının *Mezarlıktan Geçerken...* bölümünde intihar etmek üzere olan genç aşığa söyledikleriyle aynı doğrultudadır. Âkif’in kahramanca gördüğü vatan uğruna şehit düşenlerin ölümü, büyük bir anlam taşır. Hüseyin Cavid de “Qayəsiz həyatda ölüm də boşdur.” dizesi ile insanın hayatta bir amacı yoksa ölümünün de anlam taşımayacağını düşünür. Bu söz, Mehmet Âkif’in kahramanca ölümünden bahsettiği kişileri hatırlatır. Çünkü onlar hayatlarının anlamı doğrultusunda, vatan için mücadele etmişler ve bu uğurda şehit düşmüşlerdir.

Mehmet Âkif, vatan uğruna mücadele edip şehit düşenlerden övgüyle bahsederken *Fatih Kürsüsünde* şiirinin *Vaiz Kürsüde* bölümünde yaşamak adına vazgeçtikleri değerlerden dolayı hayatta kalanları eleştirir:

Zorun: Gebermemek ancak “ölümlü dünyâ”da!

Değil hakîkati, mevtin hayâli rü'yâda

Dikilse karşına, hiç şüphe yok, ödün patlar!

Düşün: Hayâta fedâ etmedik elinde ne var?

Şeref mi, şan mı, şehâmet mi, din mi, îman mı?

Vatan mı, hiss-i hamîyyet mi, hak mı, vicdan mı?

Mezar mı, türbe mi, ecdâdının kemikleri mi?

Salibi sîneye çekmiş mesâcidin biri mi?

Ne kaldı vermediğin bir çürük hayâtın için?

Sayılsa âh giden fidyeler necâtın için! (s. 227-228.)

Âkif, hayatın zaten ölümlü olduğunu, o hâlde yaşamak için kutsal değerlerden neden vazgeçildiğini sorgular. Ölümü rüyasında görse ödü patlayacak insanlar, sırf düşmanla mücadele etmemek ve yaşayabilmek için şan, şeref, din, iman, vatan, hiss-i hamîyyet, kaybedilen topraklardaki ecdad yadigârı mezarlar, türbeler ve mescitler feda ederler. Mehmet Âkif, doğrudan söylemese de şan, şeref yoksunu bir hayattansa ölümü daha uygun görür. Âkif için şerefini kaybetmek, hayatını kaybetmekten daha kötüdür. Şeref yoksunu bir hayattansa ölmenin daha iyi olacağını düşünür.

Mehmet Âkif ve Hüseyin Cavid, savaş sonucu felaketlere uğrayan, perişan halka çeşitli kurtuluş yollarını da gösterirler. Bunların başında da “çalışma” ve “mücadele” gelir. Mehmet Âkif, *Durmayalım* şiirinde Sadi'den bir olay naklederek çölde istirahate dalan bir kişinin başından geçen olayı anlatır. Âkif şiirin sonunda kurtuluşun çaresinin sürekli çalışmak olduğunu söyler:

Âsûmânî, hâkdânî cümle mevcûdat için

Kurtuluş yok sa'y-i dâimden, terakkîden bugün.

Yer çalışsın, gök çalışsın, sen sıkılmazsan otur!

Bunların hakkında bilmem bir bahânen var mı? Dur! (s. 26.)

Semavî ve dünyevi tüm yaratılmışlar için devamlı çalışmaktan başka kurtuluş yolu yoktur. Yer ve gök çalışırken insanın durması, çalışmaması mümkün değildir. Mehmet Âkif, bu dizelerinde insanlar için tek kurtuluşun sürekli çalışmaktan ve mücadeleden geçtiğini söyler. Müslümanların da bu düzene uyarak çalışması ve kurtulması gerekir.

Mehmet Âkif, 9 Ocak 1913 tarihli *Hakkın Sesleri/Âyet Meâli (Âl-i İmrân, 26)* isimli şiirinde Balkan Savaşı sonrası kaybedilen topraklar ve yaşananlardan dolayı

Allah’a yakarır. Âkif, bu şiirinde kurtuluşu ancak Müslümanların çalışmasında gördüğünü dile getirir:

Sus ey dîvâne! Durmaz kâinâtın seyr-i mu’tâdı.

Ne sandın? Fıtratın ahkâmı hiç dinler mi feryâdı?

Bugün, sen kendi kendinden ümîd et ancak imdâdı;

Evet, sen kendi ikdâmınla kaldır git de bîdâdı.

Cihan kânûn-i sa’yin, bak, nasıl bir hisle münkâdı!

Ne yaptın? “Leyse li’l-insâni illâ mâ-se’â”^{**} vardı!.. (s. 177.)

Bu dizelere Âkif, “Sus ey dîvâne” şeklinde başlar. Kendisine “dîvâne” diye seslenmesi, şiirin daha önceki dizelerinde Müslümanların yaşadıklarını Allah’ın celâline bağlamasının yersizliğine inandığını gösterir.^{**} Ardından kâinatın alışılmış seyrinin değişmeyeceğini, bu yüzden de feryat etmenin tek başına hiçbir faydasının olmayacağını söyler. Ümidi ise insan kendisinden beklemelidir. Dolayısıyla zulmü ortadan kaldıracak, kişinin kendi gayretidir. Âkif, son olarak çalışmanın tek yol olduğunu “İnsan için kendi sa’yinden başka bir şey yok.” ayet meali ile destekleyerek şiirini tamamlar.

Âkif, 30 Ekim 1919 tarihli *Gölgeler/Yeis Yok!* şiirini Hicr Suresi 56. ayetinin meali olan “Dalâle düşmüşlerden başka kim, Tanrı’sının rahmetinden ümîdini keser?” girişiyle yazar. Bu şiirinde Mehmet Âkif, ümitsizliğe düşen Müslümanlara seslenerek kurtuluş için üç tavsiyede bulunur:

Allah’a dayan, sa’ye sarıl, hikmete ram ol...

Yol varsa budur, bilmiyorum başka çıkar yol. (s. 422.)

* Necm Suresi, 39. Ayet: İnsan için kendi sa’yinden başka bir şey yoktur.

** İlgili dizeler şunlardır:

Tecellî etmedin bir kerre, Allah’ım, cemâlinle!

Şu üç yüz elli milyon rûhu öldürdün celâlinle!

Oturmuş eğlenirlerken senin -hâşâ- zevâlinle,

Nedir ilhâdı imhâlin o sâmit infiâlinle?

Nedir İslâm’ı tenkîlin bu müsta’cel nekâlinle? (s. 177.)

Bu dizelerde ifade ettiği şekilde insanı dünyada ve ahirette saadete götürecek yegâne düstur Allah inancı, çalışma azmi ve hikmet tutkusudur.¹⁵ Ancak kurtuluş, dünya hayatından vazgeçmekle mümkün değildir. Kul, Allah'a dayanıp hem bu dünya hem de ahiret için çalışmalı ve tüm bunları hikmete boyun eğerek yapmalıdır. Böylece Âkif, yukarıda eleştirdiği insan tipine doğru yolu da gösterir. Kurtuluş, maddi âlemi boşverip sadece ahiret için yaşamakla elde edilemez. Kul, Allah'a dayanıp, ona inanıp güvenerek çalışmalı ve hikmetin yol göstericiliğini kabul etmelidir.

Mehmet Âkif, *Fatih Kürsüsünde* şiirinin *Vaiz Kürsüde* bölümünde Müslümanlara elbirliğiyle gayret etmelerini söyler. Bu şiirde Âkif, Osmanlı Devleti'ndeki birtakım olumsuzlukları dile getirir:

Zavallı milletin idrâki târumâr olalı:

Muhît-i ilme giren yok, diyâr-ı fen kapalı;

Sanâyi'in adı batmış, ticâret öylesine,

Zirâ'at olsa da... Âdem Nebî usûlü yine!

Hülâsa, hepsi çalışmak, yorulmak isteyecek.

Fakat çalışmak için önce şart olan: İstek.

O yoksa, hangi vesileyle biz ilerleyelim?

Sıkıntısız mütefennin, üzüntüsüz âlim,

Ne tatlı şey! Buna bir çâre yok mu? (s. 238.)

Zavallı millet, ilim muhitine girmekten mahrum ve fen diyarı ona kapalıdır. Ülkesinde sanayi ve ticaret verimli değildir. Ziraatla uğraşsa dahi bunu Hz. Âdem usulüyle ilkel bir şekilde yerine getirir. Âkif, insanlar çalıştığında bu sorunların çözüleceğini söyler. Ancak çalışmak için önce isteğin olması gerektiğini vurgular. Saydığt tüm olumsuzluklara rağmen Âkif, devletin temelinin sağlam olmasından ötürü kurtuluşu mümkün görür:

Binâ-yı milleti i'lâ eden temel sağlam.

Demek ki kurtuluruz biz bugün olursak adam.

¹⁵ Ahmet Sevgi, *İman ve İsyân Şairi Mehmet Âkif*, 1. bs., Konya, Palet Yayınları, 2011, s. 62.

Onun da çâresi elbirliğiyle gayrettir.

Çalışmanın o kadar feyzi var ki: Hayrettir!

Hezîmetin sonu ölmek değildir elbette.

Düşenler oldu zamânıyla aynı âkıbete:

Fakat bugün yaşıyorlar, hem eskisinden iyi. (s. 242.)

Devletin sağlam temelini atan ecdattır. Ancak temelin sağlam olması yeterli değildir. Sağlam temel ancak millete destek olur. Millet bu desteğin farkına varmalı, tüm olumsuzluklara rağmen ümitsizliğe düşmeden şevkle mücadeleye girişmelidir. Çünkü toplum, ecdada, devletin temelini sağlam attıkları için borçludur. Borcunu ödemesi için de yapması gereken elbirliğiyle gayret etmektir.

Mehmet Âkif, *Hatıralar* kitabının 18 Şubat 1915 tarihli *Uyan!* isimli şiirinde Müslümanların ölüm uykusunda olduğunu, yaşananlara kayıtsız kaldıklarını dile getirir. Âkif, ölüm uykusundaki Müslümanların uyanmasını isteyerek zamanın akıp gittiğini, diğer toplumların gelişip güçlendiğini söyler ve Müslümanların da bu gelişim cereyanına katılmalarını ister. Şiirin son dördlüğünde Âkif, ölüm uykusundaki bu umursamaz halkı, hakkını savunmaya çağırır:

Hakk-ı hayâtın daha çiğnenmeden,

Kan dökerek almalısın merd isen.

Çünkü bugün ortada hak sâhibi,

Bir kişidir: “Hakkımı vermem!” diyen. (s. 265.)

Âkif, ölüm uykusundaki insanlara “Yaşama hakkın çiğnenmeden eğer mertsen hakkını kan dökerek almalısın.” der. Çünkü günün şartları hak sahibi kişinin “Hakkımı vermem.” demesini gerektirir.

Mehmet Âkif, 17 Eylül 1914 tarihli *Hatıralar/Âyet Meâli (Âl-i İmrân, 173)* isimli şiirinde Kur'an'ın göğsünde yiğitliğin çarptığını ancak o imanın şimdiki Müslümanlarda ne yazık ki bulunmadığını dile getirir. Ardından üç yüz elli milyon Müslüman'ın zillate saplanmasının sebebinin Müslümanların imanın gerektirdiği birliğin, vahdetin aksine davranması olduğunu söyler. “O mü'minlere ind'allah ecr-i

azîm var ki: Birtakım kimseler kendilerine ‘Düşmanlarınız sizin için kuvvetlerini topladılar; onlardan korkmalısınız’ dedikleri zaman, bu haber îmanlarını artırır da ‘Allah’ın nusreti bize kâfidir; O ne güzel muhâfızdır!’ derler.” ayet meali ile başladığı şiirinde Mehmet Âkif, Müslümanlığı cesaret ve gayret dini olarak gördüğünü ifade eder:

Şehâmet dîni, gayret dîni, ancak Müslümanlıktır;

Hakîkî Müslümanlık en büyük bir kahramanlıktır.

Cebânet, meskenet, dünyâda, sığmaz rûh-i İslâm’a...

Kitâbullâh’ı işhâd eyledim -gördün ya- da’vâma.

Görürsün, hissedersin varsa vicdânınla îmânın:

Ne müdhiş bir hamâset çarpıyor göğsünde Kur’ân’ın. (s. 275.)

Müslümanlık cesaret dinidir, dolayısıyla Müslümanlıkta korkaklığa, miskinliğe yer yoktur. Müslüman’ın da cesur, çalışkan olması ve zulme karşı cesurca mücadelesini verebilmesi gerekir.

Hakkın Sesleri/Âyet Meâli (Yûsuf, 87) şiirinde ümitsizliğe düşmeden mücadele edilmesi gerektiğini söyleyen Mehmet Âkif, ümitsiz bir manzarayı tasvir ettiği *Gölgeler/San’atkâr* şiirinde de benzer bir düşüncesini anlatır. 22 Ağustos 1933 tarihinde Hilvan’da yazdığı *Gölgeler/San’atkâr* şiirini besteci, ut ve çello virtüözü Şerif Muhyiddin Bey’in Amerika’da vereceği konser dolayısıyla kendisinde uyanan hisler üzerine yazar.* Âkif, dinlemekten büyük keyif aldığı bu sanatçının Amerika’da vereceği konsere büyük önem veriyordu. O, Muhyiddin Bey’in udundan çıkacak feryatlarla Amerikalıların Müslümanların acısını anlayacaklarına yahut en azından onları tanıyacaklarına inanıyordu.¹⁶ Bu şiirde Âkif, insanın ne yaşarsa yaşasın mücadele etmesi gerektiğini aşağıdaki dizelerle açıklar:

Kaderle pençeleşilmez, ecelse beklediğim,

Şu tahta parçalarından tecerrüd etmeliyim...

* Mehmet Âkif’in, Muhyiddin Bey’e yazdığı 18 Eylül 1930 tarihli *Şark’ın Yegâne Dâhî-i San’atine* başlıklı bir şiiri daha vardır. Âkif bu şiirine “Yanık bağrında yıllardır, kanar mızrabının yâdı/Gel ey biçare Şark’ın, Şark’a küsmüş gitmiş evlâdı.” (s. 491.) dizeleri ile başlar ve o sırada Amerika’da bulunan Muhyiddin Bey’i çağırır. (Eşref Edib, **a.g.e.**, s. 240.)

¹⁶ Erişirgil, **a.g.e.**, s. 69.

Yeter boğuştuğum artık...” derim... Hayır, duramam,

Taş olsa baş vururum, intihâra baş vuramam!

Batar, çıkar, giderim... (s. 473.)

Âkif hayatı, gemisi batmasına rağmen enkazdan arta kalan tahta parçalarına tutunup yaşamaya çalışan kişinin çabasına benzetir. Yaşamak istemeyen, mücadeleyi terk eden insanın tutunduğu tahta parçalarını bırakması yeterlidir. Ancak o, mücadeleden vazgeçmeye karşı çıkar. Denizde taşa tutunmak zorunda kalsa dahi kendisini suyun dibine çekeceği gerçeğine rağmen taşa başvuracağını söyler. Âkif için intihar, seçenek değildir. Çünkü o, son nefesi verene kadar, son damla kan akana kadar mücadele etmek, ümidi kesmemek gerektiğine inanır.¹⁷ Böylece Âkif, muhatabı kişileri özellikle toplumun çıkarlarına uygun hareket etmeye sevk etmeyi amaçlar.

Mehmet Âkif, 27 Mart 1913 tarihli *Hakkın Sesleri/Âyet Meâli (Yûsuf, 87)* isimli şiirine “Oğullarım: Gidiniz de Yûsuf’la kardeşini araştırınız, hem sakın Allah’ın inâyetinden ümîdinizi kesmeyiniz; zîrâ, kâfîrlerden başkası Allah’ın inâyetinden ümîdini kesmez.” ayet mealiyle başlar. Âkif, gelecekte ümidini kesip azmi bırakanları alçak bir ölüme mahkûm kişiler şeklinde tanımlar ve ümitsizliğe düşüp çaba göstermeyen halkı harekete geçirmeye çalışır:

Evler tünek olmuş, ötüyor bir sürü baykuş...

Seslerde: “Vatan tehlikedeymiş... Batıyormuş!”

Lâkin, hani, milyonları örten şu yığından,

Tek kol da “Yapışsam...” demiyor bir tarafından!

Sâhipsiz olan memleketin batması haktır;

Sen sâhip olursan bu vatan batmayacaktır.

Feryâdı bırak, kendine gel, çünkü zaman dar...

Uğraş ki: Telâfi edecek bunca zarar var.

Feryâd ile kurtulması me’ûl ise haykır!

¹⁷ Akdoğan, a.g.e., s. 60.

Yok, yok! Hele azmindeki zincirleri bir kır!

“İş bitti... Sebâtın sonu yoktur!” deme, yılma.

Ey millet-i merhûme, sakın ye'se kapılma. (s. 186.)

Atiyi Karanlık Görerek Azmi Bırakmak adıyla da bilinen şiirden alınan bu dizelerde Âkif, ümitsizliğe düşmeden vatan için mücadele edilmesi gerektiğini vurgular. Şüphesiz, bu mücadeleyi veren kahraman, mert kişilerdir. Gelecekte umudu kesip çalışmayı bırakmak yersizdir. Çünkü her ne kadar ortada birçok zarar olsa da bunları telafi etmek mümkündür. O hâlde telafi için ne yapmak gerekir? Âkif, öncelikle insanların feryattan ümidi kesmesi gerektiğini söyler. Çünkü feryat etmenin kurtuluşa hiçbir faydası yoktur. Âkif'e göre asıl çözüm azmi engelleyen zincirleri kırmaktır. Azmi engelleyen zincir ise şiirin başında verilen “Âtîyi karanlık görerek azmi bırakmak/Alçak bir ölüm varsa, emînim, budur ancak.” (s. 185.) dizelerinden anlaşıldığı üzere gelecekte ümidi kesmektir. Âkif'e göre gelecekte ümidi kesip azmi bırakmak alçak bir ölümdür. Hâliyle azmi engelleyen zincirler de gelecekte ümidi kesmektir. İnsanlar ümitsizlik zincirini kırdığı anda hatalar, zararlar telafi edilecektir.

Hüseyin Cavid, 1915 yılında yazdığı *Guruba Karşı* şiirinde savaşın yıkıcılığını ve mücadelenin gerekliliğini anlatır. Cavid, şiire yaralı ruhunun yandığını, sızladığını söyleyip bütün âlemi kasvetli bir havanın sardığını dile getirerek başlar. Ardından bu kasvetli havanın dağılması için güneşe seslenen Cavid, güneşin ortaya çıkışıyla herkesin neşeleneceğini söyler. Güneşin neden insanlardan kendisini mahrum ettiğini soran Cavid, bu soruya da kendisi cevap verir: “Güneş, o gül renkli çehre, kopan harpten, durmadan fişkırان zehirli dumanlardan sarsılıp mahcup olduğu için kendisini göstermez.” Bu tespitlerinin ardından karşısındaki manzaradan da yola çıkarak dünyanın hâlini sorgular. İnsanların birbirine zarar veren mücadelesini ilk başta anlamlandıramaz:

(...) dalğın günəş, yorğun günəş haqsız deyil, zira

Bütün yirminci əsrin müstəid evladı həp zalim...

Əyilməzkən mələk insana, olmuş əqibət şeytan.

Nədən şeytana əbd olsun bu gün alinijad insan!?

*Cihan bir qətlgah olmuş, aman yox zülmü vəhşətdən,
Bütün tarixi həp gözdən keçir ta bəd'i-xilqətdən,
Əvət, bir böylə hüznəvər, ələmpərvər bahar olmaz.
Gönüllər qan, çiçəklər qan, bütün çöllər, çəmənlər qan,
Dənizlər qan, bulutlar qan, hava qan, işdə hər yer qan...
Böyük başlar dumanlanmış da, atəş püskürür hər an,
Qılıclar, süngülər, toplar, tüfəklər gürleyib parlar.
Nə istər bir-birindən anlaşılmaz, sayğısız insan!?*
Olur mə'murələr viran, qopar atəşli tufanlar. (s. 77-78.)

Yirminci əsrin zorba evladı zalim olduğundan, dalgın və yorgun günəş yüzünü göstərməz və bu eyleminde günəş haklıdır. Melek, insanın önündə eğilmediyi için sonunda şeytan olduğuna görə neden yüksek yaratılışlı insan bugün şeytana kul olsun? Bu sorusuyla aslında insanın yaptıklarıyla şeytana döndüyünü ifadə edən Cavid, fikrini doğrulayacaq açıqlamaları da yapar. Bugün cihan bir cinayət yerinə dönmüştür. Zulüm və vahşətdən insanlar kurtulamaz. İnsanlık tarihinin tamamına bakılsa böylesinə hüzn verən, elem barındıran bir bahara denk gəlmək mümkün deyildir. Kılıcların, topların, tüfəklərin, süngülərin gürleyib parladığı bu çağda gönüllər, çiçəklər, çöllər, çəmənlər, dənizlər, bulutlar, hava hep kanla kaplıdır. İşte insan, bu yaşananlardan dolayı Cavid'e görə şeytana kul olmaya yaxlaşır. Açıqlamalarının ardından Cavid, yaşananların səbəbini anlamak amacıyla defələrcə "Niçin" sorusunu sorar:

Fəqət bunlar, bu vəhşətlər, bu dəhşətlər niçin bilməm?
Əcəb, xalimi insafü müriyyətdən bütün aləm!?
Bu qəsvətlər niçin bilməm? "Niçin? Ya Rəb, niçin?"
derkən,

Qopub bir səyhə, müdhiş bir səda, bir nə'reyi-hey-hey!

Həmən sarsıldı ruhum, tüklərim ürpərdi dəhşətdən;

Dəmadəm yıldırım, şimşək çaqar, patları peydərpey,

Bu qızğın seyhə güya gürləyib söylərdi: - Ey qafil!

Fəlakətsiz səadət, qayğısız rahat deyil qabil. (s. 78.)

Hüseyn Cavid, topların, tüfeklerin, kılıçların, süngülerin neden gürleyip parladığını ve bu saygısız insanların birbirlerinden ne istediğini anlamaya çalışırken o anda bir çığlık kopar ve Cavid'in ruhu sarsılır. Bu çığlık ona saadete kaygısız, rahat bir şekilde erişmenin mümkün olmadığını söyler. Bu da mutluluk için insanların mücadele etmesi gerektiği anlamına gelir. Çünkü mücadelenin gerekliliği bariz olduğundan çığlık Cavid'e "Ey gafil" diye seslenir. Cavid, çığlık aracılığıyla gerçeğin açıklığını, felaketlerle yıpranmış ve perişan olmuş toplumuna, "Saadete erişmek istiyorsan zorluklara katlanmalı ve mücadele etmelisin." düşüncesini anlatmaya çalışır. Şiirin son bentinde de Hüseyn Cavid, dünyada mutlu olmanın yolunu açıklar:

Əmin ol, nerdə dirlik varsa, mütləq orda qavğa var;

Bu bir qanuni-hikmət, sirri-xılqətdir ki, məhv olmaz.

Basıb-kəsmək, yaqıb-yıqmaq azalmaz, daima artar;

Bu bir baziçeyi-qüdrət ki, bundan kimsə qurtulmaz.

Çalış hər qalib ol, mərd ol! Bu, aydın bir həqiqətdir:

"Cihan bir nəzənin dilbər ki, yalnız mərdə qismətdir..." (s. 78.)

Dirliğin bulunduğu yerde mutlaka o dirliyi kazanmak için edilmiş bir kavganın olduğunu söyleyen Cavid, bunu da değişmez bir kanun şeklinde tanımlar. Cavid'e göre cihan, nazlı bir dilberdir ve bu nazlı dilber yalnızca çalışan, mert insanlara kismet olur.

Hüseyn Cavid, *Azer* poemasının *Deniz Kenarında* bölümünde cesaret ve korkunun karşılaştırmasını yapar. Ona göre cihan ancak yiğit, cesur kişilere kalır ve mutluluk mücadeleyle elde edilebilir:

Hər qüvvətə üstün gəlir ancaq qorqusuz bəşər,

Cihan yigit  rl rindir, qorqaq gözü   p d   r.

Qorqu-sinsi bir m r z ki, azar-azar öldürür,

N   siz bir ömrü ancaq m bariz  güldürür. (s. 213.)

Her türlü kuvvetin üstesinden gelebilmek için insanl  n taşması gereken öncelikli özellik korkusuz olmaktır. Çünkü Cavid'e göre cihanın sahibi y  it erlerdir. Korku, insanı azar azar öldürür; mücadeleden alıkoyar. Ne esiz, mutsuz insanların saadete erişebilmesi için de mücadele etmeleri gerekir. Bu insanlar mücadele ile güler, mutlu olurlar. Âkif'te " nsan için kendi sa'yinden başka bir şey yok." düşüncesi ile ifade edilen çalışma ve mücadele fikri Hüseyin Cavid'de "N   siz bir ömrü ancaq m bariz  güldürür." dizesi ile karşılık bulur. Âkif için insanı insan yapan ve ona en faydalı faaliyet çalışmaktır.  nsan çalışması ve mücadelesi sayesinde mutlu olur. Cavid de neşesiz bir ömrü, mutlu bir hayata dönüştürmenin yolunun mücadeleden geçtiğini düşünür. Dolayısıyla her iki şair için de mutlu olmanın yolu, çalışmaktan geçer.

Guruba Karşı  iirinde Cavid, dirlik için mert insanların çalışmasını zorunlu görmekteydi. Azer poemasının *Deniz Kenarında* bölümünde de cihanın y  it kişilere ait olduğunu söyleyerek benzer düşünceyi tekrar eder. *Hakkın Sesleri/ yet Meâli (Yûsuf, 87)*  iirinde de  kif, umutsuzluğa düşen insanların silkinip kendilerine gelmelerini ve mert insana yak ır şekilde gayret etmelerini s yley r. Her iki şairi de bu satırları yazmaya iten sebep, şiirlerden anlaşıldığı üzere toplumlarında ümitsizliğe düşüp çalışmayı bırakan insanların varlığıdır. Bu insanları azimli bireylere dönüştürmeden kurtuluşun mümkün olmadığını Mehmet  kif ve Hüseyin Cavid bilirler.

Hüseyin Cavid, *Kars ve Oltu Etrafında Sebepsiz (!?) Olarak Alçakçasına Katl ve Yağma Edilen Mazlumlar için* isimli şiirinde  ark'ın ve Garp'ın al kanla kaplandığından, her dakika bir kurban verildiğinden ve tüm bu yaşananlardan ötürü dünyanın bir karmaşa içerisinde olduğundan bahseder. Bu bahsinin ardından dünyadaki karmaşanın sebebini açıklar:

Əcəba, bunca çarpışan, vuruşan,

Qan t k n, can verən, qo an, bo u an,

Məhv edən, məhv olan, kəsib-kəsilən,

Qəhr edən, qəhr olan, əzib-əzilən,

Düşünün bir, niçin, niçin əcəba!?

Bu qiyamət niçin olur bərpa?

Anlamış çünki hər nəfər mutlaq,

Qalib olmaqdadır bu gün hər haq.

Hər damarlarda iştə qan coşuyor,

Həpsi yalnız hüquq üçün qoşuyor. (s. 73.)

Dünyadaki karmaşa, insanların haklarını elde etmək için galip gelmeye çalışmasından dolayı ortaya çıkar. Hüseyn Cavid, her milletin hakkını elde etmək için damarlarında coşan kanın yardımıyla gayret ettiğini söyler. Haklarını elde etmək amacıyla verilen mücadeleyi milletlerin varlığı için zaruri gören şair, bu fikrini şiirin ismine de konu olan Kars ve Oltu muhitinde yaşayan insanları örnek göstererek ifade eder:

Kim ki, biganədir hüquqa, əvət,

Xain əllərdə məhv olur əlbət.

İştə, qarşındadır misalı bu gün,

Səndə göz varsa seyr edib də düşün!.. (s. 73.)

Kendi haklarını elde etme konusunda gevşek davranan, bu meseleye kayıtsız milletler, hain ellerde məhv olmaktan kurtulamaz. Bunun örneği de Cavid'e göre karşısındaki manzaradır. Cavid, yaşamaq için gerekli olanı da şiirin sonunda dile getirir. Ona göre çabalamayanın feryada, inlemeye, şikâyetə hakkı yoktur:

Yaşamaq istəsən çalış, çabala,

Rə'd olub gurla, bərq olub parla!

Yoqsa fəryadü nalə zaidir,

Bir həqiqət bu: "əzməyən əzilir!.." (s. 73.)

Hüseyn Cavid, yaşamak isteyeninin çalışması, çabalaması gerektiğini söyler. Çalışmayanının feryadı ve inlemesi gereksizdir. Cavid'e göre kendi refahı için mücadele etmeyen, yeri geldiğinde savaşmayan milletlerin başka milletlerce ezilecek olması, açık bir hakikattir. Mehmet Âkif de *Durmayalım* şiirinde “Âsûmânî, hâkdânî cümle mevcûdat için/Kurtuluş yok sa'y-i dâinden, terakkîden bugün.” (s. 26.) dizeleri ile insanlar için çalışmaktan başka kurtuluş yolu olmadığını söylüyordu. Hüseyn Cavid de yaşamak için çalışmayı şart koşarak Âkif'le ortak noktada buluşur.

Hüseyn Cavid, *Azer* poemasının *Askerler Talim Ederken* bölümünde mücadeleden kaçman yedi izleyiciye mücadelenin nasıl verilmesi gerektiğini anlatır:

Çarpış, elmi bir inqilab ilə sən
Qəhrəman ol, öc al da vəhşətdən.
Bənliyin şimdi inliyorsa, yarın
Qalibiyyətlə parləsın alnın.
Səni yalnız öyündürür qüvvət,
Qüvvətin varsa, haq sənindir, əvət.
Lakin insanda Yoqsa əqli zəka,
Sadə qüvvətdə yoq səmər əsla.
Əldə me'yar olursa əqlin əgər,
Ölçülür pək qolayca xeyr ilə şəər. (s. 160.)

Azer, ilmî bir inkılap yardımıyla mücadele edilmesini gerekli görür. Mücadeleyi verenlerin benliği mücadele esnasında acıyla inleyebilir. Ancak insan vahşetten öç alıp galibiyeti elde ettiğinde acıları sona erecek ve mutlu olacaktır. Azer, hakkı elde etmek için kuvvete de ihtiyaç duyulduğunu söyler. Ancak insan, aklını kullanmazsa kuvvet tek başına yeterli olmayacaktır. İnsan sadece akli aracılığıyla hayır ve şərri ayırt edebilir. Azer, sözlerini benzer tavsiyelerle tamamlar:

Dedilər: “Zülmə qarşı durma, əvil!”

Dedilər: “Hərbə qoş, ya əz, ya əzil!”

Ben derim: “Həpsi laf, inanma, saqın!”

Rəhbər olsun da qüvvətin, ağlın.

Yeri gəldikdə sülh için çabala,

Öylə yer var ki, hərbi alqışla.

Quzu gördünmü sev, o, kin bilməz;

Canavar qarşı gəlsə parçala, əz.

Qüvvət üstündə varsa əqli-səlim,

Sana həp kainat olur təslim! (s. 160-161.)

Azer, insana kuvvetinin ve aklının rehber olması gerektiğini söyler. İnsana akli rehber olduktan sonra o, neyi seçeceğini ve mücadeleyi nasıl vereceğini en iyi şekilde bilir. Kuvveti yardımıyla da bu mücadeleyi tamamlar. Azer, insanların zulme boyun eğmelerini, savaş sonucu ezilmeyi kabul etmelerini ya da başkalarını ezmelerini söyleyen kişilerin önerilerini dikkate almaz. Akli kullanan insan yeri geldiğinde barış için çabalar, gerekli gördüğünde de savaşı destekler. Akıllı insan mazlumu gördüğünde merhamet gösterir, zalimi ise ezer. Kuvvetin yanında akla da sahip insanlar, kâinatı teslim alacak kişilerdir.

Mehmet Âkif ve Hüseyin Cavid’in eserlerinde savaşlar ve savaşların toplumda yarattığı yıkıcı etkileri tespit etmek mümkündür. Mehmet Âkif, *Hakkın Sesleri* kitabını Balkan Savaşı’na ayırır; ayrıca *Asım*’da I. Dünya Savaşı’na yer verir. *Asım*’ın bir bölümü olan *Çanakkale Şehitlerine* şiiri, müstakil bir şiir olarak bilinecek kadar *Asım*’dan ayrılır ve sevilir. Hüseyin Cavid, *Türk Esirleri* ile Nargin adasında esir edilen Türklerin, *Harp ve Felaket* şiiri ile Türk tarihi çerçevesinde Anadolu harpzedelerinin, *Kars ve Oltu Etrafında Sebepsiz (!?) Olarak Alçakçasına Katl ve Yağma Edilen Mazlumlara* için şiiri ile de bu bölgedeki zulme uğrayan insanların vaziyetini anlatır.

Mehmet Âkif ve Hüseyin Cavid, sadece savaşların toplum üzerindeki etkisini anlatmakla yetinmez; felaketlere uğrayan topluma kurtuluşun yolunu da gösterir. Onlara göre kurtuluş, çalışmak ve mücadele etmekle mümkündür.

2. 6. Siyasi Otoriteye ve Milliyetçiliğe Bakış

Mehmet Âkif ve Hüseyin Cavid, dönemleri itibarıyla siyasetin toplumsal dinamikleri sıklıkla etkilediği bir çağda yaşamışlardır. Mehmet Âkif, şiirlerinde Meşrutiyet idaresinin getirdikleriyle alakalı değerlendirmelerde bulunur; Meşrutiyet'i ilan eden kadroyu ve Meşrutiyet öncesinde II. Abdülhamit'in şahsını ve yönetim şeklini eleştirir. Hüseyin Cavid ise Sovyet rejiminin dayattıklarından duyduğu rahatsızlığı dile getirir. Ancak Hüseyin Cavid'in şiirlerindeki siyasi eleştiriler, Sovyet rejiminin tutumundan dolayı Mehmet Âkif'teki kadar açık değildir. Cavid, baskılara rağmen Sovyet hükûmetinin isteğine uygun eserler yazmaz, yine de *Azer* poemasının bazı bölümlerinde Sovyet inkılabını destekleyici ifadeler yer verir. Fakat bu ifadeler de yüzeysel kalır. Cavid, devrim öncesi egemenliği altında yaşadıkları Çarlık Rusyası'nı da bazı şiirlerinde üstü kapalı bir şekilde eleştirir.

Âkif ve Cavid, "milliyetçilik" kavramı üzerinde de dururlar. Âkif, kavmiyetçiliğe karşı çıkarken Cavid, Türk milliyetçiliğini öne çıkarır. Âkif için kavmiyetçilik toplumları parçalayacak, emperyalist kuvvetlerin sömürgesi durumuna düşürecek bir olgudur. Bundan dolayı Âkif, toplumu birlikteliğe çağırır ve birliği İslamiyet'te görür.

Özellikle Cavid, eserlerinde kadının toplum içerisindeki konumundan bahseder; haklarını elde edebilmeleri için onları mücadeleye çağırır. Mehmet Âkif ise kadını bu tarz bir mücadeleye çağırmasa da kadının mutlaka himaye edilmesi gerektiğini söyler ve aile kurumunun korunmasında onlara önemli görevler yükler.

Mehmet Âkif, II. Abdülhamit'in iktidarda bulunduğu ve "İstibdat" olarak adlandırılan dönemden memnun değildir. II. Abdülhamit'ten ve otuz üç yıllık iktidarındaki yönetiminden rahatsızlık duyan Âkif, İstibdat ile alakalı eleştirilerini sözünü sakınmadan, açık bir şekilde yapar. *Tevhîd yâhud Feryâd* isimli şiirinde Mehmet Âkif, felaketlerden kurtuluş için Allah'a yakarırken konuyu Osmanlı Devleti'nin yönetimine getirir:

Bir şahsa esîr olmayı bir koskoca millet,

Mekrinle mi, yâ Rab, sanıyor kendine devlet? (s. 17-18.)

Âkif, milletin bir şahsa esir olmasına şaşırır ve bu esareti ilahi bir zemine oturtur. Halkın tek bir kişiye esir olmasını Allah'ın takdirine yahut şiirdeki ifadesiyle şaşırtmasına bağlayarak aslında böyle bir davranışın ancak Allah'ın ilahi bir planı ile mümkün olabileceğini söyler.

Mehmet Âkif, *Tevhîd yâhud Feryâd* şiirinden alınan yukarıdaki dizelerde bir şahsa esir olan milletin vaziyetinden rahatsızlık duyar. Onun bu ifadesinde her ne kadar kastettiği II. Abdülhamit olsa da benzer özgürlük fikri Hüseyin Cavid'de de görülür. Hüseyin Cavid'in *Azer* poemasının *Azer Düşünürken* bölümünde Azer, bir ressamla karşılaşır. Kim olduğunu soran ressama Azer, şu cevabı verir:

*Bən əbədi hürriyyətin
Sevdalı bir cəlvəsiyim.
Anlaşılmaz bir xilqətin
Parlar, sənər şö'ləsiyim. (s. 150.)*

Bu dizelerle Azer, hürriyete tutkun olduğunu dile getirir. Aynı zamanda anlaşılmaz bir yaratılışın ateşi şeklinde kendisini tanımlar. Böylece hem yaratılış hakkındaki görüşünü dile getirir hem de “ateş” anlamına gelen “Azer” ismi ile “şule” arasında bir bağlantı kurar.

Poemanın *Azer Düşünürken* bölümünde kendi şahsında özgürlüğe olan tutkusunu dile getiren Hüseyin Cavid, *Nevha* isimli şiirinde din, ana dilde eğitim, hürriyet kavramlarına değindikten sonra millete han, bey zamanının geçtiğini söyler:

*Xan, bəy zamanı getdi, ədalət zamanıdır,
Keçdi cəhalət aləmi, qeyrət zamanıdır.
Xam olmuyun ki, mütləqə devlət zamanıdır.
İndi maarif əsri, səadət zamanıdır,
Hər millət öz hüququnun istər bəhasını. (s. 123.)*

Cavid'e göre artık tek kişinin devleti yönettiği han, bey zamanları geride kaldı. Hanların, beylerin yerine adaletin hâkim olduğu bir yönetimin kurulması gerekir. Cəhalət zamanı hükmünü yitirdi; artık her bireyin gayret ederek ülkesi, milleti için

çalışması şarttır. Bu asır maarif asrıdır, maarifle toplum saadete erişecek ve kendi hukukunu kuracak, ülkesini güzelleştirecektir. Cavid, yukarıdaki ifadeleriyle hem bireyleri hem de toplumları özgürleştirecek değerlere vurgu yapar. Cehaletin ortadan kalkıp gayret zamanının, maarif ve saadet asrının gelmesi, han ve beylerin yerine adaletin hüküm sürmesini sağlar. Toplumda yaşanan böylesine büyük bir gelişme de bireyleri özgürleştirir.

Tevhîd yâhud Feryâd şiirinde Âkif “Bir şahsa esîr olmak” ifadesi ile toplumun esaretinden bahsediyordu. Bu esarete değinmesi onun hürriyete verdiği değerin de göstergesidir. Cavid de *Nevha* şiirinde ve *Azer* poemasının *Azer Düşünürken* bölümünde hürriyete tutkusunu dile getirerek benzer bir tavır takınır.

Mehmet Âkif, yakın arkadaşı Mithat Cemal’e adadığı *İstibdâd* şiirinde doğrudan II. Abdülhamit döneminin eleştirisini yapar. Şiirin başında “İstibdat Devri” olarak adlandırdığı II. Abdülhamit dönemini anlatır. İlerleyen bölümde ise “Bir gün evvel” alt başlığı ile Mehmet Âkif, bir olay nakleder. Mahalleye baskın düzenleyen inzibatlar, bir adamı yaka paça götürürler. Üstelik bu adamın bir oğlu şehit olmuş, diğer oğlu ise sürgüne gönderilmiştir. Âkif bu esnada özellikle korkudan, telaştan evlerine kaçan, bu zulme ses çıkarmayan insanları da anlatır. Devrin eleştirisini yapan Mehmet Âkif, bu devre tepki göstermeyen insanlardan da şikâyet eder:

Yıkıldın, gittin amma ey mülevves devr-i istibdâd,

Bıraktın milletin kalbinde çıkmaz bir mülevves yâd!

Diyor ecdâdımız makberlerinden: “Ey sefil ahfâd,

Niçin binlerce ma’sûm öldürürken her gelen cellâd,

Hurûş etmezdi, mezbûhâne olsun, kimseden feryâd? (s. 73.)

O uğursuz İstibdat Devri* artık sona ermiş ancak bu devir milletin kalbinde kirli bir yara bırakmıştır. Mezarlarından seslenen ecdad, kendilerinden sonra gelen nesle, niçin her gelen cellat binlerce masumu öldürürken kimseden boğazlanırcasına dahi olsa

* II. Abdülhamit, 31 Ağustos 1876 – 27 Nisan 1909 tarihleri arasında iktidarda bulunmuştur. Ancak “İstibdat Devri” olarak adlandırılan dönem, I. Meşrutiyet’in ilanı ile açılan Meclis-i Mebusan’ın 13 Şubat 1878 tarihinde II. Abdülhamit tarafından kapatılması ile başlar ve II. Meşrutiyet’in ilan edildiği 23 Temmuz 1908 tarihinde sona erer.

feryat sesi çıkmadığını sorar. Âkîf'in ecdadın ağzından sorduğu bu soru, aslında kabullenişin eleştirisidir. Halk, maruz kaldığı baskı ve zulmü kanıksamış; sesini çıkaramaz hâle gelmiş. Halkı bu kabullenişe sürükleyen de “devr-i istibdâd”dır. Mehmet Âkîf, şiirin ikinci bentinde İstibdat Devri sonrası kurulan yönetimi eleştirir:

Otuz milyon ahâlî üç şakînin böyle mahkûmu

Olup çeksin hükûmet nâmına bir bâr-ı meş'ûmu!

Utanmaz mıydınız, bir saysalar zâlimle mazlûmu?

Siz, ey insanlık isti'dâdının dünyâda mahrûmu,

Semâlardan da yüksek tuttunuz bir zıll-i mevhûmu! (s. 73.)

Âkîf, yönetimde söz sahibi kişileri “üç eşkıya” olarak niteler. Üç eşkıyadan kast İttihat ve Terakki Partisi'nin önde gelen isimleri Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, Harbiye Nazırı Enver Paşa ve Bahriye Nazırı Ahmed Cemal Paşa'dır. Artık devleti yöneten bu üç eşkıyadır. Padişah ise bir gölgeden ibarettir. Yönetimde söz hakkı artık kalmamıştır.

Şiirin sonraki bentinde Âkîf, Osmanlı Devleti'nin kuruluş ile yükseliş dönemini över ve otuz üç yıllık Abdülhamit dönemini eleştirir:

O birkaç hayme halkından cihangîrâne bir devlet

Çıkarmış, bir zaman dünyâyı lerzân eylemiş millet;

Zaman gelsin de görsün böyle dünyâlar kadar zillet,

Otuz üç yıl devam etsin başından gitmesin nekbet...

Bu bir ibrettir amma olmayaydık böyle biz ibret! (s. 73.)

O birkaç çadırılık halktan cihangîrâne bir devlet çıkaran millet, bir zaman dünyayı titretir. Ancak zaman gelir ve felaket, otuz üç yıl boyunca başından gitmez; millet de dünyalar kadar zillate maruz kalır. Âkîf'e göre yaşananlar millet için bir ibrettir. Mehmet Âkîf, II. Abdülhamit devrinin tamamını felaket olarak adlandırır ve halkın bu süre zarfında aşağılanmaya sürekli maruz kaldığını söyler.

Âkîf, Osmanlı Devleti'nin kötü durumundan ve insanların umutsuzluğa düşmesinden Abdülhamit'i sorumlu tutar:

Semâ-peymâ iken râyâtımız tuttun zelîl ettin;

Mefâhir bekleyen âbâdan evlâdı hacîl ettin;

Ne âlî kavm idik; hayfâ ki sen geldin sefil ettin;

Bütün ümmîd-i istikbâli artık müstahîl ettin;

Rezîl olduk... Sen ey kâbûs-i hûnî, sen rezîl ettin! (s. 73.)

Mehmet Âkif, milletin övgüsünü yaparak onu perişan edenin II. Abdülhamit olduğunu söyler: “Bayraklarımız göklerde dalgalanırken tuttun onları aşağıladın. Çocuklarından övünülecek işler bekleyen babaları utandırdın. Ne yüce kavimdik, yazık ki sen geldin bizi sefil ettin. Geleceğe dair bütün ümidimizi artık imkânsız hâle getirdin. Sen ey kanlı kâbus, sen bu milleti rezil ettin.” Âkif, II. Abdülhamit’in aydın zihinlere nasıl zulmettiğini anlatarak sözlerine devam eder:

Hamiyyet gamz eden bir pâk alın her kimde gördünse,

“Bu bir cânî!” dedin sürdün, ya mahkûm eyledin hapse.

Müvekkel eyleyip câsûsu her vicdâna, her hisse,

Düşürdün milletin en kahraman evlâdını ye’se...

Ne mel’unsun ki rahmetler okuttun rûh-i İblîs’e! (s. 74.)

Mehmet Âkif’e göre II. Abdülhamit, ne zaman aydın bir zihin görse “Bu bir canî!” diyerek onu sürgüne gönderir ya da hapse mahkûm eder. Casusları vicdanlara vekil eyleyip milletin kahraman evlatlarını ye’s’e düşüren de II. Abdülhamit’tir. Ancak Âkif’in II. Abdülhamit’e karşı tavrını açık bir şekilde ifade eden dize, “Ne mel’unsun ki rahmetler okuttun rûh-i İblîs’e!” dizesidir. Âkif’in gözünde II. Abdülhamit o kadar kötüdür ki ruhu şeytana rahmetler okutur. Mehmet Âkif’in II. Abdülhamit’e muhalifliği ve onu sevmemesi gayet açık bir hakikattir. Hatta Mithat Cemal, Âkif’in Şair Eşrefi Abdülhamit’e en güzel söven adam diye sevdiğini ve şu dörtlüğüne bayıldığını ifade eder:

Besmele gûş eyliyen şeytan gibi,

Korkuyorsun ‘Höt!’ dese bir ecnebi;

Padişahım öyle alçaksın ki sen,

İzzeti nefsin Arap İzzet gibi!¹

Mehmet Âkif *Köse İmam* şiirinde Köse İmam aracılığıyla II. Abdülhamit'i, gölgesinden bile ürken ancak halkı otuz üç yıl şeriatı öne sürerek korkutan ödlele şeklinde niteler:

Gölgesinden bile korkup bağırarak bir ödlele,

Otuz üç yıl bizi korkuttu "Şeriat!" diyerek. (s. 114.)

Şunu belirtmek gerekir ki Mehmet Âkif'in muhalefeti II. Abdülhamit'in kendisinedir. *Süleymaniye Kürsüsünde* şiirinde Vaiz, Osmanlı Devleti'ndeki iktidardan memnun olmasa da padişahlık makamının Çin'deki Müslümanlara bile güven verdiğini dile getirir:

Hiç unutmam, sarılıp hırkama bir Çinli kızı,

Ne diyor anlamadım, söyledi birçok şeyler;

Sonra me'yûs olarak ağladı... Bîcâre, meğer,

Bana Sultân'ı sorarmış da, "Nasıldır?" dermiş;

Yol yakın olsa imiş, gelmeyi isterlermiş! (s. 153.)

Çinli kızın tavrı ve Âkif'in bunu anlatma ihtiyacı duyması, onun padişahlık ile sorunu olmadığını gösterir. Hatta Âkif, Osmanlı Devleti'ne bu kadar uzak bir coğrafyada küçük bir kızın padişahın sağlığını sormasından ve onu görmek istemesinden içten içe gurur dahi duyar. Dolayısıyla Âkif'i padişahlık makamı gururlandırırken Osmanlı Devleti'nin başındaki II. Abdülhamit rahatsız eder.

Süleymaniye Kürsüsünde şiirinde Vaiz, İstanbul'da iki kere bulunur. Bunların ilkinde henüz Meşrutiyet ilan edilmemiştir. İstanbul'da bulunduğu ilk seferde Vaiz, Osmanlı Devleti'nin durumunu, gördüğü bozuklukları anlatır:

Bir zamanlar yine İstanbul'a gelmişim ben.

Hâle baktıkça fakat, ümmetin âtisinden

Pek derin ye'se düşüp Rusya'ya geçtim tekrar.

¹ Kuntay, a.g.e., s. 250.

Geçmeseydim edeceklerdi ya zâten icbar!

Sıgırmıyor en büyük endâzeyle işler artık;

Saltanat nâmına, din nâmına bin maskaralık...

Ne felâket, ne rezâletti o devrin hâli!

Başta bir kukla, bütün milletin istikbâli,

İki üç kuklacının keyfine mahkûm olmuş:

Bir siyâset ki didiklerdi, emînim, Karakuş!

Nerde bir maskara sivrilse, hayâsızlara pîr,

Haydi Mâbeyn-i Hümayûn'a !.. Ya bâlâ, ya vezîr!

Ümmetin hâline baktım ki: Yürekler yarası!

Ne bir ekmek yedirir iş; ne de ekmek parası.

Kışla yok, dâire yok, medrese yok, mektep yok;

Ne kılıç var, ne kalem... Her ne sorarsan, hep yok! (s. 145-146.)

Vaiz, padişaha kukla, onu yönlendiren kişilere de “kuklacı” der. Memleketin hâline bakıp üzülen Vaiz, belli ki sözünü sakınmadan eleştirilerini yapar. Bu eleştirilerinden dolayı da başkaları gibi tutuklanacağını düşündüğünden mecburen Rusya’ya geçer. Vaiz’in Rusya’ya geçmek zorunda kalması, İstibdat Devri’nin eleştirisi. *İstibdâd* şiirinde II. Abdülhamit yönetiminin aydın zihinlere zulmettiğini söyleyen Âkif, Vaiz gibi aydın bir kişinin de bu zulme maruz kaldığını anlatır.

Yukarıdaki dizelerde, gözlemediği yanlışlıkları en büyük ölçüye dahi sığdıramayan Vaiz, saltanat ve din namına yapılanları maskaralık olarak görür. Devlet idaresinin liyakat kuralları gözetilmeksizin maskaralara, hayâsızlara teslim edildiğini söyler ve ümmetin hâline üzülmür. Vaiz’e göre halkta ne ekmek alacak para ne de memlekette ekmek parası kazanacak iş var; ülkede kışla, daire, mektep ve medrese yok. Devleti ayakta tutacak kurumların hepsi başıboş bırakılmış, işlevlerini yerine getiremez hâle gelmiş. Vaiz’i ülkeyi terk etmek zorunda bırakan eleştirilerinden bazıları bunlardır. Âkif’in “Nerde bir maskara sivrilse, hayasızlara pîr/Haydi Mabeyn-i Hümayun’a !.. Ya

bala, ya vezir!” dizeleri ile ifade ettiği devleti kemiren liyakatsizlik gerçeği, Hüseyn Cavid’in *Nevha* isimli şiirinde de görölür:

İslamdan qalan bizə bir ad olub fəqət,

Cəhlilə mə’rifət evi bərbad olub fəqət.

Əbnayi-millət öz dilinə yad olub fəqət,

Cansız vücutlar bizə ustad olub fəqət,

Viran ediblə zülmilə millət əsasını. (s. 123.)

Cavid, milleti perişanlığa sürükleyen unsurları peş peşə sıralar. Millette İslam dininin sadece adı kalmış; din, uygulamada hükmünü yitirmiş. Cahillik yüzünden ilim evi berbat olmuş, milletin evlatları kendi dilinden uzaklaşmış; cansız vücutlar, millete faydası olmayacak kişiler üstat olmuş ve hak etmedikleri konumlara gelmiş. Tüm bunlardan dolayı millet zulme maruz kalmış ve milletin temeli harap olmuş.

Hüseyn Cavid, 1905-1909 yılları arasında eğitim amaçlı İstanbul’da bulunur. Bu yılların “İstibdat Devri”ne de denk gelmesinden ötürü Hüseyn Cavid, sınırlı da olsa şiir ve düzyazılarında bu devirden bahseder. 1907 yılında İstanbul’da yazdığı *Hâl-i Esef-iştimalimi Tasvirde Bir Ah-i Mazlumane* isimli şiirinde, şahsi duygularını, gönül derdine düştüğünü dile getirerek şiirine başlar. Bu konudaki duygularını ifade ettikten sonra bireyselden toplumsala bir yönelişle vatanın hâline değinir. Bir zamanlar maarifçe gül bahçesini andıran vatanın artık o günlerinden eser yoktur. Vatanın zavallı yavruları boş yere yabancidan medet umar. Oysaki cihanın tamamı, insanların esef kaplı hâline güler. Bu durumu dermansız bir dert olarak gören Cavid, böyle yaşamaktansa ölmenin daha iyi olacağını söyler ve ardından sözü istibdada getirir:

Daha məhv etdi artıq istibdad,

Yaqdı zülm atəşinə canımızı.

Oldu hər bir hüququmuz bərbad,

Dinləməz kimsə ələmanımızı.

Bu nə dəhşətli haldır, ya Rəb,

Biləməm ki, nədir bu hala səbəb. (s. 126.)

Cavid, her ne kadar “Bu hâlimize ne sebep olmuştur?” diye sorsa da şiir içerisinde sebep olarak istibdadı gösterir. Canlarını zulm ateşi ile yakan, haklarını berbat eden; elemelerini kimsenin dinlememesine ve dehşetli bir hâl almalarına sebep istibdattır. Bu dizelerdeki “istibdad” kelimesi ile Mehmet Âkif gibi doğrudan II. Abdülhamit’i kastettiğini söylemek mümkün olmasa da şiiri İstanbul’da yazması ve yönetimde II. Abdülhamit’in bulunması, kastının Âkif ile aynı olduğunu düşündürür. “İstibdad” kelimesi ile II. Abdülhamit’i kastettiğini düşündüren bir diğer sebep de 2 Ekim 1906 tarihinde İstanbul’dan yazdığı mektupta istibdatın adını anmasa da K. Şerifov’a bu dönemdeki yasaklardan bahsetmesidir:

“İstanbul’da çok büyük kıraathane ve kütüphaneler var ama değerli kitapları ve gazeteleri yok. Çünkü her bir iyi mündericat ve matbuat yasaktır. Öyle anlaşıyor ki dört beş sene evvel Türkiye’de özgürce yazılan eserler varmış ve cemaate de böyle dehşetli surette baskı uygulanmamış. Bilhassa Kütüphane-i Umumi-i Osmani’nin bir tarafında yedi sekiz sandık kadar kitap var ki beş sene evvel yasak değilmiş ama şimdi yasaklanmış.”²

Hüseyin Cavid, İstanbul’da bulunduğu esnada ve II. Abdülhamit’in tahtta olduğu dönemde kitapların, gazetelerin yasaklanmasıyla alakalı gözlemlerini bu şekilde aktarır. Ancak tüm bu açıklamalara rağmen 1907 yılında yazdığı bu şiirinde “istibdad” kelimesi ile Çarlık Rusyası’nın baskıcı yönetimini kastetmiş olması daha kuvvetle muhtemeldir.

Süleymaniye Kürsüsünde şiirinde İstanbul’u artan baskı sonucu terk etmek zorunda kalan Vaiz’e karşılık Hüseyin Cavid’in Azer poemasının *Muhacirler Yuvası* bölümünde “İsa”ya benzeyen sarı çehreli bir kişi vardır. Azer, Almanya’da bir “Moskof lokantası”na girer. Bu lokantada hayallere dalmış, İsa’ya benzeyen sarı çehreli kişi Azer’in dikkatini çeker ve onunla konuşmaya başlar:

Dalğın mühacir ah çəkərək “Arqadaş!” dedi

“Tam səkiz yıldır işdə biz burada,

Qalmışız kimsəsiz, səfil, arada.

İnqilab atəsilə ürküşdük,

² T. Cavid, **Hüseyin Cavid Eserleri**, C.5, s. 256.

Dağılıb böylə dərbədəər düşdük.

Nə bəla varsa Tanrıdan bulduq

Ne rəzalət desən düçar olduq.

Ah, əvət, bən, zavallı sərsəm bən!..

Yeni darülfünun bitirmiş ikən,

Bəni qandırdı baq, şu abdallar,

Çoq şükür, şimdi həpsi at nallar. (s. 174-175.)

Tam sekiz yıldır sefil, kimsesiz bir şekilde gurbette yaşadığını söyleyen muhacir, gurbete gitme sebebini inkılabla bağlar. Söz konusu inkılabın 25 Ekim 1917 tarihli Sovyet inkılabı olduğu açıktır. Tam sekiz yıldır Almanya'da hayata tutunmaya çalışan muhacirin ifadesinden anlaşıldığı üzere zaman, 1925-1926 yıllarına denk gelir. Ay farkları da düşünüldüğünde bu diyalogun Hüseyin Cavid'in Halk Maarif Komiserliği tarafından Almanya'ya gönderildiği 1926 yılına denk gelmesi gerçekçi bir çıkarım olacaktır. Tarihlerin tutarlılığı, bu diyalogun gerçekten yaşandığı ve inkılap mağduru böyle bir muhacirin bulunduğu ihtimalini de kuvvetlendirir.

Darülfünunu yeni bitirdiğini söyleyen muhacir, aynı mekânda bulunan tanıdıkları tarafından kandırılır ve sonuçta memleketini terk etmek zorunda kalır. Muhacirin yaşadıkları, *Süleymaniye Kürsüsünde* şiirinde Vaiz'in İstanbul'u terk edip Rusya'ya geçmesiyle benzer sebepten dolayıdır. Vaiz, İstibdat yönetiminden dolayı ülkeyi terk ederken muhacir de inkılap sonrası kurulan yönetimden dolayı ülkesinden ayrılır.

Muhacir, inkılap ateşinin sönmesini ve böylece memleketine dönmeyi umar:

Ah, bir az sönsə inqilab alevi!..

Hər kəsin kəndi yurdu, kəndi evi...

Orda insan acından ölsə belə

Yenə xoşdur... Fəqət şu eldən-elə

Qoşmanın sanki varmı mənası? (s. 178.)

Muhacir, inkılaptan dolayı düştüğü bu duruma üzüldü ve vatandan ayrı geçen hayattan yakındır. Muhacirin geri dönebilmesi için yeni kurulan düzene güvenmesi gereklidir. O, bu güvensizlikten ötürü yurdunu terk eder ve gurbette sıkıntılar içerisinde yaşamaya mahkûm olur. Muhacire gurbetin sıkıntıları ağır gelir. O, gurbette memlekete göre az da olsa iyi yaşamaktansa memleketinde acıdan ölmeyi daha hoş bulur. Hüseyin Cavid, gurbette türlü sıkıntılarla yaşama tutunmaya çalışan ve memleket hasretiyle yanıp tutuşan muhacir aracılığıyla aslında kendisinin memleket sevgisini anlatır. Cavid, 1926 yılında sevmediği ve sevmeyeceği Sovyet rejiminden kurtulup Almanya'ya gider. Ona, Avrupa'da kalmasını, Azerbaycan'a dönmemesini söyleyen kişilerin tavsiyesini dinlemez ve tüm baskıları göze alarak yurduna döner. Avrupa'da kalsa hayat ve edebiyat adına özgür bir ortamda yaşayabilecek Hüseyin Cavid, tüm cezbediciliğine rağmen Almanya'yı terk eder. O, eserlerinin kaynağı Azerbaycan'dan ve halkından ayrı yaşamayı göze alamaz.³ Yurt dışında yaşamaktansa memleketindeki zorluklara katlanmayı ve mücadeleyi memleketinde her türlü riske rağmen sürdürmeyi göze alan Cavid'in ölümünde, denebilir ki aldığı bu kararın da etkisi vardır. 1937 yılında Sovyet hükûmeti tarafından "halk düşmanı" sıfatıyla tutuklanan Cavid, 1941 yılında sürgünde vefat eder.

Mehmet Âkif, yukarıda verilen şiirleri ile "İstibdat Dönemi"ni açık bir şekilde eleştirir. II. Meşrutiyet'in ilanı, "İstibdat Dönemi"ni sona erdirdiğinden ötürü Âkif, II. Meşrutiyet'ten ilk etapta memnuniyet duyar. *İstibdâd* şiirinden iki gün sonrasını anlatan *Hürriyet* şiirinde Meşrutiyet'in ilanı ile duyulan sevinç özellikle çocukların coşkusu tasvir ederek anlatır:

Beyaz entârisiyle kar gibi kız,

Sanki Cennet'ten inme zâde-i hûr;

Ya seher-pâredir ki perrandır

Dûş-i nâzında bir sehâbe-i nûr.

Kuşanıp bir nitâk-ı hürriyet

Geziyor hâk-dânı dûrâ-dûr!

³ Türkekul, a.g.e., s. 44.

Hâledâr eyleyince bedri şafak

Bu kadar dil-nişîn olur ancak.

Ya şu oğlan; şu tostopaç afacan

Ki fezâlar gelir sürûruna dar;

Taşıyor sanki sığmıyor kabına...

Kendisinden büyük de bayrağı var!

Geçti mâzî denen o devr-i melâl,

Haydi feth et: Senindir istikbâl. (s. 80.)

Mehmet Âkif şiire çocukları tasvir ederek başlar. Beyaz entarisiyle cennetten inme hurileri andıran kar gibi kız, ışıktan bir bulutu nazlı omuzlarına alarak seherin bir parçası gibi uçar. Bu kız hürriyet kemerini kuşanıp dünyayı durmaksızın gezer. Kızı bu şekilde tasvir eden Âkif, bir karşılaştırma yaparak Ay'ın hâlelenmiş hâlinin ancak bu kadar gönül alıcı olduğunu söyler. Kızın ardından erkek çocuğu tasvire başlar. Sevinci göklere sığmayacak kadar fazla bu tostopaç, afacan oğlan çocuğu kendisinden büyük bir bayrak taşır. İki çocuk aracılığıyla mutlu bir tablo çizen Âkif'in Meşrutiyet'in ilanından memnun olduğu anlaşılır. Kız ve erkek çocuğun coşkusu aslında hürriyetten bağımsızdır, onlar çocuktur ve her fırsatı eğlenceye çevirirler. Asıl coşkulu olan Mehmet Âkif'tir. Çocukların coşkusu aracılığıyla keder devrinin bittiğini ifade eder ve geleceği kuracak kişilerin çocuklar olduğunu söyler. Keder devri ile kastettiği de II. Abdülhamit devridir.

Aynı şiirde iki kardeşin ağababası, çocukları çok koşup terlememeleri yönünde tembihledikten sonra hürriyetin ilanı üzerine kendi temennisini açıklar:

İki kardeş dalarak lücce-i etfâle hemen,

İki dürdâne-i ismet gibi yüzmekte iken;

Bakarak arkalarından bu güzel yavruların,

Döndü birdenbire sîmâsı duran ihtiyarın.

Ne için ağladı? Bilmem. Şunu duydum yalnız;

– Âh bir kerre gelip görse Yemen'den babanız!.. (s. 81.)

Âkif'in *İstibdâd* ve *Hürriyet* şiirleri birbirinin devamı iki hikâye özelliği taşır. Âkif, *İstibdâd* şiirinde öncelikle bu dönemin tasvirini yapar. Ardından inzibatlar tarafından tutuklanan bir adamı ve geride kalan ailesini anlatır. Âkif, bu şiirde gözlemcidir ve olayları bizzat nakleder. *Hürriyet* şiirinde torunlarına bakıp onlar için üzülen ve Yemen'de sürgünde olan babalarının da bu hürriyet havasını görmesini dileyen bir büyükbaba anlatılır.⁴ Birbirinin devamı bu iki şiirden ilki *İstibdâd*'da, tutuklanan adam *Hürriyet* şiirinde Yemen'de sürgünde olduğu söylenen kişidir. Âkif, *İstibdâd* şiirindeki "bir gün evvel" ifadesi ile hürriyetin ilanından önceki dönemi kasteder. *Hürriyet* şiirindeki "iki gün sonra" ifadesi ile de o, hürriyetin ilanı sonrasını yani II. Meşrutiyet dönemini işaret eder.⁵ Dolayısıyla *İstibdâd* şiirinde tutuklanan kişi ile *Hürriyet* şiirinde Yemen'deki sürgünün aynı şahıs olduğu söylenebilir.

Hürriyet şiirindeki büyükbabanın memnuniyetini ilk etapta Mehmet Âkif de hisseder. Ancak zaman ilerledikçe bu coşkunun yerini Âkif'te, hürriyetin bir yanılsama olduğu düşüncesi alır. 1918-1920 yılları arasında varlığını devam ettiren Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nde özgürlüğü tecrübe eden Hüseyin Cavid gibi Mehmet Âkif de II. Meşrutiyet'in başlarında, beklediği hürriyet havasını tadar.

Mehmet Âkif'in *Süleymaniye Kürsüsünde* şiirinde Haydarabad'dayken II. Meşrutiyet'in ilan edildiğini öğrenen Vaiz, İstanbul'a doğru yola çıkar. Yolculuğu esnasında bu yeni haberle gerçekleşeceklerle dair hayaller kurar. Vaiz'in hayalleri, onun inkılaptan beklentisini de yansıtır:

Sayısız mektep açılmış: Kadın, erkek okuyor;

İşliyor fabrikalar, yerli kumaşlar dokuyor.

Gece gündüz basıyor millete nâfi' âsâr;

Âdetâ matba'alar bir uyumaz hizmetkâr.

⁴ Şaban Sağlık, **Mehmet Âkif'in Şiirlerindeki Hikâye Unsurları**, Hece Dergisi, Sayı: 133, 2008, s. 371-372.

⁵ Nihat Karaer, **Mehmet Âkif ve Sultan II. Abdülhamit**, Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 26, 13 Şubat 2015, s. 140.

Mülkü baştan başa i'mâr edecek şirketler;

Halkın irşâdına hâdim yeni cem'iyetler,

Durmayıp iş buluyor, gösteriyor, uğraşiyor;

Gemiler sâhile boydan boya servet taşıyor... (s. 158.)

Vaiz'in hayalleri, onun Meşrutiyet'ten umutlu olduğunu gösterir. Vaiz mekteplerin açılmasını, fabrikaların çalışmasını, matbaaların millete faydalı eserler basmasını, halka yol gösterecek yeni cemiyetlerin kurulmasını ister. Yukarıdaki dizeler Vaiz'in hayalidir. O, henüz İstanbul'a varmamış ve kendisini hayal kırıklığına uğratabacak manzara ile karşılaşmamıştır.

Meşrutiyet'in ilan edildiği yıl İstanbul'da bulunan Hüseyin Cavid'in K. Şerifov'a 17 Aralık 1908 tarihinde gönderdiği mektupta II. Meşrutiyet ile alakalı görüşleri yer alır. Bu mektupta Hüseyin Cavid'in de Meşrutiyet ile alakalı olumlu düşüncelere sahip olduğu görülür:

“Bendenizi mesut Türkiye'nin büyük bayramı ile, Meclis-i Mebusan güşadı ile tebrik ediyorsunuz. Filhakika mesut gibiyim, belki de mesudum. Fakat beherhal bu mesudiyet, bu şeref Şerifovların, Sidkilerin terbiye-i nikbinanelerinin netice-i şâsaadarı ile teşvikat-i kıymettarına râcidir. Sizler ulüvv cenaplarınızla peri-yi hürriyet ve medeniyetin yüzünü kaplamış müziç perdeleri, o karanlık örtüleri yırttınız, parçaladınız da, tahsil-i marifet, ulüvv ü azamet, muhabbet-i hürriyetin ne olduğunu bana anlattınız, yoksa... ilelebet zillet uçurumlarında, cehalet bataklıklarında mahvolup gidecektim. Ben daima size minnettarım, efendim!”⁶

Görüldüğü gibi Hüseyin Cavid, Şerifov'un Meşrutiyet'le alakalı düşüncelerine katılır ve II. Meşrutiyet'in ilanı ile yaşanan bu siyasi olaydan ötürü Osmanlı Devleti'ni “Mesut Türkiye” şeklinde adlandırır. Cavid, Meclis-i Mebusan'ın açılışını büyük bir bayram olarak görür.

Süleymaniye Kürsüsünde şiirinde İstanbul dönüşü esnasında II. Meşrutiyet ile gerçekleşeceklerle dair rüya gören Vaiz, vapurda Müslüman düşmanı bir Rus tanıdıkla karşılaşır. Onunla yaptığı konuşmada geçen aşağıdaki dizeler Vaiz'in, II. Meşrutiyet'e

⁶ T. Cavid, **Hüseyin Cavid Eserleri**, C.5, s. 259.

umut dolu bakışyla alakalı ifadelerdir. Fakat Müslüman düşmanı Rus'un söylediklerinin bazıları, ileride Vaiz'in tecrübe edeceği üzere doğrudur:

– Çelebim, gel bakalım, gel... Dikilip durma, çay iç...

Hasta canlandı, ne dersin? Bunu ummazdın a hiç...

Kahraman milleti gördün ya: Biraz silkindi,

Leş yiyen kargaların sesleri birden dindi!

Eski sevdâları, kâbilse, unutsun Ruslar...

– Ne dedin? Anlamadım! Hey gidi hülyâcı Tatar!

Kahraman milleti gördün... dediğin Türkler mi?

(...)

– Hasta canlandı, o iş bitti, diyorsun; heyhât!

Olamaz böyle sefil ümmet için hakk-ı hayat.

Duyulan nağme-i hürriyyet onun son nefesi!

Yaşamaz yoksa, emîn ol ki bu barbar çetesi,

Medenî Avrupa'nın dâmen-i irfânında;

Asya'nın belki o kumluk Arabistân'ında,

Lâşe hâlindeki bir devlete vardır medfen... (s. 158-159.)

Rus'a göre hasta canlandı diye umutlanan Vaiz yanılacak çünkü hürriyet nağmeleri Osmanlı Devleti'nin son nefesi olacaktır. Osmanlı Devleti'nin medeni Avrupa'nın irfân eteğinde yaşaması mümkün değildir. Rus, Osmanlı Devleti'ni leş hâlinde bir devlet olarak görür ve Osmanlı'nın ancak Asya'da ya da kumluk Arabistan'da mezarı olabileceğini düşünür. Fakat tarihsel gelişmeler Rus'un bu tahmininde yanıldığını gösterecektir. Osmanlı Devleti yıkılır. Fakat millet varlığını yeni bir devlet çatısı altında ve özgür bir şekilde devam ettirir. Rus'un hürriyet nağmelerinin Osmanlı Devleti'nin son nefesi olacağı yönündeki tespiti ise zamanla doğruluğunu kanıtlar.

Mehmet Âkif'in *Süleymaniye Kürsüsünde* şiirinde Vaiz'in II. Meşrutiyet ile alakalı umutları İstanbul'a varana kadar devam eder. İstanbul'daki vaziyet Vaiz'in hoşuna gitmez:

Bir de İstanbul'a geldim ki: Bütün çarşı, pazar

Na'radan çalkanyor! Öyle ya... Hürriyet var!

Galeyan geldi mi, mantık savuşurmuş... Doğru:

Vardı aklından o gün her kimi gördümse zoru.

Kimse farkında değil, anlaşılan, yaptığının;

Kafalar tütsülü hülyâ ile, gözler kızgın.

Sanki zincirdekiler hep boşanıp zincirden,

Yıkıvermiş de tımarhâneyi çıkmış birden!

Zurnalar şehrin ahâlîsini takmış peşine;

Yedisinden tutarak tâ dayanın yetmişine!

Eli bayraklı alaylar yürüyor dört keçeli;

En ağır başlısının bir zili eksik, belli!

Ötüyor her taşın üstünde birer dilli düdük.

Dinliyor kaplamış etrafını yüzlerce hödük!

Kim ne söylerse, hemen el vurup alkışlanacak...

– Yaşasın!

– Kim yaşasın?

– Ömrü olan.

– Şak! Şak! Şak! (s. 159-160.)

Âkif, insanların başı boş bir şekilde etrafta dolaşmasından, neyden bahsedildiğini dahi bilmeden söylenenleri alkışlamasından şikâyet eder. İnsanlar galeyan hâlinedir ve Âkif'e göre galeyanın olduğu yerde mantık savuşur. Hürriyet ile insanların yükselmesi gerekir. Çünkü hürriyet, yüksek değerler içerir. Ancak insanlar,

hürriyetle ilişkilendirdikleri fakat onunla alakasız davranışlarıyla yükselmek yerine alçalırlar. Âkif, yukarıdaki dizelerde anlattığı insan davranışlarıyla okuyucuyu hem güldürür hem de onları bu hâle getiren sebepler üzerinde düşündürür.⁷ Âkif, Meşrutiyet ile oluşan bu havadan memnun değildir. İnsanlar, trajikomik davranışları ile ülkenin içinde bulunduğu karmaşayı temsil ederler.

Hüseyin Cavid de 14 Haziran 1909 tarihinde K. Şerifov'a İstanbul'dan yazdığı mektubunda Âkif'in yukarıda anlattığı karmaşa ortamını doğrular. Cavid, II. Meşrutiyet'in yaklaşık bir sene önce ilan edildiği (23 Temmuz 1908) ve II. Abdülhamit'in tahttan yakın tarihte indirildiği (27 Nisan 1909) bir dönemde Osmanlı Devleti ile alakalı gözlemlerini aktarır:

“İstanbul'a dair hiçbir şey yazmak istemiyorum. İdare-i örfiye kalkmış, sükûnet ve emniyet hüküm-ferma, ciddiyet ve faaliyet azıcık görünmeye başlıyor. İngiltere'ye hey'et-i mahsusa gönderiliyor. Zaten vukuat-ı hazrayı siz de bizimle beraber biliyorsunuz, yazmak fazla...”⁸

Cavid'in ifadelerinden anlaşıldığı üzere II. Meşrutiyet'in ilanı ve II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesi ile yaşanan kargaşa ve taşkınlıklar hemen hemen tamamen sona ermiş. Çünkü Cavid “(...)sükûnet ve emniyet hüküm-ferma, ciddiyet ve faaliyet azıcık görünmeye başlıyor.” ifadesi ile Âkif'in de yukarıda bahsettiği karmaşaya atıfta bulunur.

Mehmet Âkif, *Süleymaniye Kürsüsünde* şiirinde II. Meşrutiyet sonrası oluşan özgürlük havasını gerçekçi ve samimi bulmaz; devletin yıkımını hızlandıracak bir süreç olarak kabul eder:

Ne devâirde hükûmet ne ahalide bir iş!

Ne sanâyi', ne maârif ne alış var ne veriş.

Çamlıbel sanki şehir: Zâbıta yok, râbıta yok;

Aksa kan sel gibi, bir dindirecek vâsıta yok. (s. 160.)

dizelerinde meşrutiyet bahanesiyle işlerini terk eden kişilerden dolayı oluşan kaostan;

⁷ Mehmet Kaplan, *Şiir Tahlilleri 1 Tanzimat'tan Cumhuriyete*, 15. bs., İstanbul, Dergâh Yayınları, 1998, s. 175.

⁸ T. Cavid, *Hüseyin Cavid Eserleri*, C.5, s. 268.

*Zevk-i hürriyyeti onlar daha çok anlamalı
Diye mekteplilerin mektebi tek mil kapalı!
İlmi tazyîk ile ta'lîm, o da bir istibdâd...
Haydi öyleyse çocuklar, ebediyyen âzâd!
Nutka gelmiş öte dursun hocalar bir yandan...
Sahneden sahneye koşmakta bütün şâkirdan. (s. 160.)*

dizelerinde siyasetin eğitim kurumlarına ve öğrencilere kadar bulaşmasından ve

*Kör çıban neşterin altında nasıl patlarsa,
Hep ağızlar deşilip kimde ne cevher varsa,
Saçıyor ortaya, ister temiz, ister kirli;
Kalmıyor kimseciğin muzmeri artık gizli.
Dalkavuk devri değil, eski kasâid yerine,
Üdebânız ana avrat sövüyor birbirine!
Türlü adlarla çıkan nâ-mütenâhî gazete,
Ayrılık tohumunu bol bol atıyor memlekete. (s. 160.)*

dizelerinde ayrılık tohumu eken gazetelerin Meşrutîyet'le sayılarının arttığından ve pervasızca bu işi yaptıklarından şikâyet eder. Âkif, II. Meşrutîyet'in ilanı sonrasını anlattığı dizelerinde tam bir karmaşanın tasvirini yapar. Onun olayları aktarışı, insanların hürriyet vasıtasıyla yükselmek yerine boş işlerle uğraştıklarını gösterir. Halk, hürriyetin özünü anlayamamıştır.⁹ Âkif, hürriyet fikrini sindirememiş, onu yanlış değerlendirmiş ve özünü anlayamamış insanların özgürlük adına giriştiği faaliyetlerin ileride büyük sorunlara yol açacağını farkındadır ve yukarıdaki dizelerde bu kaygısını okuyucu ile paylaşır. Âkif, hürriyetin özünün anlaşılması gerektiğinden *Köse İmam* şiirinde bahseder. Bu şiirde Köse İmam aracılığıyla Mehmet Âkif, II. Meşrutîyet sonrası yaşanan karmaşayı ve hayal kırıklıklarını, hürriyetin tam olarak ne olduğunun insanlar

⁹ Enginün, **a.g.e.**, s. 596.

tarafından idrak edilememesine bağlar. Köse İmam, II. Meşrutiyet'i eleştirir ve hürriyet fikrini hazmetmeden bir şey elde edilemeyeceğini belirtir:

Kimse söyletmiyor artık bizi, bak sen derde;

“Mürteci’!” damgası var şimdi bütün ellerde.

Bir fenâlık görerek, yapma desen, alnına tâ,

İniyor hatt-ı celîsiyle Hamîdî tuğra!

İşte gördün ya, herif “sâye-i hürriyyette”

Diyerek, başlamak üzreydi hemen tehdîde!

Eskiden vardı ya meydanda gezen ipsizler:

Hani bir “sâye-i şâhâne” çekip her şeyi yer!

Onların birçoğu ahrâr-ı izâm oldu bugün;

Mürteci’, nah kafa, bizler... Kerem et; hâli düşün!

Bu cehalet yürümez; asra bakın: Asr-ı ulûm!

Başlasın terbiyeniz, âilelerden oğlum.

Sâde hürriyyeti i’lân ile bir şey çıkmaz;

Fikr-i hürriyyeti hazm ettiriniz halka biraz. (s. 115.)

Köse İmam, hürriyeti “her edepsizliği yapmak” olarak anlayan ve kendilerini ikaz etmek isteyen eskiden padişah adına yaptıkları gibi bu sefer de “hürriyet” adına korkutarak susturmak için hemen “mürteci” diye itham edenleri ortaya çıkarır; “hürriyeti ilan etmek yetmez, hazmetmek lazım” der.¹⁰ Üstelik İhsan* gibi, evli olmasına rağmen ikinci bir evlilik yapmak isteyen ve buna karşı çıkan eşini döven birisi, yaptıklarını “sâye-i hürriyyet”e bağlar. Hürriyet zihinlerde, kişilerin adaletli olmasa dahi çıkarına uygun şekilde davranabileceği algısını oluşturmuş; insanlar ahlaksızlıklarına kılıf olarak hürriyeti kullanmaya başlamış. Bundan dolayı Köse İmam,

¹⁰ Düздаğ, **Mehmet Âkif**, s. 29.

* *Köse İmam* şiirinde Köse İmam’a eşini şikâyet eden kadının kocası.

hürriyetin ilanından önce hürriyet fikrinin zihinlere yerleştirilmesi gerektiğini ancak bunun yapılmadığını söyler.

Köse İmam'ın "Sâde hürriyeti i'ân ile bir şey çıkmaz/Fıkr-i hürriyeti hazm ettiriniz halka biraz." dizelerinde verdiği tavsiyeyi *Süleymaniye Kürsüsünde* şiirinde İstanbul'da tanık olduklarıyla tecrübe eden Vaiz, İstanbul'a ikinci defa gelişi esnasında, vapurda hayal ettikleri ile kendisini kandırdığını kabul eder:

Şüphesiz yıktı o hülyâları meşhûdâtım...

Ama ben kendimi bir müddet için aldattım:

Galeyandır... Galeyan geldi mi kalmaz mantık...

Su bulanmazsa durulmaz...Hele sabret azıcık...

İyi, lâkin ne kadar beklemiş olsan, işler,

Eskisinden daha berbâd, iyileşmek ne gezer!

Vatanın tâkati yoktur yeniden ihmâle:

Dolu dizgin gidiyor, baksana izmihlâle. (s. 161.)

Vaiz, İstanbul'da Meşrutiyet'ten beklediğini bulamaz. Halkı galeyana içerisinde görüp galeyanın mantığı ortadan kaldırdığını söyler. O, hürriyet için çok beklediğini, bekleyişle geçen zamana rağmen işlerin eskisinden daha beter olduğunu, vatanın artık ihmal edilmesinin mümkün olmadığını ve doludizgin yok oluşa doğru gittiğini ifade eder.

Hüseyin Cavid'in Azer poemasının *Muhacirler Yuvası* isimli bölümünde Azer'in konuştuğu, hayallere dalmış "İsa"ya benzeyen sarı çehreli muhacir, Mehmet Âkif'in *Süleymaniye Kürsüsünde* şiirinde Vaiz'in de bahsettiği II. Meşrutiyet'in ilanı sonrası yaşanan karmaşanın benzerinin Sovyet inkılabı sonrası yaşandığına değinir:

İki-üç ayda inqilab alevi

Bitərək, həp gurultular sönəcək,

Bəxtiyarlar saraylara dönəcək.

Bir yığın ixtilalçı ac, çıplaq

Bəlli, beş gündə xurduxaş olacaq. (s. 176.)

Mehmet Âkif'in *Süleymaniye Kürsüsündə* şüurində II. Meşrutiyet'in ilanı sonrası insanlar hürriyyətin sevinciylə yığınlar hâlinde sokaklara çıxarlar, mektepler kapatılır, insanlar neyden bahsedildiyini dahi bilmeden söylenenləri alkışlarlar. Azer'in konuştuğu muhacir isə iki üç ayda inkılabın alevinin sönməyən inkılap sonrası gürültülərin, coşğunun biteceyini söyler. Muhacir, Mehmet Âkif kimi "gürültü" ilə tam olaraq neyi kastettiğini söylemez. Ancak devamında bahtiyarların saraylara döneceyi və bir yığın ihtilalcinin aç, çıplak bir şəkildə perişan olacağından bəhsedərək özellikle Mehmet Âkif'in de II. Meşrutiyet sonrası təspit etdiyi və məmnun kalmadığı vəziyyətə işarət edər.

Hüseyn Cavid, *Azer* poemasının *İnkılap Hırsızı* bölümündə də inkılap sonrası karməşaya değinir:

Bizim köylərdə də işlər dəyişdi,

Bəyzadələr qaçdı, köylülər şişdi.

Varlılar yoxsula əməkdaş oldu,

Başlar quyruq oldu, quyruq baş oldu.

Yoxsullar sevindi cənnət var deyə

Solğun çöhrələr başladı gülməyə.

Əfsus!.. çox az sürdü sevinç izləri,

Dəhşətli bir kabus əzdi bizləri. (s. 233.)

İnkılabı doğrudan hədəf alması mümkün olmayan Hüseyn Cavid, bu dızələrlə eleştirisini dolaylı yoldan yapar. Cavid'e görə inkılapla bərabər başlar kuyruk, kuyruqlar da baş olur. İşinin ehli kişiler görevlərindən el çəktirilərkən o görevlərə layık olmayan kişiler getirilir. Yoxsullar bir süre için talihləri değışecek diye sevinərkən solğun çehreler də gülməyə başlar. Ancak yazık ki bu sevinç kısa sürər. Çünkü Âkif'te olduğı gibi inkılabın akabinde hissedilən yanılsama yerini gerçəklərə bırakır. Dəhşətli bir kâbus insanları ezer. İnkılap sonrası yaşananların təsviri konusunda Hüseyn Cavid və Mehmet Âkif'in dızələri bənzerlik göstərir. Unutulmaması gereken, Hüseyn Cavid'in bəhsəttiğı inkılap Azərbaycan'ın bağımsızlığını kaybetməsinə səbəp olan Sovyet

inkılabıdır. Aynı zamanda her iki şairin de anlattığı toplumsal karmaşa, coğrafyalar, ülkeler farklı olsa da inkılap sonrası Osmanlı Devleti ve Azerbaycan’da yaşananların benzer olduğunu gösterir.

Mehmet Âkif’in II. Meşrutiyet’in ilanı ve sonrasında gerçekleşen Babıali Baskını* ile İttihat Terakki’nin yönetime el koyma şekline de karşı çıkışı *Asım* şiirinde görülür. O, şiddet ve zorlamaya dayalı bu tarz hareketlere karşıdır. Aşağıdaki dizelerde dolaylı yoldan II. Meşrutiyet sonrası gelişen ve İttihat Terakki’nin yönetime el koyduğu Babıali Baskını’nı eleştirir:

*Mısır’ın, en muhteşem üstâdı Muhammed Abdu**,*

Konuşurken neye dâirse Cemâleddin’le;

Der ki tilmîzine Afganlı:

“Muhammed dinle!

İnkılâb istiyorum, başka değil, hem çabucak.

Öne bizler düşüp İslâm’ı da kaldırmazsak,

Nazariyyât ile bir şeyler olur zannetme...

O berâhîni de artık yetişir, dinletme!

Çünkü muhtâc-ı tezâhür değil, isti’dâdın...”

– *“Şüphe yok, hakk-ı semûhileri var Üstâd’ın...*

Gidelim bir yere, hattâ şu bizim Sûdân’a;

Yeni bir medrese te’sîs edelim urbâna.

Daha üç beş de fazîletli mücâhid bulalım,

Nesli tehzîb ile, i’lâ ile meşgûl olalım.

* 23 Ocak 1913 tarihinde Enver ve Talat Paşa önderliğindeki İttihat Terakki Partisi mensubu bir grubun Bab-ı Ali’yi basmasıyla gerçekleşen darbe. (Ayrıntılı bilgi için bkz.: Cevdet Küçük, **Bâbâli Baskını**, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/babiali-baskini> Erişim: 06/05/2022.)

** Abduh, Mısır ve İslam dünyasının kısa vadeli girişimlerle kurtarılamayacağına inanan; eğitim, kültür, düşünce ve dinler arası diyalog konularında çalışmalara önem veren bir kişidir. (Ayrıntılı bilgi için bkz.: M. Sait Özervarlı, **Muhammed Abduh**, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhammed-abduh> Erişim: 17/03/2023.)

Çıkarıp gönderelim, hâsılı, Şeyhim, yer yer,

Oradan âlem-i İslâm'a Cemâleddin'ler."

– “*Bu, fakat, yirmi yıl ister ki kolay görmüyorum...*

Yirmi günlük işe bak sen!"

– “*Kulunuz ma'zûrum."*

Kıssadan hisse çıkarsak mı, ne dersin Âsım!

Anlıyorsun ya, zarar yok, daha iy'anlaşalım:

İnkılâb istiyorum, ben de, fakat, Abdu gibi...

Yoksa, ellerde kör âlet efeler tertibi,

Bâbîâli'leri basmak, adam asmakla değil. (s. 402.)

Muhammed Abduh maarif ve ıslahat yoluyla İslam âleminin kalkındırılmasını isteyen bir şahıstır.¹¹ Mehmet Âkif, Muhammed Abduh gibi medrese açarak, faziletli mücahitler bularak, nesli düzeltme ve yükseltme ile meşgul olarak İslam âleminde köklü değişiklikler yapmak ister. Bu yöntem yirmi yıl sürse dahi Abduh gibi Âkif de zamanın uzunluğuna razıdır. Âkif, Babîâli baskınında olduğu gibi şiddetle ve hızlı bir şekilde yapılan değişikliklere taraftar değildir. Çünkü bu değişiklikler zor kullanma yoluyla yapıldığı için kalıcı olmaz. Dolayısıyla Âkif, Rusya'da 25 Ekim 1917'de* gerçekleşen devrime de karşıdır. Çünkü devrimlerin genel mantığına uygun olarak Ekim Devrimi de hızlı bir şekilde mevcut düzeni yıkmayı ve yerine yeni bir düzen kurmayı amaçlamıştır. Ancak devrimin 25 Ekim 1917'de gerçekleşmesi, yeterli olmaz. Devrimi “Ekim Darbesi” olarak adlandıran ve Çarlık Rusyası yanlısı “Beyazlar” ile Lenin önderliğindeki Bolşevikler, 1917-1922 yılları arasında savaşırlar ve Rus İç Savaşı olarak adlandırılan süreç sonucu Sovyetler Birliği kurulur.¹² Âkif'in zora dayanan

¹¹ Düздаğ, **Mehmet Âkif**, s. 15.

* Bu tarih Jülyen takvimine göredir ve Bolşevik Devrimi'ne “Ekim Devrimi” denmesinin sebebi devrimin Jülyen takviminde ekim ayına denk gelmesidir. Rusya, Bolşevik Devrimi sonrası bu takvimi bırakarak Miladi takvime geçer. Söz konusu tarih de Miladi takvime göre 7 Kasım 1917'ye denk gelir.

¹² Burak Kambak, **1917 Bolşevik Devrimi ve Sonrasında Yaşanan Süreçte Yabancı Ülkelerin Etkileri ve İstihbaratın Rolü**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, T.C. Polis Akademisi Güvenlik Bilimleri Enstitüsü, Güvenlik Stratejileri ve Yönetimi Anabilim Dalı, 2021, s.38.

icraatların uzun süreli olmayacağı yönündeki tespiti Sovyetler Birliği'nin 25 Aralık 1991 tarihinde yıkılması ile de kanıtlanır.

Mehmet Âkif'in Bolşeviklikle alakalı doğrudan tespitleri de vardır. Kendisine sorulan “Bolşeviklik Müslümanlığın aynıdır, Müslümanlar mutlaka Bolşevik olmalıdır, diyenler var. Bu doğru mu?” sorusuna verdiği cevapta Bolşeviklik ile Müslümanlığı bambaşka iki kavram olarak gördüğünü söyler. Âkif'e göre bu iki kavramı bir görenler ne İslamiyet'i anlamışlar ne de Bolşevikliği derinlemesine incelemişlerdir. Âkif, Müslümanların Bolşevik olmasını ise lüzumlu görmez. Çünkü ona göre Bolşevikliği Rusya'da meydana getiren toplumsal, ekonomik, siyasi vb. sebepler Müslüman coğrafyalarda yoktur. Bu sebepler Müslüman ülkelerde ortaya çıksa bile Kur'an ve hadisler dururken Bolşevikliğin esaslarını kabul etmek Müslümanlar için mümkün değildir.¹³ Ayrıca Mehmet Âkif, Bolşevikliği tab'-ı beşere aykırı bulur ve böyle bir sistemin yürümeyeceğini düşünür.¹⁴

Bolşeviklikle Müslümanlığı ve insan tabiatını bağdaştıramayan Mehmet Âkif, şiirlerinde baskıcı yönetimlere karşı çıkar, onları eleştirir. Onun şiirlerinde siyaset II. Abdülhamit devri ile İttihat ve Terakki'nin yönetime hâkim olduğu dönemlerin eleştirisi şeklinde görülür.

Mehmet Âkif, *Mahalle Kahvesi* şiirinde kahvehanede oyun oynayan iki kişinin konuşması aracılığıyla II. Abdülhamit sonrası siyasi otoritenin tavrını anlatır:

– *Nedir elindeki yâhu?*

– *Cerîde.*

– *At şu pisi.*

– *Neden?*

– *Yalan yazıyor, oğlum, onların hepsi.*

– *Ya doğru yazsa? Asarlar... Ne oldu Volkan'cı,*

¹³ Sebîlürreşâd Mecmûası, **Bolşeviklik Müslümanlığın Aynı mıdır?/Cevap**, Haz.: Ahmet Yılmaz, Cilt 19, Sayı 481, 12 Ramazân 1339 - 21 Mayıs 1921 - 21 Mayıs 1337, İstanbul, Bağcılar Belediyesi, Eylül 2020, s. 140.

¹⁴ Eşref Edib, **a.g.e.**, s. 121.

Unuttunuz mu?

– Bırak, boşboğazlık etme Hacı!

Şu karşıdan gözeten fesli, zannım, ağzıkara... (s. 108.)*

Burada adı geçen Volkancı, Derviş Vahdeti'dir. 11 Aralık 1908-20 Nisan 1909 tarihleri arasında çıkan Volkan gazetesinin sahibidir. Gazetede yazılarıyla kışkırtıcılık yaptığı ve 31 Mart olayına sebep olduğu gerekçesiyle 19 Temmuz 1909'da idam edilir. Dolayısıyla Derviş Vahdeti'nin idamı, İstibdat Devri'nde gerçekleşmez. Çünkü İstibdat Devri, II. Meşrutiyet'in ilan edildiği 23 Temmuz 1908 tarihinde sona erer ve II. Abdülhamit 27 Nisan 1909 tarihinde tahttan indirilir. O hâlde Volkan gazetesi sahibi Derviş Vahdeti'yi idam eden II. Abdülhamit değil, 31 Mart Vakası'nın bastırılması ile yönetiminde mutlak egemen güç olan İttihat Terakki Partisidir.

Kahvehanedeki kişilerden birisi gazete okur. Diğeri ise gazeteleri pis ve yalan yazan yayınlar olarak niteler, doğru yazarların ise Volkan gazetesinin akıbetinden kurtulamayacağını dile getirir. Her ne kadar II. Abdülhamit dönemi sona ermiş olsa da İstibdat'ın halkın ruh hâlinde yarattığı tahribat yukarıdaki dizelerde görülür. Siyasi bir mesele hakkında konuşan bu iki kişiden biri, karşılarındaki fesli kişinin sivil polis olabileceğini düşünür ve arkadaşından boşboğazlık etmemesini ister. Rast gele bir insanın sivil polis olabileceğini düşünmek de insanların paranoyaklık derecesine varan bir korku içerisinde bulunduğunu kanıtlar.

Yönetimde köklü değişiklik Azerbaycan'da 1917 tarihli Ekim Devrimi'nin ardından yaşanır. Hüseyin Cavid'in *Azer* poemasında Azer'in Ekim Devrimi'ne bakışı, Mehmet Âkif'in II. Meşrutiyet'e ve II. Abdülhamit yönetimine bakışına göre daha olumlu gözükür. *Azer* poemasının *Selma'nın Sesi* bölümünü 1927 yılında inkılabın yıl dönümünde yayımlayan Hüseyin Cavid, epigraf olarak da "Oktyabr** için"i kullanır. Selma, sesi çok güzel, hasta annesine bakan genç bir kızdır. Azer, gezisi esnasında Selma'nın sesini duyar ve Selma'nın okuduğu şiiri "hilkatin şiiri" olarak niteler:

Hər günəşə vardım, ləkəli gördüm,

* Sivil polis.

** Ekim.

Hər vicdana girdim, kölgəli gördüm.

Parlaq imanları şübhəli gördüm,

Məgərsə hər cəlvə bir xülya imiş.

Altın əsiridir hər irzə namus,

Yoxsullara gün yox, ya məhv ol, ya sus!

Hər kəs insanlıqdan dəm vurur, əfsus!

Hər yalan, təməlsiz bir sevda imiş.

Yaralı gönlümü dikənlər deşdi,

Kimdən vəfa umdum, qanımı içdi.

Cavan ömrüm fəryad içində keçdi,

Səadət əməli bir rə'ya imiş. (s. 224-225.)

Selma'ya görə yoksullar gün yüzü göremez, onlar ya mahvolur ya da susar. Herkesin insanlıktan bahsetməsinə rəğmən onların insanlıq adına söyledikləri yalandan ibarettir. Yaralı ömrünü dikenlər deşən, vəfa umduğu insanların ihanətinə uğrayan, gənçliyi fəryat içində keçən Selma, saadeti bir rüya olaraq görür. Bu sözləri duyan Azer, Selma'yı sanat okuluna yönləndirir. Selma sanat okulunda təğitimini alır. Azer bir gün dolaşırken təkrar Selma'nın sesini duyar. Selma artıq mutludur və mutluluğı şiirlerine de yansır:

Hər gülşənə vardım, çiçəklər güldü,

Sevdaı bülüllər səlama gəldi.

Hər bəzmə uğradım, meylər töküldü,

Qədəhlər öpüşüb xurama gəldi...

Elmaslar, incilər qarşımda söndü,

Gözəllər yanımda xəyala döndü.

Billur qəhqəhələr susmuş göründü,

Susmuş kamançalar ilhama gəldi.

Pərişan zülfümü dağıtdım yüzə,

Sehr etdi hər teli sanki bir gözə,

Gördülər qarışmış gecə gündüzə,

Ölülər nəş'ədən qiyama gəldi. (s. 227.)

Selma'nın talihi dəyişir. Önceden mutsuzluğunu, talihsizliğini dizelere yansıtan Selma, bu sefer de mutluluğunu şiirle ifade eder. Her gül bahçesindeki çiçeklər Selma'yı görünce güler ve sevdalı bülbüller ona selam verir. Uğradığı her mecliste Selma'nın varlığı karşısında şaraplar dökülür ve kadehler tokuşup sallanır. Selma'yı gören elmaslar ve inciler onun güzelliği ve mutluluğu yanında sönük kalır; güzel denen kızlar Selma'nın karşısında hayale döner. Selma'nın varlığı susmuş kemençelere ilham verir. Selma'nın saçlarının her bir teli ona bakan gözleri büyüler, onun saçlarının sihri karşısında ölüler dahi neşelenip ayağa kalkar.

Azer, Selma'ya bu mutluluğu bahşedenin inkılap olduğunu söyler. *Selma'nın Sesi* bölümüne “Oktyabr için” epigrafi ile başlayan Hüseyn Cavid, “inkılap” kelimesi ile Ekim Devrimi'ni kastedir. Selma'ya da bu saadeti bahşeden Hüseyn Cavid'e göre Ekim Devrimi'dir:

...Təbrik edəyim gəl səni mən,

Sənə nərdən bu səadət bilsən?

Düşün əvvəlki səfalət dəmini!

İnqilab atəşi parlatdı səni.

İnqilab açdı sənənin şəhpərini... (s. 228.)

Azer, Selma'nın mutlu gününde hem onu təbrik edir hem de inkılabın Azərbaycan'a kazandırdıklarını anlatmak ister.¹⁵ Bu dizeler, Azer'in inkılap ile yaşanan

¹⁵ Ceferov, **Hüseyn Cavid**, s. 222.

toplumsal değişimden duyduğu memnuniyetinin ifadesidir. Ancak buradan yola çıkarak Hüseyin Cavid'in Sovyet Devrimi yanlısı bir tutum içerisinde yer aldığını söylemek hem yazarın edebî kişiliğine bütünsel olarak bakıldığında hem de tarihsel gerçekler düşünüldüğünde hatalı olur. Stalin dönemi ile başlayan süreçte Cavid'in yaşadıkları, onun Sovyet rejimi ile aynı doğrultuda hareket etmediğinin göstergesidir. Nitekim önce tutuklanması, ardından sürgüne gönderilmesi ve sürgünde vefat etmesi onun Sovyet rejimi emrine kalemini vermediğinin en açık kanıtıdır.¹⁶

Hüseyin Cavid'in *Azer* poemasında Sovyet inkılabına olumlu bakışı, Mehmet Âkif'in II. Meşrutiyet'in ilanına ilk başlardaki yaklaşımına benzer. Mehmet Âkif'in, *Hürriyet* şiirinde II. Meşrutiyet'e yaklaşımı olumludur. Ancak II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında yaşananlar, *Süleymaniye Kürsüsünde* şiirinde görüleceği üzere Mehmet Âkif'i hayal kırıklığına uğratar.

Hüseyin Cavid Sovyet inkılabını, *Azer* poemasının *Bayramdı* bölümünde kadınları özgürleştirdiği tespitinde bulunarak över. Bu bölümde Azer, hangi kadının daha güzel olduğu konusunda kendisinin hakemliğini isteyen kadınlara şöyle der:

Güldü Azər, dedi: “Söz yoq, həpiniz şimdi gözəl...

Seçəməm bir-birinizdən sizi bən, ən əvvəl

Sıyrılın həp boyalardan, tozdan.

O zaman ayrılır əlbəttə gözəldən çirkin,

O zaman bəlli olur doğru, yalan.” (s. 201-202.)

Azer, kadınların hepsinin yüzlerindeki boyalarla güzel olduğunu ancak asıl güzelliğın kadınların yüzlerindeki boyalardan ve tozlardan sıyrıldıktan sonra ortaya çıkacağını söyler. Kadınların boyalı güzelliğı yalan olabilir; asıl güzellik yani doğru, makyajlarını sildikten sonra belli olacaktır. Azer, dış görünüşten ziyade iç güzelliğın, dolayısıyla ahlakın önemli olduğunu aynı bölümde ifade eder:

Yüzü dilbər, sözü dilbər pək çox...

Özü dilbər gözəl az, bəlkə də yoq.

¹⁶ Sedat Adıgüzel, **Hüseyin Cavid'in Düşünce Dünyası Üzerine Bir Değerlendirme**, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 63, 2019, s. 283.

*Eşsiz olsun da camalın, nə çıxar,
Mə'nəvi hüsnünü bir yoqla nə var?
Bir çox afət bilirim yüzləri xoş,
Ruhu düşkün və sönük, içləri boş...
Şübhəsiz, nazü qürur, işvə, əda
Tathıdır şən və gözəl bir qızda.
Gözəlin, bəncə, ən ülvi sifəti:
İncə ruh, əqli zəka səltənəti... (s. 203.)*

Azer, eşsiz bir yüz güzelliğindən ziyade manevi güzelliğe önem verir. Birçok güzel kadın bildiğini ancak bu kadınların ruhlarının düşkün, sönük ve içlerinin boş olduğunu söyler. Ona göre kadına naz, işve, eda yakışır ancak güzəlin en yüce sıfatları ince ruh ile akıl ve zekâ üstünlüğüdür. Kadınları dış görünüşe verdikleri önemden dolayı eleştiren ve onlara asıl önemlinin iç güzellik olduğunu söyleyen Azer, kadınları bu özgürlüğe kavuşturanın inkılap olduğunu söyler:

*İnkılab işdə! Atıb çarşafı siz,
O siyah pərdəyi rədd eylədiniz.
Qeyd edərkən bunu tarix, ancaq
Bir fəzilət deyə alqışlayacaq.
Sizi aldatmasın amma bu qürur,
Çarşaf atmaqla bitər sanma qüsür.
Çox beyinlər yenə həp pərdəlidir,
Mə'nəvi pərdəyi dəf' etməlidir. (s. 203.)*

Azer'e göre kadınların çarşafı bırakmasını sağlayan inkılap, daha önce de ifade edildiği üzere, 1917 yılında gerçekleşen Sovyet inkılabıdır. "Çarşaf atmaqla bitər sanma qüsür." dizesinden anlaşıldığı üzere Azer de çarşafın çıkarılmasından memnundur. Ancak o, kadınları uyarır. Azer'e göre kadınlar o siyah perdeyi, bedenlerini saran

çarşafı, atsalar dahi beyinlerdeki perde def edilmediği müddetçe çarşafı çıkarmak füzilet olarak değerlendirilemez. Yapılması gereken öncelikle manevi perdeyi defetmektir.

Hüseyn Cavid, *Azer* poemasının *Bayramdı* bölümünden alınan yukarıdaki dizelerde çarşaf ve örtünme meselesine de değinir. Onun çarşaftan bahsettiği bir diğer şiir parçası *Azer* poemasının *İsyan* isimli bölümünde yer alır. Bu parçada Cavid, inkılabın toplumda yarattığı değişimden ve kadınların çarşaflarını çıkarmasından bahseder:

Qızlar ve qadınlar!..

Həsərkən ışıq aləmə onlar,

Zillətdə asırlarca bunalmış da əzilmiş,

Hürriyəti ancaq yeni bilmış...

Sıyrıldı Günəş sisli bulutdan,

Hər kəs süzüyorkən onu heyran...

Parlarkən üfüqlər,

Birdən-birə çarşafı atıldı,

Həp coşdu nütüqlər. (s. 239.)

Cavid'e göre kızlar ve kadınlar aydınlık bir âleme hasretken, horlanıp asırlarca ezilmişken hürriyəti ancak yeni öğrenebildiler. İnkılap ile sisli bulutlar ardından sıyrılan güneşi herkesin hayranlıkla süzdüğü esnada kadınlar birdenbire çarşaflarını atar. Bu dizelerde sisli bulutlar eski düzeni, güneş ise inkılapla kurulan yeni düzeni temsil eder. Cavid, kadınlara çarşafı attırmanın ve onları ezilmişlikten kurtaranın inkılap olduğunu düşünür. O, inkılapla toplumda yaşanan değişiklikleri anlatmaya devam eder:

Çarşaf kibi, qalpaq da yoq olsun... deyə birdən

Erkək və qadın dalğalanıb gürlədi, coşdu,

Mə'bədlərə qoşdu.

Gənclik dedi: "Onlar da dəyişsin,

Məktəb və kütübxanəyə keçsin."

(...)

İsyən!..

Keçmişlərə, keçmişdəki adətlərə isyən!

Hər yüzdə təhəkküm izi vardı.

İsyən!..

Mə'bədlərə, qalpaqlara, çarşaflara İsyən!..

Şaşqınlığa yox zərrəcə imkan. (s. 239-240.)

Genclərə görə kadınlar çarşaflarını nasıl çıkardılarsa erkekler de kalpaklarını çıkarmalıdır. Çünkü çarşaf ve kalpak geçmişi temsil eder. Ardından coşan gençler, mabetlerin mektep ve kütüphane olması gerektiğini söylerler. İsyanın dozunu artıran kadın erkek tüm gençler geçmişe, geçmişteki âdetlere, mabetlere, kalpaklara ve çarşaflara isyən ederler. Onlara görə geçmişin değerlerine isyanda şaşkınlığa, tereddüte yer yoktur. Cavid genclərə isyən cesaretini verenin inkılap olduğunu düşünür.

Hüseyn Cavid'in çarşaf ve örtünmeyle alakalı düşünceleri, bu iki şiirde yer alanlardan ibaret değildir. Cavid'in 1926 yılında *Edebî Parçalar* dergisinde yayımladığı ve *Azer*'in bir parçası olan *Hep Sensin* şiiri, daha sonra müellifin *Azer*'i kısaltmaya gitmesi üzerine metne alınmaz. Böylece *Azer*'de "Örtünmək istəyən bir yosmaya*" epigrafi ile yayımlanacak bu bölüm metne dâhil edilmez. *Maral* eserinde Nadir Bey'in çarşafla ilgili dile getirdiği "...nə islam şüarı, nə türklük səciyyəsi qadınlara 'örtün' - dəyə, əsla məcbur etməz və bu hal yalnız e'tiyaddan doğma bir məhkumiyətdir ki, o da er-gec zail olar." düşüncəsini *Azer*'e dâhil edilməyən bu şiirində de təkrarlar.¹⁷ Hüseyn Cavid'in 1912'de yazdığı *Maral* piyesində Nadir Bey'in söylədiyi şu sözlər de onun çarşafa ve namusa yaklaşımının anlaşılması açısından önemlidir:

"Lakin sağlam bir tərbiyyəyə, sarsılmaz bir əxlaqa malik olan xanımların açıq gözməsində hiçbir məhzur görəmiyorum. Bununla bərabər əcnəbilərdə olan mə'nasız

* Bilinen olumsuz anlamının aksine "yosma" kelimesi "genç, güzel, baştan çıkarıcı (kadın)" anlamlarına gelir.

¹⁷ A. Turan, *a.g.e.*, s. 159-160.

sərbəstliyə də əsla tərəfdar deyilim. Hələ onun-bunun qoltuğunda rəqs edən, hər rast gəldiyi adamla qol-qola gəzən bir xanım, bəncə qadınlıq namına böyük bir ləkədir.”¹⁸

Hüseyn Cavid’e göre çarşaf, ahlaklı bir kadın olmanın mutlak ölçütü değildir. O, kadının öncelikle sağlam terbiyeye ve sarsılmaz ahlaka sahip olması gerektiğini düşünür.

Hüseyn Cavid, örtünmeyi ahlaki açıdan zorunlu görmez. Ancak çarşafa ve örtünmeye de sert muhalefette bulunmaz. Cavid, *Pembe Çarşaf* şiirinde çarşafın lehine ifadelere yer verir ve pembe çarşaf giymiş bir kadının kendisinde uyandırdığı hoş duyguları anlatır:

Pəmbə, şəffaf, ipəkli bir çarşaf,

Lərzişi-səfvətilə hər saat;

Ruhi-məcruha eyliyor ithaf,

Nazənin bir firiştə, bir afət.

Bu təsəttür nasıl da cazibədar!

Bunda pək incə bir lətafət var. (s. 64.)

Nazlı bir melek, bir afət; pembe, şəffaf, ipəkli çarşafıyla, saf titreyişini her saat Cavid’in yaralı ruhuna hediye eder. Cavid, bu nazlı meleğin tesettüründe ince bir güzellik ve cazibe görür. Bu dizelerde de görüleceği üzere Hüseyn Cavid, pembe, ipekten çarşafın kendisinde uyandırdığı hoş duyguları anlatır. Çarşafın güzelliği Cavid’in yaralı ruhunu dahi iyileştirir. Bu şiirde Cavid’in daha çok estetik kaygı ile bireyselle yöneldiğini söylemek mümkündür. Nitekim anlamın içerikte gizli olduğu şiiri çok seven Hüseyn Cavid’in *Pembe Çarşaf* şiiri, onun “Sanat için sanat” anlayışının da göstergesidir.¹⁹

Cavid’in bu şiiri, bazı kesimlerce tepki de çeker. *Pembe Çarşaf* şiirini okuyan Mehmed Hadi, Cavid’e cevap olarak *Elvah-ı Nefaset* şiirini yazar.²⁰ “Şair-i

¹⁸ T. Cavid, **Hüseyn Cavid Eserleri**, C.2, s.93.

¹⁹ A. Turan, **a.g.e.**, s. 159.

²⁰ Gahramanlı, **a.g.e.**, s. 132.

nezahatperver Hüseyn Cavid biraderime” notuyla yazdığı bu şiirde Hüseyn Cavid’i şu şekilde eleştirir:

Məşriqdəki oğlun deyir: örtün və bürün sən.

Bu möhtərəm övladına aya nə deyirsən?

(...)

Ey huriyi-ilhamı, xudavəndi bu xakın,

Artıq yetişər, açmalıdır çöhreyi-pakın.”²¹

Mehemmed Hadi, şaşkınlığını da ifade ederek, “Sen kızlara örtün ve bürün diyorsun, bu muhterem evladına bu sözleri nasıl söylersin?” der. Cavid’in *Pembe Çarşaf* şiiri karşısında şaşıran Hadi, devamında “Ey ilham verici huri, bu toprağın hükümdarı; artık yeter, temiz yüzünü açmalısın.” diyerek kadınlara yüzlerindeki peçeyi de çıkarmalarını tavsiye eder. Hadi, aynı şiirinin *Çehre-yi-Ferda Bugün Açsın...* isimli ikinci bölümünde de örtünmeyle ilgili görüşlerini açıklar:

“Mən istəməm də öpsün o cinsi-lətfi, ah,

O məl’un niqablər,

Nurdan hörülsə də üzü tutmuş olan siyah,

Yərə keçsin hicablər!”²²

Hadi, kadının latif yüzünü, melun diye nitelediği peçenin örtmesini istemez. Örtü, nurdan örülse dahi Hadi ona tahammül edemez ve “Yere batsın.” diyerek örtüyü nefretini dile getirir. Mehmed Hadi’nin tepkisi, kendisinin nefret ettiği örtüyü Hüseyn Cavid’in güzel bulmasından dolayıdır. Fakat Hüseyn Cavid’in şiirlerinin geneline bakıldığında kendisinin de çarşafı gerekli görmediği söylenebilir. *Pembe Çarşaf* şiirinin yukarıda verilen kısmında da görüleceği üzere Cavid, çarşafın dinî işlevini değil; estetik görüntüsünü över. Bu görüşü doğrular nitelikteki bir olayı İskender Atilla aktarır:

²¹ Mehmed Hadi, **Seçilmiş Eserleri**, Bakü, Şark-Garp Neşriyatı, 2005 s. 242-243.

²² **A.e.**, s. 244.

“O bir defa Memmed Rahingil’e düşbere* yemeye misafirliğe gider. Misafirliğe Samet Vurgun, Mikail Müşfik ve Abdulla Faruk iştirak eder. Tavla oynanmaya başlanır; sonra şiir ve sanat konuları öne çıkar. Müşfik, Tevfik Fikret’ten, Abdülhak Hamit’ten ve Mehmed Hadi’den hararetle şiirler söyler:

Bir ildirim olsam da, əritsəm gecələrdən,

Bir parça olan örtünü gül üzli səhərdən...

mısralarını söylerken, Cavid derhal dillenir:

- Hadi bu şiiri bana cevap olarak yazmıştı. Ben kadının çarşafta güzel görüldüğünü iddia etmişim. Hadi buna itiraz etmişti.”²³

Mehmed Hadi ise Cavid’in bahsettiği estetik görüntüye dahi katlanamaz ve örtüyü “me’lun” olarak niteler. Mehmed Hadi’deki bu öfke Hüseyin Cavid’de yoktur. Cavid, *Azer* poemasının *Bayramdı* bölümünde kadınların çarşafı çıkarmasından memnundur. Ancak çarşafın yeri geldiğinde bir kadında ne kadar güzel durabileceğini ifade etmesini engelleyecek nefrete de sahip değildir.

Mehmet Âkif, şiirlerinde çarşaf ve örtünme konusuna Hüseyin Cavid kadar ayrıntılı değinmez. Çünkü Âkif için örtünmek, İslamiyet’in gereğidir ve dolayısıyla tartışmaya kapalı bir meseledir. Âkif’in, *Süleymaniye Kürsüsünde* şiirinde Rusya’da bulunan Vaiz, gençlerin Avrupa’da eğitim alabilmesi amacıyla maddi yardımda bulunan bir kişiyle konuşur. Bu cömert kişi, Avrupa’ya giden gençlerdeki değişimden memnun değildir. Onlar medenileşmenin dini kökten kaldırıp kadınların örtülerinden sıyrılmasıyla gerçekleşeceğini düşünürler:

Hâli ıslâh edecekler, diyerek kaç senedir,

Bekleyip durduğumuz zübbelerin tavrı nedir?

Geldi bir tânesi akşam, hezeyanlar kustu!

Dövüyordum, bereket versin, edepsiz sustu.

Bir selâmet yolu varmış... O da neymiş? Mutlak,

* Azerbaycan’da yapılan bir çeşit mantı.

²³ İ. Atilla, *Asrın Şairi Hüseyin Cavid’in Hayatı Taleyî Sanat Dünyası*, s. 246.

Dîni kökten kazımak, sonra, evet, Ruslaşmak!

O zaman iş bitecekmış... O zaman kızlarımız,

Şu, tutundukları gâyet kaba, pek ma'nâsız

Örtüden sıyrılacak... Sonra da erkeklerden,

Analık ilmini tahsîl edecekmiş... Zâten,

Müslümanlar o sebepten bu sefâlette imiş:

Ki kadın "sosyete" bilmezmiş, esârette imiş!..

Din için, millet için iş görecek alçağa bak;

Dîni pââmâl edecek, milleti Ruslaştıracak! (s. 149-150.)

Avrupa'da eğitim alan bu züppelerden bir tanesi, selameti dini kökten kazıyıp Ruslaşmakta görür. Eğer bu başarılırsa kızlar, kaba ve manasız örtülerinden sıyrılacak; erkeklerden annelik ilmini öğreneceklerdir. Bu züppenin görüşüne göre Müslümanların sefaletinin sebebi kadının esarete olması ve sosyetenin ne olduğunu bilmemesidir. Cömert kişi, Avrupa'ya giden gençler ülkeye döndüklerinde din ve millet için hayırlı işler yapsınlar diye o kadar bağışta bulunur. Ancak o alçaklar, hayırlı işler yapmak yerine dini yerle bir edip milleti Ruslaştırmayı amaçlarlar. Kurguladığı bu konuşma ile Âkif, medenileşmenin çarşafı çıkarmakla ve dini kaldırmakla gerçekleşmeyeceğini ifade eder.

Hüseyin Cavid, *Azer* poemasının *Bayramdı* ve *İsyan* bölümlerinde kadınların Sovyet inkılabı ile özgürleştiğinden bahsediyordu. Benzer düşüncüyü poemanın *Gelin Göçerken* isimli bölümünde de tekrar eder. Bu bölümde Cavid, yoksul bir demirci kızının hikâyesini anlatır. Babası iki yıl önce ölen Servinaz, yoksulluk ve çaresizlikten, hasta annesini büyük masraflar sonucu iyileştiren zengin bir adamla evlenmek zorunda bırakılır. Ancak Servinaz bu evliliği istemez. Evliliğin gerçekleşmesinde kızın annesinin ısrarları etkili olur. Azer, kızın içine düştüğü durumu şu şekilde ifade eder:

Evlad ana əlilə altın məzara girmiş.

Şu inqılab əsrində azad ikən qadınlar

Bu zə'fə qarşı bilməm can dayanırmı?... Asla! (s. 222.)

İnkılap sırasında kadınlar özgürlüğüne kavuşmuşken Servnaz, annesi eliyle altın mezara konur. Azer, para zaafı yüzünden gerçekleşen bu evliliğe Servnaz'ın dayanamayacağını düşünür. Nitekim Servnaz, düğün günü intihar eder ve bu davranışıyla Azer'in tespitini de doğrular.

Hüseyin Cavid'in buraya kadar açıklanan düşünceleri, onun Sovyet inkılabı ve inkılabın getirdiklerinden memnuniyet duyduğunu gösterir. Memmed Cefer'e göre poemanın başkahramanı Azer, gençliğe ruh verenin sosyalist inkılap olduğunu düşünür. Azer, Sovyet Azerbaycan'ının gelişimine engel olmak isteyen kişilerden nefret eder. Bu kişiler de eskiyi taparcasına seven, hurafeleri ve mevhumatı tebliğ eden şeyhler, vaizler, dervişler ve geçmiş sömürge Azerbaycan'ını geri getirmeye çalışan milyonerlerdir.²⁴ Ancak Hüseyin Cavid'in Sovyet inkılabından iftihar ettiğini ve bu inkılabı desteklediğini söylemek yüzeysel bir açıklama olacaktır. Çünkü bu iddialar Hüseyin Cavid'in hem edebî hem de milliyetçi görüşleriyle tam bir uyum içerisinde değildir. Fakat Hüseyin Cavid'in Azer poemasında yer yer inkılaptan bahsetmesi hatta *Selma'nın Sesi* bölümüne "Oktyabr için" epigrafi ile başlaması içeriksel olarak Memmed Cefer'i haklı çıkarır. Bu konuda Memmed Cefer net bir tespit yapmış olsa da aksinin de düşünülmesi gerekir. Sovyet rejimi iktidarını tesis ettikten sonra 1918-1920 yılları arasında bağımsız bir yönetim kuran Azerbaycan'ı işgal eder, zamanla da edebiyatçıları yeni rejimin sözcüleri olmaları için baskı altına alır. Hüseyin Cavid, baskılara karşı dik durur; bağımsız yazmaktan vazgeçmez, gerek şiirlerinde gerekse tiyatrolarında bu tavrını korur.

Rusya'da gerçekleşen Ekim Devrimi ardından, yaşanan otorite boşluğundan da yararlanarak Azerbaycan ileri gelenleri 28 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ni kurarlar. Bu bağımsız devlet, 28 Nisan 1920 tarihinde XI. Kızıl Ordu'nun sabaha karşı 4-5 sularında Bileceri'ye* girmesi ve Bakü'yü işgal etmesiyle son bulur. İşgalin ardından Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulur.²⁵ Bu yeni devlet bünyesinde kurulan Şûra hükûmetinin başına geçen Neriman Nerimanov ile Hüseyin Cavid arkadaşdır. N. Nerimanov'un çabasıyla bu dönemde Hüseyin Cavid'in

²⁴ Ceferov, **Hüseyin Cavid**, s. 239-240.

* Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de yer alan bir kasaba.

²⁵ Vasif Gafarov, **Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi (1917-1922)**, 1. bs., Çev.: Eldeniz Recebov, İstanbul, Teas Yayıncılık, 2018, s. 340.

adını taşıyan kız okulu dahi açılır. Gelişen ilişkiler ve bu arkadaşlık dolayısıyla Hüseyin Cavid'in Sovyet rejimine karşı tutumunda olumlu bir değişim yaşanmış olabilir.²⁶ Hüseyin Cavid'in Sovyet inkılabına bakışının *Azer* poemasında yer yer olumlu seyretmesi hususunda Azer Turan da benzer tespitlerde bulunur:

“1920 yılında kurulan Şûra hükûmetinin Cavid’e münasebeti, umumiyetle, müsbet olmuştur. Aynı yıl Cavid, Turan Cavid’in de tasdik ettiği gibi, Neriman Nerimanov’un kaygısını derinden hissetmişti. Hüseyin Cavid’in sonralar katıldığı sohbetlere istinat eden Turan Hanım kaydediyor ki 1920’li yılların öncesinde Doktor Nerimanov sık sık Cavid’i ziyaret eder ve fikir mübâdelesi edermiş. Bir defa İstiklalîyet Caddesi’ndeki evinde sohbet esnasında Cavid’in: ‘Türkleştirmek, daha çok Türkleştirmek lazımdır.’ tavsiyesine Nerimanov: ‘Artık geçtir!’ diye cevap vermişti.”²⁷

Görüldüğü üzere Neriman Nerimanov ile Hüseyin Cavid’in samimiyeti, o dönemde ağza alınması tehlikeli olabilecek “Türk milliyetçiliği” konusunu konuşabilecek kadar ileridir.

Hüseyin Cavid, *Azer* poemasının çok öncesinde 17 Nisan 1917’de Bakü’de yazdığı *Harp İlahı Karşısında* şiirinde Ekim Devrimi’nin gerçekleşiyor olmasından duyduğu memnuniyeti dile getirir. Ancak onun memnuniyetinin asıl sebebi, Azerbaycan’ın Çarlık Rusyası’ndan ayrılacağını ve bağımsızlığına kavuşacağını düşünmesidir. *Harp İlahı Karşısında* şiirindeki sözleri bu ihtimali doğrular. Ancak *Azer* poemasındaki Sovyet inkılabı yanlısı ifadelerle *Harp İlahı Karşısında* şiirindekilerin söyleniş amacı bakımından birbiriyle alakası yoktur. Poema, 1926 yılında yazılmaya başlanır ve Hüseyin Cavid, poemanın ilgili bölümlerinde doğrudan Sovyet inkılabını över. *Harp İlahı Karşısında* şiirinde ise Sovyet inkılabı ile Azerbaycan’ın bağımsızlığına kavuşacağını düşündüğü için umutludur. Övgülerinin sebebi Sovyet inkılabını benimsemesi değildir:

Hürriyət öylə nazlı bir afət ki, pək vəqur,

Qan aqmadıqca kimsəyə gülməz o işvəkar.

(...)

²⁶ Babashova, 19. Yüzyılın Sonu 20. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan ve Türk Edebiyatı; Hüseyin Cavid, *Türk Edebiyatı ile Etkileşimleri*, s. 210.

²⁷ A. Turan, *a.g.e.*, s. 62.

*Zülmət dağıldı, zülmü fəsad oldu payimal,
Hər yərdə sanki haqqü ədalət gülümsüyor.
Al bayrağın kanatları altında, pürməal
Hər çöhrə, her dodaq saçıyor ləm 'ə-ləm 'ə nur.
Hürriyyət? Ah, o bəncə fəqət tatlı bir xəyal...
Dünyada varmı hürr, əcəba? İştə bir sual!.. (s. 79.)*

12 Ekim 1813 tarihinde Çarlık Rusyası ile İran arasında yapılan Gülistan Antlaşması ile İran hâkimiyetindeki Azərbaycan ikiye bölünür. Bölünmə sonrası bugünkü Azərbaycan'ı oluşturan Kuzey Azərbaycan'ın büyük çoğunluğu Rusya hâkimiyetine geçer. Ancak bu kayıptan rahatsız olan İran, tekrar Rusya'ya saldırır ve mağlup olur. Savaş sonucu 10 Şubat 1828 tarihinde imzalanan Türkmençay Antlaşması ile bugünkü Azərbaycan sınırlarında kalan toprakların tamamı Rusya'nın kontrolüne geçer.²⁸ 1828 yılından itibaren 1918-1920 yılları hariç olmak üzere Sovyet Rusya'nın dağılıp Azərbaycan'ın bağımsızlığını kazandığı 18 Ekim 1991 tarihine kadar bölge Rusya hâkimiyetinde kalır. Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere şiirin yazıldığı 17 Nisan 1917 tarihinde Azərbaycan, Çarlık Rusyası hâkimiyetindedir.

Hüseyn Cavid *Harp İlahı Karşısında* şiirinde, hürriyeti kan akmadan insanlara gülmeyen işvekâr olarak tanımlar. Bu dizeler, hürriyet için gerektiğinde kanlı mücadelelerin zaruri olduğunu ifade eder. Ardından Cavid karanlığın dağıldığını, zulüm ve fesadın yerle bir olduğunu, her yerde hak ve adaletin gülümsediğini söyler. Al bayrağın altındaki her çehre, her dudak ısl ısl nur saçır. Çünkü insanların artık umudu vardır. İnsanların umutlanmasını sağlayan da Çarlık rejiminin yıkılıyor olmasıdır. Son olarak Cavid, hürriyetin tatlı bir hayal olduğunu söyleyip dünyada acaba hür insan var mıdır diye sorarak şiirini bitirir.

Bolşevik ihtilalinden kısa bir süre önce yazılmış bu şiir ile Cavid, olası bir ihtilal ile Azərbaycan'ın özgürlüğüne kavuşabileceğini umar. Aynı beklentiyi Cavid'in *Şeyda*

²⁸ Seçil Özdemir, **Güney Azerbaycan Meselesi: Tarihî ve Kültürel Boyutu**, Tarih ve Günce, Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi, Sayı. 7, Temmuz 2020, s. 364.

piyesinde de tespit etmək mümkündür. 1916 yılında yazdığı bu piyesin sonuna 1917'de bir hapsedane sahnesi ekleyen Cavid²⁹, Çarlık Rusyası'nın devrilməsi ilə alakalı duyğularını Rauf və Kara Musa aracılığıyla ifadə eder:

“Rəuf. İştə inqilab marşı, inqilab nəğməsi! Of, nihayət istibdad heykəli devrildi. Rusiya çarlığı məhv oldu, qara bulutlar çəkildi.

(...)

Qara Musa: Arqadaşlar, artıq zəncirlər qırıldı, haqq yerini buldu. İştə səadət günəşi parlıyor, hürriyyət pərisi gülümsüyor. İştə bu gün məzlumlar üçün şərəfli bir bayram, zalımlar üçün qorqunc bir intiqam günüdür.”³⁰

Dönemin önemli isimlerinden Mehmet Emin Resulzade* de Çarlık Rusyası'nın yıkılmasıyla alakalı Hüseyn Cavid'le aynı beklenti içerisinde:

“Rus istilası, Turan için hakiki bir ‘Ergenekon’ olmuştu. Türkler kendilerini kurtaracak ‘Börteçine’yi bekliyorlardı.

Dünya harbi neticesinde Rusya'da zühur eden ihtilal, Turanlıların ‘Börteçine’si olacaktı. Turancıların yol göstericisi, muhterem Ziya Gökalp Bey, muharebenin daha başında iken bu bekleyişe tercüman olmuş, kehanet etmişti ki

Rusya dağılıp viran olacak,

Türkiye büyüyüp Turan olacak!

Bekleyiş, sanki doğru çıktı. ‘Ergenekon’ suru yarıldı. Rusya imparatorluğu parçalandı. Türk hükümetlerinin, dolayısıyla Azerbaycan mevcut siyasetinin, düşünceden fiiliyata varma sırası geldi.”³¹

Hüseyn Cavid'i Sovyet inkılabı ile Azerbaycan'ın bağımsız olacağı konusunda umutlandıran bir diğer etmen de Bolşevizm'in ulusların kendi kaderini tayin etme fikrini şartlı da olsa kabul etmesidir. Devrimin öncüsü V. İ. Lenin, Ocak-Şubat 1916'da yayımladığı *Sosyalist Devrim ve Ulusların Kaderlerini Tayin Hakkı* isimli makalesinde,

²⁹ Türkel, **a.g.e.**, s. 22.

³⁰ T. Cavid, **Hüseyn Cavid Eserleri**, C.2, s. 272.

* Mehmet Emin Resulzade, Azerbaycanlı yazar, fikir ve devlet adamı. 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmesi üzerine kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ilk devlet başkanıdır.

³¹ Resulzade, **a.g.e.**, s. 38.

ulusların kaderlerini tayin etme hakkı kazanması için hâkim ulusun onlara baskı uygulaması gerektiğini söyler. Proletaryayı* da baskıya, şiddete maruz kalan ulusların kaderlerini belirleyebilmesi uğruna mücadeleye çağıran Lenin, proletaryayı, ezilen uluslar için, ezen kendi ulusu dahi olsa, siyasal ayrılma özgürlüğü istemeye çağırır.³²

Harp İlahı Karşısında şiirini yazmaktaki amacı ne olursa olsun Hüseyin Cavid'in beklentisi kısa süreliğine karşılık bulur. Onun işaret ettiği hürriyet 28 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan için gerçekleşir. Kısa ömürlü olan bu bağımsız devlet 27 Nisan 1920 tarihinde Sovyet Rusya tarafından işgal edilir. *Harp İlahı Karşısında* şiirinde zulmetin dağılmasını, hak ve adaletin hâkim olmasını sağlayan Bolşevik ihtilali değildir. Cavid, şiiriyle Azerbaycan istiklalini hasretle beklediğini söyler. Çünkü Cavid, milletin uyanmasını, halkın dirilmesini ve özüne dönmesini ister. Bu da ancak Azerbaycan'ın bağımsızlığı ile mümkündür. Hâlbuki Bolşevizm, şiddete ve istilaya dayanan bir anlayışa sahiptir.³³ Şiddete ve istilaya dayanan bir inkılabı Cavid'in benimsemesi de mümkün değildir.

Hüseyin Cavid, genel itibarıyla siyasetten uzak durmuştur. 28 Mayıs 1918 tarihinde kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti dönemi ile alakalı yazılmış, doğrudan bir eserine rastlanmaz. Ancak AHC döneminde (1918-1920) çağdaş edebiyat adına faaliyetleri, eğitim-öğretim yönündeki yazı ve çalışmaları ile Azerbaycan için oldukça faydalı işlerde bulunur.³⁴ Hüseyin Cavid'in gayreti siyaset ile sanatı birbirinden ayırmaktır. Cavid, sanatın ve sanatçının siyasete bağlı olmaması gerektiğini düşünürdü. Ona göre sanatçının savaş, siyaset ve partilikle işi yoktur. Onun işi, güzelliği, adaleti, hakikati ve sevgiyi anlatmaktır.³⁵

Eserlerinde doğrudan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ne değinme de hayatı boyunca edebiyat, sanat, eğitim, ana dil adına yaptıkları, onun özgürlüğü sürekli kılmaya ve millî benliği korumaya yönelik çabaları şeklinde değerlendirilebilir.

* Emekçi sınıfı.

³² V. İ. Lenin, *Ulusların Kaderlerini Tayin Hakkı*, 7. bs., Çev. Muzaffer Ardos, Ankara, Sol Yayınları, 1989, s. 152-154.

³³ İ. Atilla, *Asrın Şairi Hüseyin Cavid'in Hayatı Taleyî Sanat Dünyası*, s. 199.

³⁴ Eflatun Sarı, *Azerbaycan Yazıcıları Cumhuriyet Döneminde*, Haz.: Yaşar Karayev, Bakü, Elm Neşriyatı, 2007, s. 72-73.

³⁵ İskender Atilla, *Asrın Şairi (üçüncü kitap) Hüseyin Cavid Azerbaycan Sovyet Edebî Tenkidinde*, Bakü, Müellim Neşriyatı, 2011, s. 94.

Hüseyn Cavid, *Azer* poemasında Sovyet inkılabı aleyhinde cümlelere de yer verir. Poemanın *İnkılap Hırsızı* isimli bölümünde Azer'in konuştuğu delikanlı, ihtiyar bir kişinin sedre* karşı isyanının sebebini anlatır. İhtiyarın adı Mirza'dır ve Mirza güzel geçmişî olan, köylülerin sevgiyle andıkları büyük irfan sahibi bir kişidir. Mirza'nın geçmişini anlatırken sıra inkılap zamanına gelir ve bu zamandan delikanlı şu şekilde bahseder:

Günlər, aylar keçdi... mevsim bahardı,

İnkılab alavı ətrafı sardı.

Yürəklər çarparaq çatıldı qaşlar,

Diksindi qayğısız dumanlı başlar.

Şaşqın diplomatlar tavuğa döndü,

Parlaq düşüncələr bir anda söndü.

Kimi inqılabçı kürkünə girdi,

Kimi yelkənini suya endirdi.

Sərvətlə öyünən yoqsul beyinlər

Şöhrət güdüb “bənim-bənim” deyənlər

Bir şimşək çaqınca boyun бүkdülər,

Qüvvət qarşısında həp diz çökdülər. (s. 232-233.)

İnkılap ile diplomatlar şaşkına dönüp sesini çıkaramaz hâle gelir ve parlak düşünceler söner; fırsatçılar inkılapçı kürküne girer, kimileri de bu kuvvet karşısında boyun eğer. Dolayısıyla Sovyet inkılabı, insanlara boyun eğdiren ve parlak düşünceleri söndüren bir güçtür. Mehmet Âkif de *Köse İmam* şiirinde Köse İmam ağzından II. Meşrutiyet'in ilanı ile hürriyetçi kürküne giren kişileri eleştirir:

Kimse söyletmiyor artık bizi bak sen derde;

“Mürteci’!” damgası var şimdi bütün ellerde.

* Başkanlık.

(...)

İşte gördün ya, herif “sâye-i hürriyyette”

Diyerek, başlamak üzreydi hemen tehdide!

Eskiden vardı ya meydanda gezen ipsizler:

Hani bir “sâye-i şâhâne” çekip her şeyi yer!

Onların birçoğu ahrâr-ı izâm oldu bugün. (s. 115.)

Köse İmam'ı gerici damgasıyla yaftalayanlar, eskiden “sâye-i şâhâne” sözüne sığınarak doğru yanlış demeden her işi yapan ancak II. Meşrutiyet'in ilanıyla büyük hürriyetçi kürküne girenleri görmezler. İkinci bir eşle evlenmek isteyen ve “herif” diye adlandırdığı İhsan'ın bu evliliği “hürriyet sayesinde” yapabileceğini düşünmesi, Köse İmam'a her çağın adamı diye tabir edilebilecek ve İhsan'ın da dâhil olduğu bu kesimi hatırlatır.

Hüseyin Cavid, *Azer* poemasının *İnkılap Hırsızı* bölümünde geçen “Parlaq düşüncələr bir anda söndü.” dizesi ile aydın zihinlerin inkılap ile söndüğünü, bastırıldığını ifade eder. Köse İmam da gerçekleri söylediği anda kendisinin “mürteci” sıfatıyla suçlandığını söyler. Daha önce de ifade edildiği üzere bu şiirde Köse İmam, II. Meşrutiyet'in ilanıyla umutlanmadığını çünkü toplumun henüz hürriyet fikrini özümseyemediğini düşünmekteydi. Köse İmam hem bu fikri hem de şiirdeki genel tavrıyla aydın bir şahıs olduğunu gösterir. Dolayısıyla onun mürteci olarak suçlanması, Hüseyin Cavid'in parlak zihinlerin sönmesiyle alakalı ifadesiyle benzerdir.

Mehmet Âkif ve Hüseyin Cavid, siyasi çerçevede milliyetçilik meselesini de değerlendirirler ve kendi anlayışlarına göre kurtuluşun nasıl gerçekleşeceğini açıklarlar. Bu doğrultuda Mehmet Âkif, milliyetçiliği toplumları ayrılığa sürükleyen bir düşünce sistemi olarak görür ve milliyetçiliğe şiddetle karşı çıkar. Âkif'e göre kurtuluş ancak milliyetçiliği bir kenara bırakıp İslam çatısı altında birleşmekle mümkündür. Hüseyin Cavid ise birliğin ve kurtuluşun Türkçülük ile mümkün olacağını düşünür ve şiirlerinde özellikle Türk tarihine yaptığı övgülerle bu fikrini hissettirir.

Süleymaniye Kürsüsünde şiirinde Âkif'in işlediği konulardan birisi, daha önce de değinildiği üzere vatanın artık ihmal edilmeye tahammülünün kalmadığıdır. Eğer ki

vatan daha fazla ihmal edilirse egemenlik kaybedilecektir. Âkif, toplumu harekete geçirmek adına mahkûm milletleri örnek gösterir:

Düşmeden pençesinin altına istikbâlin,

Biliniz kadrini hürriyyetin, istiklâlin.

Söyleyip başka memâlikteki mahkûmîni,

Hâkimîyyet ne imiş, öğreniniz kıymetini.

Yoksa, onsuz ne şu dünya kalır İslam 'a, ne din...

Kuşatır millet-i mahkûmeyi hüsrân-ı mübîn. (s. 161.)

Âkif, milleti zaman geçmeden hürriyetin ve istiklâlin kıymetini anlamaya çağırır. Bağımsızlığın kıymetini anlamaları için de başka memleketlerde esir yaşayanların hâlini görmeleri gerektiğini söyler. Âkif'e göre hürriyetin olmadığı yerde bu dünya da İslam da kalmaz ve mahkûm milleti açık bir hüsrân kuşatır. Hürriyetin önemine değindikten sonra Müslümanlığın gereği olarak milleti birliğe çağırır:

Müslümanlık sizi gâyet sıkı, gâyet sağlam,

Bağlamak lâzım iken, anlamadım, anlayamam,

Ayrılık hissi nasıl girdi sizin beyninize?

Fikr-i kavmiyyeti şeytan mı sokan zihninize?

Birbirinden müteferrik bu kadar akvâmı,

Aynı milliyyetin altında tutan İslâm 'ı,

Temelinden yıkacak zelzele, kavmiyyettir.

Bunu bir lâhza unutmak ebedî haybettir...

Arnavutlukla, Araplıkla bu millet yürümez...

Son siyâset ise Türklük, o siyâset yürümez.

Sizi bir âile efrâdı yaratmış Yaradan;

Kaldırın ayrılık esbâbını artık aradan. (s. 161-162.)

Âkif, kurtuluşu İslam çatısı altında birleşmekte görür. Kavmiyetçiliğe karşıdır. “Fıkr-i kavmiyyet”i şeytan vesvesesi olarak gören Âkif’e göre milletleri bir arada tutacak unsur İslamiyet’tir. Âkif, kavmiyetçiliğin İslamiyet’in karşısında yer aldığını ve ülkeyi bölecek bir etken olduğunu dile getirir. Arnavutluk, Araplık ve Türklük kavramları aracılığıyla yürütülen siyasetin toplumun kurtulmasını sağlamayacağını, Allah’ın insanları tek bir aileden, Hz. Âdem ve Havva’dan, yarattığını söyler ve bundan dolayı da milliyetçilik fikrinin terk edilmesi gerektiğini savunur.

Mehmet Âkif, milliyetini İslam olarak görür. 6 Mart 1913 tarihli *Hakkın Sesleri/Hadîs Tercümesi (Hadîs-i Şerîf, Nuaym bin Hammâd, Fiten 1-396)* isimli şiirine “Nizâr evlâdı: Yetişin ey Nizâroğulları! Yemenliler de: Yetişin Ey Kahtanoğulları! dedi mi, hemen tepelerine felâket iner; hemen Allah’ın nusreti üzerlerinden kalkar: Hepsine birden de kılıç musallat olur.” hadisi ile başlar. Bu şiirinde Âkif, Arnavutluk’un bağımsızlığını elde ederek hata ettiğinden ve Balkan Savaşı’nda yaşadıkları kötü olaylardan bahseder. Kendisi de aslen Arnavut olan Mehmet Âkif, Arnavutların yaşadığı sıkıntıların kaynağını milliyetçilik fikriyle hareket etmelerine bağlar. Milliyetçiliğin İslamiyet’te yer almadığını da şu şekilde açıklar:

İşte, ey unsur-i isyan, bu elîm izmihlâl,

Seni tahrîk eden üç beş alığın ma’rifeti!

Ya neden beklemiyordun bu rezîl âkıbeti?

Hani, milliyetin İslâm idi... Kavmiyyet ne!

Sarılp sımsıkı dursaydın a milliyetine.

“Arnavutluk” ne demek? Var mı Şerîat’te yeri?

Küfr olur, başka değil, kavmini sürmek ileri!

Arab’ın Türk’e; Laz’ın Çerkes’e, yâhud Kürd’e;

Acem’in Çinli’ye rûchânı mı varmış? Nerde!

Müslümanlıkta “anâsır” mı olurmuş? Ne gezer!

Fıkr-i kavmiyyeti tel’în ediyor Peygamber.

En büyük düşmanındır rûh-i Nebî tefrikanın;

Adı batsın onu İslâm'a sokan kaltabanın!

Şu senin âkıbetin bin bu kadar yıl evvel,

Sana söylenmiş iken doğru mudur şimdi cedel? (s. 183-184.)

Arnavutluk, o unsur-i isyan, kendilerini isyan etmeleri için kışkırtanlar yüzünden rezil bir akıbet elde eder. Hâlbuki Arnavutluk'un milliyeti İslam'dır. Onlar milliyetçilik derdine düşerek hata etmişlerdir. Milliyetlerini İslam bilerek hareket etselerdi bu rezil sona erişmezlerdi. Âkif'in bahsettiği Arnavutluk'un rezil sonu, Balkan Savaşı esnasında Arnavutluk'un Sırp ve Karadağlı askerler tarafından işgal edilmesidir. Bu işgal sırasında Müslümanların yaşadığı 102 köyde 2044 kişinin katledildiği, 2800 evin yakıldığı ve 700000 koyuna el konarak hayatta kalanların açlığa mahkûm edildiği tespit edilmiştir.³⁶

Âkif, yukarıdaki dizelerle kendine has milliyetçilik tanımını da yapar. Onun milliyeti İslam'dır. Âkif'e göre Arap'ın Türk'e; Laz'ın Çerkes'e yâhud Kürt'e; Acem'in Çinli'ye üstünlüğü yoktur. Hz. Muhammet'in de milliyetçiliği lanetlediğini söyleyerek Arnavutları tuttukları yoldan dolayı suçlar.

Bölünmeye, ayrılığa sebep olabilecek milliyetçiliğe karşı olan Âkif, Türk milletini ya da millet kavramını yok sayacak bir kişi de değildir. Hasan Basri Çantay, Âkif'in Ankara'dan dönüşünde yaşanan bir konuşmayı şu şekilde aktarır:

“Âkif'in beraberinde İstanbul'dan gelen bir zât ‘Üstâd sizi Türkçü görüyorum.’ demek istedi. Âkif'in ağzından alev gibi şu kelimeler çıktı:

- Ya ne zannediyorsun? Türk'e hiçbir kavmin horos olmasına tahammül edemem!..”³⁷

Çantay, her ne kadar böyle bir diyalog aktarsa da Mehmet Âkif'in İslamcılığı çok daha kuvvetlidir. Mehmet Âkif, Türkçülüğe bir kültür hareketi olarak ortaya çıktığı ilk zamanlarda karşı çıkmaz. Hatta *Sırât-ı Müstakîm*'de *Türk İslam Âlemi* başlığı altında dış Türklerden haberler verirler ve Türk birliği teklif eden mektupları yayımlarlar. Ancak Türkçülük hareketinin siyasi bir vaziyet alması üzerine bu fikre karşı çıkar. Çünkü bu, onun düşüncesine göre çok uluslu Osmanlı Devleti'ndeki Türk olmayan

³⁶ McCarthy, **a.g.e.**, s. 161-162.

³⁷ Çantay, **a.g.e.**, s. 225.

Müslümanların ayrılıkçı hareketlere girişmesine sebep olabilecek bir düşüncedir.³⁸ Dolayısıyla Mehmet Âkif, Türkçülük fikrine siyasi olmadığı ya da toplumsal bir sınıflandırma içermediği müddetçe itiraz etmez. Âkif, milliyet kavramının toplumu ayrılığa sürükleyecek siyasi bir araç olarak kullanılmasına karşıdır ve birliği sağlamak adına toplumun İslamiyet çatısı altında birleştirilmesini şart koşar.

Âkif, Süleyman Nazif'in tespitine göre Firdevsi'yi de milliyetçi görüşlerinden dolayı sevmez:

“Firdevsi'yi sever mi, sevmez mi bilmiyorum?.. Koca Tusi'nin kudret-i şairiyyetini fevkalade takdir edeceğinden şübhem yoktur. Fakat sevmek mes'elesi kalbe, vicdana ta'alluk eder. Muhibb-i azimimin beni tekzib etmeyeceğini ümid ederek zannediyorum ki, Firdevsi'nin milliyet hissini Acem'de en evvel ve icad edercesine ikaz ile hiss-i diniye tahakküm ettirmek istemesi Şehname nâzımının yadigâr-ı irfanıyla Hakkın Sesleri şairinin vicdanı arasına ebedi bir perde-i iftirak çekmiştir.”³⁹

Görüldüğü gibi Âkif, milliyetçiliği dinin önüne koyan Firdevsi gibi bir sanatçıyı bu tavrından dolayı sevmez. Âkif'in Süleyman Nazif'in de belirttiği gibi bu konuda herhangi bir düzeltmesi yok. Hatta Süleyman Nazif'in kendisi hakkında yazdığı eserini beğendiğini, Fuat Şemsi İnan'a yazdığı 2 Aralık 1924 tarihli mektubunda da dile getirir.⁴⁰

Mehmet Âkif Firdevsi'yi doğrudan da eleştirir. *Sırât-ı Müstakîm*'in 8 Aralık 1910 tarihli 118. sayısının *Hasbihâl: Sa'dî* başlıklı yazısında Âkif, Firdevsi'nin *Şehname*'sinin, Sadî'nin *Bostan*'ının yedi sekiz beyitlik iki hikâyesi kadar insanlığa hizmet etmediğini söyler. Böylece Âkif, Firdevsi'ye ve onun sanat anlayışına mesafeli olduğunu ifade eder.⁴¹

Bu açıklamalardan çıkarılacak genel sonuç, Âkif milliyetçiliğe ve milliyetçi kişilere mesafelidir. Onun milliyetçiliğinin ise İslam dini üzerine kurulu olduğu söylenebilir.

³⁸ Düzdağ, **Mehmet Âkif**, s. 71.

³⁹ Süleyman Nazif, **a.g.e.**, s. 6-7.

⁴⁰ Günaydın, **a.g.e.**, s. 96.

⁴¹ *Sırâtı müstakîm Mecmûası, Hasbihâl: Sa'dî*, Haz.: İskender Türe, Cilt 5, Sayı 118, 05 Zilhicce 1328 – 08 Aralık 1910- 25 Teşrînisânî 1326, İstanbul, Bağcılar Belediyesi, Ekim 2015, s. 209.

Mehmet Âkif'teki milliyetçilik karşıtı ifadelerin aksine Hüseyin Cavid'de Türk milliyetçiliğine dair güçlü ifadeler görülür. Cavid'in milliyetçiliği Turancı bir noktaya kadar gider. Kızı Turan Cavid'in de tasdik ettiği üzere Hüseyin Cavid, çocuklarına "Turan" ve "Ertuğrul" isimlerini vererek Turancı kimliğini çocuklarının isimlerinde de gösterir.⁴² Şiirlerine yansıyan Türkçülüğü, çocukları vasıtasıyla somutlaşır, ete kemiğe bürünür.

Koca Bir Türk'ün Vasiyeti isimli şiirinde Hüseyin Cavid, yaşlı ve yakında öleceğini düşünen bir kişinin çocuklarına vasiyetini anlatır. Bu kişi çocuklarına sevmekten vazgeçmemelerini, kin tutmamalarını, zulme yaklaşmamalarını, doğru yoldan şaşmamalarını ve Türk tarihini örnek alarak atalarının davrandığı şekilde hareket etmelerini vasiyet eder. Çünkü ataları hep şerefli davranışlar sergilemiştir. Şiirdeki bir diğer vasiyet de milliyetçi bir çerçevede haksızlığa karşı mücadele etmektir:

Arslan kibi cəsur olun, fəqət haqsız çıqmayın,

Haqsızlığa qarşı qoyun, bıraqmayın şımarsın.

Zalımları, cəlladları çeynəyin, hiç qorqmayın,

Türk milləti, görülməmiş, boyun büksün, yalvarsın. (s. 127-128.)

Hüseyin Cavid, geride kalanlara arslan gibi cesur olmalarını, haksızlığa karşı koymalarını, zalimlerden ve cellatlardan korkmadan onların üstesinden gelmelerini söyler. Bunları yapabileceklerine inancı tamdır. Çünkü Türk milleti tarihinde hiçbir zaman yalvarmamış, boyun eğmemiştir. Cavid'in Türk'ün kahramanlığından, cesaretinden, adaletinden ve hümanizminden bahsetmediği eseri yoktur. O, büyük küçük tüm eserlerinde Türk milletine ve Türkçülük fikrine bağlı kalmıştır.⁴³ Türkçülük fikrinin kuvvetli olduğu bu şiirin devamında Hüseyin Cavid, şanlı Türk tarihinden ve bu tarihteki önemli mekânlardan bahseder:

Bir millətin tarixidir kökü, yurdu, yuvası,

Tarixiniz baş ucundan hərgiz əskik olmasın.

⁴² Mişkinaz Cavid, Turan Cavid; **Cavid Hakkında Hatıralar**, s. 73.

⁴³ Sadık, **a.g.e.**, s. 55.

“Altay” dağı, “Makan” çölü, həm də “Yasın” ovası,*

Birər aydın səhifədir, hər türk gərək anlasın.

Südü təmiz, əsil oğul bilməzmi ki, əcdadı

Nasıl doğub yaşamışlar, nə ərliklər etmişlər.

Bilməli ki, tez məhv edər zaman nankör evladı,

Öz nəslini unutanlar çoxdan sönüb getmişlər. (s. 128.)

Hüseyn Cavid'e göre tarih, bir milletin köküdür; bundan dolayı tarih, milletin başucundan asla eksik olmamalıdır. “Soylu oğul, ecdadın nasıl doğup yaşadığını, ne kahramanlıklar yaptığını bilmiyor mu?” sorusunu sorduktan sonra neslini uyarır: “Geçmişini, kendi neslini unutan nankör evlat, mahvolmaya mahkûmdur.” Cavid, bu ifadeleri ile neslini tarihini öğrenmeye sevk eder. Çünkü ona göre tarihini bilmeyen nesil, yok olmaktan kurtulamaz. Aynı şiirin devamında Hüseyn Cavid, Türk tarihinin şanlı olduğundan bahseder:

Əvət, arslan yavrularım! Türk eli həp şanlıdır,

Elmas kibi ləkəsizdir, saqın, qafil olmayın.

Əsr, iyirminci əsrdir! Vəzifəsi pək ağır...

Arş iləri!

Qomşular yol aldı, geri qalmayın! (s. 129.)

Hüseyn Cavid, Türk tarihini şanlı ve elmas gibi lekesiz görür. O hâlde, yeni neslin gaflete düşmeden ataları gibi şanlı ve lekesiz bir hayat sürmesi gerekir. Yeni nesil bu şekilde hareket ederse geri kalmayıp yirminci asrın gereklerine uygun olarak diğer milletler gibi ilerleyebilir.

Tarihin öneminden ve şanlı Türk tarihinden bu şekilde bahseden Hüseyn Cavid'le benzer ifadeler Mehmet Âkif'in *Süleymaniye Kürsüsünde* şiirinde de görülür.

* Hüseyn Cavid, bu dizenin ardından “Bu yerlerin her üçü Türk tarih-i umumisince büyük bir ehemmiyeti haizdir.” notunu düşmüştür. (Bkz.: T. Cavid, **Hüseyn Cavid Eserleri**, C.1, s. 128, 1 numaralı dipnot.)

Cemaate seslenen Vaiz, onları vatana sahip çıkmaları ve ecdadı utandırmamaları konusunda uyarır:

Böyle bir yurdu elinden çıkaran nesl-i sefil,

Yerin üstünde muhakkar, yerin altında rezil!

Hem vatan gitti mi, yoktur size bir başka vatan;

Çünkü mirasyedi sâil kovulur her kapıdan!

Göçebeyken koca bir devlete kurmuş bünyad;

Çerge halinde mi görsün sizi kalkıp ecdad? (s. 163.)

Âkif'e göre böyle bir yurdu elinden çıkaran sefil nesil, yerin üstünde horlanır; öldükten sonra da rezil olur. Ardından Âkif toplumu, bu vatani kaybederlerse gidecek başka bir vatanları olmadığı yönünde uyarır. Çünkü vatani kaybederlerse millet mirasyedi dilenci seviyesine düşer ve mirasyedi dilencilere açılacak bir kapı yoktur. Ecdad göçebeyken koca bir devlet inşa etmiştir. Ancak devlet bu vasfını kaybetmiş, çadır hâlinde yaşayan bir kavim konumuna düşmüştür. Âkif, topluma, "Ecdad mezarından kalkıp devletin şu hâlini görse hiç mi utanmayacaksınız?" sorusunu sorarak toplumu ecdada layık bir şekilde hareket etmeye çağırır. Mehmet Âkif'in İslamcı kişiliği düşünüldüğünde burada "ecdad" ile kastettiği sadece Türk milleti değildir. O, İslamiyet çatısı altında Osmanlı Devleti'ni kuran, büyüten, geliştiren ve onu imparatorluk seviyesine çıkaran Türk-İslam halkını ecdad olarak tanımlar. Hüseyin Cavid ise "ecdad" kelimesi ile doğrudan Türk milletini kasteder.

Âkif'in "sefil nesil" tamlaması ile yaptığı eleştiriler yukarıdaki dizeler ile sınırlı değildir. Âkif, gerekli mücadeleyi vermeyip yaşamak, ölümden sıyrılmak adına vazgeçtiklerinden dolayı Müslümanları *Fatih Kürsüsünde* şiirinin *Vaiz Kürsüde* bölümünde Vaiz aracılığıyla eleştirir:

Zorun: Gebermemek ancak "ölümlü dünyâ"da!

Değil hakîkati, mevtin hayâli rü'yâda

Dikilse karşına, hiç şüphe yok, ödün patlar!

Düşün: Hayâta fedâ etmedik elinde ne var?

Şeref mi, şan mı, şehâmet mi, din mi, iman mı?

Vatan mı, hiss-i hamîyyet mi, hak mı, vicdan mı?

Mezar mı, türbe mi, ecdâdının kemikleri mi?

Salibi sîneye çekmiş mesâcidin biri mi?

Ne kaldı vermediğin bir çürük hayâtın için?

Sayılsa âh giden fidyeler necâtın için! (s. 227-228.)

Yaşamak adına şan, şeref, şehâmet, din, iman, vatan, hiss-i hamîyyet ve dahası kaybedilen topraklarda geride kalan ecdadın mezarları, türbeleri ve üzerine çoktan haç çekilmiş mescitler feda edilmiştir. Tüm bunlar, Âkif'in eleştirdiği kişilerin kurtuluş için verdiği fidyelerdir. Âkif, böyle bir kurtuluşu kabul edemez. Azer'in muhatap olduğu kişilerin davranışları, poemanın *Vahşi Kadın* bölümünde bahsedildiği gibi, genellikle bireysel yıkıma yol açarken Mehmet Âkif'in söz ettiği kişi ya da toplulukların davranışları kitlesel felakete yol açar. Bu doğrultuda Âkif, özellikle *Hakkın Sesleri* kitabında Balkan Savaşı dolayısıyla yaşanan kayıplardan mesul tuttuğu birçok tip kurgular. Bu tipler, İslam coğrafyasının sorunlarına kayıtsız kalır; canını kurtarmak için tarihini ve onun yadigârlarını geride bırakır. Ayrıca onlar, *Süleymaniye Kürsüsünde* şiirinde olduğu gibi kurtuluşu Batı'yı olduğu gibi taklit etmekte görürler. Âkif, bu tiplerin karşısına ideal neslin temsilcisini koyar. O da Köse İmam'ın oğlu Asım'dır.

Âkif, yukarıdaki dizelerde Osmanlıları yaşamak için vazgeçtiklerinden dolayı eleştiriyordu. Çünkü Osmanlı tarihi şanlı zaferlerle, kahramanlıklarla doludur. Böyle bir tarihe sahip milletin yaşamak için kutsal değerlerden ve binlerce şehit verilerek fethedilmiş topraklardan vazgeçmesini kabul edemez. Dolayısıyla Âkif'in eleştirisinin bir diğer sebebi de tarihine uygun hareket etmeyen nesildir.

Mehmet Âkif ve Hüseyin Cavid "ecdad"ın başardıklarını somut örneklerle de ifade ederler ve onları günümüz insanı ile karşılaştırarak överler. Mehmet Âkif, *Mahalle Kahvesi* isimli şiirinde, bu kahvehanelerde oturan insanları, geçmişin hayırlı işlerini örnek almadıklarından dolayı eleştirir. Âkif'e göre ecdadın örnek alınacak bir sürü davranışı varken mahalle kahvesindeki miskinler nerede yanlış bir davranış varsa onu örnek alırlar, çalışmayı rüyalarında görseler dahi korkarlar:

*Neden mefâhir-i eslâfa kahr edip, yalnız,
Mülevvesâtına mâzîmizin sarılmadayız?
Kış uykusunda mı geçmişti ömrü ecdâdın?
Hayır, o nesl-i necîbin, o şanlı evlâdın,
Damarlarında şehâmet yüzerdi kan yerine;
Yüreklerinde ölüm şevki vardı can yerine. (s. 102.)*

Âkif, dönem insanına önceki neslin iftihar edilecek o kadar icraatı varken neden geçmişin kirli işlerine sarıldığını sorar. Âkif'e göre ecdadın iftihar edilecek birçok icraatı vardır. Çünkü ecdat ömrünü kış uykusunda geçirmemiştir. O soylu neslin, o şanlı evladın damarlarında kan değil, yiğitlik dolaşırdı. O nesil, yüreklerinde can yerine vatan uğrunda ölme arzusunu taşırdı. Ecdadın övgüsünü bu şekilde yaptıktan sonra Âkif, dönem insanını eleştirmeye devam eder:

*Fakat biz onlara âid ne varsa elde, yazık,
Birer birer yıkarak kahvehâneler yaptık!
Bütün heyâkil-i san 'at yetiştiren Şark 'ın,
Zemîn-i feyzi nasıl şûre-zâra döndü bakın!
Ne hastahânesi kalmış zavallı eslâfın,
Ne bir imâreti, bitmiş elinde ahlâfın.
Kanalların izi yok, köprüler harâb olmuş;
Sebillerin başı boş, çeşmeler serâb olmuş!
O kahraman babalardan doğan bu nesl-i cebîn
Ne gîrûdâr-ı maîşet bilir, ne kedd-i yemîn.
Azâb içinde kalır sa 'yi görse rü 'yâda!
Niçin yorulmadı zâten "ölümlü dünyâ" da?
Vücut emânet-i Hak, doğru, hem de cennetlik.
Bu kahveler gibi cennet de müslimîne gedik! (s. 102.)*

Âkîfe göre şimdiki nesil, ecdada ait ne varsa yıkıp kahvehane yapmış; Şark'ın sanat abidesi yetiştiren bereketli toprağını çorak araziye dönüştürmüştür. Önceki neslin ne hastanesi ne imareti kalmış. Kanalların izi yok, köprüler harap olmuş. Bu yapıların hepsi yeni neslin elinde perişan bir hâl almış. Yollar başı boş kalmış, çeşmeler serap olmuş. O kahraman babalardan doğan bu yüreksiz nesil, ne geçim kavgası ne de el emeğini bilir. Bu nesil rüyasında çalışmayı görse bile azap çeker. Onlara göre yaşamın sonu ölüm olduğu için yorulmaya gerek yoktur. Vücut Allah'ın emaneti ve kendileri de Müslüman olduğuna göre cennete gitmek onlar için garantidir. Kahvehaneler de tıpkı cennet gibi Müslümanların bir ayrıcalığıdır. Âkîf, yeni nesli bu düşünceleri ve ecdadın emanetlerini korumadıklarından ötürü eleştirir.

Mahalle Kahvesi şiirinin ilerleyen bölümlerinde Âkîf, kahvehaneciyi berber ve dişçilik de yapmasından ötürü eleştirir. Yukarıdaki dizelerde görüldüğü üzere o dönemin insanları ecdadın açtığı hastaneleri ve diğer kurumları geliştirmek yerine ihmal etmiş, bu kurumların yerine kahvehaneler açmıştır. Hastanelerin yapması gereken işler de işte bu kahvehanecilere kalır:

Birinci katta sülük beslenen büyük kavanoz;

Onun yanında, kan almak için, beş on boynuz.

İkinci katta bütün kerpetenler, usturalar...

Demek ki kahveci hem diş tabibi, hem perukâr!

İnanmadınsa değildir tereddüdün sırası;

Uzun lâkırdıya hâcet ne? İşte mosturası:

Çekerken etli kemiklerle ayrılıp çeneden,

Sonunda bir ipe, boy boy, onar onar, dizilen,

Şu kazma dişleri sen mahya belledinse, değil;

Birer mezâra işâret, düşün ki, her kandil!

Üçüncü katta durur sâde havlu bohçaları.

Sağında cam dolabın hücre hücre bitpazarı. (s. 104.)

Söz konusu kişi, kahvehaneyi işletmek dışında başka işler de yapar: Sülûkle kan alır, berberlik ve dişçilik yapar. Bu bilgilerin ardından Âkif, kahvehanecinin dişçiliği nasıl yaptığından bahseder. Kahvehaneci dişleri çekip mahya gibi ipe dizer. Ancak Âkif, çekilen dişleri mahyadaki kandile değil, mezara benzetir. Mezara benzetmesi, işinin ehli bir dişçinin elinde çekilen dişlerin kurtarılabileceğini düşündürür. Dişçiliğe soyunan kahvehaneci, kurtarılabilecek dişleri mahveder. Hâlbuki ecdadın emaneti hastaneler korunsun ve işinin ehli doktorlar yetiştirilseydi çekilen dişlerden bazıları kurtarılabilirdi.

Hüseyin Cavid de *Koca Bir Türk'ün Vasiyeti* isimli şiirinde Türk tarihini bu denli parlak yapanın tarihte faaliyet göstermiş eğitim kurumları olduğunu söyleyerek ecdadı över:

Mərd atalar yigitlikdə nam almamış yalınız,

Ta əskidən onlarda var elm, hikmət həvəsi.

Günəş kibi tarixləri parlatıyor, baqsanız,

Səmərqəndin darülfünunları, rəsədxanəsi. (s. 128-129.)

Hüseyin Cavid'e göre atalar, sadece mertlikleriyle, kahramanlıklarıyla nam salmamıştır. Onlar kahramanlıkları yanında ilme ve hikmete de önem vermiştir. Onların Semerkant'ta kurdukları darülfünunlar, rasathaneler, Türk tarihinde güneş gibi parlar. Mehmet Âkif'in *Mahalle Kahvesi* şiirinde övgüyle bahsettiği ecdadın inşa ettiği köprülere, hastanelere, çeşmelere, kanallara karşılık Hüseyin Cavid Semerkant'ta kurulan darülfünunları, rasathaneleri örnek verir.

Milliyetçilik ile bağlantılı olması bakımından Mehmet Âkif ve Hüseyin Cavid'in değindiği bir diğer mesele "birlik"tir. Mehmet Âkif, 17 Eylül 1914 tarihli *Hatıralar/Âyet Meâli (Âl-i İmrân, 173)* isimli şiirinde Müslümanlığın insanlara birliği emrettiğini ama Müslümanların bu birlikten uzak olduğunu söyler:

Şehâmet dîni, gayret dîni, ancak Müslümanlıktır;

Hakîkî Müslümanlık en büyük bir kahramanlıktır.

(...)

Görürsün, hissedersin varsa vicdânınla îmânın:

*Ne müdhîş bir hamâset çarpıyor göğsünde Kur'ân'ın
O vicdan nerededir, lâkin? O îman kimde var? Heyhât!
Ne olmuş, ben de bilmem, pek karanlık şimdi hissiyyât!
O îmandan velev pek az nasîb olsaydı millette,
Şu üç yüz elli milyon halkı görmezdin bu zilletle!
O îman ittihâd isterdi bizden, vahdet isterdi...
Nasıl "bünyân-ı mersûs" olmamız lâzımsa gösterdi.
Peki! Bizler ne yaptık? Kol kol olduk, târumâr olduk... (s. 275.)*

Âkîfe göre hakiki Müslümanların kalbindeki vicdan artık kimsede yoktur. Bundan dolayı o vicdandan nasiplenemeyen millet, üç yüz elli milyon halk, zillet içerisinde. O iman, birliği gerektirir. Ancak o imana sahip olunmadığından dolayı asrın Müslümanları ayrı düşmüş, kol kol ve perişan olmuşlardır.

Fatih Kürsüsünde şüirinin *Vaiz Kürsüde* bölümünde Vaiz, cemaate seslenerek kurtuluşu birlikte gördüğünü; fırkalara ve milliyetçiliğe karşı çıktığını söyler:

*Sizin felâketiniz: Târumâr olan "vahdet".
Eğer yürekleriniz aynı hisle çarparsa;
Eğer o his gibi tek, bir de gâyeniz varsa;
Düşer düşer yine kalkarsınız, emîn olunuz!
Demek ki birliği te'mîn edince kurtuluruz.
O hâlde vahdete hâil ne varsa çiğneyiniz!
Bu ayrılık da neden? Bir değil mi her şeyiniz?
Ne fırka herzesi lâzım, ne derd-i kavmiyyet;
Bizim diyânete sığmaz sekiz, dokuz millet! (s. 247.)*

Vaiz, cemaatin uyum içerisinde ibadet etmesi karşısında gözyaşlarına boğulur. Cemaatin uyumu ona Müslümanların felaketinin sebebinin târumâr bir hâl alan vahdet/birlik olduğunu hatırlatır. Yürekleri aynı hisle çarpan ve ortak gayeye sahip

toplumların hangi felaketle karşılaşılırsa karşılaşsınlar tekrardan kendilerini toparlayacağını söyler. O hâlde insanların vahdete engel ne varsa çığnemesi ve birliği temin etmesi gerekir. Topluma ne fırka saçmalığı ne de kavmiyet derdi lazımdır. Çünkü İslamiyet'e göre toplumların çeşitli milletlere bölünmesi doğru değildir.

Âkif, İslamcı düşünce doğrultusunda insanların ahlakındaki değişiklik ve hareketlerindeki bozulmadan dolayı devletin ve milletin varlığının tehlikeye girdiğini düşünür. Ona göre felaketin sebebi İslam'dan kopmaktır. Dolayısıyla kurtuluş da İslamiyet'e sarılmakla mümkün olacaktır.⁴⁴ İslamiyet'e sarılmak ve kavmiyet derdine düşmemek Âkif'e göre ahlaki ve dinî bir gerekliliktir. 3 Ekim 1918 tarihli *Gölgeler/Alınlar Terlemeli* şiirinde Âkif, cihan altüst olurken yaşananları öylece seyreden, bundan dolayı kendi yurdunda bir serseri, derbeder olan Müslümanlara seslenerek onlara çalışmalarını tavsiye eder. Yalnız tavsiyesi bireysel çabaya yönelik değildir. Âkif'e göre tabiat bin çelik pazıya sahipken tek bir cılız kolun çalışması yeterli değildir. O hâlde ne yapılmalıdır? Cevabı da kendisi verir: "Yaşanmaz böyle tek tek, devr-i hâzır: Devr-i cemi'iyet." (s. 414.) Âkif, birlik olmayı sadece Müslümanlara şart koşmaz. O, dinsizleri yahut gayrimüslimleri birliğin dışına itecek bir anlayışa sahip değildir. Cemiyete dâhil olmayı her inançtan insan için şart koşar:

Gebermek istemezsen, yoksa izmihlâl için niyyet,

"Şu vahdet târumâr olsun!" deyip saldırma İslâm'a;

Uzaklaşsan da imandan, cemâ'atten uzaklaşma. (s. 414.)

Kişiler imandan uzaklaşsa dahi cemaatten uzaklaşmamalıdır. Çünkü inanç ne olursa olsun birliği yıkmaya çalışmak ve bunda başarılı olmak toplumun tamamı için çöküş anlamına gelir. Âkif, kişiler her ne kadar imandan uzaklaşsa dahi onların yine de İslam çatısı altında sağlanan birlik içerisinde yer alması gerektiğini söyler. Çünkü Âkif'in inancına göre toplumu bir arada tutacak unsur, İslamiyet'tir ve oluşan bu topluluğa Müslüman olmayanların da dâhil olmasında bir sakınca yoktur.

Mehmet Âkif, *Berlin Hatıraları*'nda Almanya'nın zorluklardan ders çıkararak birliğini sağladığını söyler ve Almanya ile Osmanlı Devleti'ni karşılaştırır. Almanya

⁴⁴ Karakoç, **a.g.e.**, s. 19-20.

savaş kaybetmesine rağmen savaşın ardından ülkesi için yaptıklarıyla bu mağlubiyetten kârlı çıkar. Ancak Osmanlı Devleti'nde durum tam tersidir:

Sizin de varsa da pek kanlı bir hezîmetiniz;

Bizimkiler ona benzer mi; nerde! Nisbetsiz.

Fransız ordusu gâlibdi vâkıâ “Yena”da;

Fakat yenilmediniz, bence, siz Napolyon’a da:

Zafer değil de nedir öyle bir perîşanlık,

Ki buldu verdiği gayretle vahdet Almanlık!

“Sedan”da hârikalar gösteren bu vahdettir;

Demek, o kanlı hezîmet de bir sa’âdettir.

Bizim felâketimiz böyle olmuyor aslâ:

Muhîti ye’s ederek her taraftan istîlâ,

Ne intibâha, ne ikdâma vermiyor meydan.

Bunun da hikmeti: Millette bir değil vicdan. (s. 302.)

Almanlar 14 Ekim 1806’da Jena’da Napolyon idaresindeki Fransa’ya yenilirler ve Napolyon Berlin’e girer. Böylece bütün Almanya Napolyon’un eline geçer.⁴⁵ Bu savaştan yaklaşık altmış dört yıl sonra 2 Ağustos 1870 tarihinde Fransa ile Almanya arasında başlayan savaş, 1 Eylül 1870 tarihinde Fransa Kralı III. Napolyon’un Sedan’da Almanlara esir düşmesi ve Almanya’nın kesin zaferi ile sonuçlanır.⁴⁶ Âkîf’in Sedan’da gösterilen harikalar ile kastettiği Almanya’nın altmış dört yıllık süreçteki gelişimidir. Almanya, Jena’da yaşadığı kanlı hezimetini saadete çevirmesini bilmiştir. Ancak Âkîf’e göre Osmanlı Devleti’nin kaybettiği savaşlar, toplumda herhangi bir üzüntü, uyanış ve çabanın ortaya çıkmasını sağlamaz. Bunun sebebi de milletin vicdanında birlik duygusunun olmamasıdır. Bu dizelerin devamında Âkîf, Osmanlı Devleti’nin içinde devletin aleyhinde hareket eden ve birliği bozan kişilerin varlığından bahseder:

⁴⁵ Fahir Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1997, s. 66.

⁴⁶ **A.e.**, s. 325.

Vatan gülünce, bizim muhterem vatandaşlar

Tahammül etmez olur, ekşi çehreler başlar!

Mesâib etmeye görsün zavallı mülkü zebun;

Asık suratlıların hepsi münbasıt, memnun!

Nasıl bu memleket âtîden olmasın nevmîd?

(...)

Koşarken Avrupa ta'cile intizârımızı;

İçerde bir sürü hâin kazar mezârımızı!

“Gebermek istemeyiz biz!” desek de kim dinler?

Kımıldasan, “Ezeriz, mahvolursunuz!” derler!

Kımıldamaz da durursan, işittiğin nakarat:

“Çalışmayanlar için yok cihanda hakk-ı hayat.”

Sözün hülâsası: Beyhûdedir boğuştığımız;

Çalışmasak da, çalışsak da mevte mahkûmuz! (s. 302.)

Âkif'in tespitine göre halk, gelecek bir sebep bulduğunda birtakım vatandaşlar, halkın tebessümünden üzüntü duyup yüzlerini ekşitir. Ülkeyi çeşitli zorluklar güçsüz duruma düşürdüğünde de aynı kişilerin asık suratları sevinçli bir hâl almaya başlar. Memlekette böyle insanlar varken halkın gelecekte ümitsiz olması gayet doğaldır. Avrupa, Osmanlı Devleti'nin can çekişmesini hızlandırmaya çalışırken içeride de bir sürü hain, devletin ve milletin mezarını kazar. İnsanların ölmek istememesini söylemesi onların tavrını değiştirmez. Halk harekete geçmeye kalkarsa “Ezeriz!” diyen bu kişiler, halk kımıldamadığında da “Çalışmayanın bu dünyada yaşam hakkı yoktur.” derler. Âkif, ne yapılırsa yapılsın etraf bu kadar hainle doluyken devletin ve milletin sonunun ölüm olduğunu söyleyip çaresizliği dile getirir. Fakat o, ölüme bu kadar kolay teslim olacak bir karaktere sahip olmadığını *Berlin Hatıraları* şiirinin sonunda dile getirir:

– Korkma!

Cehennem olsa gelen göğsümüzde söndürürüz;

Bu yol ki Hak yoludur, dönme bilmeyiz, yürürüz!

Düşer mi tek taşı, sandın, harîm-i nâmûsun?

Meğer ki harbe giren son nefer şehîd olsun.

(...)

Değil mi cenge koşan Çerkes'in, Lâz'ın, Türk'ün,

Arab'la, Kürd ile bâkîdir ittihâdı bugün;

Değil mi sînede birdir vuran yürek... Yılmaz!

Cihan yıkılsa, emîn ol, bu cebhe sarsılmaz! (s. 305-306.)

Âkif, Çanakkale Savaşı münasebetiyle yazdığı bu dizelerde, seslenişine *İstiklal Marşı*'nı da hatırlatan “Korkma” ünlemi ile başlar. Gelen düşman en büyük ızdırap kaynağı cehennem dahi olsa millet cehennemin ateşini göğsünde söndürecek kudrete sahiptir. Çünkü milletin yolu, hak yoludur. Hak yolunda mücadele eden millet, namusunun tek bir zerresini dahi son nefer şehit olana kadar savunacaktır. Bu cephe milletin birlik olduğu bir cephe. Cephedeki Çerkez, Laz, Arap, Kürt ve Türk göğüslerinde birlikte çarpan yürekleri sayesinde cihan yıkılsa dahi bu cephenin yıkılmamasını sağlayacaktır. O hâlde, bu cephenin kurtulmaması için hiçbir sebep yoktur. Âkif'in birçok şiirinde ifade ettiği birlik Çanakkale'de gerçekleşir. Çerkez, Laz, Arap, Kürt ve Türklerin ortak mücadelesi birliğin en büyük nişanesidir. Bu milletlerin aynı coğrafyada yaşamaktan başka bir diğer ortak özelliği de mensuplarının çoğunun Müslüman olmasıdır. Dolayısıyla Âkif'in İslamiyet çatısı altında tasavvur ettiği birlik, Çanakkale Cephesi'nde ortak mücadelesini verir.

Almanya'da kendisine eşlik eden Yarbay Ömer Lütfi Bey'e* defalarca Çanakkale Savaşı'nın muhtemel sonucunu soran Âkif⁴⁷, savaşın devam ettiği esnada yazdığı *Berlin Hatıraları* şiirinin yukarıda verilen son dizeleri ile cephenin

* Ömer Lütfü Argeşo, Türk asker ve siyasetçi. Mehmet Âkif, Teşlikat-ı Mahsusa'nın verdiği görevle Berlin'e gittiğinde o sırada Binbaşı olan Ömer Lütfü Bey ile buluşmuş ve sık sık Çanakkale Savaşı'nın gidişatı üzerine konuşmuşlardır. Mehmet Âkif, *Berlin Hatıraları*'nı “Binbaşı Ömer Lütfi Bey Kardeşime” notu ile kendisine ithaf etmiştir. (Ömer Lütfü Argeşo'nun hayatı ve aldığı görevler için bkz.: **Türk İstiklâl Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri**, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Yayını, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1989, s.139-140.)

⁴⁷ Erişirgil, **a.g.e.**, s. 225.

sarsılmayacağına ve milletin zafer elde edeceğine olan kuvvetli inancını ifade eder. Onun bu inancının kaynağı da özellikle Müslümanların birlikte çarpan yürekleridir. Dolayısıyla Âkif, düşmanın her türlü üstün kuvvetine karşın Osmanlı toplumunu, birlik olması sayesinde daha üstün bir konuma yerleştirir.

Hüseyin Cavid'in birlik meselesine bakışı Mehmet Âkif'ten farklı değildir. Âkif'ten ayrıldığı nokta, hedef kitlesini belirlerken dini değil, daha ziyade ırkı dikkate almasıdır. Dolayısıyla Cavid'in hedefinde Türk milleti vardır. *Harp ve Felaket* şiirinde Hüseyin Cavid birliğin önemini şu şekilde vurgular:

Çoq əzildin, yetər, ər oğlu ər ol!

Çırpınıb çareyi-xilas ara, bull!

Qoşaraq nura, cəhli et pamal!

Həp sənindir şərəf, ümid, iqbal.

Şaşırb durma böylə... Bir aydın

İdeal arqasınca qoş, çırpın!

İdealsız nicat ümidi məhal...

“İttihad!” İştə ən böyük ideal!

Səni qurtarsa, qurtarır birlik,

Çünki birlikdədir fəqət dirlik!.. (s. 54.)

Hüseyin Cavid uzun zamandan beri milletin çok ezildiğini söyler ve onu kurtuluş yolu araması için harekete geçmeye çağırır. İdealsız kurtuluşun mümkün olmadığını dile getirerek en büyük ideali “ittihad” olarak tanımlar. Milleti kurtaracak olan birliktir. Böylece millet dirlige de kavuşacaktır. “Anadolu harpzedelerine yardım münasebetiyle” notunu düştüğü bu şiirin 1917 yılında *Kardeş Kömeği** dergisinde yayımlanması da dikkate değerdir.⁴⁸ 1915 yılında Azerbaycan’da kurulan “Kardeş Kömeği” komisyonunun amacı Anadolu’ya yardımda bulunmaktır. Yardım toplamak

* Orijinal adı “Qardaş köməyi”, “Kardeş Yardımı” anlamına gelir.

⁴⁸ A. Turan, **a.g.e.**, s. 263.

amacıyla da aynı isimde dergi çıkarırlar.⁴⁹ 1917 yılında Kardeş Kömeği komisyonu tarafından tek sayı olarak çıkarılan bu yayından elde edilen tüm gelir, Osmanlı harpzedelerine gönderilir.⁵⁰ *Kardeş Kömeği* dergisinin çıkarılma amacı ve Cavid'in yukarıdaki şiirinin içeriği düşünüldüğünde o, savaşlarla yıpranmış ve I. Dünya Savaşı ile daha da yıpranmakta olan Osmanlı toplumuna seslenir ve onları birliğe çağırır.

Cavid, 1916 yılında yazdığı *Harp ve Felaket* şiiri ile Azerbaycan'ı hâkimiyeti altında bulunduran Çarlık Rusyası'nın savaştığı Osmanlı Devleti'ne seslenir ve tüm Türk-İslam toplumunu birlik olmaya çağırır. Cavid'deki otoriteye örtülü de olsa karşı çıkış *Benim Tanrım* şiirinde de görülür Bu şiirde Hüseyin Cavid, toplumu ayrılığa sürükleyen fırkalardan, cemiyetlerden hoşlanmadığını dile getirir:

*Həzz etmədim fırqadən, cəmiyyətdən,
Zevq alamam hərbdən siyasətdən,
Bir şey duymam fəlsəfədən, hikmətdən,
Bənim ruhum gözəllikdir, sevgidir. (s. 130.)*

Güzelliğin, sevginin birleştirici özelliğinden bahseden Hüseyin Cavid, toplumdaki ayrılık kaynağı olabilecek fırka ve cemiyetlerden rahatsızdır. Cavid bu dizelerde geçen “fırqə” kelimesi ile Komünist Partiyi kasteder.⁵¹ *Azer* poemasındaki muhtelif bölümler istisna tutulursa Cavid, Sovyet Rusya'yı açık bir şekilde olmasa da yer yer eleştirir. Eleştirileri onun, 1937 yılında Sovyet hükûmeti tarafından “halk düşmanı” olarak suçlanmasına ve ardından tutuklanmasına yol açar. Ölümü de bu tutuklanma sonucu gönderildiği sürgünde 1941 yılında gerçekleşir.

Hüseyin Cavid ile Mehmet Âkif'in “birlik” kavramını ele alışları konusunda Azer Turan şu tespitte bulunur:

“Türk'ün Türk'ten başka dostu yoktur, düsturunu istesek de içtimai tefekkürden tecrit etmek mümkün değildir. XX. yüzyıl Türk tarihinin her dönemecinde, her ayrımında bu kanaat tekrar tekrar tasdik olunur. Burada hatta halkçı ve devrimci önder

⁴⁹ Çetin Güneş, *Kardeş Kömeği Mecmuasında Edebiyat Meseleleri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars, Kafkas Üniversitesi S.B.E., 2019, s.17-18.

⁵⁰ *A.e.*, s.33.

⁵¹ İ. Atilla, *Asrın Şairi (üçüncü kitap) Hüseyin Cavid Azerbaycan Sovyet Edebî Tenkidinde*, s. 9 dipnotu.

Atatürk'le ifrat milliyetçi Nihal Atsız bir noktada kesişir ve birleşir; burada Türk İslamcısı Mehmet Âkif'le Turancı Hüseyin Cavid benzer akîdenin ortakları, şerikleri gibi hareket ederler.⁵²

Turan'ın bahsettiği benzerliğin “ırk temelli birliktelik” olduğunu söylemek güçtür. Çünkü Mehmet Âkif, ırksal sınıflandırmalara şiddetle karşıdır. Hüseyin Cavid ise İslami birlikten ziyade Türk birliğine odaklanır. Ancak her ikisinin de bahsettiği; ortak dil, kültür, yaşantı birlikteliğidir ve ne Mehmet Âkif ne de Hüseyin Cavid bu tarz birlikteliğe karşı çıkar.

Hüseyin Cavid'deki birlik anlayışının daha milliyetçi bir temele dayandığı 1914 yılında yazdığı *İsmail Bey* isimli şiirinde de görülür. Cavid, söz konusu İsmail Bey'in Türk yurduna katkısını, “İsmayıl bəy türk yurduna şan verdi/Öksüz, ölgün millətinə can verdi.” şeklinde dile getirir ve İsmail Bey'in, o büyük Türk'ün, Türk yurdu için neler yaptığını anlatır. Bu şiirinde şair, birliğin önemini de İsmail Bey'in kişiliğiyle açıklar:

Onun məsləki bu idi daima:

“İşdə birlik; dildə, fikirdə birlik...”

İş, fikir, dil birliyi, olmayınca,

Əvət, pək çətindir cihanda dirlik.

İsmayıl bəy türk yurduna şan verdi,

Öksüz, ölgün millətinə can verdi. (s. 134.)

Burada adı geçen “İsmail Bey”, İsmail Gaspıralı'dır. Bu şiir, Hüseyin Cavid'in İsmail Gaspıralı'yla ülküsel bağını gösteren ilk eseridir.⁵³ Şiirde de vurguladığı üzere İsmail Gaspıralı'nın yaptıkları işte, dilde, fikirde birliği sağlamaya yöneliktir. İsmail Gaspıralı'nın yaptıkları üzerinden kendi düşüncesini açıklayan Cavid, işte, dilde, fikirde birlik olmadan cihanda dirliği sağlamanın çetin bir iş olduğunu söyler.

Gaspıralı, Batı'nın yeni ve faydalı fikirlerini öğrenip Müslüman dünyasında yaymayı, eğitimi yeni usule göre düzenlemeyi, Osmanlı Türkçesini, bütün Türk

⁵² A. Turan, **a.g.e.**, s. 279.

⁵³ **A.e.**, s. 298.

dünyasının anlayacağı ortak bir edebî dil hâline getirmeyi amaçlar.⁵⁴ 1905-1909 yılları arasında İstanbul Darülfünun Edebiyat Fakültesinde eğitim gören ve Abdülhak Hamit, Tevfik Fikret, Namık Kemal, Mehmet Âkif, Rıza Tevfik gibi dönemin önemli edebî şahsiyetlerini tanıma fırsatı bulan Hüseyin Cavid, İsmail Gaspralı'nın Osmanlı Türkçesi ile alakalı fikrine uygun şekilde sanatının ilk devirlerinde özellikle de şiirlerinde İstanbul Türkçesini başarıyla kullanır; ilerleyen dönemlerde İstanbul Türkçesini Azerbaycan Edebî Türkçesine yaklaştırmaya çalışır ve bunda da başarılı olur. Cavid, kullandığı dil ile İstanbul ve Azerbaycan Türkçesi arasındaki mesafeyi kısaltır.⁵⁵

Hüseyin Cavid'in ortak Türkçe ile alakalı düşüncelerinin Mehmet Âkif'le aynı olduğunu söylemek güçtür. Mehmet Âkif, *Sırât-ı Müstakîm*'in 9 Haziran 1910 tarihli sayısında yayımlanan *Hasbihâl* isimli yazısında, dilde sadeleşmenin gerçekleşmesi vasıtasıyla diğer Türk devletleri ile iletişimin kolaylaşacağı ve birliğin kuvvetleneceği yönündeki düşünceleri gerçeğe uygun bulmaz. Türkçenin, o dönemdeki seviyesinin uzun yılların birikimi olduğunu söyleyen Âkif, bu birikimin dilde sadeleşme yahut dilde birlik düşüncesi ile ortadan kaldırılacağını düşünür. Âkif, ortak Türkçe ile Türk topluluklarının daha rahat iletişim kurabileceğinin teoride mümkün olduğunu kabul eder. Ancak bu fikrin uygulanabilir olmadığını da belirtir. Çünkü söz konusu memleketlerdeki Türkler zaten birbirlerini anlamamaktadırlar.⁵⁶

İsmail Bey şiirinde dilde birlik düşüncesi üzerinde duran Hüseyin Cavid'in Türkçeye bakışı milliyetçi bir temele dayanır. Hüseyin Cavid'in dildeki milliyetçiliğine esas olması bakımından "Hayırhah-ı Vatan" imzası ile yayımladığı *Nevha* isimli şiiri önemlidir. Bu şiirinde eğitim meselesi çerçevesinde ana dil öğretiminden şu şekilde bahseder:

Həll eylmək qabaqca gərək tez bu müşkili,

Bilsin vətən çocuqları əvvəl vətən dili.

Gəlməz nəvəyə görməsə bülbül çəmən güli,

⁵⁴ Ahmet B. Ercilasun, **İsmail Gaspralı'nın Fikirleri**, Türk Kültürü Dergisi Gaspralı İsmail Bey Sayısı, Sayı 337-338, Mayıs-Haziran 1991, s. 330.

⁵⁵ Türkekul, **a.g.e.**, s. 51.

⁵⁶ *Sırâtı-müstakîm Mecmûası*, **Hasbihâl**, Haz.: İskender Türe, Cilt 4, Sayı: 92, 01 Cemâziyelâhir 1328- 09 Haziran 1910- 27 Mayıs 1326, İstanbul, Bağcılar Belediyesi, Nisan 2015, s. 241.

Təsdiq edər danışdırasan hər bir aqili,

Hər millət öz dilində tapıb müddəasını. (s. 122.)

Hüseyn Cavid'e göre öncelikle vatan çocuklarının ana dilini öğrenmesi gerekir. Bu, halledilmesi zaruri bir iştir. Akıllı insanların hangisine sorulsa onlar da her milletin kendi dilinde davasını, amacını bulacağını tasdik eder. O hâlde milleti ortak fikirde birleştiren en önemli unsurlardan birisi dildir, denebilir.

Hüseyn Cavid'in ana dil eğitimine verdiği önemin bir sebebi Sovyet rejiminin hâkimiyeti altındaki Türk boylarını lehçeler üzerinden ayrılığa sürükleme çabasıdır. Her ne kadar *Nevha* şiiri 18 Ocak 1906 tarihinde Sovyet Devrimi'nin gerçekleşmesinin çok öncesinde yazılsa da Cavid'in dil konusundaki tutumu değişmez.

Kuzey Azerbaycan'da Nisan 1922'de Latin alfabesine geçiş amaçlı Yeni Türk Elifba Komitesi kurulur. Alfabe ile ilgili yapılan çalışmaları yaygınlaştırmak ve Latin alfabesini halka tanıtmak amacıyla *Yeni Yol* gazetesi çıkarılır. Bu çalışmalar doğrultusunda Azerbaycan Merkezi İcra Komitesi 22 Temmuz 1922'de Arap alfabesi yerine Latin alfabesi kullanılması kararını alır ve 27 Haziran 1924 tarihinde Latin alfabesi zorunlu devlet alfabesi olarak kabul edilir. Sovyet hükûmeti bu alfabe değişikliğinin Türk topluluklarını birbirinden uzaklaştıracağını düşündüğünden dolayı değişikliği destekler. Ancak 26 Şubat 1926 tarihinde toplanan Bakü Türkoloji Kongresi, ardından toplanan Birinci Bakü Kurultayı ve Taşkent Kurultayı ile alfabede yapılan değişikliğin Türk toplulukları arasında birliği oluşturmaya başlaması üzerine SSCB yönetimi politika değişikliğine gider. "Birleştirilmiş Yeni Türk Alfabesi"ne geçişin tamamlandığı bu süreçte Sovyet hükûmeti Rus Kiril Alfabesine geçiş yönünde çalışmalara başlar.⁵⁷ Abdullah Battal bu farklılaştırma süreci hakkında şunları söyler:

"1930 yıllarında Sovyetler Birliği'ndeki Türk kavimleri Arap harflerini atarak Latin alfabesi temeline kurulan alfabeler düzenlemişlerdi. Bir müddet sonra bu çeşitli alfabeleri birleştirmek, yani bir tek şekle sokmak teşebbüslerinde bulunmuşlardı ki buna *ünifacation** adı verilmişti. Ancak bu ünifikasyonda bir nevi birleşme nişanesi sezen

⁵⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz.: Betül Aslan, **Sovyet Rusya Hâkimiyetinde Yaşayan Türklerin Ortak "Birleştirilmiş Türk Alfabesi"nden "Rus Kiril" Alfabesine Geçirilmesi**, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Cilt 16, Sayı 40, 1 Mart 2010, s. 360-363.

* İng. "Unification": Birleşme.

Sovyet (Moskof) hükûmeti, bu Türk kavimlerine Latin esasına kurulan alfabeleri bırakıp Rus alfabesi (alphabet cyrillique) temeline kurulan yeni alfabeler kabul ettirmeye karar verdi. Bugün artık Sovyetler Birliği'nde birçok Türk ülkelerinde bu yeni alfabe kullanılmaktadır.⁵⁸

Sovyet hükûmetinin Türk topluluklarının alfabesine müdahale etmesi ve her bir Türk lehçesini ayrı bir dil gibi göstermeye çalışmasındaki amaç Türk topluluklarının birleşmesini engellemektir. Hüseyin Cavid de ana dil eğitimi ile alakalı sözleri ve İsmail Gaspıralı ile paylaştığı ortak Türkçenin Osmanlı Türkçesi olması yönündeki çabalarıyla Sovyet hükûmetinin dil politikasına ve ayrılık fikrine karşı çıkar.

Hüseyin Cavid, kadınların toplum içerisindeki konumlarına ve toplumsal rollerine de sıklıkla değinir.* Kadının hakkını elde etmesi, onların vereceği mücadele ile ve siyasi otoritenin halk tarafından zorlanması ile mümkün olacaktır. Cavid, yıllarca hor görülen, dışlanan, şiddete maruz kalan kadının haklarını elde etmesi gerektiğini *Kadın!* şiirinde dile getirir:

Qadın! Ey sevgili, şafqətli mələk!

Bu qədər səbrü təhəmmül nə demək?

O lətafət, o nəcabətlə sana

Bu əsarət, bu həqarət nə rəva!?

Sən nəsin?.. Kəndini bil, zə'fi bıraq!

Hər nəsinmi sənəin sillə, dayaq?

Çəkmə ah öylə mükəddər, məhzun,

Ağla, göz yaşların aqsın, coşsun!

Ağla, fəryadını duysun ərlər,

Bəlkə insafə gəlib rəhm edələr. (s. 43.)

⁵⁸ Abdullah Battal Taymas, **Kazan Türkleri**, Ankara, 1966, s. 207.

* “Eğitime, Eğitim Kurumlarına ve Muallimlere Yaklaşım” başlığında değinildiği üzere Hüseyin Cavid, yeni neslin ve özellikle erkeklerin yetiştirilmesinde kadınlara büyük görevler yükler ve kadınların yetiştirilmesi için mektepler açılması gerektiğini savunur.

Cavid'in gözündə kadın bir melektir. Bu melek ruhlu kadın uzun bir süredir yaşadıklarına tahammül eder. Kadın, o ruh temizliyiylə, güzelliğiylə esareti və hakareti hak etmez. Peki, kadın hakkını nasıl elde edəcəkdir? Cavid çözüm olaraq kadına ağlamasını, feryat etməsini söyler. Kadın ağlayıp feryat edərək sesini erkeklərə duyursun ister. *Kadın* şiirinin ikinci bentindən alınan bu dizelerde Cavid'in kadına hakkını elde etmək için sesini erkeklərə duyurmasını tavsiye etməsi toplumun ataerkil yapısını da gösterir. Kadın, ağlayıp feryat edəcək; sesini duyan erkekler də insafa gəlir kadına uyğun gördükleri hakları verəcəkdir. Hüseyn Cavid, bu önerisinin yanlışlığını çabuk anlar və yanlışlığını ifadə edərək kadına hakkını elde etmək için asıl yapması gerekeni söyler:

Baq, baq insan nə qədər aldanıyor?

Xayır, əsla bəni sən dinləmə, dur!

“Ağla, həp ağla!” dedim, pək yanıls.

Ağlamaqdan nə çıxar sanki? Çalış!

Oluyor işdə hüququn pamal,

Çalış, öyrən, ara, bul, haqqını al!

Pərdeyi-zülmət içindən sıyrıl!

Qəhrəmanlar kibi qavğaya atıl!

Fəzlü irfanla mücəhhəz olaraq

Cəhli yıq, qəfləti yaq, iczi bıraaq!

Kimsədən gözləmə yardım əsla;

Yalnız kəndinə kəndin ağla! (s. 43-44.)

Cavid, ağlamaktan bir sonuq alınamayacağını, kadının hakkını elde etmək için çalışması gerektiğini söyler. Kadının hakkı çığnənirən ağlamasının bir faydası olmaz. Onun çalışması, hakkını arayıp bulması və öğrenməsi gerekir. Cavid'e görə kadın, kimsədən medet ummadan hakkını kendisi elde etməli; karanlık perde içərisindən sıyrılıp kavgaya atılmalıdır. Karanlıklardan sıyrılarak irfanla donanan kadın, cəhaleti

yıkıp gafleti ortadan kaldıracaktır. Bunları yaparken de faydayı ancak kendisinden beklemelidir.

Mehmet Âkif, şiirlerinde kadının hakkını elde etmesinden ziyade kadının mağduriyetlerinden ve korunması gerektiğinden bahseder. Âkif, *Meyhane* şiirine meyhanenin tasviriyle başlar. Tasvirleri aracılığıyla meyhaneye karşı duygularını da anlatan Âkif, bu kısımda oldukça sanatlı ve ağır bir dil kullanır:

Çöker bir dūd-i mâtem titreyen kandil-i târından:

Sönüp gitmiş ocaklar yükselir gûyâ gubârından! (s. 32.)

Meyhanede titreyen karanlık kandilden etrafa matem dumanı çöker, meyhanenin tozundan da sönüp gitmiş ocaklar yükselir. Âkif'e meyhane, matem ve yıkılan yuvaları çağırır.

Âkif'e göre meyhanedekiler geçmiş ve geleceği umursamayan ayyaşlardır:

Ne mâzi var, ne âtî, bak şu ayyâşın hayâlinde...

Tutup bir zehri âteşnâk dest-i bî-mecâlinde,

Zevâl-i ömrü bekler hem şebâbın tâ kemâlinde! (s. 32.)

Ne geçmiş ne gelecek ayyaşın umrunda değildir. Âkif'in sarhoş kelimesi yerine özellikle “ayyaş”ı kullanması tesadüf değildir. “Ayyaş” kelimesinin “sarhoş”a göre daha olumsuz bir anlamı vardır. “Alkol etkisiyle kendini bilmeyecek durumda olan” anlamına gelen “sarhoş” kelimesi mecaz anlam kazanarak, “Bir şeyden çok fazla mutluluk duyan” ve “Hoşa giden bir etki ile kendinden geçmiş olan.” gibi olumlu anlamlar da içerir. “Ayyaş” kelimesinin anlamı ise, “İçkiye düşkün, içkici, içici, keş”tir. Bunların arasında herhangi bir olumlu anlam yoktur. Âkif, *Meyhane* şiirinde kendisinin konuştuğu bölümlerde “sarhoş” kelimesini kullanmaz, meyhanedeki kişilerin konuşmalarında ise bu kelimeye yer verir.

Tasvirine devam eden Âkif, dermansız elinde yakıcı zehri tutan bu ayyaşın, henüz daha gençliğinin olgunluğunda olmasına rağmen ömrünün bitmesini beklediğini söyler. Âkif, tasvirinin sonunda meyhaneye giren ve çıkanların ruh hâlini anlatır:

Giren bir kerre nâdimdir hayât-ı müsteârından;

Çıkan âvâredir artık cihânın kâr ü bârından. (s. 32.)

Meyhaneye giren geçici hayattan pişmandır ve meyhaneden çıkan da artık cihanın işinden gücünden el çekmiştir. Âkif, insanların dünyaya, dünya işlerine kayıtsız kalmasını istemez.*

Tasvirleriyle okuyucuyu meyhanedeki olumsuz havaya hazırlayan Âkif, ardından meyhanedeki insanların konuşmalarını nakleder. Kimisi cebinde beş kuruş parası bulunmamasına ve meyhaneye yüklüce borcu olmasına rağmen hâlen daha içmeye devam eder, kimisi cebine para girer girmez meyhaneye koşar, kazandığını içkiye yatırır. Meyhanedekiler sohbetine devam ederken içeriye bir kadın ve erkek girer:

*Yavaş yavaş kafalar, kelleler kızışmıştı,
Ağız, burun, hele sesler bütün karışmıştı;
Dikildi ağzına baktım, açık duran kapının,
Fener elinde bir erkek, yanında bir de kadın.
Beş on dakika süren bir düşünceden sonra,
Kadın da girdi o zulmet-serâ-yı menfûra.
Gözünde ebr-i te'essür, yüzünde hûn-i hicâb,
Vücûdu ra'se-i nâcâr-ı ye's içinde harâb. (s. 34.)*

Kapının ağzında dikilen kadın ve erkek beş on dakika düşündükten sonra tiksindirici karanlığa, meyhaneye, girer. Gözünde üzüntü bulutu, yüzünde utanmanın ateşi, harap vücudu üzüntünün çaresizliğiyle titreyen bu kadın, meyhaneye sonradan gelen eşine/babaya dönerek konuşmaya başlar:

*Anan da, ben de, yumurcakların da aç kaldık!
Ne iş, ne güç, gece gündüz içip zıbar sâde;
Sakın düşünme çocuklar aceb ne yer evde?
Evet, sen el kapısında sürün işin yoksa!*

* “Çalışma Fikri ve Tembelliğin Eleştirisi” başlığında bu konu ile alakalı ayrıntılı bilgi verilmiştir. Mehmet Âkif'in ilgili bölümde incelenen *Hatıralar/Ayet Meâli (İsrâ, 72)* şiiri bu düşüncesini savunduğu şiirlerinden bir tanesidir.

Getir bu sarhoşa yutsun, getir paran çoksa!

Zavallı ben... Çamaşır, tahta, her gün uğraş da,

Sonunda bir paralar yok, el elde baş başta! (s. 34.)

Çalışmayıp, gece gündüz içip yatan kocasının yerine ailenin tüm sorumluluğunu alan kadının kazandığı parayı da kocası elinden alarak meyhanede harcar.

Evlendiklerinde kadının babası, evlerini çeyiziyle donatmasına rağmen kocası o eşyaları satıp parasını kumarda yer. Üstelik adamın zararı sadece kendisine de değildir:

Kızın yetiştii, alan yok, nasıl olur ki?

Soran “Şu sarhoşun kızı İffet değil mi? Vazgeç aman!”

Diyen kadınlara; “Pek doğru, pek” deyip gidiyor.

Bu söz zavallıyı bilsen ne türlü incitiyor! (s. 35.)

Evlilik çağına gelen kızları, babasının kötü ünü yüzünden evlenemez. Talip olmayı düşünenler duyduklarından ötürü bu isteklerinden vazgeçerler. Oğulları Necip de babası yüzünden işten kovulur. Üç akşamdır eve gelmeyen kocasını oğlu Necip’in ısrarı üzerine komşularından Hüseyin Ağa’ya buldurduğunu söyleyen kadın, en sonunda kocasına ve meyhanedekilere yalvarır:

Herif! Şu hâlîme bak, merhametli ol azıcık...

Bırak o zıkkımı, içtiklerin yeter artık.

Efendiler, ağalar, siz de bir nasihat edin,

Sizin de belki var evlâdınız... (s. 35-36.)

Ancak merhameti yanlış yerde arar. Meyhanedekiler kadını destekleyecekleri yerde kocasını daha da hiddetlendirirler:

– Hasan, ne dedin?

– Bırak, köpoğlu kadın amma çalceneymiş hâ!

– Benimki çok daha fazlaydı.

– Etme!

– Elbet ya!

Onun için boşadım. Sen işitmedin mi Halim?

– Kadın lâkırdısı girmez kulağıma zâti benim.

Senin karım dediğin âdetâ pabuç gibidir:

Biraz vakit taşınır, sonradan değiştirilir. (s. 36.)

Yardım istediği kişiler kadına “çalçene” der. Ardından kendi eşlerinden bahseden bu sarhoşlardan birisi, eşini “çalçene” olması gerekçesiyle boşadığını söyler. Aynı sarhoş, kadını pabuca benzeter ve tıpkı pabuç gibi bir süre sonra kadının da değiştirilmesi gerektiğini ifade eder. Bu zamana kadar konuşmayan kocası, bu sözlerin ardından sinirlenip konuşmaya başlar:

Herif mezar taşı tavıryla sâde dinlerdi;

Açıldı ağzı nihâyet, açılmaz olsa idi!

Taşıp döküldü, içinden şu lâ’net-i ebedî:

– *Cehennem ol seni huzur orospu, git: Boşsun! (s. 36.)*

Bu kadar sarhoşun olduğu bir mekâna karısının, ailesini korumak için gelmesinden utanmayan koca, bir de sarhoşların içinde karısına küfreder. Hiddeti karısını boşama noktasına kadar gelir. Kadının yanındaki Ahmet Ağa, bu sözlerin sarhoşluk etkisiyle söylendiğini düşünüp diğer sarhoşların adamı ayıltmasını ister. Diğer sarhoşlar ise hiç oralı olmazlar ve adama ilişmemesini isterler. En sonunda da kadın üzüntüsünden bayılır. Bu aile dramının nasıl sonuçlandığı, gözlemci konumundaki Âkif, meyhaneden çıktığı için anlayamaz.

Köse İmam şiirinde Köse İmam’ı ziyarete giden Âkif, burada bir aile dramı ile karşılaşır. Üç çocuk annesi bir kadın Köse İmam’dan yardım ister. Bunun üzerine Köse İmam, kadının kocası İhsan’ı çağırır. İlk çağırışta İhsan gelmese de ikinci seferde gelir. Ancak Köse İmam’ın uyarılarını pek dinlemek istemez. Konuşmanın devamında kadının neden dayak yediği anlaşılır. İhsan, bir eş daha almak ister. İhsan bu isteğini dinî kaidelere dayandırır:

(...) canımı

Sıktı akşam “Edemem, üstüme evlenme!” diye.

Ne demek! Dörde kadar evlenir erkek, demeye

Kalmadan başladı şirretliğe... Kızmaz mı kafam?

– Kustuğun herzeyi yutsun diye, hey sersem adam!

Dövüyorsun, boşuyorsun elin öksüz kızını...

Haklı bir kerre ya! İnsan boşamaz haksızını.

– Boşamaz? Amma da yaptın! Ya Şeriat ne için

Bize evlenmeyi tâ dörde kadar emr etsin?

İki alsam ne çıkar sâye-i hürriyyette?

Boşamışsam canım ister boşarım elbette.

İşte meydanda Kitap. Hem alırız, hem boşarız. (s. 112.)

İhsan, bir eşi olmasına rağmen dinin dörde kadar evlenmeye izin verdiğini bahane ederek ikinci bir evlilik yapmak ister. İsteğine gelen itirazları bastırmak adına hürriyet devrinde isterse ikinci evliliği yapabileceğini söyler. Hürriyet devri ile kastedilen II. Meşrutiyet devridir. Köse İmam, şiirin genelinde İhsan'ı gerek dini gerek hürriyeti kendi çıkarına göre kullanmakla suçlar. Kendi çıkarı dışında İhsan'ın ne hürriyetle ne de özellikle dinle alakası vardır Âkif, yanlış davranışlarda bulunanlara karşı sert tavır alır ve yerine göre alayla yerine göre de sert bir üslupla yanlışla yönelmiş insanları eleştirmekten çekinmez.⁵⁹ Bu şiirinde de Köse İmam vasıtasıyla İhsan'ı zaman zaman alaycı bir tavırla eleştirir. Şiirin devamında Köse İmam, toplumda korunması gereken üç kesinden bahseder:

Üç sınıf halka içim parçalanır, hem ne kadar!

İhtiyarlar, karılar, bir de küçükler; bunlar

Merhamet görmeli, yüz görmeli insanlardan;

Yoksa, insanlığı bilmem nasıl anlar insan? (s. 114.)

⁵⁹ Bilge Ercilasun, **Mehmet Âkif'in Şiirlerinde Kadın ve Aile Temi**, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 5, Sayı 1, 1987, s.40.

Köse İmam'a göre ihtiyar, kadın ve çocuklar mutlaka korunmalıdır. Eğer bu üç kesim toplumdan merhamet görmezse insanlığın yine insanlığı anlaması mümkün olmaz. *Meyhane* ve *Köse İmam* şiirlerinde, ailesine sahip çıkan kadın tipleri, çaresizlikten başkalarından yardım ister. *Meyhane* şiirinde çaresizliğinden dolayı sarhoşlardan medet uman kadın beklediği desteği alamaz, *Köse İmam* şiirinde de Köse İmam gibi idealize edilen bir tipten yardım isteyen kadın, talep ettiği yardımı elde eder.

Âkif'in özellikle kadın ve çocuk konusunda hassas olması, onun aile kurumuna verdiği önemle de alakalıdır. 22 Mayıs 1913 tarihli *Hakkın Sesleri/Âyet Meâli (Bakara, 11-12)* şiirine "Onlara: 'Yeryüzünde fesat çıkarmayın!' denildiği zaman, 'Biz ıslahtan başka bir şey yapmıyoruz!' derler. Gözünü aç, iyi bil ki: Onlar yok mu, işte asıl müfsit onlardır. Lâkin farkında değiller." ayet meali ile başlayan Âkif, aile kurumunun ihmale gelmeyeceğine ve toplum için önemine değinir:

Biz ki her mevcûdu yıktık, gâyesiz bir fıkır ile;

Yıkmadık bir şey bıraktık... Sâde bir şey: Âile.

Hangi bir bünyânı mahvettik de ıslâh eyledik?

İşte vîran memleket! Her yer delik, her yerdeşik!

Bunların ta'mîri kâbil... Olsa ciddîyyet, sebât;

Lâkin, Allah etmesin, bir düşse şâyet âilât,

En kavî kollarla hattâ kalkamaz imkânı yok.

Kim ki kalkar der, onun hayvan kadar iz'ânı yok!

"Âilî bir inkılâb olsun!" diyen me'yûs olur,

Başka hiçbir şey kazanmaz, sâde bir olur. (s. 194.)*

Her mevcudu gayesiz fikirlerle yıkan ve Âkif'in "Biz" diyerek sorumluluğunu paylaştığı nesil, o anda henüz aile kurumunu yıkmamıştır. Bu nesil o zamana kadar yıktığı hiçbir yapıyı ıslah edememiş ve memleket de bu yüzden vîran hâle gelmiştir. Ancak Âkif, vîran memleketin hâline üzülse de telaşa kapılmaz. Çünkü yıkılan tüm

* M. Ertuğrul Düzdağ'ın açıklamasına göre şiirin bütün neşirlerinde yeri boş bırakılan bu kelime "deyyus"tur. (Bkz.: Ersoy, **Safahat**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 194, 1 numaralı dipnot.)

yapıların tekrar yapılması yahut ıslah edilmesi mümkündür. Âkif'in korkusu aile kurumunun inkılap adı altında yozlaştırılması ya da yıkılmasıdır. Âkif, aile kurumu bir kere yozlaşırsa veya yıkılırsa en güçlü kolların bile onu tekrar kurmasının mümkün olmayacağını bilir. Âkif, *Köse İmam*'da sorumsuz bir koca ve babanın peşinden koşan, yuvasını ve çocuğunu kurtarmak için Köse İmam'dan yardım isteyen bir eşin/annenin hâlini tasvir ederek hem aileyi ayakta tutmaya çalışan kadının övgüsünü yapar hem de özellikle erkeklerin çeşitli ihtiraslar sebebiyle aileyi yıpratmaması gerektiğini söyler.

Mehmet Âkif'in şiirlerinde genel itibarıyla ele aldığı iki siyasi dönem II. Abdülhamit ve II. Meşrutiyet Dönemi'dir. Âkif, her iki dönemi de eleştirir. Hüseyin Cavid'de ise Çarlık ve Sovyet Rusya eleştirilerini tespit etmek mümkündür. Ancak Cavid, bu eleştirilerini Mehmet Âkif'te olduğu gibi açık ve sert bir şekilde yapamaz. Cavid, *Azer* poemasında yer yer Sovyet inkılabının getirdiği kazanımlardan da bahseder.

“Milliyetçilik” konusunda her iki şairin de tavrı nettir. Mehmet Âkif, ırksal ayrımlara şiddetle karşı çıkar. Karşı olmasını, yerine göre dinî yerine göre de toplumsal gerekçelere dayandırarak okuyucuya aktarır. Hüseyin Cavid ise Türk milliyetçisidir. Zaman zaman Türk tarihindeki başarılarından bahseder, yeni nesle Türk tarihini bilmelerini ve atalarına layık bir şekilde yaşamalarını söyler. Mehmet Âkif ise Türk ve İslam tarihi üzerinde durur. Ecdadın geçmişteki hayırlı işlerini dikkate alarak şimdiki neslin ecdadı örnek alması ve onlara layık davranışlarda bulunması gerektiğini söyler.

Hüseyin Cavid, ana dilde eğitime büyük önem verir. Cavid'e göre her millet kendi davasını, kendi idealini ana dilinde bulur. Dolayısıyla milleti millet yapan ana dilin, doğru ve etkili bir şekilde öğretilmesi gerekir. Ayrıca Hüseyin Cavid, ortak Türkçenin Türk dünyasında kabul edilmesiyle birliğin daha kolay sağlanabileceğine inanır ve ortak Türkçe olarak Osmanlı Türkçesini görür. Mehmet Âkif dil konusundaki görüşlerinde, dilde sadeleşmenin, Türkçenin yüzyıllardır elde ettiği birikimi ortadan kaldıracabileceği hususuna odaklanır. Sanatlı söyleyiş adına en basit olayı bile anlaşılmasız hâle getiren cümleler kurulmasına karşı çıkan Âkif, Türkçeye yerleşmiş ve artık Türkçenin söz varlığı olmuş kelimelerin herhangi bir gerekçe ile dilden çıkarılmasını doğru bulmaz. Âkif, ortak Türkçe sayesinde diğer Türk toplulukları ile rahat iletişim

kurulabileceğini kabul etse de bu düşüncenin hayata geçirilmesini zor görür ve bu noktada Cavid'den ayrılır.

Mehmet Âkif, kadının aileyi bir arada tutmak adına mücadelesine değindiği şiirlerinde, kadının mağduriyetini anlatarak toplumun ve bu mağduriyete yol açan erkeklerin kendisine çeki düzen vermesini bekler. Âkif'e göre kadınlar, çocuklar ve yaşlılar toplumda korunması gereken üç kesimdir. Hüseyin Cavid ise kadının hakkını elde etmek için çalışması, mücadele etmesi gerektiğini söyler. Cavid, kadının sadece gözyaşlarıyla hakkını elde etmeyi beklemesini yanlış görür. Ayrıca “Eğitime, Eğitim Kurumlarına ve Muallimlere Yaklaşım” başlığında da değinildiği üzere toplumun kalkınması, önce kadının eğitilmesi ile mümkündür. Çünkü yeni nesli yetiştiren, annelerdir.

2. 7. Sosial Manzara

Mehmet Âkif ve Hüseyn Cavid, ağırlıklı olaraq Osmanlı Devleti ile Azərbaycan'daki sosial manzarayı anlatırlar. Kendi toplumları dışında emsal olması bakımından Batı'dan ve diğer Türk-İslam devletlerinden de bahsederler.

Mehmet Âkif sosial manzara konusunda özellikle İslam coğrafiyasının durumuna odaklanır. İslam coğrafiyasının yoksulluk, savaş, kaybedilen topraklar, eğitimsizlik gibi meselelerine değinir; halkı tepkisizliğinden, harekete geçmemesinden ötürü eleştirir ve topluma çözüm yolları sunar. Sorunların daha iyi anlaşılması adına zaman zaman başka toplumlarla da karşılaştırmalar yaparak Doğu'nun vaziyetini anlaşılır kılar. Hüseyn Cavid, özellikle *Azer* poemasında Türk toplumu ile Avrupa'yı yer yer kıyaslar; bu kıyaslama neticesinde eğitimin, çalışmanın, mücadelenin önemini vurgular. Mehmet Âkif'le aynı doğrultuda, toplumu harekete geçmemesinden, kendi ve başkalarının sorunlarına karşı duyarsızlığından dolayı eleştirir; kurtuluş için gençlere önemli görevler yükler.

Hüseyn Cavid ve Mehmet Âkif, sosial manzaranın tespitinde geçmiş ve şimdinin karşılaştırmasını yaparak özellikle Müslüman ve Türklerin çağlarındaki kötü vaziyetlerini anlatma yolunu tercih ederler. Hüseyn Cavid, "Anadolu harpzedelerine yardım münasebetiyle" yazdığı Aralık 1916 tarihli *Harp ve Felaket* şiirinde Türk milletin güçlü zamanlarını anlatır:

Bir zamanlar şərəfli Turanın,

O cihani geyuri qavğanın

Qəhrəman, bərgüzidə evladı,

Türklərin anlı-şanlı əcdadı

Saldırıb titrətirdi yer yüzünü,

Hökm edər, dinlətirdi hər sözünü.

Nə zaman kişnəsəydi türkün atı,

Qırılırdı bir ölkənin qanadı.

Həp krallar, prenslər, xanlar,

*Ulu şahlar, kibirli xaqanlar,
Papalar, həp xəlifələr hər gün
Diz çökərlərdi türkə qarşı bütün.
Çünki parlardı ərlərin qılıcı,
Həpsi Qartal kibi ydi saldırcı.
Həpsi bir zəvq alırdı qüvvətdən,
Ululuqdan, müzəffəriyyətdən. (s. 52.)*

Cavid'e göre Türklerin anlı şanlı ecdadı zamanında hüküm sürüp düşmana korku salardı. Öyle ki Türk'ün atının kişnemesi dahi bir ülkenin kanadının kırılmasına ve ulu şahların, kibirli hakanların, papaların, halifelerin diz çökmesine yeterdi. Kartal gibi saldıran Türkler, ululuktan, muzaffəriyyəten, kuvvetten zevk alan bir millettir. Bu sözleriyle Hüseyin Cavid, okuyucuya mevcut durumun düzeltilebileceğini anlatmak ister. Çünkü geçmişte başardıklarıyla Türk milleti, hüküm sürebilecek potansiyele sahip olduğunu kanıtlamıştır. Cavid'in amacı bu şiirle şanlı Türk tarihini, Türkçülük ve Turancılık fikrini anlatmaktır. Ancak o, *Koca Bir Türk'ün Vasiyeti* şiirinde gençlere, ilk isteğinin sevgiden el çekmemek* ve kan dökmemek** olduğunu söyleyerek kendine has romantizm anlayışı ile katı milliyetçi olmadığını gösterir.¹ İsteği, Türklerin barış ve huzur içinde yaşamasıdır.

Harp ve Felaket şiirinde geçmişte Türklerin ne kadar güçlü olduğunu anlatan Hüseyin Cavid, şiirin devamında Türk milletinin mevcut durumuna da değinir. Türklerin artık eski gücü yoktur. Hüseyin Cavid'e göre bu durumun sebebi Türklerin diğer milletlere gösterdiği merhametin suistimal edilmesidir:

*Bunu gördükdə qomşu devlətlər,
Məmləkətlər, zavallı millətlər
Həp boyun bükdü, türkə yalvardı,
Mərhəmət gördü... canı qurtardı.*

* "İlk istəyim: hiçbir zaman sevgidən əl çəkməyin." (s. 127.)

** "Yer yüzünü qardaş bilin, insan qanı dökməyin." (s. 127.)

¹ Sadık, **a.g.e.**, s. 56.

Sonra lakin bu mərhəmət, bu aman,

İştə tarix!.. Türkə verdi ziyan.

Qavrulub əski sızlayan yaralar,

Fısqırıb durdu odlu qumbaralar.

Mərhəmətkarı mərhəmətlə deyil,

Qəhrü şiddətlə qıldılar tənkil. (s. 52-53.)

Türklerin gücünü gören milletler Türk'e itaat edip ona yalvarır, bunun karşılığında da Türk'ten merhamet görürdü. Ancak Hüseyin Cavid'e göre tarih, bu merhametin Türklere zamanla zarar verdiğini göstermektedir. Bu milletler, zamanında kendilerine merhamet eden Türk milletine tam tersi bir şekilde davranır ve ona acı çektirip şiddet uygularlar. Aynı şiiirde Türk milletinin mevcut durumuna değinir:

O şəhamətli türkün evladı

Şimdi topraq yiyor da, fəryadı

Çıqmış əflaka, həp yanar, sızlar.

İştə baq! Yavrular, xanım qızlar

Titriyor pənceyi-fəlakətdə,

Həp ölüm qarşısında, zillətdə...

Həpsi avarə, həpsi ac-çıplaq,

Həpsi biçarə... Baq, gözüündən iraq!?

Həpsi qan ağlıyor da zarü zəbun,

Həpsi məhzun, şikəstəpər, dılxun...

Həpsi qardaşça bir nigah arıyor,

Bir kömək, bir pənahgah arıyor.

Dinləyən kim... fəqət o fəryadı?

Avutan kim... o qəlbi-naşadı!?

Nə fəlakət bu, həm nasıl müdhiş!?

Ah, ölüm ən böyük səadət imiş... (s. 53.)

Merhametinden dolayı kötü duruma düşen Türk milleti şimdi yokluktan toprak yer. Çocuklar, kızlar felaket içerisinde titrer. Zillet içerisinde ölümle yüz yüze yaşayan Türkler aç, çıplak ve avare bir şekilde yaşamaya çalışır. Bu zorluklar eşliğinde sığınacak bir yer, inlemelerini duyacak kardeşçe bir bakış arayan Türk milletini Cavid, böyle bir yaşama layık görmez. Böyle yaşamaktansa ölüm, Türk milleti için büyük bir saadettir.

Harp ve Felaket şiirinde Hüseyin Cavid, Türk tarihini güçlü ve zayıf dönemler olmak üzere ikiye ayırır. Geçmiş, güçlü dönemi; şimdi ve gelecek ise zayıf dönemi temsil eder. Bundan dolayı Hüseyin Cavid için geçmiş, güzel hatıraların ve neşenin, gelecek ise hüznün kaynağıdır.² *Yâd-ı Mazi* şiirini bu düşünce etrafında yazan Cavid, geçmiş zamanla gelecek arasındaki zıtlıktan bahseder:

Mazi!.. O gözəl xatireyi-şevqü-şətarət

Hər an oluyor hafizəpirayi-təhəssür.

Ati!.. O qaranlıq gecə, pürteyfi-mərarət

Daim ediyor ruhumu ləbrizi-təəssür. (s. 34.)

Geçmiş, o şevk ve neşe dolu güzel hatıra, aklına geldikçe Hüseyin Cavid'i üzer. Gelecek, o acı dolu karanlık gece ise her daim Cavid'in ruhunu üzüntü ile doldurur. Görüldüğü gibi Hüseyin Cavid, geçmişi hasretle anar ve geçmişte yaşadığı güzel günleri hatırladıkça üzülür. Üzülmesinin sebepleri ise vaziyetinden memnun olmaması ve gelecekte pek bir ümidinin kalmamasıdır. Çünkü gelecek Hüseyin Cavid'e göre karanlık bir gecedir. Ancak Cavid'in kaygıları şahsilik ile sınırlandırılmaz. Onun geçmişi özlemesinde Türk milletinin yaşadıkları ve gelecekte duyduğu endişede de Türk milletinin yaşayacakları etkilidir. *Harp ve Felaket* şiirinin yukarıdaki dizelerinde de Türklerin güçlü zamanlarını anlatarak geçmişi neden hasretle andığını açıklar. Geçmişte düşmana diz çöktüren Türkler, bu güçleri sayesinde Cavid'in geçmişi hasretle anmasını sağlarlar. Mevcut durumda Türkler, *Harp ve Felaket* şiirinde geçen "Şimdi topraq yiyor da, fəryadı/Çıqmış əflaka, həp yanar, sızlar." dizelerinden anlaşıldığı üzere göklere çıkan feryatları ve açlıktan toprak yemeleri ile hazin bir hâldedirler. Mübalağa

² Gahramanlı, **a.g.e.**, s. 120.

barındıran bu mısralarda Hüseyin Cavid, Türklerin durumunun gelecek için de pek parlak olmadığını ifade eder ve üzülür. *Yâd-ı Mazi* şiirindeki üzüntünün kaynağı budur. Cavid, şiirini de bu ümitsizliğini dile getirerek bitirir:

Lərzan ediyor ruhumu bin dürlü məzalim,

Əfsus... ki mazi ədəm, ati isə müzlim... (s. 35.)

Hüseyin Cavid'in ruhunu bin türlü mezalim titretir. Yaşadığı dönemden ve döneminden kaynaklı hislerinden memnun değildir. Geçmişin artık yokluktan ibaret olduğunu ve geleceğin ise karanlık bir görüntü vadettiğini düşünür. Bundan dolayı şiirinin son dizesine “Əfsus” ünlemi ile başlar. Hüseyin Cavid'in *Yâd-ı Mazi* şiirine bakarak geçmişe takılı kalmış bir insan olduğunu söylemek doğru olmaz. İstanbul yıllarında yazdığı ve *Sırât-ı Müstakîm*'de yayımlattığı bu şiirinde yoğun bir Servet-i Fünûn etkisi görülür. Şair, Servet-i Fünûn'un karamsar havasıyla geçmişi özlemle anar ve geleceğe umutsuzlukla bakar.

Hüseyin Cavid'in *Harp ve Felaket* şiirinde geçen Türk tarihi ile ilgili övgü dolu sözlerinin benzerlerini Mehmet Âkif'te de tespit etmek mümkündür. *Asım* şiirinde, bunalan Köse İmam ülkenin kötü durumunu aklına getirerek sağlam bünyesinden şikâyet eder ve göçmek için başka bir diyar aradığını söyler. Bu esnada da ülkenin vaziyetine üzülür ve tarihteki güzel günleri hatırlar:

Yurdu baştanbaşa vîrâneye dönmüş Türk 'ün;

Düinkü şen, şâtır ocaklar yatıyor yerde bugün.

Gündüz insan sesi duymaz, gece görmez bir ışık,

Yolcu haykırsa da baykuş gibi çığlık çığlık.

“Bu diyârın hani sâhipleri?” dersin; cinler,

“Hani sâhipleri?..” der karşıki dağdan bu sefer!

Nerde Ertuğrul'u koynunda büyötmüş obalar?

Hani Osman gibi, Orhan gibi gürbüz babalar?

Hani bir Şanlı Süleyman Paşa? Bir kanlı Selîm?

Âh, bir Yıldırım olsun göremezsın, ne elîm!

Hani cündileri, şahin gibi, ceylân kovalar,

Köpürür, dalgalanır, yemyeşil engin ovalar?

Hani târihi soruldukça, mefâhir söyler,

Kahramanlar yetişen toprağı zengin köyler?

(...)

Bugün artık biri yok... Hepsi masal, hepsi yalan!

Bir onulmaz yaradır, varsa yüreklerde kalan.* (s. 334-336.)

Süleyman Nazif, bu dizeleri tahlil ettiği yazısında şunları söyler:

“Mütareke seneleri namını verdiğimiz uzun siyah gecenin feca’atini hiçbir ressam bu kadar ince tahlil ve tersim edemez. Hiçbir şair, harâb ü yebab olmuş vatanının müreffeh mazarını böyle da’us-sınavi bir hararet ve hasretle yâd etmemiş, hiçbir üslub-i beyan, zekâyâ ve hisse bu kadar sade sözlerle bu kadar derin ve sarsan heyecanlar vermemiştir.

Türk diyarının eski umranyla bugünkü perişanlığını gösteren öyle levhalar var ki insan okurken a’sab baştan başa ihtizaz ediyor.”³ O günleri yaşayan bir kişi olarak Süleyman Nazif, Âkif’in geçmişin güzel günlerini anlatmasını, mütareke döneminde hissettiği çaresizliğe bağlar. Dönemin karamsar havası içerisinde Âkif, geçmişin güzel günlerini ve önemli şahsiyetlerini okuyucuya hatırlatır: Ertuğrul Gazi, onun oğlu Osman Gazi, akabinde Bursa Fatihî Orhan Gazi, Süleyman Paşa, Yavuz Sultan Selim ve Yıldırım Bayezid. Bu isimlerin hepsi hükümdarlıkları döneminde devlete büyük katkılar sağlamış, tarihe isimlerini altın harflerle yazdırmış kişilerdir. Âkif bu isimleri saydıktan

* Ahmet Hamdi Tanpınar, bu dizelerde geçen “Bu diyârın hani sâhipleri?” dersin; cinler/‘Hani sâhipleri?..’ der karşığı dağdan bu sefer!” ve “Gündüz insan sesi duymaz, gece görmez bir ışık/Yolcu haykırsa da baykuş gibi çığlık çığlık” dizeleri münasebetiyle Âkif hakkında şu tespitlerde bulunur: “Servet-i Fünûn’la bugünkü nesil arasında birkaç isim vardır: Mehmed Âkif, Emin Bülend, Ahmed Haşim..

Mehmed Âkif, Servet-i Fünûn’un ve Fikret’in getirdiği mahalli şiir zevkini almış ve bir nevi mükemmelliğe götürmüştür. Hiçbir şairimiz onun kadar ilhamının ufkunu geniş tutmamış, onun kadar memleket hadiselerini yakından takip etmemiştir. Bunun gibi, onun kadar geniş kitle tarafından okunan şairimiz de yoktur. İnandığı bir dünyanın yavaş yavaş çökmekte olduğunu görmekten doğan ıstırapı zaman zaman sesini bütün bir ufkun aksisadası yapar.

(...)

Bu kudretli adamın bir lahza kendi içine dönmemiş olması şiirimizin hazin bir talihidir.” (Bkz.: Tanpınar, **a.g.e.**, s. 386.)

³ Süleyman Nazif, **a.g.e.**, s. 94-95.

sonra o güzel günlerde hâkim olunan coğrafyalardan bahsedip sorar: “Süvarilerin şahin gibi ceylan kovaladığı yemyeşil, engin ovalar; kahramanlar yetiştiren, toprağı zengin köyler şimdi nerede? Bunların hiçbiri artık yok, hepsi kaybedildi. Onların tek izi yürekteki iyileştirilmesi mümkün olmayan yaradır.” Âkif, geçmişin parlak günleri içerisinde hayallere dalan bir şair değildir. Onun gerçekçiliğı bu hayallerin rehabetine izin vermez. Türk tarihinin önemli isimlerini sıralayıp o dönemdeki gücü anlatmasının sebebi, Osmanlıların şimdiki içler acısı hâlini daha etkili ifade etme çabasıdır. Hüseyin Cavid de benzer kaygıyla *Harp ve Felaket* şiirinde Türklerin güçlü zamanlarını anlattıktan sonra şimdiki vaziyetten bahsediyordu. Amacı geçmiş aracılığıyla şimdiyi ve geleceğı daha etkili anlatmak ve toplumu yaşanan ve yaşanabilecekler konusunda uyarmaktır.

Mehmet Âkif, geçmişin övgüsünü yaparak çağındaki kötü hâli 7 Mayıs 1921 tarihinde Ankara’da yazdığı *Gölgeler/Bülbül* şiirinde de anlatır. Şiirdeki karamsar hâlinin sebebi şiirin yazıldığı esnada (7 Mayıs 1337-1921) Yunan işgali altındaki topraklara, Bursa’ya dair elim haberlerin gelmesidir: “Bu manzûme yazılırken Yunan istılası altındaki topraklarımıza, hususiyle Bursa’ya dâir elim haberler geliyordu; tedkikine de imkân yoktu.”⁴ sözleriyle Mehmet Âkif, kendisini *Bülbül* şiirini yazmaya sevk eden olayı aktarır. Şehirde bunalıp kendini kırlara atan Âkif, bir bülbülün feryadı andıran sesini duyar ve mutlu olmak için her şeye sahip bülbüle sitem eder. Bunun sebebi ise Âkif’in ülkenin içinde bulunduğu durumdan üzüntü duymasıdır. Sitemi esnasında tarihteki önemli şahsiyetleri de okuyucuya hatırlatır:

Asırlar var ki, aydınlık nedir, hiç bilmez âfâkım!

Teselliden nasibim yok, hazân ağlar bahârımda;

Bugün bir hânümansız serserîyim öz diyârımda!

Ne hüsrandır ki: Şark’ın ben vefâsız, kansız evlâdı,

Serâpâ Garb’a çiğnettim de çıktım hâk-i ecdâdı!

Hayâlimden geçerken şimdi, fikrim hercümerc oldu,

Salâhaddîn-i Eyyûbî’lerin Fâtih’lerin yurdu.

⁴ Ersoy, **Safahat**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 430, Mehmet Âkif’in * ibareli notu.

*Ne zillettir ki: Nâkûs inlesin beyni'nde Osman'ın;
Ezan sussun, fezâlardan silinsin yâdı Mevlâ'nın!
Ne hicrandır ki: En şevketli bir mâzî serâb olsun;
O kudretler, o satvetler harâb olsun, türâb olsun!
Çökük bir kubbe kalsın ma'bedinden Yıldırım Hân'ın;
Şenâ'atleri çiğnensin muazzam kabri Orhan'ın!
Ne haybettir ki: Vahdet-gâhı dînin devrilip, taş taş,
Sürünsün şimdi milyonlarca me'vâsız kalan dindaş!
Yıkılmış hânümanlar yerde işkenceyle kıvransın;
Serilmiş gövdeler, binlerce, yüzbinlerce doğransın!
Dolaşsın, sonra, İslâm'ın harem-gâhında nâ-mahrem...
Benim hakkım, sus ey bülbül, senin hakkın değil mâtem! (s. 430.)*

Mehmet Âkif, asırlardır aydınlık nedir bilmeyen memleketinin hâline üzülür. Teselli bulacak herhangi bir olayın olmaması üzüntüsünü daha da artırır. Kendisini ülkesinde evsiz kalmış bir serseri olarak niteleyen Âkif, ecdad toprağını baştan ayağa Garp'a çiğnettiği için kendisine ve topluma kızar. Üzüntüsünü dile getirdikten sonra tarihte yaşamış ve büyük işler başarmış Selahattin Eyyubi, Fatih Sultan Mehmet, Osman Bey, Mevlâna, Yıldırım Bayezid ve Orhan Gazi'nin hatırasına yapılan ihanetten ve saygısızlıktan bahsedip üzüntüsünü vicdan azabı mertebesine çıkarır. Son olarak İslâm'ın hüküm sürdüğü topraklarda dolaşan düşmanların varlığından rahatsızlığını ifade ederek bülbüle seslenir: "Ortada feryat etmesi gereken birisi varsa o benim, matem senin hakkın değil."

Bursa'nın Yunanlılar tarafından işgal edilmesi, Türk tarihinin en acı verici olaylarından biridir. İşgal esnasında Sultan Osman'ın Gümüşlü'deki türbesinde Türk milletinin kutsallarına hakaret edilir. Bu üzüntü verici olay karşısında haykıran ilk Türk şair de Mehmet Âkif'tir ve onun haykırışı Türk şiirine *Bülbül* gibi hazin bir zafer

kazandırır. Âkif, *Bûlbûl*'de Türkçeyi yaşanan felaketler karşısında gözyaşı dökenlerin kalplerine gerilmiş bir tel gibi inletir.⁵

Mehmet Âkif, *Fatih Kürsüsünde* şiirinde mazinin inşa ettiği Süleymaniye Camii'ne hayranlığını dile getirirken kendi döneminin insanının bu tarz eserleri yapmaktan aciz olduğunu ifade eder:

– *Demek ki: Câmî'i kurbündeyiz Süleymân'ın.*

– “*Demek*” de var mı ya? *Karşında!*

– *Lâkin insânın,*

Nasıl kararmada mâzîye tırmanan nazarı!

Bugün, bizim tepemizden bakan şu âsârı,

Sıyânet eylemeden âciziz, değil yapmak... (s. 209.)

Âkif'in görüşüne göre bugünkü nesil, Süleymaniye Camii'ni inşa etmeyi bırak, korumaktan bile acizdir. Süleymaniye Camii'nin inşaatı 1558 yılında tamamlanır. *Fatih Kürsüsünde* şiirini ise Âkif, 1914 yılında bitirir. Aradan geçen 356 yıla ve gelişen teknolojiye rağmen Âkif'in çağdaşı nesil, Süleymaniye Camii gibi bir yapıyı inşa edecek beceri ve bilgiden yoksundur. Âkif, bu karşılaştırmasıyla ecdadın yeteneklerini över. Ancak onların zaten övgüye ihtiyacı yoktur. Yaptıkları abideler ortadadır. Âkif'in asıl amacı geçmişin bu eşsiz eserleri aracılığıyla kendi çağındaki insanların bilgi ve beceri eksikliğini eleştirmektir.

Mehmet Âkif'in ecdadı ve eserlerini övdüğü bir diğer eseri *Mezarlık* şiiridir. Bu şiirinde önce genel olarak mezarlıklardan ve onların kendisinde uyandırdığı izlenimlerden bahseder. Ardından Eyüp'e gittiği bir gün göz alıcı genişliğiyle bir kabristan dikkatini çeker ve bu kabristan hakkındaki düşüncelerini ifade eder. Şiirin ilk bölümünde geçmişte hayırlı işler yapıp bu dünyadan ayrılmış insanları anlattığı aşağıdaki dizelerde “tarih” diye adlandırdığı, mezarlıklardır:

Şanlı bir târîhsin: Mâzî-yi millet sendedir.

Varsa ibret sendedir, hikmet de elbet sendedir;

⁵ Nihad Sami Banarlı, **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi**, İstanbul, Millî Eğitim Basımevi, Cilt 2, 1979 s. 1154.

Devr-i İstîlâ durur yâdında, devlet sendedir,

Çünkü hürriyet, hamâset sende, gayret sendedir,

Zindegî zillettir artık, bence izzet sendedir! (s. 37.)

Âkif, milletin geçmişini mezarlıklarda yatan ecdatta görür. Ona göre ibret de hikmet de mezarlıklardadır. Âkif, son dizede yüceliğin mezarlıkta olduğunu, yaşayanlarınsa aşağılandığını söyleyerek kendi döneminin insanının çektiği sıkıntılara değinir. Âkif, şiirlerinde şimdiki zamanı ele alır. Geçmişe takılıp kalmaz ve şimdiki zamanı düzeltmek için uğraşır. Geçmiş ise onun şiirlerinde bugünü anlamak için bir araçtır.⁶ Bundan dolayı *Mezarlık* ve geçmişin övgüsüne yer verdiği diğer şiirlerinde yer alan övgülerin sebebi, şimdiki zamanı anlamlandırma gayretidir.

Mehmet Âkif'teki sosyal manzaranın tasviri İslamcı bir bakış ile yapılır. 12 Ocak 1924 tarihinde Hilvan'da yazdığı *Gölgeler/Vahdet* şiirine Huzeyfetü'l Adevî'nin naklettiği olayla başlar. Huzeyfetü'l Adevî, Yermûk Savaşı'nda yaralılarından, önce amcasının oğluna su götürür. Ancak inleyen başka bir yaralı, amcasının oğlunun merhametli bakışlarını "Götür!" şeklinde diğer yaralıya yöneltmesine sebep olur. Diğer yaralı Âs'ın oğlu Hişâm'dır. Aynı olay Hişâm'la da gerçekleşir ve Huzeyfetü'l Adevî diğer yaralının yanına gider ancak üçüncü yaralıyı bulduğunda o çoktan şehit olmuştur. Bunun üzerine Hişâm'ın yanına gider fakat o da şehit düşmüştür. Bir umut amcasının oğlunun yanına gider ve onun da şehit olduğunu görür. Bu hikâyenin ardından Âkif, Doğu'nun geçmişinin iftihar edici unsurlarla dolu olduğunu söyler ve şu anki içler acısı hâlini anlatır:

Şark 'ın ki mefâhir dolu, mâzî-i kemâli,

Yâ Rab, ne onulmaz yaradır şimdiki hâli!

Şîrâzesi kopmuş gibi, manzûme-i îman,

Yaprakları yırtık, sürünür yerde, perîşan.

"Vahdet" mi şîârıydı? Görün şimdi gelin de:

Her parçası bir mel'abe eyyâmın elinde!

⁶ Karakoç, **a.g.e.**, s. 38.

Târîhine mev'ûd-i ezelken "ebediyyet",

Ey, tefrika zehriyle şaşırmış giden, ümmet!

"Nisyân"a çıkan yolda mı kaldın güm-râh?

Lâ-havle ve lâ-kuvvete illâ billâh! (s. 442.)

Âkif, Şark'ın iftihar edilecek unsurlarla dolu geçmişine bakıp şimdiki hâlini görünce şaşırır. İman manzumesinin ciltleri, yaprakları kopmuş gibi yırtık bir şekilde, yerlerde perişan sürünür. Bu benzetme Âkif'in bir bütün hâlinde varlığını devam ettirebilecek ve anlam kazanabilecek toplumun artık birliğini kaybettiğini düşündüğüne işarettir. Devamında da toplumu bu perişanlığa sürükleyen insanların içtiği tefrika zehri olduğunu açıkça söyler. Toplum, yolunu şaşırmış bir şekilde gaflete çıkan yolda hareket eder. Yolunu bulabilmesi için de toplumun güç ve kuvvete sahip Allah'ın yardımına ihtiyacı vardır.

Mehmet Âkif, 19 Eylül 1918 tarihinde İstanbul'da yazdığı *Gölgeler/Şark* şiirinde bu sefer geçmişin övgüsünü yapmadan Doğu'nun mevcut durumunu anlatır:

"Ne gördün, Şark'ı çok gezdin?" diyorlar. Gördüğüm: Yer yer

Harâb iller; serilmiş hânümanlar; başsız ümmetler;

Yıkılmış köprüler; çökmüş kanallar; yolcusuz yollar;

Buruşmuş çehreler; tersiz alınlar; işlemez kollar;

Bükülmüş beller; incelmış boyunlar; kaynamaz kanlar;

Düşünmez başlar; aldırılmaz yürekler; pashı vicdanlar;

Tegallübler, esâretler; tehakkümler, mezelletler;

Riyâlar; türlü iğrenç ibtilâlar; türlü illetler;

Örümcek bağlamış, tütmez ocaklar; yanmış ormanlar;

Ekinsiz tarlalar; ot basmış evler; küflü harmanlar;

Cemâ'atsiz imamlar; kirli yüzler; secdesiz başlar;

"Gazâ" nâmıyla dindaş öldüren bîçâre dindaşlar;

İpissiz âşîyanlar; kimsesiz köyler; çökük damlar;

Emek mahrûmu günler, fıkır-i ferdâ bilmez akşamlar!.. (s. 411.)

Şark'ta harap iller, yıkılmış evler ve köprüler, çökmüş kanallar, yolcusuz yollar, buruşmuş çehreler, öndersiz kalmış ümmetler vardır. İnsanların alınları terlemez, kolları işlemez. Şark'ın insanları çalışmaktan uzaktır. Tarlalar ekilmemiş, evleri ot basmış ve harmanlar bakımsızlıktan küflenmiştir. Vicdanlar körelmiş, yürekler sorunlara karşı kayıtsız kalmıştır. İnsanlar sorunları çözmek için düşünmez bile. Böylesine kayıtsız bir toplum da doğal olarak zorbalıklara maruz kalıp esaret altında yaşar. Üstelik bu topluluk dinden de uzaklaşmıştır. İmamlar cemaatsiz kalmış, başlar secdeye değmez olmuş, gaza adına dindaş öldüren insanlar türemiştir. İşte Âkîf'in gözlemlerine göre Şark'ın hâli budur.

Âkîf'in Doğu'nun içinde bulunduğu kötü koşulları anlattığı bu dizelerinde Ziya Paşa tesiri de görülür. Ziya Paşa'nın 1870 yılında Cenevre'de yazdığı *Gazel*'i şu şekildedir:

Diyar-ı küfrü gezdim beldeler kâşaneler gördüm

Dolaştım mülk-i islâmı bütün viraneler gördüm

Bulundum ben dahi dar-üş-şifa-yı Bab-ı Âli'de

Felâhun'u beğenmez anda çok divaneler gördüm

(...)

Cihan namındaki bir maktel-i âma yolum düştü

Hükûmet derler anda bir nice salhaneler gördüm.⁷

Bu şiirinde Ziya Paşa Doğu-Batı karşılaştırması yapar ve Doğu'nun geri kalmışlığını, yetersizliğini anlatır. Diyar-ı küfrü yani Müslüman olmayan ülkeleri gezen Ziya Paşa köşkler, mükellef evler görür. İslam topraklarını dolaştığında ise karşısına

⁷ **Ziya Paşa**, Yayına Hazırlayan: Doç. Dr. Önder Göçgün, İzmir, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Türk Büyükleri Dizisi, 1987, s. 100.

viraneler çıkar. Aynı şekilde Doğu'yu gezen Âkif de harap iller, serilmiş, dağılmış evler görür ve burada yaşayan insanların kendilerini kurtaracak bir baştan yoksun olduğunu söyler. Babıali'nin şifa veren kapısına giden Ziya Paşa, böylesine önemli bir yerde Felatun'u beğenmeyen divanelerin olmasına şaşırır. Cihan adında toplu ölümlerin yaşandığı yere yolunun düştüğünü ifade eden Ziya Paşa, hükûmet denen kesim yerleri gördüğünü söyler. Hükûmetlerin halkın aleyhinde işler yaptığını dile getiren Ziya Paşa ile benzer ifadeler Mehmet Âkif'in başsız ümmetlerin varlığından bahsettiği dizelerinde de görülür. Halkın aleyhinde hareket eden hükûmetlerin varlığı ile başsız, kendilerini doğru bir şekilde yönetecek ve kurtaracak insanlardan mahrum ümmetlerin mevcudiyeti benzer sonuçların ortaya çıkmasına yol açar. Ziya Paşa'nın Âkif üzerindeki etkisini göstermesi açısından önemli olan bu karşılaştırmadan çıkarılacak sonuç, dönemin aydın zihinlerinin Doğu toplumu hakkında ortak tespitler yapmış olmalarıdır.

Gölgeler/Şark şiirinde Âkif, Şark'ta harap iller, yıkılmış hânümanlar ve köprüler, başsız ümmetler, çökmüş kanallar, yolcusuz yollar gördüğünü söyleyerek Şark'ın içinde bulunduğu kötü durumu anlatır. Âkif'e göre tüm bunların sebebi ise şiirin devamında söylediği üzere öncelikle Doğu'ya göz açtırmayan Batı'dır:

Musallat, hiç göz açtırmaz da Garb'ın kanlı kâbûsu,

Asırlar var ki, İslâm'ın muattal, beyni, bâzûsu. (s. 411.)

Bu örnekte de görüleceği üzere Mehmet Âkif, Doğu'nun geri kalmışlığının sebeplerinden biri olarak Batı'nın Doğu'yu sömürmesini gösterir. Bu tespit tarihî gerçekliklerle de örtüşür. II. Viyana Kuşatması ve ardından 1699 yılında imzalanan Karlofça Antlaşması ile Osmanlı Devleti, Batı'nın ve Rusya'nın artan saldırılarına maruz kalır; bu saldırıların çoğunu da kaybeder. Özellikle 19. yüzyılda emperyalist kuvvetlerle yapılan savaşlar toprak kaybı boyutundan çıkar, devletin varlığını devam ettirme mücadelesine dönüşür. 20. yüzyılda ise Trablusgarp, I. ve II. Balkan Savaşı, son olarak da I. Dünya Savaşı ile Osmanlı Devleti fiilen yıkılır.

Mehmet Âkif, 18 Mart 1915 tarihli *Berlin Hatıraları* şiirinde evladını kaybeden Alman bir kadınla konuşur. Âkif, Almanya'da bulunduğu esnada Ömer Lütfi Bey ile bir kahvehanede otururken karşı masadaki Alman ailenin giyiminden matem içerisinde

olduklarını anlar. İşte bu aileden ilham alarak yazdığı *Berlin Hatıraları*⁸ndaki Alman kadını Doğu'nun, Müslümanların acısını paylaşmaya davet eder. Çünkü o da Müslüman analar gibi evladını kaybetmiştir. Ayrıca medeniyetin yüksek seviyesinde bulunduğu için kadının, Müslümanların acısını anlaması gerekir:

Değil mi bir anasın sen? Değil mi Almansın?

O halde fikr ile vicdâna sâhib insansın.

O halde “Asyalıdır, ırkı başkadır...” diyerek,

Benât-ı cinsin olan ümmehâtı incitecek

Yabancı tavrı yakışmaz senin fazîletine...

Gel iştirâk ediver şunların felâketine.

Ya “Paylaşıldı mı artar durur sürûr-i beşer;

Kederse aksine: Ortakla eksilir” derler. (s. 295.)

Mehmet Âkif, evlat acısı çeken Alman kadına, evladını kaybeden Asya'daki annelerin de acısını paylaşması gerektiğini söyler. Irkı başka diye Asya'daki annelerin acısını göz ardı etmek, Alman kadının fazîletine yakışacak bir davranış değildir. Onun diğer annelerin acısını paylaşmasını istemesinin bir sebebi de insanın sevincinin paylaşıldıkça artarken kederinin paylaşıldıkça azalacağını düşünmesidir. Sözlerinin ardından Âkif, Batı'nın ikiyüzlü tavrını eleştirir:

Nedense, mevte olurken biner biner mahkûm,

Çıkıp da etmedi bir ses bu hükme karşı hücum!

Nedense duymadı Garb'ın o hisli vicdânı,

Hurûşu sîne-i a'sârı inleyen bu kanı!

Nedense, arşa kadar yükselen enîn-i beşer

Sizin semâlara akseyledikçe oldu heder!

Nedense, vahdet-i İslâm'ı târumâr edeli,

⁸ Erişirgil, **a.g.e.**, s. 231.

Büyük tanıldı, mukaddes bilindi zulmün eli!
Zemîn-i Şark'ı mezâlim kasıp kavurdukça;
O kıpkızıl yüzü hâkin fezâya vurdukça;
Gurûb seyreden âvâre bir temâşâ-ger
Kadar da olmadı dünyâ nasîbedâr-ı keder!
Keder de söz mü ya? Alkışlıyordu cellâdı,
Utanmadan koca yirminci asrın evlâdı! (s. 295.)

İnsanlar ölüme biner biner mahkûm olurken Batı'nın o hisli vicdanı ölümler karşısında herhangi bir üzüntü duymaz ve yaşananlara ses çıkarmaz. Mazlumun arşa kadar yükselen inleme sesi Batı'nın semalarına geldikçe duyulmaz olur. Batı'da zulmün eli vahdet-i İslâm'ı yerle bir ettiği için büyük ve kutsal bilinir. Bu acılara karşı Batı, yirminci asrın evladı, ses çıkarmamakla kalmaz; Doğu'ya zulmeden celladı alkışlar. İşte Mehmet Âkif, evladını kaybeden Alman annenin acısı aracılığıyla Doğu'nun yıllardır çektiklerine kayıtsız kalan ve üstelik Doğu'ya zulmedenleri alkışlayan Batı'yı bu şekilde eleştirir. Âkif'in bu tespiti kendisinin *Gölgeler/Şark* şiirindeki ifadeleri ile paraleldir.

Tarihî sürecin ve emperyalist kuvvetlerin farkında olan Mehmet Âkif, felaketleri sadece dış etkenlere bağlayacak bir kişi değildir. *Süleymaniye Kürsüsünde* şiirinde İstanbul'da beklediği ışığı göremeyen Vaiz, "Yazık ey millet-i merhume" diyerek bir vapura atlar ve Rusya'ya geçer. Rusya'da kurduğu matbaa aracılığıyla Müslümanları aydınlatmaya çalışan Vaiz, Rus yönetimin dikkatini çeker. Artan baskılar üzerine Rusya'dan ayrılır ve Türkistan'a doğru yola çıkar. Ancak burada karşılaştığı manzaradan da hoşlanmaz:

O Buhârâ, o mübârek, o muazzam toprak;
Zilletin koynuna girmiş uyuyor müstağrak!
İbni Sînâ'ları yüzlerce doğurmuş iklim,
Tek çocuk vermiyor âğûşuna ilmin, ne akîm!
O rasad-hâne-i dünyâ, o Semerkand bile;

Öyle dalmış ki hurâfâta o mâzîsiyle. (s. 151.)

Buhara, o mübarek, muazzam toprak aşağılanmanın koynuna girip kendinden geçmiş bir şekilde uyur. İbni Sînâ gibi bir âlimi yetiştiren bu topraklar ilmin kucasına tek bir çocuk bile vermez artık. Dünyanın rasathanesi Semerkant bile hurafelere dalmış durumdadır. Âkif, Semerkant'ta Uluğ Bey tarafından 1420'de kurulan rasathaneyi⁹ de hatırlatarak İslam coğrafyasında zamanında yaşanan ilerici hareketlere atıfta bulunur ve aynı coğrafyanın kendi çağındaki hâline üzüdür. Üstelik bu coğrafyadaki sıkıntılar yukarıdakilerden ibaret değildir:

*Bu havâlîde cehâlet ne kadar çoksa, nifâk,
Daha salgın, daha dehşetli... Umûmen ahlâk,
“Pek bozuk” az gelecek- nâmütenâhî düşkün!
Öyle murdârını görmekte ki insan fuhşün;
Bırakın, söylenemez: Mevki'imiz câmi'dir;
Başka yer olsa da tafsîle hayâ mâni'dir. (s. 151.)*

Bu bölgede artan cehaletle birlikte nifâk da toplumu sarmış; genel ahlak bozulmuş. İnsanın söylemeye dilinin varmayacağı derecede fuhuş artmış. Âkif'in bu sözleri Abdürreşid İbrahim'in gözlemlerine dayanır. Dolayısıyla Vaiz'in Buhara'da ve gezdiği diğer yerlerdeki çöküşü anlattığı dizeleri, İslam coğrafyasının 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarındaki vaziyetini anlatan gerçekçi ifadelerdir.

Süleymaniye Kürsüsünde şairinde Hindistan'dan Haydarabad'a geçecek Vaiz'i uğurlamaya gelen bir kişinin İngiltere'de tahsil görmüş oğlu, ülkesindeki durumdan yola çıkarak tüm Müslümanlar adına bazı tespitlerde bulunur. Bu tespitler, Doğu'nun sadece dış etkenlerden dolayı değil, başka sebeplerden ötürü de perişan bir hâlde olduğunu gösterir:

*Milletin, memleketin böyle sefîl olmasına
Bir sebep varsa, havâssın geriden bakmasıdır...*

⁹ Emine Sonnur Özcan, **Astronom-Hükümdâr Uluğ Bey'in Bilim Kenti Semerkand**, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD), Sayı 35, 10 Aralık 2021, s. 224.

*Yoksa, Şark 'ın bu zekî unsuru her feyzi alır.
Müslümanlık gibi, mâhiyyeti cidden yüksek,
Sonra, vicdanları bir nefhada tehyic edecek,
Dîn-i fitrîdeki bir milleti irşâda ne var!
Daha yüksek mi aceb Şark 'ı ezen fitratlar,
Kâbiliyyetçe? Hayır, ben buna asla kanmam.
Adam ister, yalnız etmeye bir kavmi adam!
Doğru yol işte budur, gel, diye sen bir yürü de,
O zaman bak ne koşanlar göreceksin sürüde! (s. 156.)*

Bu sözleri sadece Hindistan adına düşünmek doğru olmaz. Vaiz'i de İngiltere'de tahsil gören çocuğu da bir amaç uğruna konuşturan Âkîf'tir. Âkîf, Şark'ın zeki unsuru olarak Müslümanları görür ve Müslümanlarda yüksek potansiyel bulunduğunu söyler. İslamiyet gibi mahiyeti yüksek bir dine mensup bu zeki kitleyi harekete geçirmek ona göre zor değildir. Havasın* geriden geldiğini söylemesi de başlı başına bir eleştiridir. Zira toplumu ilerletecek, topluma yol gösterecek unsur havastır. Havasın zihnen geriden geldiği bir toplumun ilerlemesi, halkının aydınlanması mümkün değildir. *Süleymaniye Kürsüsünde* şiirinde halk ile mütefekkirler arasındaki ayrılıktan da bahseden Âkîf, topluma yol göstermesi gereken kişilerin tavrından memnun değildir. Bundan dolayı Âkîf, "Adam ister" diyerek topluma yol gösterecek, toplumu kalkındıracak kişi ya da kişilere ihtiyaç duyulduğunu söyler.

Hüseyin Cavid'in Azer poemasının *Tosbağanın Zevki* bölümünde Avrupa'da bir konsere katılan Azer, burada sahneye çıkarılan ve musikiden zevk alabilen bir tosbağaya hayret eder. Bu manzara üzerine yanındaki profesörle konuşmaya başlar. Konuşmanın seyri, Doğu-Batı karşılaştırması ve Doğu'nun içinde bulunduğu kötü durumu ve sebebini ifade etmesi açısından önemlidir:

"Gördünmü? Levhə pək gözəl!" diyordu.

"Tısbəğalar belə bizdə musiqidən zevq alır.

* İleri gelenler, seçkin sınıf.

Sizdə nasıl, bu sınaqlar varmıdır?”
Azər gülüb “Xayır!” dedi: “Bizdə deyil tısbağa,
İnsan belə görməz bu zevqi əsla!
Şərqin bir çox ölkəsini bən gəzib də dolaşdım,
Çox ellərə yanaşdım.
Orda insan sürüləri yığın-yığın məhv olur,
Ətməyini güc bulur.
Çoluq-çocuq ac-yalavac paçavraya bürünür,
Çöplüklərdə sürünür.
Aşçıların atdıqları kəmikləri qırırlar,
Bir az ilik ararlar.

O məhsullu Şərqin halı pək səfil...
Öylə yoqsul var ki, ot yeyib yaşar.
Fəqət burda yalnız insanlar deyil,
Tısbağalar belə eşqindən coşar.
Çox düşündüm bunu dəmindən bəri,
Hər zevqi bir acı bəslər, düşünsən!
İştə Qərbin azğın səadətləri
Alır qida Şərqin fəlakətindən.” (s. 183.)

Batı'da müzikten zevk alabilen tısbağalar varken Doğu'da insanlar kitleler hâlinde mahvolur, ekmeğini zar zor temin eder, çoluk çocuk çöplüklerde sürünür ve çöpe atılan kemiklerle karınlarını doyurmaya çalışırlar. Doğu'da ot yiyip yaşamaya çalışan insanlar varken Batı'da tısbağalar bile aşkıdan coşar. Azer, bu mesele üzerinde çok düşündüğünü söyleyip ulaştığı sonucu profesörle paylaşır: “Batı'nın zevkini Doğu'nun çektiği acı beslemektedir.” Azer, bu sözleriyle hem Doğu'nun hâlini anlatır

hem de Batı'yı yaptıklarından ötürü suçlar. *Gölgeler/Şark* şiirinde Âkif, "Musallat, hiç göz açtırmaz da Garb'ın kanlı kâbûsu" dizesi ile Doğu'ya göz açtırmayan Batı'dan bahsediyordu. Hüseyin Cavid de "İştə Qərbin azğın səadətləri/Alır qida Şərqin fəlakətindən" dizeleri ile Doğu'nun çektiklerini Batı'nın yaptıklarına bağlar.

Mehmet Âkif ve Hüseyin Cavid, Doğu'nun yaşadığı felaketleri ilahi sebeplere dayandırarak da sorgularlar. Hüseyin Cavid, *Hübût-ı Âdem* şiirinde Hz. Âdem ile Havva'nın cennetten çıkarılışını anlatır. İnsanoğlu, onların cennetten çıkarılışı ve yaptıkları hata sebebiyle inleyecek; sonraki kuşaklar hatalarından dolayı felaketten kurtulamayacaktır. Cavid, insanların çektiği sıkıntıları dinî bir bakışla Hz. Âdem ve Havva'nın cennetten kovuluşuna bağlar:

Cihan durduqca həp nəslin bərabər,

Bu müdhiş zərbədən qurtulmaz inlər.

Bu qəflət, öylə bir süfli cinayət

Ki, verməz kimsəyə bir ləhzə rahat.

Bu gün əxlafiğin səndən əmanət

Qalan yalnız fəlakətdir, fəlakət!..

Əmin ol, nərdə nəfs olmuşsa hakim;

Həqiqi eşqi məhv etmiş məzalim.

Kimin ülviysə ruhu, söz onundur,

Əsiri-nəfs olan daim zəbundur. (s. 29.)

Hüseyin Cavid'e göre cihan durduqca Hz. Âdem ve Havva'nın nesli onların cennetten çıkarılışı sebebiyle inen darbeden kurtulamaz ve bu darbeden dolayı inler. Bugün, sonraki kuşaklar için Hz. Âdem ve Havva'dan kalan, onların cennetten çıkarılışlarından kaynaklanan felakettir. Cavid'e göre hakiki aşkı mahveden, nefistir ve ruhu yüce kişiler bu dünyada söz sahibidir. Nefsinin esiri olanlar da zayıf ve güçsüz kalmaya mahkûmdur. Hüseyin Cavid, insanlığın ve özellikle milletin kötü durumunu işte bu ilk günaha bağlar. Ancak çağında yaşadığı felaketleri sadece Hz. Âdem ve Havva'nın cennetten kovuluşuna bağlaması, *Hübût-ı Âdem* şiiri genelinde doğru

gözükse de tüm edebî kişiliği ve eserleri dikkate alındığında yüzeysel bir tespit olur. Cavid, uğradıkları felaketlerin sebebini eğitimsizlik, tembellik, emperyalist kuvvetlerin zulmü gibi faktörlere bağlayan bir şairdir. Milletinin kötü durumunu Hz. Âdem ve Havva'nın cennetten çıkarılışına bağlaması, çalışmayı, mücadele etmeyi gerekli gören bir kişi için mantıklı olmaz. Hüseyin Cavid'in *Hübût-ı Âdem* şiiri ile anlatmak istediği, nefsinin esiri birey ve toplumların, bu arzuları sonucu felaketlere uğrayacaklarıdır.

Hüseyin Cavid'de görülen felaketleri sembolik bir şekilde Hz. Âdem ve Havva'nın cennetten çıkarılışına bağlayışın benzeri bir sorgulama Mehmet Âkif'in *Tevhîd yâhud Feryâd* şiirinde de görülür. Bu şiirin ilk 46 dizesinde şair, Allah Teâlâ'ya onun kudret ve sonsuzluğunu dile getiren ifâdelerle seslenir.¹⁰ 56 dizelik ikinci kısımda ise sübûtî sıfatlardan söz açarak Allah'ın kudretinin kâinattaki tecellilerini işler.¹¹ *Tevhîd yâhud Feryâd*'ın son bölümü 36 mısradan oluşur. Şair, sefalet içindeki insanlardan kiminin kalbinde yıldızlar gibi parlayan bir ümit görür ki o ümit de imandır.¹² Mehmet Âkif'in bu şiirinde Hüseyin Cavid'de olduğu gibi felaketlerin sebebini Hz. Âdem'in cennetten kovuluşuna bağlama gibi bir durum yoktur. Âkif, öncelikle yaşanan felaketleri ve bunların sebeplerini sorgular:

Bir sahne ki her perdesi tertîb-i meşîyyet;

Eşhâsı da bâzîçe-i âvâre-i kudret!

Cânîleri, kâtilleri meydana süren sen;

Cânîdeki, kâtildeki cür'et yine senden!

Sensin yaratan, başka değil, zulmeti, nûru;

Sensin veren ilham ile takvâyı, fücûru!

Zâlimde teaddîye olan meyl nedendir?

Mazlûm niçin olmada ondan müteneffir?

Âkil nereden gördü bu ciddî harekâtı?

¹⁰ Münire Kevser Baş, **Bir Tevhid'i Yeniden Okumak: Mehmet Âkif'in "Tevhid yahud Feryad" İsimli Şiirinin Ontolojik Analiz Yöntemi ile Tahlili**, Ekev Akademi Dergisi Yıl: 17 Sayı: 54, 2013, s. 11.

¹¹ A.e., s. 12.

¹² A.e., s. 13.

Câhil neden öğrenmedi âdâb-ı hayâtı?

Bir fâilin icbârı bütün gördüğüm âsâr!

Cebrî değilim... Olsam İlâhî ne suçum var? (s. 17.)

Âkif, canileri ve zalimleri meydana sürenin, onlara cesaret verenin; karanlığı ve aydınlığı yaratanın Allah olduğunu söyleyerek bir sorgulama içerisine girer: “İnsanlara Allah korkusunu ve günahkârlığı veren yine Allah’tır. O hâlde zalimdeki zulmetmeye meyil nedendir?”. Bu ifâdelerin ardından Cebri* olmadığını söyler. Ancak Cebri olsa dahi yaşananlardan ötürü bunda bir sakınca görmediğini belirtir. Allah’a bu şekilde seslenen Âkif için çözümün kaynağı da yine Allah’tır:

Yâ Rab, bu yüreklerdeki ses dinmeyecek mi?

Senden daha bir emr-i sükûn inmeyecek mi?

Her an ediyorsun bizi makhûr-ı celâlin,

Kurbân olayım, nerde senin, nerde cemâlin?

Sendense eğer çektiğimiz bunca devâhî,

Kimden kime feryâd edelim, söyle İlâhî!

*Lâ yüs’el’e** binlerce suâl olsa da kurban,*

İnsan bu muammâlara dehşetle nigehtan. (s. 17.)

Mehmet Âkif, Allah’tan yüreklerdeki sesi dindirecek sessizlik emrini bekler. Müslümanlar Allah’ın her an celâlinin gazabına uğrarken Âkif, Allah’ın cemâlini, lütfunu, bekler. Çektikleri bunca sıkıntının kaynağı eğer Allah’sa, kime feryat edip kimden merhamet dileyeceğini sorar ve Allah’a yalvarır. Âkif’in bu sorusu aslında felaketlerden kurtulmak için Allah’a bir yakarıştır ve Âkif, Allah’ın yardımını

* “İnsanların kendilerine özgü bir iradeye sahip olmadığını, düşünsel ve uygulamalı bütün eylemlerinin ilâhî gücün zorlayıcı etkisiyle meydana geldiğini savunan görüş.”(Ayrıntılı bilgi için bkz. İrfan Abdülhamîd Fettâh, **Cebriyye**, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/cebriyye> Erişim: 29/01/2022.)

** Mehmet Âkif, Enbiyâ suresi 23. ayete işaret ediyor. Anlam bütünlüğünü sağlamak açısından Enbiyâ suresi 22 ve 23. ayete birlikte bakmakta fayda var: “(22) Eğer yerde ve gökte Allah’tan başka tanrılar bulunsaydı kesinlikle yerin göğün düzeni bozulurdu. Demek ki arşın rabbi olan Allah, onların yakıştırdıkları sıfatlardan münezzehtir. (23) Allah, yaptığından sorumlu tutulamaz; onlar ise sorguya çekileceklerdir.” (Kur’an-ı Kerim, **Enbiyâ Suresi 22 ve 23. Ayet Meali**, <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Enbiy%C3%A2-suresi/2505/22-23-ayet-tefsiri>, Erişim: 25/04/2022.)

bekleyerek bir çıkış yolu arar. Ayrıca Âkif, felaketlerin ve çözümün Allah'tan geldiğini söyleyerek yaşananları ilahi bir zemine oturtur. Hüseyin Cavid de *Hübût-ı Âdem*'de insanlığın uğradığı felaketleri Hz. Âdem'in cennetten kovuluşuyla ilişkilendiriyor ve felaketlerin kaynağını ilahi bir sebebe bağlıyordu. Hüseyin Cavid'deki anlayışla örtüşen ifadeler zalimin yaratıcısının Allah olduğunu söyleyen Âkif'te de vardır.

Mehmet Âkif ve Hüseyin Cavid, şiirlerinde Türk-İslam toplumunun acılarına duyarsız kalan kesimi de eleştirirler. *Süleymaniye Kürsüsünde* şiirinde İstanbul'da bulunduğu esnada Vaiz, eğitim, askeriye, din, siyaset konusunda gözlemlediği eksiklikleri sıraladıktan sonra halkın tutumundan bahseder. Halk, beklediği tepkiyi vermekten çok uzaktır:

(...) Yoklayayım şimdi avamın da biraz

Nedir efkârı, dedim. Hey gidi vurdum duymaz!

Öyle dalgın ki, meğer Sur'unu İsrafil'in,

İşitip, yattığı yerden azıcık silkinsin.

Yürüyor, altı çürük toprağa gelmiş, seyyar

Bir mezarlık gibi: Her nâsiye bir seng-i mezar!

Duymamış kaygı denen duyguyu vicdânında.

Okunur her birinin cebhe-i hüsrânında,

“Ne gelenden haberim var, ne gidenden haberim;

Serserî kevne gelelden beri sersem gezerim!” (s. 147.)

Halk, kendisini saran miskinlikten dolayı yaşananlara kayıtsız kalır. Olağanüstü bir olay dahi, İsrafil'in surunu üflemesi de buna dâhil, ancak onda küçük bir harekete sebep olacaktır. Altı, çürük toprağa geldiği için zamanla kayan mezar gibi halk, bilinçsiz bir şekilde hareket eder ve her alın da mezar taşı andırır. Vicdanında kaygıdan eser olmayan halk, “Ne gelenden haberim var ne gidenden haberim, dünyaya geldiğimden beri sersem bir şekilde gezerim.” ifadelerine uygun, duyarsız bir hayat sürer.

Hüseyn Cavid, *Harp ve Felaket* şiirinde miskinlik, boşvermişlik içindeki millete seslenir. Bu şiir, 1918 yılında Nahçıvan'da kurulan geçici Türk-Müslüman Millî Komitesinin Ermeni silahlı birliklerinin taşkınlıkları sonucu, Kazım Karabekir'in Nahçıvan'a gelmesi üzerine düzenlediği mitingde okunur. Kazım Karabekir Paşa ordusuyla Nahçıvan'a yardıma gider. Türk ordusunun Nahçıvan'a gelişini kutlayan halk miting için toplanır. Mitingde Kazım Karabekir Paşa ve Hüseyn Cavid konuşma yapar. Konuşması esnasında Hüseyn Cavid, Kazım Karabekir'e teşekkür edip aşağıdaki dizeleri okur:

Arqadaş, yoldaş! Ey vətəndaş, oyan!

Yatma artıq, yetər... Dəyişdi zaman;

Sıyrılır, baq, yavaş-yavaş zülmət,

Barı dan yıldızından al ibrət!

Nə diyor, baq, o pəmbə çöhrəli nur?

*Səhər olmuş, demək, günəş doğuyor.**

Azacıq varsa hissü vicdanın,

Qalq, oyan! Sönməmişsə imanın,

Qalq, oyan! Gör nə fikrə xadimsin?

Kimlərin oğlusun? Nəsin? Kimsin?

Sürünüb durma böylə, bir yüksəl!

Bir düşün, gör beş-altı əsr əvvəl

Nə idin? Şimdi nerdəsin? Bu nə yə's?

Əcəba yəqmu səndə izzəti-nəfs?

(...)

Yetişir, haydı zə'fi, əczi bıraq!

* Latif Hüseynzadə'nin aktardığına göre Hüseyn Cavid, Kazım Karabekir'e ve Türk ordusuna teşekkür mahiyetindeki konuşmasında *Harp ve Felaket* şiirinin buraya kadar olan kısmını okumuştur. [Ayrıntılı bilgi için bkz.: Latif Hüseynzadə, **Aras Şahittir, Türk Ordu Generali Kazım Karabekir Paşa Nahçıvan'da (1918-1920 Yılları)**, Çev.: Vəfəli Bilaloloğlu (Enser), Bakü, Nurlan Yayınları, 2001, s. 40.]

Qan, alev püskürən mühitinə baq! (s. 53-54.)

Hüseyin Cavid halkı uyanmaya, harekete geçmeye çağırır. Cavid'e göre beş altı asır evvelki güçlü hâlden eser kalmamış, Türk milleti atalarını ve kim olduğunu unutmuştur. Milletin kendine gelmesi için kimliğini bulması gerekir. Çünkü izzetinefis sahibi olmak için kim olduğunu bilmek ve yeise kapılmadan mücadele etmek şarttır. Türk milleti bir an önce zaafı, aczi bırakıp harekete geçmelidir. Zira etrafı soydaşlarının kanyla kaplanmıştı.

Bu coşkulu dili kullanmasında Cavid'i motive eden önemli faktör de Kazım Karabekir komutasındaki Türk ordusunun Azerbaycan Türklerine destek için orada bulunmasıdır.

Hüseyin Cavid, *Nevruz Bayramı* şiirinde hoş bir bayram gününü tasvir eder. Ancak Hüseyin Cavid'in gözü sadece güzelliklerle yetinmez. O, bu hoş bayram gününde yas tutan evleri de görerek insanları sorunlara karşı duyarsızlıktan dolayı eleştirir ve yaslı evlerin dertlerine ortak olmaya çağırır:

Ana! Həmşirə! Ey nişanlı gəlin!

Siz də əsla sıqılmayın, sevinin.

Əzilib məhv olursa ailələr,

Sizə aid deyil bu qəmli xəbər.

Getsə iffət, kəsilsə əmcəklər,

Sevinin!.. İstəməz düşüncə, kədər. (s. 132.)

Cavid annelere, kızlara, gelinlere seslenir: "Aileler ezilip mahvolsa, iffet gitse, kadınların göğüsleri kesilse bile siz eğlenmenize devam edin çünkü bu acı sizin değildir." Cavid toplumun felaketlerine kayıtsız kalan bu kesimi kinayeli bir şekilde eleştirip sözlerine devam eder:

Bütün aləm dağılsa, od tutsa,

Bizə lazımdı şimdi zevqü səfa.

Bir müsəlman ki, onda qeyrət var,

Sevinir, keyf edər, çalar, oynar. (s. 133.)

Cavid, Müslümanlardaki sevinme, keyiflenme, çalma ve oynamaya yönelik gayreti eleştirir. Eğlence konusunda gayretli olan Müslümanlar, bütün âlem dağılmasına, etraf yangın yerine dönmesine rağmen yine de zevk ve sefaya ihtiyaç duyar. Sorun kendisinin olmadığı için duyarsız bir şekilde yaşamaya devam eder:

Sevinin! Zurna, toy çalın, sevinin,

Nə gözəl bayram! Of, gülün, sevinin!

Dinə, namusa küsdünüzsə, gülün!

Sevinin, həp gülün!.. Nə nəş'əli gün!? (s. 133.)

Cavid'e göre insanların böyle günlerde eğlenmesi için dine, namusa küsmesi, bu değerlere sırt çevirmesi gerekir. İnsanlar dine ve namusa sırt çevirmişse onların yaşananlara kayıtsız kalması da gayet normaldir. Hüseyin Cavid, dolaylı yoldan, felaketler kendisini ilgilendirmediği müddetçe onları umursamayan kişileri “dinsiz” ve “namussuz” şeklinde niteler. Cavid, toplumsal meselelere ve bireylerin sıkıntılarına karşı duyarlı olmayı dinin gereği olarak görür. Dolayısıyla bu kadar sorun varken eğlenceye devam eden insanlar Cavid'i rahatsız eder. O, *Süleymaniye Kürsüsünde* şiirinde geçen “Ne gelenden haberim var, ne gidenden haberim/Serserî kevine gelelden beri sersem gezerim!” dizelerinde Âkif'in eleştirdiği insan tipini görmekten rahatsızdır. Cavid'in toplumdan ve bireylerden beklentisi insanların eş, dost, komşu ve arkadaşlarıyla hemdert olabilmeleridir. Böylece özlediği ve beklediği birlik sağlanmış olur.

Mehmet Âkif *Hatıralar* kitabında yer alan ve “Müslümanlık huyun güzelliğinden ibârettir.” (Hadîs-i Şerîf, Muttakî el-Hindî, Kenzü'l-ummâl, Beyrut 1405, III-17.) hadisine dayanarak yazdığı 3 Temmuz 1913 tarihli şiirinde insanların sadece kendi mutluluklarına odaklanıp başkalarını düşünmeden yaşamalarını eleştirir:

Zulme tapmak, adli tepmek, hakka hiç aldırmamak;

Kendi âsûdeyse, dünyâ yansa baş kaldırmamak;

Ahdi nakzetmek, yalan sözden tehâşî etmemek;

Kuvvetin meddâhı olmak, aczi hiç söyletmemek. (s. 274.)

Zulme tapan, adaleti bir kenara bırakıp hakka aldırmayan bu insanlar, kendileri huzurlu olduktan sonra başkalarının derdine aldırmazlar. Yapılan anlaşmayı bozmaktan ve yalan sözden korkmayan bu kişiler kuvvetin ve kuvvetlinin sözcüsü olup acizin sorunlarını ağızlarına bile almazlar. Mehmet Âkif, bu tarz insanların varlığından rahatsızdır.

Bu şiirde geçen “Kendi âsûdeyse, dünyâ yansa başkaldırmamak” dizesi Hüseyin Cavid’in *Nevruz Bayramı* şiirindeki başkalarının sıkıntılarına kayıtsız kesim hakkındaki eleştirilerini hatırlatır. Her iki şairin de duyarsız kesime yaklaşımı benzerlik gösterir.

Hüseyin Cavid, *Nevruz Bayramı* şiirinde toplumdaki duyarsız bireylerden bahseder ve onları eleştirir. Benzer eleştiri daha somut bir örnekle 1914 yılında Nahçıvan’da yazdığı *Kars ve Oltu Etrafında Sebepsiz (!?) Olarak Alçakçasına Katl ve Yağma Edilen Mazlumlar için* isimli şiirinde yer alır. Bu şiirinde Hüseyin Cavid, Kars ve Oltu’da katliama uğrayan insanların hâlini, onların çektiklerine kayıtsız kalan insanları anlatır:

Verin!.. Verin də, əvət, susdurun şu fəryadı,

Aman! Əsirgəməyin mərhəmətlə imdadı.

Verin! Verin!.. Gözü yollarda bir yığın başərin,

Nə heyrət, ah! Əsərsizmi bunca ahü ənin!?

O çırğınan, əzilən, qəhr olub gedən füqərə

Deyilmi? Yoqsa o sizdən deyilmidir əcəba!?

O titrəşib-mələşən yavrular niçin çabalar?

Niçin yanar əli qoynunda müztərib analar?

O qız, gəlin, o sönən hicləgah, o yaşlı düğün,

Nədir o mənzərə? Bir an təsəvvür et də düşün. (s. 72.)

1877-78 Osmanlı Rus Savaşı (93 Harbi) sonucu 13 Temmuz 1878 tarihinde Berlin Antlaşması imzalanır. Bu antlaşma neticesinde Kars, Ardahan, Batum ve Artvin Ruslara bırakılır. Osmanlı Devleti 3 Mart 1918 tarihli Brest-Litovsk Antlaşması ile bu toprakları geri alır. Ancak bu şehirlerden Batum, 16 Mart 1921 tarihli Moskova

Antlaşması ile Gürcistan'a verilir. Hüseyn Cavid de şiirin yazıldığı 1914 yılında Rus idaresinde olan bu şehirlerdeki insanların sıkıntılarını dile getirir. Cavid insanları; kahrolup giden fukaranın, ağlayan çocukların, ıstırap çeken annelerin, kızların, gelinlerin hâlini düşünmeye çağırır. Dünyadaki inleme ve feryatlar sebepsiz değildir. O hâlde inleyen ve feryat eden insanlara imkânı olanların yardım etmesi ve feryatlarını susturması gerekir. Hüseyn Cavid'in insanlardan yardım istemesi, aslında yardım istediği kesimin duyarsızlığının bir göstergesidir. O, şiirin devamında bu duyarsızlığa değinerek insanların mazlumların hâline karşı kayıtsızlığına doğanın bile hayret ettiğini söyler:

*Tuhaf deyilmi!? Hənuz irmədən bahari-ümid,
Kəfənli çölləri al lalələr qılar təmcid.
O qarlı dağları təzyin edən qızılgüllər
Deyil cənazə... birər xəndədir, həyata gülər.
Gülər bəni-başərin duyğusuz səfillərinə,
Gülər həmiyyətə biganə səngdillərinə.
Gülər ədalətə, insafa, haqqa, vicdana,
Gülər həqqayiqi-İncilə, hökmi-Qur'ana. (s. 72.)*

Hüseyn Cavid, bu dizelerde merhametli tabiat ile acımasız insanların tezatlığından yola çıkarak bir karşılaştırma yapar. Cavid, cömert tabiatı bazı insanların merhametsizliğine tanıklık etmeye çağırır.¹³ Tabiat tüm cömertliği ile çölleri kırmızı lalelerle kaplar. Karlı dağları süsleyen kızıl güller cenaze değil, hayata gülen birer handedir. İşte bu tabiat insanlığın duyusuz sefillerine, taş kalpli kayıtsız insanlara, adalete, insafa, hakka, vicdana, İncil'in hakikatlerine ve Kur'an'ın hükmüne güler. Çünkü insanlar tüm güzelliklere ve yol gösterici hükümlere rağmen sefildir, kayıtsızdır, taş kalplidir. Hak, adalet, insaf, vicdan gibi kavramların da sadece adı vardır; hükmü yoktur. Cavid, Müslümanların perişan hâlini anlatarak onlara yardım etmeyen kişilerin kabahatini daha da artırır:

Qoşar zəlami-fəlakətdə ac, soluq, bihuş,

¹³ Veli Osmanlı, **a.g.e.**, s. 61.

Qoşar ümidi-səadətlə müztərib, mədhuş.

Qoşar, qoşar da arar bir şərəreyi-iman,

Arar zəlamî-fəlakətdə şö'leyi-vicdan. (s. 72.)

Geride kalanlar felaketlerin karanlığında aç, soluk, kendinden geçmiş bir hâlde; saadet ümidi ile sıkıntılı ve dehşete düşmüş bir şekilde koşarlar. Hayatta kalanlar bir iman kıvılcımı ve vicdanlarda ateş ararlar. Fakat bulmaları mümkün değildir:

Fəqət nə çarə!? Sönər həpsi, yox ümidi-nicat.

Qulaqlar iştə sağır, kimsə dinləməz, heyhat!.. (s. 72.)

Ne çare ki artık yaşayanlar için kurtuluş ümidi yoktur. Yardım edebilecekler, insanların dertlerine kayıtsızdırlar. Onların kulakları âdeta sağır olmuştur. Hüseyin Cavid, toplumun perişan hâlini anlatır; vaziyet, yaşayanların ölenlere imrenmesine yol açacak kadar kötüdür. Cavid, aynı zamanda insanların perişanlığına kayıtsız kalanları da “Qulaqlar iştə sağır” ifadesi ile eleştirir. *Asım*’da Köse İmam, “Hangi vîrâneyi eşsen kopuyor bin çığlık!/Hasta binlerle, bakan yok; diriler çırpçılak/Ölüler kaskatı olmuş, hani kim kaldıracak?” (s. 393.) dizeleri ile I. Dünya Savaşı sonrası milletin hâlini anlatırken viraneye dönmüş evlerden, aç yatan, hastalıktan kırılan insanlardan bahsediyordu. Özellikle yaşayanların vaziyeti Hüseyin Cavid’in *Kars ve Oltu Etrafında Sebepsiz (!?) Olarak Alçakçasına Katl ve Yağma Edilen Mazlumlar için* şiirinde geçen “İştə qoşar canlı bir cənazə kibi.” (s. 72.) dizesini hatırlatır. Ayrıca Hüseyin Cavid de insanların aç, soluk, kendinden geçmiş ve dehşete düşmüş bir hâlde yaşamaya çalıştığını ve kurtuluş ümidi olmadığını söyleyerek benzer bir tablo çizer.

Mehmet Âkif de *Hatıralar* kitabının “Kim Müslümanların derdini kendi derdine mâl etmezse onlardan değildir.” (Hadîs-i Şerîf, Feyzu'l-Kadîr, 6-67) hadisi dolayısıyla yazdığı 26 Haziran 1913 tarihli şiirinde duyarsız Müslümanları bir örnekle uyarır:

İrzımızdır çiğnenen, evlâdımızdır doğranan...

Hey sıkılmaz! Ağlamazsan, bâri gülmekten utan!..

“His” denen devletliden olsaydı halkın behresi:

Pâyitahtından bugün taşmazdı sarhoş na'rası!

*Kurt uzaklardan bakar, dalgın görürmüş merkebi,
Saldırmış ansızın yaydan boşanmış ok gibi.
Lâkin aşk olsun ki, aldırılmaz da otlarmış eşek,
Sanki tavşanmış gelen, yâhud kılıksız köstebek!
Kâr sayarmış bir tutam ot fazla olsun yutmayı...
Hasmı, derken, çullanırmış yutmadan son lokmayı!..*

*Bir hakîkattir bu, şaşmaz, bildiğin üslûba sok:
Hâlimiz merkeble kurdun aynı, aslâ farkı yok.
Burnumuzdan tuttu düşman; biz boğaz kayındayız!
Bir bakın: Hâlâ mı hâlâ ihtiras arındayız!
Saygısızlık elverir... Bir parça olsun arlanın:*

Vakti çoktan geldi, hem geçmektedir arlanmanın! (s. 269-270.)

Irzı çiğnenirken, evladı doğranırken dahi gülmekten utanmayan insanların varlığı Âkif'i rahatsız eder. Âkif, milletin hâlini, kurdun saldırısını boşverip bir tutam ot fazla yemeyi kâr sayan ve sonunda canından olan eşeğe benzetir. Düşman burnundan tutmuş olmasına rağmen millet hâlâ boğaz derdindedir. İhtiras içerisindeki millet için artık arlanmanın vaktinin geldiğini söyleyen Âkif, milleti uyarır.

Hatıralar kitabının *Uyan!* isimli şiirinde Mehmet Âkif, Müslümanları toplumsal meseleleri önemsememesinden ötürü suçlar:

*Baksana kim boynu bükük ağlayan?
Hakk-ı hayâtın senin ey müslüman!
Kurtar o bîcâreyi Allah için,
Artık ölüm uykularından uyan!*

Bunca zamandır uyudun, kanmadın;

Çekmediğin kalmadı, uslanmadın.

Çiğnediler yurdunu baştan başa,

Sen yine bir kerre kımıldanmadın! (s. 265.)

Müslümanlar yaşananlara kayıtsız, âdeta uyku hâlinindedir. Memleket çiğnenir, Müslüman'ın çekmediği çile kalmaz. Ancak insanlar yine de uykudadır ve bir türlü bu uykuya kanamazlar. Mehmet Âkif, Müslümanların duyarsızlığını uyku hâline benzetir. İslam'da uyku yarı ölüm olarak tanımlanır. Zümer Suresi 42. ayette bu durum şu şekilde ifade edilir: “Allah, ölüm vakitleri geldiğinde insanları vefat ettirir; ölmeyenleri de uykularında ölmüş gibi yapar. Ölümüne hükmettiklerini tutar, diğerlerini ise belli bir süreye kadar (hayata) salar. Kuşkusuz bunda iyice düşünenler için dersler vardır.”¹⁴ Ayetten de yola çıkan Âkif, memleketin meselelerine, insanların uğradığı zulme kayıtsız kalan Müslümanları, uyku hâlinde olduklarını söyleyerek yarı ölüye benzetir. Çünkü dünya meselelerine kayıtsız, mücadele etmeyen kişilerin çözüme katkısı yoktur ve bu açıdan da onlar, ölümlerden farksızdır.

Mehmet Âkif için acısına duyarsız kalınan, her zaman başkaları değildir. O, *Hakkın Sesleri/Âyet Meâli (Neml, 52)* isimli şiirinde yurduna seslenerek acısını paylaşacak insanlar bulamamaktan yakınır:

Vefâsız yurd! Öz evlâdın için olsun, vefâ yok mu?

Neden kalbin kararmış? Bin ocaktan bir ziyâ yok mu?

Îlâhî kimsesizlikten bunaldım, âşinâ yok mu?

Vatansız, hânümansız bir garîbim... Mültecâ yok mu?

Bütün yokluk mu her yer? Bâri bir “Yok!” der sadâ yok mu? (s. 178.)

Âkif, öz evladına dahi merhamet göstermeyen, vefâsız davranan yurdundan şikâyet eder. Evleri vatanın kalbine benzeten Âkif, vatanın kalbinin karardığını söyler. Bu ifadesi ile evlerde ışık yanmadığını yani evlerin içinde yaşayan kimsenin

¹⁴ Kur'an-ı Kerim, **Zümer Suresi 42. Ayet Meali** (Çevrim içi) <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/Z%C3%BCmer-suresi/4100/42-ayet-tefsiri> Erişim: 01/02/2022.

bulunmadığını kasteder. Vatansız, evsiz kaldığını söyleyen şair, sığınacak bir mekân arar. İsteği, yurdunda aşına bir yüz bulmak ve ona sığınmaktır. Ancak yurdunda artık tanıdık bir yüz de kalmamıştır. Şiirin devamında gökyüzüne yükselmiş ruhlar kfilesine seslenerek yaşayanların şehadet şevkiyle akan kandan yoksun olduğunu söyler:

Ey, bu toprakta birer na'ş-ı perîşan bırakıp,

Yükselen mevkib-i ervâh! Sakın arza bakıp;

Sanmayın: Şevk-ı şehâdetle coşan bir kan var...

Bizde leşten daha hissiz, daha kokmuş can var!

Bakmayın, hem tükürün çehre-i murdârimıza!

Tükürün: Belki biraz duygu gelir ârımıza!

Tükürün cebhe-i lâkaydına Şark'ın, tükürün! (s. 180.)

Mehmet Âkif'e göre hayattakiler leşten daha hissizdir. Çünkü Müslümanların yaşadığı tüm felaketlere rağmen insanlar duyarsız bir şekilde hayatlarına devam eder. Bundan dolayı Âkif, ruhlar kfilesine seslenir ve onlardan insanların murdar çehresine tükürmelerini ister. Böylece bir ihtimal insanlar utanma duygusunu geri kazanacaklardır. Ardından da ruhlar kfilesinin Şark'ın lakayt alına tükürmesini talep eder. Çünkü Şark'ın tamamının silkinip kendine gelmesi, utanma duygusunu tekrar kazanması gerekir. Mehmet Âkif bu dizelerde “utanma” duygusunu özellikle vurgular. Âkif, Müslümanların maruz kaldığı felaketler karşısında harekete geçmeyen bir insanın kayıtsızlığını, Müslümanların utanma duygusunu kaybetmesine bağlar.

Hüseyin Cavid, Azer poemasının *Vahşi Kadın* bölümünde savaş mağduru bir kadına insanların takındığı tavra yer verir. Hüseyin Cavid, bu bölümde insanların, muhtaçların sıkıntılarını umursamamasını ve güçlülerin ahlaksızlıklarına sessiz kalmasını eleştirir. Kadın, “Çarpışırken quduran millätler/Bizi mähv etdi ağır dähşetler.” (s. 215.) dizeleri ile içinde bulunduğu kötü durumu ve sebebini açıklar. O, çocuklarını da savaş yüzünden kaybeder. Bu kayıpların ardından on yıl boyunca ormanda insanlardan uzak yaşayan kadınla ikinci karşılaşmasında Azer, halkın, hırsızlık yaptığı gerekçesiyle kadını linç etmek üzere olduğunu görür. Halkın, bu çaresiz kadına tavrını gören Azer, sessiz kalamaz:

*Varlı xırsızları alqışlayaraq hər kəs öyər,
Bəlkə heykəl də yaparlar adına,
“Çaldı bir parçacıq ətmək” deyər hər kölgə söylər,
Bəslənir kin şu səfil, ac qadına.
Ona xırsız deyən abdallara heyrət!.. Yalnız
Ac ve yoqsuldur o dilsiz məxluq,
Əvət, ancaq suçu yoqsulluq... Onunçin haqsız...
Ən silinməz ləkədir yoqsulluq. (s. 217.)*

Azer, varlıklı hırsızları herkesin övdüğünü, onlara kimsenin ses çıkaramadığını ancak vahşi kadın gibi muhtaçların yaptığı hatalara insanların topyekûn tepki gösterdiğini dile getirir. Yaşananlardan yola çıkarak yoksulluğun en silinmez leke olduğu yönünde bir tespitte bulunur. Aslında leke, yoksulluk değil; yoksulluk kaynaklı yapılan hatalardır. Vahşi kadın da bu hataya düşer. Ancak onun kabahati, varlıklı hırsızlarınkinden çok daha masumdur. Çünkü seçenekleri sınırlıdır. Azer'in ifadələri Hüseyn Cavid'in yaltaklık, ikiyüzlülük ve sosyal adaletsizlikle mücadelesini gösterir. Vahşi kadını yine kendi cinsi, insan, felakete sürükler ve Hüseyn Cavid, bu tarz insanların ruh hâlini açıklayarak topluma yol göstermeye çalışır.¹⁵ Vahşi kadına karşı bu derece katı olan halk, varlıklı hırsızlara karşı sessizdir çünkü onlar güçlüdür. Hüseyn Cavid, halkı güçsüze karşı takındıkları katı tavırdan dolayı eleştirir ve asıl hedeflerinin varlıklı hırsızlar olması gerektiğini söyler.

Güçlüler ahlaksız dahi olsa halkın büyük bölümünün onlara ses çıkaramadığı gerçeğini Azer poemasının *İnkılap Hırsızı* bölümünde de tespit etmek mümkündür. Burada insanların ahlaksız olarak nitelediği bir kız vardır. Azer, bu kıza ahlaksız diyen insanlara tepki gösterir:

*Dün o qız ləkəsiz bir mə'sum ikən,
Niçin bu gün “qəhbə” desin hər gələn?
Niçin acizlərə ləkə sürülsün,*

¹⁵ İ. Atilla, *Asrın Şairi Hüseyn Cavidin Hayatı Taleyı Sanat Dünyası*, s. 17.

Erkək fahişələr haqlı görülsün.

Bəncə əsil qəhbə: şəhvət vurğunu

O alçaq ki, öncə sapdırmış onu.

Ona... yalnız ona cəza verməli.

Kimsə, qırılmalı sayğısız əli. (s. 229.)

Azer, toplumsal kanının aksinə kızı değil; onu yoldan çıxaran erkeği suçlar. Hatta onu “erkek fahişe” şeklinde niteler. Ayrıca mağdur olan kızdır ve ona sahip çıkmayan toplum da suçludur. Kızı yoldan çıxaran da şura sedridir. Azer’e göre önce o alçağa ceza verilmeli, sayğısız eli kırılmalıdır. Onun bu isteğinin gerçekleşmesi ise araya giren bir ihtiyara göre mümkün değildir:

-Xayır, Xayır!.. dedi: Saqın boş yerə

Hiç yorma kəndini, güclü səfillər

Bizdən cəza deyil, pərəstiş dilər.

Hər şey qüvvətdədir, qalan hər yalan...

Gücsüzlük ən böyük qüsurdur, inan!

Bütün cihan qüvvət tərəfdarıdır,

Qəvi iblis olsa bələ Tanrıdır.

Acizlərin haqqı ölümdür ancaq,

Bu qız da iştə öylə bir oynucaq... (s. 230.)

İhtiyara göre güçlü sefiller insanlardan ceza değil, taparcasına sevgi ister. Her şey kuvvettedir. Bundan dolayı kuvvetli kişi iblis dahi olsa insanın gözünde Tanrı’dır. Hâlbuki söz konusu kız zayıftır ve bundan dolayı kız, hakkı ölüm olan bir oyuncaktır.

Hüseyn Cavid’in, Azer poemasının *Vahşi Kadın* bölümünde Azer, savaşın tüm yıkıcılığını yaşamış bu vahşi kadına karşı halkın tavrını eleştirir ve kadının yanında yer alır. Yine *İnkılap Hırsızı* bölümünde “erkek fahişe” tarafından saptırılan kadına karşı yapılan eleştiriler Azer’e göre yerinde değildir. Azer, asıl suçlunun kadını bu duruma düşüren erkek olduğunu söyleyerek kadından yana bir tavır takınır ve onu korur. Âkif

de kadının korunması gerektiğini, bunun toplumun varlığı için bir zaruret olduğunu *Köse İmam* şiirinde Köse İmam aracılığıyla savunur:

Bana sor memleketin hâlini ben söyleyeyim:

Bir imam çünkü, bilir evleri... Hâ bir de, hekim.

Gel nikâh kıy, demesinler, diye ba'zen kaçırım...

Düğün olmaz mı, gelirler de bütün komşularım:

Yine kondun hoca! derler, onu bilmezler ki,

Daha memnûn olacaktım o düğünsüz belki.

(...)

Bu neden? Çünkü nikâhın sonu er geç boşamak,

Yâhud akşamki gelenler gibi hırgür yaşamak!

Düğün olsaydı ne a'lâ idi tek bir perde;

Ayrılık faslı da var sonra bunun, mahkemede!

Ne kadınlar, ne sefâlet doğuranlar görürüz;

İşte binlerce çocuk, hem baba sağ, hem öksüz!

Üç sınıf halka içim parçalanır, hem ne kadar!

İhtiyarlar, karılar, bir de küçükler; bunlar

Merhamet görmeli, yüz görmeli insanlardan;

Yoksa, insanlığı bilmem nasıl anlar insan? (s. 114.)

Köse İmam, nikâh kıymaktan kaçınır. Çünkü toplumun genel gidişatından ve aile kurumunun yozlaşmasından memnun değildir. Kıydığı nikâhın uzun süre devam etmeyeceğini yüksek ihtimal görür. Dağılan yuvada mağdur öncelikle kadınlar ve varsa çocuklar olur. Ardından toplumda ihtiyarların, kadınların ve çocukların merhamet görmesi, korunması gerektiğini söyler. Hüseyin Cavid de Azer poemasının *Vahşi Kadın* bölümünde bahsettiği vahşi kadına ve *İnkılap Hırsızı* bölümünde namussuzlukla suçlanan kadına acır ve onları insanlara karşı elinden geldiğince korur.

Hüseyin Cavid, poemanın *Vahşi Kadın* ve *İnkılap Hırsızı* bölümlerinde güçlü hırsızlara karşı çıkamayan insanları eleştirir. Mehmet Âkif de *Asım*'ın aşağıdaki dizelerinde insanların kuvvetliye farklı zayıfa farklı davranmasından duyduğu rahatsızlığı ifade eder:

Haklı, haksız diye taksîmi kim etmiş ki kabûl?

Bu cihan, baksana, baştan başa: Âkil, me'kûl.

Kuvvetin sırtını kimmiş, göreyim, okşamayan?

Ne zaman altta kalırsan, o zaman derdine yan!

“Beşerin adli masal, hak zıdırındır yalnız;

Dövülen mahkemelerden kovulur, çünkü: Cılız! (s. 389-390.)

Âkif'e göre bu cihan baştan başa yiyen ve yiyilenlerle doludur. Ona göre kuvvetin ve kuvvetlinin sırtını herkes okşar. İnsanların altta kalmaması lazımdır. Zira insan ne zaman altta kalırsa o zaman başına büyük bir dert alır. Son olarak dünyadaki acı gerçeği “İnsanlığın adaleti bir masaldır, hak yalnızca zıdırındır.” şeklinde açıklar. Adaletsizlik çok fazladır. Hatta dövülen zayıf olduğu için mahkemelerden kovulur. Bu benzetme ile Âkif'in kastettiği, mevcut şartlarda zayıfın hakkını almasının mümkün olmadığıdır. Zayıf, güçsüz olduğu için her daim suçlu bulunur. Hüseyin Cavid de Azer poemasının *Vahşi Kadın* bölümünde insanların çaresiz bir kadına karşı tutumunu ve *İnkılap Hırsızı* bölümünde aynı tutumu “varlıklı hırsızlar”a karşı gösterememesini eleştirerek Âkif'le benzer tepkiyi verir.

Mehmet Âkif, *Asım*'dan alınan yukarıdaki dizelerde insanların, güçlü haksız dahi olsa onların yanında yer almasını eleştirir. Yine *Asım*'da kendi şahsında insanların zalimliklere, haksızlıklara karşı nasıl bir tavır takınmaları gerektiğini açıklar:

Zulmü alkışlayamam, zâlimi aslâ sevemem;

Gelenin keyfi için geçmişe kalkıp sövemem.

Biri ecdâdıma saldırdı mı, hattâ, boğarım...

– Boğamazsın ki!

– Hiç olmazsa yanımdan koğarım!

Üç buçuk soysuzun ardında zağarlık yapamam;

Hele hak nâmına haksızlığa ölsem tapamam.

Doğduğumdan beridir âşıkım istiklâle.

Bana hiç tasmalık etmiş değil altın lâle.

Yumuşak başlı isem, kim dedi uysal koyunum?

Kesilir belki, fakat çekmeye gelmez boyunum.

Kanayan bir yara gördüm mü yanar tâ ciğerim.

Onu dindirmek için kamçı yerim, çifte yerim.

Adam aldırma da geç git, diyemem, aldırırım.

Çiğnerim, çiğnenirim, hakkı tutar kaldırım.

Zâlimin hasmıyım amma severim mazlûmu... (s. 358.)

Âkif, zulmü alkışlayamayacağını, zalimi sevemeyeceğini söyler. Başa gelen kişiler için geçmişteki değerlere hakaret etmesi mümkün değildir. Bağımsızlığına düşkün olduğunu söyleyen Âkif, doğduğundan beri altın lâleye, boyna vurulan zincire, asla mahkûm olmadığını ifade eder. Onun yumuşak başlı olması uysal koyun olduğunu göstermez. Âkif son olarak mazlumu sevdiğini, hakkını almak için de yeri geldiğinde çiğneyip çiğnenebileceğini dile getirir.

“Üç buçuk soysuzun ardında zağarlık yapamam.” dizesi de ayrıca dikkat çekicidir. Mehmet Âkif, *Asım* şiirini 1924 yılında tamamlasa da şiirin sonuna 22 Zilhicce 1337 (18 Eylül 1919) tarihini düşer. Yukarıdaki dizelerin de 1919 yılı öncesinde yazıldığı düşünüldüğünde “üç buçuk soysuz” ile kastedilenlerin Dâhiliye Nazırı ve Sadrazam Talat Paşa, Harbiye Nazırı Enver Paşa ve Bahriye Nazırı Ahmed Cemal Paşa olması kuvvetle muhtemeldir. Tarihî gerçeklik de buna imkân tanır. 1918 yılı sonlarına kadar aktif görevde bulunan Talat, Cemal ve Enver Paşa, I. Dünya Savaşı’nın sona ermesi ve yenilginin kesinleşmesinin ardından 2-3 Kasım 1918 tarihinde bir Alman denizaltısı vasıtasıyla yurt dışına çıkarlar.¹⁶

¹⁶ Aslan Turlybek, **Enver Paşa 1918–1922**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi, S.B.E., s. 138.

Mehmet Âkif'in "   buçuk soysuz" ifadesindeki "buçuk" ile 27 Nisan 1909 – 3 Temmuz 1918 tarihlerinde tahtta bulunan V. Mehmet Reşat'ı kastettiği söylenbilir. Âkif,    padişahtan Reşad'a kızar, Hamid'den iğrenir, Vahdettin'e hem kızar hem de ondan i renirdi. Hatta Sultan Reşad için, "Bu Sultan Reşad'ı Abdülhamid ne diye otuz sene hapsetmişti. Sultan Hamid'in yerinde ben olsaydım boynuna ip takar, sokak sokak gezdirir, benden sonra bu adam padişah olacak, görün! derdim." cümlesini sarf etmiştir.¹⁷ Dolayısıyla "   buçuk soysuz" ile kastettiği kesin olmamakla beraber Talat, Cemal, Enver Paşa ve Sultan V. Mehmet Reşat'tır.

Mehmet Âkif, *Asım*   irinde Köse İmam'ın oğlu Asım aracılığıyla toplumsal duyarsızlığı eleştirir. Asım, taşkın bir gençtir. Haksızlığa gelemmez. Milletin kötü durumuna rağmen e lenen, kumar oynayan, israf eden kimselere karşı elinden gelen en sert tepkiyi gösterir. Asım, özellikle zengin, güçlü kesimlere korkusuzca verdiği tepkilerle  ne çıkar. Bu tepkileriyle Asım, Mehmet Âkif ve Hüseyin Cavid'in bahsettiği, halkın sorunlarına kayıtsız kalan ve güçlüye karşı gelemeyen insanların aksine hareket eder.

Köse İmam, Asım'a tepkisini gösterme yönteminden dolayı kızar. Köse İmam, Mehmet Âkif'in dostlarından Ali  evki Hoca'dır. Hiç evlenmemiş Ali  evki Hoca'ya Âkif, tamamen hayal  bir kahramanı, Asım gibi herkesin imrenerek bakacağı bir evlâdı layık görür.¹⁸ Âkif'in de imrenerek baktığı Asım, Köse İmam'ın suçlamalarına tek tek cevap verir:

Herkes a  bekleyiyor kaldırımın sirtında...

Siz gidin perdelerin hepsini kaldırtın da,

Alen  işret edin âleme göstermek için!

Be adamlar! Azıcık saygı sayın: Gizli için.

Meze t f nına dalmış, kula  atmaktasınız;

Yutkunan halka bakın, pencerelerden, sayısız.

(...)

¹⁷ Kuntay, **a.g.e.**, s. 250.

¹⁸ Düzdağ, **Mehmet Âkif**, s. 165.

Hani aldırmasalar bâri, “Defol git!” dediler...

Dedim: “Artık kime âidse defolmak, o gider.”

Kollarından tutarak hepsini attım bir bir;

Söyleyin varsa kabâhat, acabâ bende midir? (s. 395.)

Asım, yaptıklarını gerekçelendirir. İnsanlar aç beklerken bir kesimin aleni bir şekilde eğlenmesine, üstelik bunu muhtaç insanların göreceği şekilde yapmasına katlanamaz. Meze bolluğu içerisinde açık açık içen kişilere Asım tepki gösterir. Tepkisi sonucu onlardan “Defol git” cevabını alır. Bu cevap üzerine Asım, onları kollarından tutup birer birer dışarı atar ve kendince adaleti sağlar. Sözlerinin ardından Asım, bu sefer de kumarbazlara yaptıklarının sebeplerini anlatır:

Gelelim şimdi kumarbazları tehdide. Evet,

Bütün evlerde ışıksız bunalırken millet,

O kulüpten sırtan şenliğe insan duramaz:

Yanıyormuş, dediler, haftada bir sandık gaz!

Ben bu isrâfı tabî’î çekemezdim artık,

Taşıdım söylenilen petrolü sandık sandık.

Bir ufak ölçü, dedim... Buldu nihâyet bakkal;

Aldı herkes gazı, gülyağı gibi, miskal miskal!

(...)

Babacığım, işte kumarbazlara zulmüm bu kadar,

Bir de öksüzler için bin lira aldım zor zar. (s. 395.)

İnsanlar evlerinde karanlıkta yaşarken kumarbazların kulüplerinde haftada bir sandık gaz tüketmeleri Asım’ı rahatsız eder. Kumarbazların elindeki gazı sandık sandık taşır ve bir bakkal aracılığıyla insanlara, gaz yağının ihtiyaçları kadar dağıtılmasını sağlar. Bunlara ek olarak kumarbazlardan öksüzlere verilmek üzere zar zor bin lira alır. Asım’ın yaptıkları bunlardan ibaret değildir. Vurguncu kafilesi de onun hiddetine maruz kalan kesimlerdendir:

Gelelim cünbüşe, insâf ediniz vakti midir?
Yâhud insan gibi eğlense herifler ne denir?
Muhtekir kâfilesiymiş, ne edeb var, ne hayâ.
Aç, sefil inleyerek can veredursun dünyâ,
Yine siz dinlemeyin, anlamayın mâtemini,
Sürün artık serilen yurdunuzun son demini!
Sağda yüzlerce ölen, solda hesapsız sürünen,
Karşıdan bunlara gülmek ne demektir alenen? (s. 396.)

Sağda solda aç, sefil bir şekilde can veren yüzlerce kişi varken vurguncu kafilesinin bu sorunları görmezden gelerek eğlenmesi Asım'ı rahatsız eder. Asım, çeşitli toplulukların halkın sorunlarına kayıtsız kalıp eğlenmesine, bolluk içerisinde yaşamasına tepki gösterir. Asım'ın gösterdiği tepkilerin sebeplerine bakıldığında Azer'inkilerle ortak paydada buluştukları görülür. Azer de halkın sorunlarına kayıtsız kesimlere tepki gösterir. Yalnız Asım, Azer'den farklı olarak tepkilerinde yer yer şiddete de başvurur.

Âkif'in tartıştığı Köse İmam ve Asım hayran olduğu iki kesimi temsil eder. Âkif, Asım'a mertliğinden, bilgisinden ve gücünden dolayı hayrandır. Ancak Âkif, toplumun kurtuluşunun Köse İmam'ın işaret ettiği sağduyu, ilim ve kanun ile mümkün olduğuna inanır.¹⁹ Bu yüzden Âkif, her ne kadar Asım'ın yaptıklarını takdir etse de çözümün kaba kuvvet ile mümkün olmadığına inanır.

Yukarıda verilen ve "Biri ecdâdıma saldırdı mı, hattâ, boğarım/Boğamazsın ki!/Hiç olmazsa yanımdan koğarm!" (s. 358.) dizelerinin geçtiği kısımda Âkif'in kendi karakteri hakkında verdiği bilgiler, Asım'ın tepkilerini akla getirir. Âkif, halkın ızdıraplarıyla ilgilenen ve toplum sıkıntılarıyla mücadele ederken zevk ve safa içinde yaşayanlara tepki gösteren bir kişidir.²⁰ Dolayısıyla Mehmet Âkif'in kendi kişiliğinden esinlenerek Asım karakterini kurguladığı da söylenebilir.

¹⁹ A.e., s. 164.

²⁰ A.e., s. 173.

Asım'ın duyarsızlıqlara karşı göstərdiği tepkiyi Hüseyn Cavid'in *Nevruz Bayramı* şiirində görmək mümkündür. Hüseyn Cavid de başkalarının acısını paylaşmayan insanlardan şikâyetçidir:

*İştə Novruz! Yetişdi fəsli-bahar,
Gəldi işrət zamanı, qardaşlar!
Nə gözəl bayram... Ah, nə xoş fürsət!
Sayılır əhli-zevqə bir də ələ?
Keçirin beş gün ömrü ləzzət ilə.*

*Yalnız hanki evdə yas varsa,
Bir onun borcudur ki, tutsun əza.
Birinin ölsə qardaşı naçar,
Qara bayram tutar... bir adət var.
Hər kimin Yoqsa böylə bir üzri,
Eyşü nuş eyləsin o... yoq zərəri. (s. 132.)*

Hüseyn Cavid, baharın gelişyle eğlenen ve yas tutan toplulukların oluşturduğu zıtlıktan bahseder. Ehlizevkin eğlenmek hakkıdır. Onların yas tutan evlerin acısına ortak olmasına gerek yoktur. Çünkü bu acı, onlara ait değildir. Hüseyn Cavid, şiirin başında bir topluluğun diğerinin üzüntüsüne aldırmadan eğlenmesini normal karşılıyormuş gibi konuşur. Ancak kastettiği aslında bu değildir:

*Gerçi “əlmöminün üxüvvə” demiş
Əmri-peyğəmbəri hekayə imiş.
Cümlə qardaş, diyor Rəsuli-Xuda,
Hanki islamədir bu söz acəba?*

Bəlkə bir başqa xəlqədir bu kitab?

Nəyə lazım, canım, sıqıntı, əzab.

Bütün İranda, cümlə Balkanda,

Çırpınır qardaşın qızıl qanda!

İştə bir qətlgaha dönmüş yer!

Məhv olan yüz deyil ki! Yüz bindir. (s. 132.)

Hüseyin Cavid'in "mümin kardeşliyi" şeklinde ifade ettiği değer, Cavid'e göre artık bir hikâyedir. Çünkü müminler aynı dine mensup olduğu insanların sorunlarına kayıtsız kalıp eğlencelerine devam etmektedirler. Bu durum karşısında Hüseyin Cavid, "Bəlkə bir başqa xəlqədir bu kitab?" diyerek insanların Kur'an'ı dahi diqqate almamasına şaşırır. İran'da, Balkanlarda, soydaşının kızıl kanı akarken, mahvolan yüz bin can varken insanların bu katliamlara kayıtsız kalması Hüseyin Cavid'i rahatsız eder.

Hüseyin Cavid'in *Nevruz Bayramı* şiirinde insanlardan beklediği tepki, Mehmet Âkif'in *Asım* şiirinde bizzat Âkif'in karakterinde ortaya çıkar:

Kanayan bir yara gördüm mü yanar tã ciğərim.

Onu dindirmek için kamçı yerim, çifte yerim.

Adam aldırma da geç git, diyemem, aldırırım.

Çiğnerim, çiğnenirim, hakkı tutar kaldırım.

Zâlimin hasmıyım amma severim mazlumu... (s. 358.)

Âkif, acı çeken bir insan gördüğünde o kişinin acısını paylaşır; acıyı dindirmek için her türlü derde katlanır. "Aldırma, geç" diyenlere karşı çıkarak mazlumun sorununu çözmek için darbelere göğüs gerebileceğini ifade eder. Hüseyin Cavid'in insanlardan beklediği de Mehmet Âkif'in bu tavrıdır.

Hüseyin Cavid'in *Nevruz Bayramı* şiiri ile Mehmet Âkif'in *Asım* şiirinden alınan yukarıdaki parçalar, onların toplumsal duyarlılık konusundaki görüşlerini içerir. Azerbaycan ve Osmanlı Devleti'nin savaşlarla, felaketlerle sınıdığı bir çağda her iki şair de bireylerin Türk-İslam toplumunun sorunlarıyla ilgilenmesini, elinden gelenlerin de yardımında bulunmasını ister. Böylesine zor zamanlarda bencil davranan, eğlenen kesimler, Âkif ve Cavid'in eleştirilerinin merkezinde yer alır.

Toplumu duyarsızlıklarından dolayı eleştiren şairler, kurtuluşun nasıl mümkün olacağından da bahsederler. Mehmet Âkif, 26 Haziran 1913 tarihinde yazdığı *Hatıralar/Hadîs Meâl-i Celîli (Hadîs-i Şerîf, Feyzu'l-Kadîr, 6-67)* isimli şiirine, “Kim Müslümanların derdini kendi derdine mâl etmezse onlardan değildir.” hadisi ile başlar. Bu şiirinde kurtuluş için gayret edilmesi gerektiğini, biraz daha beklenirse artık hiçbir çabanın işe yaramayacağını anlatır:

Davranın haykırmadan nâkûs-i izmihlâliniz...

Öyle bir buhrâna sapmıştı ki, zîrâ, hâliniz:

Zevke dalmak şöyle dursun, vaktiniz yok mâteme!

Davranın, zîrâ gülünç olduk bütün bir âleme,

Bekleşirken gökte yüz binlerce ervâh intikam;

Yerde kalmış, na'şa benzer kavm için durmak haram!

Kahraman ecdâdınızdan sizde bir kan yok mudur?

Yoksa: İstikbâlinizden korkulur, pek korkulur! (s. 270.)

Âkif'e göre buhrana batmış milletin zevke dalmak ya da matem tutmak için vakti yoktur. Çünkü millet, âlemin önünde gülünç duruma düşmüştür. Gökte yüz binlerce ruh intikam için beklediğinden milletin davranması, çalışmaya başlaması gerekir. Âkif vaziyetin fenalığını milleti yerde kalmış na'şa benzeterek ifade eder. Böyle bir millet için de durmak haramdır.

Mehmet Âkif'e göre kurtuluş, aynı zamanda mücadeleyi verecek gençlerin çabasıyla mümkündür. Bundan dolayı Âkif, ideal gençlikten bahseder ve onun özelliklerini, Asım'ın bünyesinde toplar. Âkif, toplumun ancak iyi insanlar aracılığıyla kalkınacağını düşünür. Asım da Âkif'in inancına uygun, toplumu kalkındıracak, dindar, ilme karşı hevesli ve ateşli bir gençtir.²¹ Mehmet Âkif, *Asım* şiirinde, Asım'ın neslinden umutlu olduğunu şu şekilde dile getirir:

Hâle baktıkça adam kahroluyor, elde değil;

Bizi kim kurtaracak, var mı ki bir başka nesil?

²¹ Enginün, **a.g.e.**, s. 602.

– Âsım 'ın nesli, Hocam

– Nerde!

– Hayır, haksızsın!

Gâlibâ oğlana pek fazla bugünler hırsın?

– Âsım 'ın nesli... diyorsun. Ne uzun boylu hayâl!

– Âsım 'ın nesline münkâd olacak istikbâl. (s. 384.)

Mehmet Âkif, geleceğe boyun eğdirecek nesli Asım'da görür. Asım'ın neslini kurtarıcı olarak görmesinin sebebini ise onun kişiliğinden bahsederek açıklar:

Gövde yalçın kayadan âbide, lâkayd-ı ecel;

Sanki hiç duygusu yok... Bir de fakat rûhuna gel;

O ne ifrât ile rikkât! Hani, etsen ta'mîk,

Bir kadın rûhu değildir o kadar belki rakîk.

Sonra, irfânı için söyleyecek söz bulamam;

Oğlanın bildiği, öğrendiği her şey sağlam.

Boynu dehşetli, evet, beyni de lâkin zinde;

Kafa enseyle berâber gidiyor seyrinde.

Çölde ben hayli görüştüm bu sefer Âsım 'la;

Hoca, te'mîn ederek söylerim îmânımla:

İğtinâm etmeye baktım çocuğun sohbetini;

(...)

Bana gösterdi tamâmiyle ki: Oğlun eşsiz.

Bî-tenâhî safahâtıyla herif ayrı cihan;

Bî-tenâhî safahâtında da, lâkin, insan. (s. 390-391.)

Asım bedenlen sağlıklı, mükemmel bir yapıya sahiptir. Ancak onun mükemmelliği sadece bedeniyle sınırlı değildir. O, yüksek imana sahip bir gençtir.

Ruhu bir kadın ruhuyla yarışacak kadar ince ve narindir. Ancak daha önce de değinildiği üzere Asım, yeri geldiğinde haksızlıklara sert tepkiler verebilen bir kişidir. O, yüksek bir ırfana sahiptir. Boynu kadar zihni de kuvvetlidir. Söylediği sözler, bildikleri, öğrendikleri sağlamdır. Hatta Âkif, Asım'ı sınırlar; düşüncelerini yoklar ve Asım'da tutarsız hiçbir fikre ve harekete rastlamaz. Bunlardan dolayı Âkif, Asım'ı eşsiz görür. Gençlikten beklediği her özellik Asım'da vardır.

Hüseyin Cavid'de Âkif'teki kadar kapsamlı bir gençlik tasviri görülmesi de o, gençlikten geçmişin hurafelerini ortadan kaldırmalarını, mücadele ederek, çalışarak geleceği toplumları için yaşanabilir hâle getirmelerini bekler.* Âkif de Asım aracılığıyla yüzünü geleceğe çevirir. Âkif'in Asım'dan beklentilerini karşılayan somut bir örneği de vardır. O, *Asım*'ın *Çanakkale Şehitlerine* bölümünde memleketi düşmana çiğnetmeyen askerin kahramanlığını över ve bu nesli Asım'ın nesli olarak adlandırır:

Sarılır, indirilir mevki'-i müstahkemler,

Beşerin azmini tevkîf edemez sun'-i beşer;

Bu göğüslerse Hudâ'nın ebedî serhaddi;

"O benim sun'-i bedî'im, onu çiğnetme" dedi.

Âsım'ın nesli... diyordum ya... nesilmiş gerçek:

İşte çiğnetmedi nâmûsunu, çiğnetmeyecek. (s. 386.)

Çanakkale'de düşmana karşı memleketi savunan, Allah'ın en güzel eserini çiğnetmeyen ve namusunu koruyan Asım'ın neslidir. Bu nesil yeri geldiğinde en sert cephelerde savaşacak, yeri geldiğinde de Avrupa'ya eğitim için gidecek ve eğitiminin ardından ülkesine dönüp memlekete faydalı işler yapacaktır. Âkif'in "Asım" tipi ile ilgili planları yukarıda anlatılanlarla sınırlı değildir. Âkif, Berlin'e gönderdiği Asım'ı memleketin işgali üzerine arkadaşlarıyla beraber Ankara'ya getirmeyi ve onları Millî Mücadele'ye dâhil etmeyi planlar.²² İstiklal Savaşı'nın destanını yazmak isteyen Âkif'in ömrü, bu planını hayata geçirmeye yetmez.

* Söz konusu şiir Azer poemasının *Deniz Kenarında* bölümüdür. "Dine Yaklaşım ve Göreneğe Bakış" başlığında ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.

²² Erişirgil, **a.g.e.**, s. 344.

Hüseyn Cavid'in *Azer* poemasının yazılmış son bölümü *İsyan*'da Azer, değişen düzenle birlikte toplumdaki erkek-kadın, genç-yaşlı arasındaki çatışmaya toplumsal değişim ekseninde değinir ve geleceğin gençlikte olduğunu anlatır:

Yoq, sizlərə aid deyil əsla çalınan saz;

Bəsbəlli, kötülüklər aşılmaz.

Yalnız yaşərən tazə fidanlar

Az-çoq yenilik zevqini anlar.

Əcdadımızın adəti belli,

Hər haləti bəlli...

Lakin biz o adətləri atdıq,

Atdıq, bu gün artıq

Onlardakı əfsanəli şeylər,

Bizlərcə sönük uykuya bənzər. (s. 241.)

Azer, ihtiyarlara, çağın hükmünün artık onlara ait olmadığını söyler. Çünkü onların yaşayışları, değer yargıları geçmişte kalmıştır. Yenilik zevkini az çok anlayacaklarsa yetişen taze fidanlar yani gençlerdir. Ecdadın artık hükmünü yitirmiş âdetlerini gençler ortadan kaldırmıştır. Çünkü Azer'e göre bu âdetlerdeki efsanevi şeyler sönük uykuya benzer. Gençlerin de sönük uykuda ve gaflet hâlinde bulunması mümkün değildir. Sözlerinin ardından Azer, gençlerle ihtiyarları karşılaştırmaya devam eder:

Söz yoq ki, bu gün gəncliyə baqsan,

Bir sel kibi hər an

Sağlam, yeni məfkurələr izlər.

Bizlər!?

Bizlərdəki adət də təbii

Bunlarca sönük, yıpramış əski...

Bilməm ki, bu yorğun yürüyüşlə

Gənclik niçin uysun bizə, söylə!

Bizlər yeniləşsək bilə, daim

Bir əskilik az-çox bizə hakim... (s. 241.)

Azer'e göre gençler bir sel gibi akar; sürekli daha iyiyi arar ve yeni idealler peşinde koşarlar. İhtiyarlar ise sönük, yıpranmış âdetler peşinde yorgun bir şekilde yürürler. Sel gibi akan gençliğin, yorgun bir şekilde yürüyen ihtiyarlara uyması mümkün değildir. İhtiyarlar ne kadar yenileşmeye gayret etseler de bir yanları her zaman eskide kalır. Devamında Azer, en doğru yolun ne olduğunu söyler:

Ən doğru yol iştə!

Heç olmayalım onlara əngəl bu gedişdə.

Onlar qoşacaq, çarpışacaqlar,

Bir çox uçurumlar aşacaqlar.

Lazimsə cəhalətlə güləşmək,

Bir çarə var: ancaq yeniləşmək!

Onlardakı himmət və mətanət

Qırbaclayacaq Şərqi nihayət.

Onlardakı qüdrət və məharət

Er-gec verəcək xalqa səadət.

Onlar mədəniyyətlə günəşlər yaqacaqlar,

Keçmişlərə üstdən baqacaqlar.

Onlar güləcək, yüksələcək, hər güləcəklər.

Onlar güləcək, güldürəcəklər,

Bizdən daha xoş gün görəcəklər! (s. 241.)

Azer'e göre en doğru yol gençlere engel olmamaktır. Çünkü yenileşmek için mücadeleyi gençler verecektir. Gençlerdeki himmet ve metanet, Şark'ın tekrar harekete

geçmesini sağlayacak; onlardaki kudret ve maharet halkı saadete kavuşturacaktır. Bu sözleriyle Azer, geçmişin hükmünü yitirmiş uygulamalarını gençlerin ortadan kaldıracağını ve geleceği gençlerin kuracağını söyler. Azer, ideal gençlikten beklentisini bu şekilde açıklar.

Mehmet Âkif ve Hüseyin Cavid, geçmişin güzel günlerini anlatarak toplumun kendi dönemlerinde içinde bulunduğu ve yaşadığı felaketleri daha etkili anlatmayı amaçlarlar. Bunun yanında mensubu oldukları toplumun sorunlarına duyarsız kesimleri eleştirirler. Âkif ve Cavid, sadece eleştiri yapmakla yetinmezler; aynı zamanda kurtuluş için toplumlarına yol da gösterirler. Kurtuluş yolunda umutlu oldukları kesim ise gençlerdir. Onlar, geleceğin inşası için yüzünü geçmişe değil; gençlerin vereceği mücadele aracılığıyla inşa edilecek geleceğe çevirirler.

Mehmet Âkif ve Hüseyin Cavid'in "Sosyal Manzara" başlığı altında değerlendirilebilecek birçok şiiri bundan önceki başlıklarda da ayrıntılı olarak incelendi. Dolayısıyla "Sosyal Manzara" altında ele alınabilecek bu şiirlere ya tekrardan değinilmedi ya da sınırlı sayıda bazı şiirler bu başlıkta ele alındı.

SONUÇ

Mehmet Âkif Ersoy (1873-1936) ve Hüseyin Cavid Rasızade (1882-1941) yakın dönemde ve coğrafyalarda yaşamış, Türk edebiyatının iki önemli şahsiyetidir. Osmanlı Devleti'nin son ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında yaşayan Mehmet Âkif, 63 yıllık hayatında çeşitli sosyal, siyasi, edebî değişimleri tecrübe etmiş; askerî açıdan hareketli ve karışık bir dönemin tanığı olmuştur.

Çarlık Rusyası, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Sovyet Rusya hâkimiyetinde geçen 59 yıllık hayatında Hüseyin Cavid, Azerbaycan halkının tecrübe ettiği bu otorite değişimlerini derinden hissetmiş; toplumun yaşadığı sosyal, siyasi farklılaşmaları yakından takip etmiş; ekonomik, askerî ve siyasi yaptırımların doğrudan ve dolaylı muhatabı olmuştur.

Mehmet Âkif, tanık olduğu sosyal meseleleri *Safahat*'ta realist tarzda yazdığı şiirleriyle dile getirir. Onun özellikle manzum hikâye olarak da adlandırılabilir *Süleymaniye Kürsüsünde*, *Fatih Kürsüsünde* ve *Asım* isimli eserleri, sosyal tasvir açısından araştırmacılara imkân tanıyan metinlerdir.

Hüseyin Cavid'in bilinen şiir ve tiyatroları farklı zamanlarda yayımlansa da kızı Turan Cavid'in hazırladığı beş ciltlik eser, araştırmacılara Hüseyin Cavid'in eserlerine erişim noktasında büyük kolaylık sağlar. Bu eserin birinci cildinde toplanan şiirleri gerek bireysel gerekse toplumsal açıdan dikkat çekicidir. Özellikle *Azer* poeması, Türk toplumunun mevcut durumunu anlatması, sosyal tasvirler ile Doğu ve Batı'nın karşılaştırmasına yer vermesi, toplumsal sorunları işlemesi ve bunlara çözümler sunması açısından dikkat çekicidir.

Mehmet Âkif ve Hüseyin Cavid'in sosyal meseleleri ele alışları bakımından benzer noktalarının tespit edildiği bu çalışmada “Çalışma Fikri ve Tembelliğin Eleştirisi”, “Dine Yaklaşım ve Göreneğe Bakış”, “Eğitime, Eğitim Kurumlarına ve Muallimlere Yaklaşım”, “Emperyalizme Bakış ve Medenileşme”, “Savaşların Tahribatı ve Mücadelenin Zarureti”, “Siyasi Otoriteye ve Milliyetçiliğe Bakış” ve “Sosyal Manzara” başlıklarına odaklanıldı.

Toplumlarının buhranlarla mücadele ettiği 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında yaşayan Mehmet Âkif ve Hüseyin Cavid, kurtuluşun çalışmakla mümkün

olduğunu düşünürler. Mehmet Âkif, *Süleymaniye Kürsüsünde* şiirinde çalışmak, mücadele etmek yerine ağlayıp feryat eden insanların varlığından rahatsızlık duyar ve onları çalışmaya sevk etmeyi amaçlar. Hüseyin Cavid de mücadeleden kaçınan kişileri ve mücadele etmek yerine ağlamayı tercih eden Doğu toplumunu *Azer* poemasının *Askerler Talim Ederken* ve *Kör Neyzen* bölümlerinde eleştirir. Mehmet Âkif ve Hüseyin Cavid, mücadeleye dâhil olmayan insanlardan hoşlanmazlar. Bu doğrultuda Mehmet Âkif, *Mahalle Kahvesi* şiirinde geçmişe dalıp hayaller içinde yaşayan insanları eleştirir ve onları uyanmaya, mücadeleye dâhil olmaya çağırır. Hüseyin Cavid de *Azer* poemasının *Garp'a Seyahat* bölümünde mazlum Doğu'yu saadete eristireceğini mücadele olduğunu söyler ve topluma bu gerçeği hatırlatır.

Mehmet Âkif ve Hüseyin Cavid, dilenen, imkânı varken çalışmayıp başkalarından yardım bekleyen insanları da eleştirirler. Bu noktada özellikle Hüseyin Cavid, dilencilik tasvip etmediğini ve onlara saygı duymadığını *Azer* poemasının çeşitli bölümlerinde tekrar tekrar dile getirir. Mehmet Âkif de *Küfe* şiirinde dilencilik ayıp olarak görür ve çalışan insanı över. Âkif'in çalışmaktan beklentisi bu işi onurlu bir şekilde yapmak ve sonucunda namerde muhtaç olmamaktır.

Mehmet Âkif ve Hüseyin Cavid, çalışmaya tevekkül çerçevesinde de değinirler ve İslam coğrafyasında yanlış anlaşılan tevekkül inancından bahsederler. Tevekküle ayrıntılı bir şekilde *Fatih Kürsüsünde* şiirinde değinen Mehmet Âkif, Müslüman'ın elinden geleni yaptıktan sonra işleri Allah'a bırakması gerektiğini söyler. Hüseyin Cavid, tevekkül konusunu doğrudan çok kısıtlı işler; *Şeyh Senan* piyesinde şeyhlere sadece namaz kılmanın yeterli olmadığını, mücadelenin de şart olduğunu söyleyerek tevekkülün gerekliliğini vurgular.

Her iki şaire göre hem bu dünya hem de ahiret için çalışmak bir zarurettir. Âkif, *Hatıralar/Âyet Meâli (İsrâ, 72)* isimli şiirinde dünya işlerini terk edip sadece ahirete yönelen kişileri dinî gerekçelerle görüşlerini destekleyerek eleştirir. Hüseyin Cavid ise *Azer* poemasının *Askerler Talim Ederken* bölümünde dervişane yaşam tarzını arzulayan kişilerin bu düşüncelerini doğru bulmaz ve böyle geçen ömrü miskinçe gördüğünü ifade eder. Cavid'e göre yaşamak için mücadele etmek şarttır.

Mehmet Âkif ve Hüseyin Cavid'in İslam dinini şiirlerinde işleyiş şekli yer yer benzerlik gösterir. Onların şiirlerinde İslam ile alakalı doğrudan eleştiri yoktur. Eleştirilerinin merkezinde din adamları, şeyhler vb. kişiler vardır. Bu doğrultuda Mehmet Âkif, *Süleymaniye Kürsüsünde* şiirinde işinin ehli olmayan, İslam dinini doğru bir şekilde anlatmayan din adamlarının aleyhinde bir tavır takınır. Bu tavrını sadece camide görevli kişilerle sınırlı tutmayan Âkif, *Fatih Kürsüsünde* şiirinde din adına hadis türeten ve gerekli yeterliliğe sahip olmamasına rağmen içtihatla bulunan kişileri eleştirir. Toplumun her kademesinde liyakate önem veren Âkif, din alanında faaliyette bulunanların liyakatli kişiler olması gerektiği üzerinde titizlikle durur. Ayrıca Âkif *Süleymaniye Kürsüsünde* şiirinde dini, gelişmenin önünde engel gören mütefekkirlerle de karşı çıkarak onların düşüncesini İslamiyet'in ilk yıllarındaki ilerlemeyi kanıt göstererek çürütür.

Hüseyin Cavid, *İşte Bir Divaneden Bir Hatıra* şiirinde peygamberlerden “dahi” olarak bahseder; Hz. Muhammet'e peygamberliğin tebliği ile başladığı *Peygamber* piyesinde olayları kurgulaması ve içeriği sunuşu, onda güçlü bir Allah inancı ve peygamber sevgisi olduğunu gösterir. Cavid'in din konusundaki eleştirileri de Mehmet Âkif ile benzerlik gösterir. O, *Azer* poemasının çeşitli bölümlerinde dini kendi çıkarlarına göre anlatan şeyhleri, dünya hayatını boşvererek mücadeleden kaçınan ve bu kaçınmalarını dinî gerekçelere dayandıran kişileri eleştirir. Onun şiirlerinde Mehmet Âkif'te olduğu kadar ayrıntılı din adamı eleştirisi yer almaz. Ancak özellikle poemanın *Mescidde* bölümünde şeyh hakkında yaptığı eleştiriler, Mehmet Âkif'le hemen hemen aynı çizgide yer aldığını gösterir. Âkif'ten ayrıldığı nokta, mütevekkil duran mabetleri mektep ve kütüphaneye dönüştürme konusundaki radikal düşüncesidir. Âkif'in böyle bir arzusu yoktur.

Mehmet Âkif, İslam dini ile alakalı düşüncelerini açıklarken aynı zamanda Müslümanların yaşadığı sıkıntılardan da bahseder. Hüseyin Cavid ise Mehmet Âkif'ten farklı olarak daha çok Türklerin çektikleri üzerinde durur. Bu noktada Hüseyin Cavid, daha milliyetçi bir tavır takınır.

Her iki şairin de ortak noktada bulunduğu bir diğer konu “görenek”tir. Onlar göreneğe tamamen karşı olmasa da artık geçerliliğini yitirmiş, topluma faydası dokunmayan göreneklerin terk edilmesi gerektiğini düşünürler. Âkif, *Süleymaniye*

Kürsüsünde şiirinde Batı'nın en ucundan ve Çin Seddi'nin dibinden getirilen iki insanın ortak sözünün "Böyle gördük dedemizden!" olacağını söyleyerek İslam âlemini saran ve ilerlemeye engel olan görenekten yakını. Hüseyin Cavid de *İşte Bir Divaneden Bir Hatıra* isimli şiirinde Hak cisimleşip insanların karşısına çıksa ve eski âdetlere saplanmalarının yanlış olduğunu söylese dahi onların bu inançlarından vazgeçmeyeceğini dile getirir. Ancak her iki şair de göreneğe tamamen karşı değildir. Onlar geçmişe, ecdadın yaptıklarına değer verirler ve bunların unutulmasına karşı çıkarlar. Onların karşı çıktığı, ilerlemeye engel, artık bir işlevi olmayan geleneklerdir.

Mehmet Âkif ve Hüseyin Cavid'in ele aldığı bir diğer konu eğitimidir. Onlar şiirlerinde bilgiye ulaşmanın ve eğitimin gerekliliğinden bahsederler. Her iki şair de ortak noktada buluşarak bilme, araştırma ve öğrenmeyi insan olmanın gereği görürler. Onlar, bilgiye ulaşma yolunda gösterilen çabalar sonucunda mutlak bilgiye ulaşılmasa da bu süreçte elde edilenlerin hem kişisel hem de toplumsal anlamda büyük kazanımlar sağlayacağını düşünürler.

Mehmet Âkif, nitelikli eğitim kurumlarını gerekli görür. Âkif, *Fatih Kürsüsünde* şiirinde, 1806'da Fransızlara mağlup olan Almanların 1871'de Fransızları yenebilmesini açtıkları mahalle mekteplerine bağlar. Âkif için Almanların başarısı, Osmanlı Devleti'nin ibret alması gereken bir hadisedir. Çünkü Âkif, Osmanlı'daki eğitim kurumlarından memnun değildir. Bu noktada medrese-mektep ikiliğine de değinen Âkif, kurumların adı ne olursa olsun onların modern bilimler doğrultusunda eğitim vermesi; bunu yaparken de İslamiyet'i doğru ve etkili bir şekilde anlatması/öğretmesi gerektiğini ifade eder.

Âkif'in tespitine göre eğitim sadece Osmanlı'da bozuk değildir. Âkif, *Süleymaniye Kürsüsünde* şiirinde Buhara örneğini vererek İslam coğrafyasında nitelikli eğitim verilemediğinden bahseder. Âkif'e göre geçmişte İbnü'r-Rüşd, İbn-i Sinâ, Seyyid, Gazâlî ve Râzî gibi isimleri yetiştiren medreseler, artık bu kaliteli eğitimden çok uzaktır.

Âkif'in Osmanlı Devleti'nde ve diğer Müslüman coğrafyalarda tespit ettiği bozulmaların birçoğu, Hüseyin Cavid'in şiirlerinde de görülür. Cavid, poemanın *Mescidde* bölümünde geçen "Bir yığın kor qılavuzluq yaparaq/Göstərir zülməti aydın,

parlaq.” ifadesi ile topluma yol göstermesi ve toplumu eğitmesi gereken kişilerin niteliksizliğinden bahseder. Âkif’ten farklı olarak Hüseyin Cavid, poemanın aynı bölümünde okullaşma konusunda mütevekkil duran mabetlerin kütüphane ve mektebe dönüştürülmesi gerektiğini söyler. Cavid’e göre artan kütüphane ve mektepler aracılığıyla fazl ü marifet güneşi ölgün, azgın cihanı süsleyecek ve her taraf cennete dönüşecektir.

Mehmet Âkif ve Hüseyin Cavid, eğitim ile medenileşme konusunda halkın saplandığı yanlış düşüncelere de değinirler. Âkif, *Süleymaniye Kürsüsünde* şiirinde topluma öncülük etmesi gereken mütefekkir tabaka ile halkın arasının açılmasının, halkın mütefekkir tabakanın tam aksi yönde hareket etmesine yol açtığını söyler. Bundan dolayı da halk, “Bu fesâdın başı hep fen okumaktır.” diyerek mütefekkir tabakaya cephe alır. Hâlbuki Âkif, pozitif bilimler doğrultusunda eğitim alınması gerektiğini düşünür. Nitekim Asım’ı arkadaşlarıyla beraber Almanya’ya eğitim için gitmesi yönünde teşvik eder. Çünkü ülkenin nitelikli eğitim almış gençlere ihtiyacı vardır.

Hüseyin Cavid de poemanın *Selma’nın Sesi* bölümünde sanat okuluna yönlendirdiği Selma’nın kaygılarını paylaşır. Selma’ya göre bu okula giden kızlar halkın gözünde lekelenir. Modern eğitim veren bu sanat okuluna halkın olumsuz bakışı, onların modern eğitim anlayışından ne kadar uzak olduğunu gösterir. Ayrıca Cavid, poemanın *Mescidde* bölümünde “Başka yol yok, ya fenn, ya mevhumat!..” ifadesi ile halkı bilimi seçmeye yönlendirir ve pozitif bilimlerin önemini vurgular.

Mehmet Âkif ve Hüseyin Cavid, eğitim kurumlarını nitelikli hâle getirecek kişilerden, muallimlerden de bahsederler. Hüseyin Cavid, *Hasbihâl* isimli makalesinde birçok muallimin okulları vakit öldürme yeri olarak gördüğünden ve ezberci eğitimden yana olduğundan yakınır. Bu tarz eğitimciler Cavid’e göre tehlikelidir. Çünkü o, talim ve terbiyeden anlamayan eğitimcilerin, fikirleri aydınlatmak yerine ahlaksal çöküşe sebep olacağını ve ilim yerine cehaleti artıracığını düşünür.

Kendisi de muallim olan Hüseyin Cavid, *Mirza Abdulla Mehemedzade Yahud* (A. Sur) – *Abdulla Tevfik* isimli makalesinde eğitimcileri tüm olumsuzluklara rağmen fedakâr olmaya ve yılmadan usanmadan yeni nesli eğitmeye çağırır. Onun

muallimlerden beklentisi *Azer* poemasında “Mirza” tipi ile somutlaşır. Mirza, karanlığa parlak bir seher gibi üstün gelen, düşkünlere yardım eden, ömrünü ırfana adayan, paslanmış gönülleri mevhumattan kurtarmak isteyen yarım asırlık bilgi heykelidir. Mirza tipi, Cavid’in ideal muallimidir.

Hüseyin Cavid, muallimlerden umutludur. Onların sesini diğer tüm seslerden üstün görür. Cavid, uyumuş beyinleri uyandıracağın muallimlerin çabası olduğunu düşünür.

Mehmet Âkif, eğitimcileri sadece alanlarıyla alakalı bilgiden sorumlu tutmaz. *Asım*’da Hocaşade’nin Konya ziyareti aracılığıyla eğitimcinin ahlak, yaşayış, din, temizlik, sosyallik vb. konularda topluma örnek teşkil etmesi; *Fatih Kürsüsünde* şiirinde de açık bir şekilde muallimlerin imanlı, edepli, liyakatli ve vicdan sahibi olması gerektiğini söyler.

Hüseyin Cavid kız çocuklarının eğitimi meselesine ayrıca değinir. *Hasbihâl 2* isimli makalesinde onları eğitmek adına ihtiyaç hâlinde kız mektepleri açılabilceğini söyleyen Cavid’e göre kız çocukları, hem her insanın temel hakkı olan eğitimden yararlanmalıdır hem de ileride anne olacaklarından ötürü eğitimlerine önem verilmelidir. Çünkü anne, çocuklara ilk eğitimi verecek kişidir ve eğitilmiş bir anne topluma faydalı çocuklar yetiştirir.

Mehmet Âkif ise Hüseyin Cavid kadar ayrıntılı bir şekilde kız çocuklarının eğitimine değinmez. *Süleymaniye Kürsüsünde* şiirinde Meşrutiyet’in ilanı üzerine İstanbul’a dönerken vapurda hayallere dalan Vaiz, açılan mekteplerde kadın ve erkeklerin okuduğunu görür. Yine Vaiz, Rusya’da bulunduğu esnada çocukların eğitimi için para yardımında bulunan bir kişiyle konuştuğu esnada bu cömert kişi, yardım doğru şekilde kullanıldığı müddetçe kız çocuklarının eğitimi için elinden geleni yapacağını söyler. Bunların dışında Âkif *Hasta*, *Küfe* gibi şiirlerinde erkekler üzerinden çocukların eğitim hakkına değinir.

Mehmet Âkif ve Hüseyin Cavid, eserlerinde medenileşme konusundaki fikirlerini de açıklarlar. Mehmet Âkif’in şiirlerindeki yaygın düşünceye göre toplum, çağın değerlerine uygun şekilde medenileşmeli; medeni milletler bilim, sanat, edebiyat vb. alanlarıyla örnek alınmalıdır. Ancak bu örnek alma süreci Türk-İslam değerleri göz

ardı edilmeden yapılmalıdır. Âkif, medenileşme sonucunda milletlerin benzer sonuçlara ulaştığını söylese de sürecin milletten millete farklılık gösterdiğine inanır. Bu düşüncesine örnek olarak da *Süleymaniye Kürsüsünde* şiirinde Japonları gösterir. Âkif, Japonların medenileşme sürecinde millî değerlerine aykırı unsurları kabul etmediğini ve medeniyet unsurlarını titizlikle inceleyerek kabul ettiklerini söyler ve Osmanlı toplumuna medenileşmenin nasıl gerçekleşmesi gerektiğini açıklar. Âkif, aynı şiirde medenileşmek için dinin terk edilmesini şart koşan ve dinin ilerlemeye engel olduğunu söyleyen kesime şiddetle karşı çıkar. Bu karşı çıkışı gerekçelendirmek amacıyla da İslamiyet'in ilk yıllarında Müslümanların gerçekleştirdiği ilerlemeyi örnek gösterir.

Medenileşme sürecinde Âkif, Batı'yı bilim, sanat, eğitim gibi alanlarda örnek alır; bundan dolayı da yeni neslin ve medenileşme sürecinde umut bağladığı kesimin temsilcisi Asım'ı arkadaşlarıyla beraber Berlin'de eğitim alması yönünde teşvik eder. Böylece Batı'nın ilmini öğrenen gençler, Osmanlı Devleti'ni tekrardan kalkındıracaklardır.

Hüseyin Cavid'in medenileşme konusundaki fikirleri Mehmet Âkif'le benzerdir. Cavid, *Muharibe ve Edebiyat* isimli makalesinde Fransızların kaliteli edebî ürünlerinin değil de değersiz ve çürük eserlerinin örnek alınmasını eleştirir; bu tarz Batı taklitçiliğine karşı çıkar. Onun medenileşme konusundaki tespitleri açısından *Uçurum* piyesi ayrı bir öneme sahiptir. Konusu İstanbul'da geçen bu eserinde Cavid, Türk gençlerinin Fransızlaşmasından, düşün Paris modasının gençleri etkisi altına almasından rahatsızlık duyar. Cavid, Batı'nın Türk-İslam kültürüne uygun olmayan unsurlarının örnek alınmasından şikâyetçidir.

Hüseyin Cavid de Mehmet Âkif'te olduğu gibi medenileşme sürecinde gençlere büyük görevler yükler. *Azer* poemasının *İsyân* bölümünde Cavid, medeniyetle güneşler yakacak ve toplumu aydınlatacak kesimin gençler olduğunu söyler.

Mehmet Âkif ve Hüseyin Cavid'in emperyalist kuvvetlere, özellikle Batı'ya, bakışları ortaktır. Onlar emperyalist Batı'yı çalışkanlığı ile bilimdeki ilerlemelerinden ötürü överler ve Batı'nın bu yönleriyle örnek alınması gerektiğini söylerler. Yer yer Doğu-Batı karşılaştırması da yaparlar. Batı'nın sokakları, görkemli binaları vb. ile kendi ülkelerindekileri karşılaştırırlar ve Batı'yı inşa ettiklerinden dolayı takdir ederler. Ancak

onların eserlerinde Batı, sadece takdir edilecek yönleriyle işlenmez. Onlara göre Batı, kendi refahını Doğu'ya çektirdikleriyle elde eder. Batı'da insanlar mutlu bir şekilde yaşarken Doğu'dakiler felaketlerle yüzleşirler. Hüseyin Cavid'in *Azer* poemasının *Nil Yavrusu* isimli bölümü ile Mehmet Âkif'in *Hatıralar/El-Uksur'da* şiiri bu düşüncenin işlendiği metinlere örnek gösterilebilir. Dolayısıyla Batı'nın emperyalist yönünün farkında olan Âkif ve Cavid, Batı'ya temkinli yaklaşır ve onların sadece ilmine yakınlık gösterirler.

Mehmet Âkif ve Hüseyin Cavid, Türk-İslam toplumunu felaketlere sürükleyen savaşların ve toplumun verdiği mücadelelerin de üzerinde dururlar. Mehmet Âkif'in şiirlerinde savaş, ağırlıklı olarak I. Balkan, I. Dünya ve Çanakkale Savaşı ile sınırlıdır. Âkif özellikle *Hakkın Sesleri* kitabında yer alan şiirlerini Balkan Savaşı'na ayırır, Balkan Savaşı sonrası yaşanan felaketlere canlı tasvirlerle yer verir. Âkif, *Asım*'ın bir parçası olan ve bağımsız bir şiir niteliği kazanmış *Çanakkale Şehitlerine*'de düşmanın orantısız kuvvetinden ve Osmanlı askerinin verdiği kahramanca mücadeleden bahseder. Öyle ki Osmanlı askeri, kahramanlığı ve mücadelesi açısından Âkif'e göre Bedir Savaşı'nda mücadele eden ilk Müslümanlar kadar şanlıdır.

Hüseyin Cavid de Anadolu halkının maruz kaldığı felaketlere duyarsız kalmaz. *Harp ve Felaket* şiirini Anadolu harpzedeleri için yazan Cavid, bu şiirinde vatan yolunda ölen, asılan insanlardan bahseder. Âkif'in *Çanakkale Şehitlerine* şiirinde olduğu gibi bu şiirde de düşmanın orantısız gücünden bahsedilir.

Her iki şair de savaşlarla hırpalanan, felaketlere maruz kalan toplumun yaşadıklarına duyarsız insanları eleştirir. Mehmet Âkif, bu insanlara ağırlıklı olarak Balkan Savaşı sonrası kaybedilen topraklarda yaşananları anlatır ve onları toplumun acısını paylaşmaya davet eder. Özellikle *Hakkın Sesleri* kitabında yer alan şiirlerinde, Balkan Savaşı sonrası kaybedilen topraklarda, başta Edirne olmak üzere, galip milletlerin yaptığı katliamlardan ve ecdat yadigârı camilere, mezarlıklara verdikleri zararlardan bahseder.

Hüseyin Cavid de *Nevruz Bayramı* şiirinde Müslümanların yaşadıklarına seyirci kalan kesimi eleştirir. Cavid, Hz. Muhammet'in tüm Müslümanların kardeş olduğu yönündeki sözünü hatırlatarak kardeşinin yaşadıklarına kayıtsız kalan Müslümanları

uyarır. *Türk Esirleri* şiirinde de Nargin adasına sürgüne gönderilen Türklerin hâlini anlatır ve insanları adada yaşananlara karşı duyarlı olmaya çağırır.

Âkif ve Cavid, savaşlar sonucu felaketlere uğrayan Türk-İslam coğrafyasına kurtuluşun nasıl gerçekleşeceğini de anlatırlar. Birçok yazısında kurtuluş hakkındaki fikirlerini açıklayan Âkif, *Gölgeler/Yeis Yok!* şiirinde kısa ve net bir şekilde kurtuluşun Allah'a dayanmak, çalışmak ve hikmete boyun eğmekle mümkün olacağını söyler. Âkif, *Hakkın Sesleri/Âyet Meâli (Yûsuf, 87)* isimli şiirinde de Müslümanların ümitsizliğe düşmeden mücadele etmesi gerektiğini söyler. Dolayısıyla Âkif için kurtuluş, kararlı bir şekilde mücadele etmekle mümkündür.

Guruba Karşı şiirinde dünyada dirliği elde etmek için mücadelenin şart olduğunu söyleyen Hüseyin Cavid, bu gerekliliği dünyanın değişmez kanunu olarak görür. Azer poemasının *Deniz Kenarında* bölümünde korkusuz insanların her türlü zorluğun üstesinden geleceğini söyler. Cavid'e göre neşesiz bir ömrü ancak mücadele neşeli bir hâle dönüştürür. Poemanın *Askerler Talim Ederken* bölümünde de insanın aklının rehberliğiyle vereceği mücadele ile saadete erişebileceğini söyler. Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere Cavid, mutluluk için mücadeleyi zaruri görür.

Siyaset, Mehmet Âkif ve Hüseyin Cavid'in kayıtsız kalamadığı bir diğer toplumsal meseledir. Siyasi açıdan karmaşık dönemleri barındıran 19 ve 20. yüzyılda yaşayan Âkif ve Cavid, kendi ülkelerindeki siyasi otoriteleri zaman zaman eleştirirler. Yalnız siyasi otoritenin uyguladığı yaptırımlardan ötürü bu eleştirilerde Mehmet Âkif'in sesi Hüseyin Cavid'e göre daha gür çıkar.

Mehmet Âkif'in siyasi eleştirileri genel itibarıyla II. Abdülhamit, II. Meşrutiyet ve İttihat Terakki hakkındadır. Âkif, II. Abdülhamit'i sevmez, onun hakkındaki düşüncelerini de sakıncadan ifade eder. II. Abdülhamit'i eleştirdiği *İstibdâd* isimli şiiri de bunun en önemli kanıtlarındandır. Bu şiirde II. Abdülhamit'in otuz üç yıllık yönetiminde milletin aşağılandığını, küçük düştüğünü söyler ve "İstibdat Devri"ni uğursuz bir dönem olarak adlandırır. Aynı şiirin devamında Âkif, İttihat Terakki'nin üst düzey üç ismi olan, Enver, Talat ve Ahmet Cemal Paşa'dan "üç eşkıya" şeklinde bahsederek onları da eleştirir. Her ne kadar II. Abdülhamit ve onun yönetim şeklinden

memnun olmasa da darbe niteliği taşıyan bir yöntemle ülke idaresini ele geçiren İttihat Terakki'den de hoşnut olmaz.

II. Meşrutiyet'in ilanı ile heyecanlanan ve umutlanan Mehmet Âkif, sürecin istediği gibi ilerlemediğini görerek hayal kırıklığına uğrar. *Süleymaniye Kürsüsünde* şiirinde görüleceği üzere İstanbul'a vapurla dönüşü esnasında Vaiz, II. Meşrutiyet'in ilanı ile yaşanacak gelişmelere dair hayallere dalar. Fabrikaların çalıştığı, kız erkek tüm gençlerin eğitim alabileceği okulların açıldığı bu hayaller gerçekleşemez. Vaiz, İstanbul'a varıp şehirdeki karmaşayı fark ettiğinde, II. Meşrutiyet'in beklediği gelişmeyi sağlayamayacağını anlar. Bunun sebebini de *Köse İmam* şiirinde açıklar ve hürriyet fikrini halk özümsemeden, özgürlük adına yapılanların fayda etmeyeceğini söyler.

Hüseyin Cavid, siyasi meseleleri iki başlık altında ele alır: Osmanlı Devleti'nin ve Azerbaycan'ın siyasi olayları. Ancak bu iki başlığa da Hüseyin Cavid ayrıntılı değinmez.

Hüseyin Cavid, K. Şerifov'a yazdığı 2 Ekim 1906 tarihli mektubunda Osmanlı Devleti'nde yasaklanan bazı kitap ve gazetelerin varlığından bahseder. Yine 17 Aralık 1908 tarihinde K. Şerifov'a gönderdiği mektupta II. Meşrutiyet'in ilanı dolayısıyla Osmanlı Devleti'ni "Mesut Türkiye" olarak adlandırır ve II. Meşrutiyet'in ilanından duyduğu memnuniyeti dile getirir.

Otoritenin çok daha sert davrandığı Çarlık Rusyası ve Sovyet rejimi döneminde yaşayan Hüseyin Cavid, bu iki yönetim hakkında yer yer üstü kapalı eleştiriler yapar. Cavid, poemanın *Muhacirler Yuvası* isimli bölümünde Sovyet inkılabı sonrası Azerbaycan'ı terk edip Avrupa'ya göçen bir kişiden bahseder. Bunun yanında poemanın *İnkılap Hırsız* bölümünde inkılabı parlak düşünceleri söndüren, fırsatçılara imkân tanıyan ve haklılara boyun eğdiren bir güç olarak tanımlar.

Hüseyin Cavid, Sovyet inkılabı ile ilgili genel itibarıyla olumlu görüşlerine Azer poemasının *Selma'nın Sesi*, *Bayramdı*, *İsyen*, *Gelin Göçerken* bölümlerinde yer verir. Cavid, bu bölümlerde özellikle inkılap ile kadınların özgürleştiğinden, onlar için yeni imkânlar doğduğundan bahseder. Ayrıca örtünme konusuna da değinen Cavid, inkılap ile kadınların çarşaflarından sıyrıldığına değinir ve bunu olumlu bir gelişme olarak aktarır.

Mehmet Âkif ve Hüseyin Cavid, milliyetçilik konusundaki görüşlerini de eserlerinde açıklarlar. Mehmet Âkif, milliyetçiliğe şiddetle karşıdır. Milliyetçiliğin toplumları ayrılığa sürüklediğini düşünen Âkif, birliğin ancak İslam çatısı altında mümkün olacağına inanır. Dolayısıyla Mehmet Âkif'in milliyeti İslam'dır. Hüseyin Cavid ise Türk milliyetçisidir ve Türkçülüğünü yer yer sınırlı da olsa İslamiyet ile destekler. Cavid de kurtuluşu birlik olmakta görür ancak onun kastettiği, Türklerin oluşturacağı birliktir. Âkif'te olduğu gibi birliğe İslamcı bir şekilde yaklaşmaz.

Milliyetçilikle ilgili görüşlerini ifade ederlerken geçmişe de yönelen şairler, ecdattan övgü ile bahsederler. Âkif'in ecdat ile kastettiği İslam coğrafyasında yetişmiş nesillerdir. Hüseyin Cavid'in ecdadı ise bu kadar kapsayıcı değildir, ecdat ile Türkleri kasteder ve daha ziyade Türk tarihinden bahsetmekle yetinir.

Mehmet Âkif ve Hüseyin Cavid, Türk-İslam toplumunun mevcut durumuna değinir; Türk-İslam tarihini ve ecdadın yaptıklarını anlatarak toplumun mevcut durumunu daha etkili bir şekilde anlatırlar. Bu doğrultuda Mehmet Âkif, ecdadın gerek savaş meydanlarında gerekse kültürel, sanatsal vb. alanlarda yaptıklarını takdir eder. *Asım*'da Köse İmam aracılığıyla Osman Gazi, Orhan Gazi, Yavuz Sultan Selim gibi hükümdarlardan bahseder ve onların yaptıklarını över. Yine Türk askerinin at koşturduğu, fethettiği coğrafyaları tasvir eder. Ancak Âkif, geçmişin tüm bu güzelliklerini, Türk-İslam toplumunun mevcut durumunu daha etkili bir şekilde ortaya koymak için kullanır. Nitekim aynı şiirin devamında artık bu coğrafyaların kaybedildiğinden ve bu kayıplardan büyük üzüntü duyduğundan bahseder. Âkif'in *Asım* şiiri dışında da Doğu'nun içler acısı hâlini anlattığı birçok şiiri vardır. Bunlardan *Gölgeler/Şark* şiirinde harap illerden, yıkılmış evlerden ve köprülerden, çökmüş kanallardan, yolcusuz yollardan, buruşmuş çehrelerden, öndersiz kalmış ümmetlerden ve çalışmayan insanların varlığından bahseder. Çalışmayan, alınları terlemeyen nesillerin varlığı *Fatih Kürsüsünde* şiirinde de görülür. Bu şiirde ecdadın inşa ettiği Süleymaniye Camii hakkında konuşan Vaiz, mevcut neslin bu tarz eserler yapma kabiliyetine sahip olmadığını söyler.

Âkif, Doğu'nun hâlini sadece Müslümanların çalışmamasına, mücadele etmemesine bağlamaz. Doğu'ya göz açtırmayan Batı, Doğu'nun geri kalmasının sebeplerinden birisidir. *Berlin Hatıraları* şiirinde Doğu'daki ölümlere duyarsız kalan

hatta bu ölümlere yol açanları alkışlayan Batı'yı eleştirir. Ancak Âkif'i asıl rahatsız eden Batı'nın değil, Müslümanların duyarsızlığıdır. *Süleymaniye Kürsüsünde* şiirinde değindiği üzere Müslümanları miskinlik sarmıştır ve İsrail'in surunu üflemesi dahi bu miskin topluluğu harekete geçiremez. Miskin kesimin yanında Âkif, Müslümanların sorunlarına duyarsız kalıp sadece kendi mutluluğuna odaklanan insanları da eleştirir. *Hatıralar/Hadîs Meâl-i Celîli (Hadîs-i Şerîf, Feyzu'l-Kadîr, 6-67)* ve *Hatıralar/Uyan!* şiirlerinde Müslümanların duyarsızlığından bahseder. Bu duyarsız kesimin karşısına ise ideal gençliğin temsilcisi Asım'ı çıkarır. Asım, yoksul millete rağmen eğlenen, kumar oynayan ve israf eden topluluğa sert bir şekilde tepkisini gösterir.

Hüseyin Cavid, milliyetçiliği doğrultusunda genel itibarıyla Türk tarihine odaklanır; *Harp ve Felaket* şiirinde geçmişte merhametle hüküm süren Türklerin düşmana da korku saldığını dile getirir. Geçmişin bu güzel günleri Cavid için şevk ve neşe dolu bir hatıradır. Çünkü Türklerin şimdiki vaziyeti çok kötüdür. Öyle ki Türkler, yokluktan, çaresizlikten toprak yiyecek hâle gelmiştir. Hüseyin Cavid, şimdi ile geçmiş karşılaştırarak Türklerin mevcut durumunu daha etkili bir şekilde anlatır.

Hüseyin Cavid, Doğu'nun durumuna *Azer* poemasında değinir. Poemanın *Tosbağanın Zevki* bölümünde Doğu'da insanların kitleler hâlinde mahvolduğundan, ekmeğini zar zor bulduğundan, çoluk çocuk çöplüklerde süründüğünden ve çöpe atılan kemiklerle karınlarını doyurmaya çalıştığından bahseder. Aynı şiirde Hüseyin Cavid, Batı'nın zevkini ve refahını, Doğu'nun çektiği acının beslediğini söyler. Hüseyin Cavid'e göre de Doğu'ya göz açtırmayan güç, Batı'dır. Ancak Mehmet Âkif gibi Hüseyin Cavid de kusuru sadece Batı'da bulmaz. *Harp ve Felaket* şiirinde olduğu gibi sık sık halkı uyanmaya ve harekete geçmeye çağırır.

Hüseyin Cavid, insanların sorunlarına kayıtsız kalan kişileri de eleştirir. *Nevruz Bayramı* şiirinde olduğu gibi toplumun felaketlerle yüz yüze geldiği dönemde eğlenen, yas tutulan evlerin acısına duyarsız kalan kişiler, eleştirilerinin merkezine yerleşir. Cavid'e göre Hz. Muhammet'in "mümin kardeşliği" şeklinde tanımladığı değer, insanların duyarsızlığı yüzünden hükmünü yitirmiştir. O, sünneti de öne sürerek insanların birbirlerine yardım etmesini, dertlerine ortak olmasını ister.

Mehmet Âkif ve Hüseyn Cavid, mensubu oldukları Türk-İslam toplumu için en iyisini istemiş ve siyasi, edebî, mesleki, düşünsel alanlarda bu uğurda mücadelelerini vermiş iki önemli aydındır. Çalışma kapsamında yapılan inceleme ve araştırmalar, bu iki aydının Osmanlı ve Azerbaycan için benzer kaygıları taşıdığını göstermiştir. Ancak bu benzerlikler tesadüfi değildir. Mehmet Âkif ve Hüseyn Cavid'in eserlerindeki içeriksel ortaklıklar, onların hem benzer sorunlarla muhatap olması hem de Hüseyn Cavid'in İstanbul'da bulunduğu dönemde Mehmet Âkif'le yaşadığı etkileşim kaynaklıdır.

Toplumsal duyarlılığı üst düzeyde yaşamış Mehmet Âkif ve Hüseyn Cavid'in eserlerindeki tematik benzerlikler, aynı millete mensup iki ülkenin, Osmanlı Devleti ve sonrasında Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan'ın, benzer kaygıları taşıdığını gösterir ve iki ülkenin gönül birliğini de kanıtlar. Türk dünyasının güçlü kalemleri ile alakalı yapılacak karşılaştırmalı edebiyat alanındaki çalışmalar ile şüphesiz bu birliktelik daha da somutlaşacak ve kuvvetlenecektir.

KAYNAKÇA

- AÇIKGÖZ, N. (1999) **Kahvenâme**, Ankara, Akçağ Yayınları, 1999.
- ADIGÜZEL, S. (2019) **Hüseyin Cavit'in Düşünce Dünyası Üzerine Bir Değerlendirme**, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 63, ss. 279-288.
- AKDOĞAN, A. (2014) **Mehmet Âkif Ersoy'a Göre İnsan, Toplum ve İslam**, Ankara, Araştırma Yayınları.
- ARMAOĞLU, F. (1997) **19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ASLAN, B. (2010) **Sovyet Rusya Hâkimiyetinde Yaşayan Türklerin Ortak “Birleştirilmiş Türk Alfabeti”nden “Rus Kiril” Alfabetine Geçirilmesi**, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Cilt 16, Sayı 40, ss. 357-374.
- ASLAN, B. (2010) **I. Dünya Savaşı Esnasında Nargin Adası'nda Türk Esirler**, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Cilt 17, Sayı 42, ss. 283-305.
- ATILLA, İ. (2009) **Asrın Şairi Hüseyin Cavidin Hayatı Taleyi Sanat Dünyası**, I. Kitap, Bakü, Şark Neşriyatı.
- ATILLA, İ. (2010), **Asrın Şairi Cavid Estetikası (Sanat ve güzellik dünyası)**, II. Kitap, Bakü, Adiloğlu Neşriyatı.
- ATILLA, İ. (2011), **Asrın Şairi (üçüncü kitap) Hüseyin Cavid Azerbaycan Sovyet Edebî Tenkidinde**, Bakü, Müellim Neşriyatı.
- AYDIN, H. (2009) **Mehmet Âkif Ersoy'un Şiirsel Söyleminde Doğu'nun Geri Kalmışlığının Felsefî Çözümlemesi**, Uluslararası Mehmet Âkif Ersoy Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Cilt I, Burdur, Desen Ofset Yayınları, ss. 327-336.
- AYDIN, K. (2008) **Karşılaştırmalı Edebiyat, Günümüz Postmodern Bağlamında Algılanışı**, 2. bs., İstanbul, Birey Yayıncılık.
- AYTAÇ, G. (2021) **Karşılaştırmalı Edebiyat Bilimi**, 3. bs., Ankara, Doğu Batı Yayınları.
- BABASHOVA, Z (2014) **Mehmet Âkif Ersoy'un Hüseyin Cavid'in Sanatındaki Etkileri**, Türk Yurdu Dergisi, Sayı 328, ss. 61-66.

- BABASHOVA, Z. (2014) **19. Yüzyılın Sonu 20. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan ve Türk Edebiyatı; Hüseyin Cavid, Türk Edebiyatı ile Etkileşimleri**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, **Ankara Üniversitesi, S.B.E.**
- BAKİLER, Y. B. (1986) **Dosdoğru Adam**, Türk Edebiyatı, Mehmet Âkif Anıt Sayısı, 158. Sayı, ss. 27-31.
- BANARLI, N. S. (1979) **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi**, İstanbul, Millî Eğitim Basımevi, Cilt 2, ss. 1151-1162.
- BAŞ, M. K. (2013) **Bir Tevhid'i Yeniden Okumak: Mehmet Âkif'in "Tevhid yahud Feryad" İsimli Şiirinin Ontolojik Analiz Yöntemi ile Tahlili**, Ekev Akademi Dergisi Yıl: 17 Sayı: 54, ss. 1-26.
- BAYRAM, Y. (2004) **Karşılaştırmalı Edebiyat Bilimi ve Bir Uygulama**, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı 16, ss. 69-93.
- BEKTAŞI, N. (2004) **Neriman Nerimanov'un Siyasi Faaliyeti**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Yıldız Teknik Üniversitesi S.B.E.
- BOLAY, S. H. (2019) **Mehmet Âkif Ersoy'un Fikir Dünyası**, 1. bs., Ankara, Atlas Yayınları.
- CAVİD, M.; CAVİD, T. (2015) **Cavid Hakkında Hatıralar**, 2. Neşr, Bakü, Han Neşriyatı.
- CAVİD, T. (haz.) (2005) **Hüseyin Cavid Eserleri**, Bakü, Lider Neşriyyat, 2005, C.1.
- CAVİD, T. (haz.) (2005) **Hüseyin Cavid Eserleri**, Bakü, Lider Neşriyyat, 2005, C. 2.
- CAVİD, T. (haz.) (2005) **Hüseyin Cavid Eserleri**, Bakü, Lider Neşriyyat, 2005, C.3.
- CAVİD, T. (haz.) (2005) **Hüseyin Cavid Eserleri**, Bakü, Lider Neşriyyat, 2005, C.5.
- CEFEROV, M.C. (2016) **"Hüseyin Cavid"**, Azerbaycan Millî İlimler Akademisi Ev Müzesi, Bakü.
- CEFEROV, M.C. (2012) **H. Cavidin Sanatı Hakkında Kayıtlar**, Cavid Hatırlarken Makaleler ve Hatıralar, II. Neşr, Haz.: İ. ORUCELİYEV, Bakü, Zerdabi LTD, ss. 217-284.
- CİRHİNLİOĞLU, Z.; TEKTAŞ, M. (2019) **Mehmet Âkif Ersoy'un Şiirlerinde Sosyolojik Temalar**, Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 7, Sayı 1, ss. 99-109.
- ÇANTAY, H.B. (1966) **Âkifname**, İstanbul, Ahmet Sadi Matbaası.
- ÇETİN, N. (2008) **Mehmet Âkif' te Batı Emperyalizmine Karşı Tavrı Alış**, Uluslararası M. Âkif Sempozyumu, Kafkas Üniversitesi. 19-21 Kasım.

- ÇETİŞLİ, İ. (2017) **Edebiyatı Sanatı ve Bilimi**, 4. bs., Ankara, Akçağ Yayınları.
- DEVELLİOĞLU, F. (1996) **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Ankara, Aydın Kitabevi Yayınları.
- DURMUŞ, M. (2002) **Bolşevik İhtilâlinde Sonraki Azerbaycan Sahası Türk Edebiyatında Şiir ve Poema Türü**, Ankara, Türkoloji Dergisi, Cilt 15, Sayı 1, ss. 261-267.
- DÜZDAĞ, M.E. (1998) **Mehmet Âkif Ersoy**, 2. bs., Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- DÜZDAĞ, M. E. (Ed.), Sebîlürreşâd Mecmûası, **Edebiyât**, Haz.: İskender Türe, Cilt 8, Sayı 183, 19 Rebûlevvel 1330- 08 Mart 1912 -24 Şubat 1327, İstanbul, Bağcılar Belediyesi, Aralık 2016.
- DÜZDAĞ, M. E. (Ed.), Sebîlürreşâd Mecmûası, **Edebiyât Bahisleri, Plân**, Haz.: İskender Türe, Cilt 8, Sayı 204, 18 Şa'bân 1330- 01 Ağustos 1912- 19 Temmuz 1328, İstanbul, Bağcılar Belediyesi, Aralık 2016.
- DÜZDAĞ, M. E. (Ed.), Sebîlürreşâd Mecmûası, **Bolşeviklik Müslümanlığın Aynı mıdır?/Cevap**, Haz.: Ahmet Yılmaz, Cilt 19, Sayı 481, 12 Ramazân 1339 - 21 Mayıs 1921 - 21 Mayıs 1337, İstanbul, Bağcılar Belediyesi, Eylül 2020.
- DÜZDAĞ, M. E. (Ed.), **Sırâtı müstakîm Mecmûası**, Haz.: İskender Türe, Cilt 2, Sayı 32, 25 Şubat 1909-19 Ağustos 1909, İstanbul, Bağcılar Belediyesi, Aralık 2012.
- DÜZDAĞ, M. E. (Ed.), **Sırâtı müstakîm Mecmûası**, Haz.: İskender Türe, Cilt 2, Sayı 38, 25 Şubat 1909-19 Ağustos 1909, İstanbul, Bağcılar Belediyesi, Aralık 2012.
- DÜZDAĞ, M. E. (Ed.), **Sırâtı müstakîm Mecmûası**, Haz.: İskender Türe, Cilt 3, Sayı 53, 09 Eylül 1909-03 Mart 1910, İstanbul, Bağcılar Belediyesi, Aralık 2014.
- DÜZDAĞ, M. E. (Ed.), Sırâtı müstakîm Mecmûası, **Hasbihâl**, Haz.: İskender Türe, Cilt 4, Sayı 92, 01 Cemâziyelâhir 1328- 09 Haziran 1910- 27 Mayıs 1326, İstanbul, Bağcılar Belediyesi, Nisan 2015.
- DÜZDAĞ, M. E. (Ed.), Sırâtı müstakîm Mecmûası, **Hasbihâl, Cami'ler ve Hac Hakkında**, Haz.: İskender Türe, Cilt 4, Sayı 95, 22 Cemâziyelâhir 1328- 30 Haziran 1910- 17 Haziran 1326, İstanbul, Bağcılar Belediyesi, Nisan 2015.
- DÜZDAĞ, M. E. (Ed.), Sırâtı müstakîm Mecmûası, **Hasbihâl: Sa'dî**, Haz.: İskender Türe, Cilt 5, Sayı 118, 05 Zilhicce 1328 – 08 Aralık 1910- 25 Teşrînisânî 1326, İstanbul, Bağcılar Belediyesi, Ekim 2015.
- DÜZDAĞ, M. E. (Ed.), Sırâtı müstakîm Mecmûası, **Hasbihâl**, Haz.: İskender Türe, Cilt 6, Sayı 147, 03 Recebülfird 1329- 29 Haziran 1911- 16 Haziran 1327, İstanbul, Bağcılar Belediyesi, Nisan 2016.

- DÜZDAĞ, M. E. (Ed.), Sırâtülmüstakîm Mecmûası, **Edebiyât: Edebiyât Bahisleri, Tasvîr**, Haz.: İskender Türe, Cilt 7, Sayı 181, 04 Rebûlevvel 1330- 22 Şubat 1912- 09 Şubat 1327, İstanbul, Bağcılar Belediyesi, Temmuz 2016.
- ELİOĞLU, M. (2012) **Hüseyin Cavid**, Cavidî Hatırlarken Makaleler ve Hatıralar, II. Neşr, Haz.: İ. ORUCELİYEYEV, Bakü, Zerdabi LTD, ss. 311-328.
- ELİOĞLU, M. (1975) **Hüseyin Cavid'in Romantizmi**, Bakü, Azərneşr Yayınevi.
- ENGİNÜN, İ. (2007) **Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat'tan Cumhuriyet'e (1839-1923)**, 3. bs., İstanbul, Dergâh Yayınları.
- ERCİLASUN, A. B. (1991) **İsmail Gaspralı'nın Fikirleri**, Türk Kültürü Dergisi Gaspralı İsmail Bey Sayısı, Sayı 337-338, Mayıs-Haziran, ss. 329-336.
- ERCİLASUN, B. (1987), “**Mehmet Âkif'in Şiirlerinde Kadın ve Aile Temi**”, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 5, Sayı 1, ss. 34-40.
- ERCİLASUN, B. (2009) **Mehmet Âkif ve Kader Meselesi**, Uluslararası Mehmet Âkif Ersoy Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Cilt I, Burdur, Desen Ofset Yayınları, ss. 135-143.
- ERİŞİRGİL, M. E. (2017) **İslâmcı Bir Şairin Romanı Mehmet Âkif**, 4. bs., Haz.: Prof. Dr. Aykut Kazancıgil, Prof. Dr. Cem Alpar, Ankara, Atlas Yayınları.
- EROL, A. (2017) “**Azer**” **Poeması ve “Azer”in Perspektifinden Hüseyin Cavid**, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, Sayı 44, ss. 107-119.
- ERSOY, M.A. (2013), **Kur'an Meali**, 2. bs., Haz.: Prof. Dr. Recep Şentürk, Yrd. Doç. Dr. Asım Cüneyd Koksall, İstanbul, Mahya Yayınları.
- ERSOY, M.A. (2019) **Safahat**, 2. bs., Haz.: M. Ertuğrul Düzdağ, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- ERSOY, M.A. (2021), **Safahat**, 1. bs., Haz.: Necmettin Turinay, Ankara, TBMM Yayınları.
- EŞREF EDİB. (2011) **Mehmet Âkif Hayatı Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları**, 2. bs., Haz.: Fahrettin Gün, İstanbul, Beyan Yayınları.
- FETTÂH, İ. A. **Cebriyye**, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/cebriyye> Erişim: 29/01/2022.
- TEVFİK FİKRET. (2012) **Rübâb-ı Şikeste**, 4. bs., Haz.: Abdullah Uçman, Hasan Akay, İstanbul, Çağrı Yayınları.
- GAFAROV, V. (2018) **Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi (1917-1922)**, 1. bs., Çev.: Eldeniz Recebov, İstanbul, Teas Yayıncılık.

- GAHRAMANLI, N. (2020) **Azerbaycan Türk Edebiyatının Büyük Romantiği Hüseyin Cavid Hayatı, Eserleri, Düşünceleri**, İstanbul, Hiperyayın.
- GEDİKLİ, Y. (2012) **Hüseyin Cavid Rasizade (1882-1941)'nin Hayatı ve Eserleri**, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, Cilt 38, Sayı 38, 28 Eylül, ss. 99-135.
- GÖÇGÜN, Ö. (haz.) (1987) **Ziya Paşa**, İzmir, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Türk Büyükleri Dizisi.
- GÜNAYDIN, Y. T. (haz.) (2016) **Mehmet Âkif Ersoy Mektuplar**, 2. bs., Ankara, Atlas Yayınları.
- GÜNEŞ, Ç. (2019) **Kardeş Kömeği Mecmuasında Edebiyat Meseleleri**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars, Kafkas Üniversitesi S.B.E.
- HABİBBEYLİ, İ. (2004) **Mehammed Tağı Sidki, Eserleri**, Bakü, Çaşıoğlu Neşriyat.
- HADİ, M. (2005) **Seçilmiş Eserleri**, Bakü, Şark-Garp Neşriyatı.
- Hümmet gazetesi**, No: 21, 28 Kasım 1917 Aktaran: Âkif AŞIRLI A. (2011) “Nargin Adasında Türk Esirleri”, Bakü, Elm ve Tahsil Yayınları, s. 52-53.
- HÜSEYİNZADE, L. (2001) **Aras Şahittir, Türk Ordu Generali Kazım Karabekir Paşa Nahçıvan'da (1918-1920 Yılları)**, Çev.: Vefalı Bilaloğlu (Enser), Bakü, Nurlan Yayınları.
- KAMBAK, B. (2021) **1917 Bolşevik Devrimi ve Sonrasında Yaşanan Süreçte Yabancı Ülkelerin Etkileri ve İstihbaratın Rolü**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, T.C. Polis Akademisi Güvenlik Bilimleri Enstitüsü, Güvenlik Stratejileri ve Yönetimi Anabilim Dalı.
- KARABİBER, N. K. (2008) **Süleymaniye Kürsüsündeki Vaiz: Abdürreşid İbrahim (1857/1944)**, Mehmet Âkif Ersoy Üniversitesi Uygulama ve Araştırma Merkezi I. Uluslararası Mehmet Âkif Sempozyumu, 19-21 Kasım, ss. 593-604.
- KAPLAN, M. (1998) **Şiir Tahlilleri 1 Tanzimat'tan Cumhuriyete**, 15. bs., İstanbul, Dergâh Yayınları.
- KARADEMİR, F. (2021). **Mehmet Âkif Hakkındaki Bazı İstifhamlara Dair**, Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi, Yunus Emre'den Mehmed Âkife Şiir Özel Sayısı, 31 Aralık, ss. 1-18.
- KARAER, N. (2015) **Mehmet Âkif ve Sultan II. Abdülhamit**, Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 26, 13 Şubat, ss. 137-144.
- KARAKOÇ, S. (2011), **Mehmet Âkif**, 12. bs., İstanbul, Diriliş Yayınları.
- KEFELİ, E. (2006) **Karşılaştırmalı Edebiyat: Tanım, Yöntem ve İncelemeler**, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Sayı 8, 1 Eylül, ss. 331-350.

- KHALİLOVA, G. (2019) **Mehmet Âkif Ersoy ve Mirze Elekber Sabir Arasında Bir Karşılaştırma**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi S.B.E. Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı.
- KUNTAY, M.C. (2020) “**Mehmet Âkif Ersoy Hayatı-Seciyesi-Sanatı**”, 2. bs., İstanbul, Alfa Yayınları.
- Kur'an-ı Kerim, **Zümer Suresi 42. Ayet Meali** (Çevrim içi)
<https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Z%C3%BCmer-suresi/4100/42-ayet-tefsiri>,
Erişim: 01/02/2022.
- Kur'an-ı Kerim, **Enbiyâ Suresi 22 ve 23. Ayet Meali** (Çevrim içi)
<https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Enbiy%C3%A2-suresi/2505/22-23-ayet-tefsiri>,
Erişim: 25/04/2022
- KÜÇÜK, C. (1991) **Bâbiâli Baskını**, TDV İslâm Ansiklopedisi,
<https://islamansiklopedisi.org.tr/babiali-baskini> Erişim: 06/05/2022.
- LENİN, V. İ. (1989) **Ulusların Kaderlerini Tayin Hakkı**, 7. bs., Çev. Muzaffer Ardos, Ankara, Sol Yayınları.
- MALKOÇ, N. (1990) **Mehmet Âkif ve Dünyası (Safahat'ta Geçen Yapı Unsurlarının Stilistik Bir Tahlili)**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.
- MCCARTHY, J. (2014) **Ölüm ve Sürgün, Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)** 2. bs., Çev.: Fatma Sarıkaya, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- OKAY, M.O.; DÜZDAĞ, M.E. (2003) **Mehmed Âkif Ersoy**, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mehmed-Âkif-ersoy> , Erişim: 07/06/2021.
- OKAY, M.O. (1989) **Mehmed Âkif Bir Karakter Heykelinin Anatomisi**, Ankara, Akçağ Yayınları.
- ORUCELİYEV, İ. (2012) **Hüseyin Cavid Hakkında Yazılmış Makalelere Bir Nazar**, Cavidî Hatırlarken Makaleler ve Hatıralar, II. Neşr, Haz.: İ. ORUCELİYEV, Bakü, Zerdabi LTD, ss. 10-58.
- OSMANLI, V. (2010) Azerbaycan **Romantizmi**, Bakü “Elm Neşriyat” Cilt 1.
- ÖZCAN, E. S. (2021) **Astronom-Hükümdâr Uluğ Bey'in Bilim Kenti Semerkand**, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD), Sayı 35, ss. 223 – 235.
- ÖZDEMİR, S. (2020) **Güney Azerbaycan Meselesi: Tarihî ve Kültürel Boyutu**, *Tarih ve Günce, Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi*, sayı. 7, ss. 359-386.

- ÖZERVERLI, M. S. **Muhammed Abduh**, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhammed-abduh> Erişim: 17/03/2023
- ÖZKAN, M. (2020) **Türkçenin Sadeleşme Ekseninde Mehmet Âkif ve Türk Dili**, Karabük Türkoloji Dergisi, Cilt II, Sayı II, ss. 93 – 106.
- ÖZTÜRKMEN, N. M. (1990) **Mehmet Âkif ve Dünyası (Safahat'ta Geçen Yapı Unsurlarının Stilistik Bir Tahlili)**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.
- RAHİM, M. (2012) **Kudretli Yazıcı**, Cavid Hatırlarken Makaleler ve Hatıralar, II. Neşr, Haz.: İ. ORUCELİYEV, Bakü, Zerdabi LTD, ss. 354-359.
- RESULİ, İ. (2001), **Dramaturgiyamızda Türkiye**, Bakü, “Tural-E” Neşriyat.
- RESULZADE, M. E. (1989) **Asrımızın Siyavuşu**, Ankara, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları.
- SADIK, Ş. (2011) **Hüseyin Cavid Yaratıcılığında Kahraman Konsepsiyası**, Bakü, Hedef Neşrleri.
- SAĞLIK, Ş. (2008) **Mehmet Âkif'in Şiirlerindeki Hikâye Unsurları**, Hece Dergisi, Sayı: 133, s. 362-394.
- SALEDDİN, A. (1982) **Azerbaycan Şeri ve Folklor XIX-XX Esrler**, Bakü, Elm Neşriyatı.
- SARACLI, E. (2007) **Azerbaycan Yazıcıları Cumhuriyet Döneminde**, Haz.: Yaşar Karayev, Bakü, Elm Neşriyatı.
- SEVGİ, A. (2011) **İman ve İsyân Şairi Mehmet Âkif**, 1. bs., Konya, Palet Yayınları.
- SEVGİ, A. (2000) **Kültürel Değerlerimiz ve Mehmet Âkif**, Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı 7, ss. 377-382.
- SULTANLI, E. (2012) **Hüseyin Cavid Faciaları**, Cavid Hatırlarken Makaleler ve Hatıralar, II. Neşr, Haz.: İ. ORUCELİYEV, Bakü, Zerdabi LTD, ss. 168-216.
- SÜLEYMAN NAZİF. (2015) **Mehmet Âkif**, 1. bs., Haz.: M. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul, Kapı Yayınları.
- ŞERİF, A. (2012) **Hüseyin Cavid**, Cavid Hatırlarken Makaleler ve Hatıralar, II. Neşr, Haz.: İ. ORUCELİYEV, Bakü, Zerdabi LTD, ss. 418-497.
- TANPINAR, A. H. (1977) **Edebiyat Üzerine Makaleler**, 2. bs., Haz.: Zeynep Kerman, İstanbul, Dergâh Yayınları.
- TAŞTAN, Z. (2018) **Mehmet Âkif Ersoy'da Şehadet Anlayışı**, Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, Cilt 5, Sayı 12, ss. 803-828.

- TAYMAS, A. B. (1966) **Kazan Türkleri**, Ankara.
- TOSYAVİZE, R. O. (2013) **Edirne Rehnüması (Edirne Şehir Kılavuzu)**, 3. bs., Haz.: Yrd. Doç. Dr. Ratip Kazancıgil, İstanbul, Edirne Valiliği Kültür Yayınları.
- TURAN, A. (2010) **Cavidname**, Bakü, Elm ve Tahsil Yayınları.
- TURLYBEK, A. (2013) **Enver Paşa 1918–1922**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi, S.B.E.
- TÜRKEKUL, M. H. (1963) **Azerbaycan Türk Şairi Hüseyin Cavid**, İstanbul, Azerbaycan Gençlik Derneği Yayınları.
- Türk İstiklâl Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri** (1989), Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Yayını, Genelkurmay Basımevi, Ankara.
- UĞURLU, A. S. (2021) **Fatih Kürsüsünde'n Seslenen Mehmet Âkif**, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD), Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı 35/Özel Sayı, ss. 67-88.
- UYGUR, E. (2004) **Hüseyin Cavid Edebî Faaliyetleri ve Topal Teymur Piyesi**, Ankara, Buluş Matbaası.
- UZUN, M, İ. **Abdürreşid İbrahim**, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/abdurresid-ibrahim> Erişim: 14/01/2023.
- ZEYNALLI, H. (2012) **Hüseyin Cavidin Yazdığı “Peygamber” Hakkında Mülâhazalarım**, Cavidî Hatırlarken Makaleler ve Hatıralar, II. Neşr, Haz.: İ. ORUCELİYEV, Bakü, Zerdabi LTD, ss. 73-123.